

ः प्रकाशकः

इन्द्रिकाश्रम छा. परीषद्, अध्यक्ष, श्री कृ. जे. अध्ययन-सुशोधन विद्याभवन,
मुम्बई विद्यापीठ, सान्द्र, अमरावती

अथम अंशदान
अत ५००

वि. सं. २०१०,
ई. स. १९५४

डी भांग इपिया

ः मुद्रकः

महिलाश्रम सुशोधन विभागे,
आर्य समाज, सान्द्र, अमरावती

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાલયે સંશોધન ક્ષેત્રમાં ધિવૈસ્થિત પ્રયત્ન વર્ધાથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન દ્વારા અનેક મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં સ્વ દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-૨ ભાગમાં” અને શ્રી. રતનમણિરાવ ભી. ભટેનો “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામયુગ-ખંડ ૧ લો” એ મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. આ પાછલા ગ્રંથનો ખંડ ૨ જો અહમદશાહ સુલતાનથી લઈ મહમૂદ બેગડાના સમય સુધીનાં સાંસ્કૃતિક વિવિધ બંધોને આવરી લેતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ગુજ. વિદ્યાલય }
અમદાવાદ }
તા. ૨૮-૨-૧૯૫૪ }

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જી. વિદ્યાલયન

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો પહેલો ખંડ બહાર પડ્યો ત્યારે આજીના ખંડ બહાર પડતા વિશ્વજ નદિ યાવ એવી આશા રાખી હતી, એટલે પ્રસ્તાવના છેવટના ભાગમાં આપવા ધાર્યું હતું; પરંતુ તમિલ અને સંજોગોના વિષે એવાં આવ્યા કે એનો આ બીજો ખંડ બહાર પાડતાં જ ધજો સમ્ભવ વીતી ગયો. આ ભાગમાં મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસમાં ગુજરાત સંસ્તનતનો ઇતિહાસ પણ મંપૂર્ણ થઈ શક્યો નથી ત્રીજા ખંડમાં એ વિભાગ મંપૂર્ણ કરવાની આશા છે. આ કારણથી રીતસરની પ્રસ્તાવના હવે પછીના ભાગ માટે રાખી સંજોગોની સમજૂતી આપતી આ ટૂંકી પ્રસ્તાવના આ ભાગમાં આપી છે.

આજના ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે રાજ્યો અને લસ્કરની ઠાઠાદોઢ અને વિજયોનું વર્ણન કે તારીખો એ સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નથી; પરંતુ આપણાં દેશની ઇતિહાસ સામગ્રી, આપણા સામાજિક બંધારણના વિશિષ્ટ સંજોગો, અને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ઇતિહાસને નોંધવાની વિશિષ્ટ પણ વિચિત્ર રીત, આપણા સાહિત્યની માનસિક શૃંગિકા, વગેરેને ખ્યાનમાં લેતાં, આપણા દેશમાં ઇતિહાસલેખન બીજા દેશો કરતાં કંઈક બિન્ન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજ્ય અને રાજ્યો માટેની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પણ ઇતિહાસ લખતી વખતે દૂર રાખી યાજતી નથી અને રાજકીય ઇતિહાસે સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઘડવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તે જોતાં એ ઇતિહાસ પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દૂર મુકી શકાય એમ નથી. આ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિક ઇતિહાસની એક ટૂંકી શીર્ષાંસા હવે પછીના ખંડની પ્રસ્તાવનામાં કરવા ધાર્યું છે એ ખંડ બહાર પડ્યા છે તેમાં સંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ન્યાં ખ્યાન દોરવાનું હોય ત્યાં પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે પ્રકરણને મથાળે સુલતાનોનાં નામો જોઈ “આ તો જૂની રીત પ્રમાણે રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે” એમ ન મનાય એવાં વિનંતિ છે હવે પછીના ભાગમાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે અને શુદ્ધ સંસ્કૃતિક પ્રકરણો પણ આવશે.

ઇતિહાસના સખાણમાં આધાર માટે નીચે નોંધો આપવી જ પડે છે. એમાં બે રીતો જોવામાં આવે છે : એક માત્ર આધાર અંચતું નામ અને પાતું; બીજું એ સાથે થોડી ચર્ચા અને લેખકનો અભિપ્રાય આ અંચમાં એવી નોંધો કાઢીને કદાચ લાંબી કે કંટાળો આપે એવી લાગે; પરંતુ આધાર બિપરંત ચર્ચા, સરખામણીઓ, ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાય એવી રસમય લોકકથાઓ તથા કહેવતો, વગેરે આપવાથી લંબાણ થયું હોય ત્યાં પણ કંટાળો આવે એવું તો નહિ લાગે એવી આશા છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કોઈ ઐતિહાસિક બાબત માટે ધ્યાન બેચવાનું હોય તે પણ નોંધમાં લિલ્લેખ્યું છે, મતભેદ પણ એમાં જતાગ્યા છે, એ દૃષ્ટિએ નોંધો તરૂં જોવાની વિનંતિ છે.

રત્નમણિરાવ લીમરાવ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ઓગણીસમું : અહમદશાહ ૧ લો : અમદાવાદ-ગૂજરાતનું પાટનગર

સ્વતંત્ર ગુર્જર મુસ્લિમ મદારાજ્યની સ્થાપના-અહમદશાહના પિતરાઈએ અને અગીરોનો બળવો-અમદાવાદ વસ્યુ-એ વસ્થાનો અમુત્ર-એ વસાવવાનું કાતલુ-એના પાયામા પવિત્ર પુકોરોનો હાથ-અમદાવાદનુ સૌથી નૂતુ ખાનદાન-બદ્રનો કિલ્લો-માલુકનાથ અને માલુકચોક-સાળરમતીના પ્રવાહની દતકથા-આશાવલ અગર કહાવતીનગર-આશાવલનુ સ્થળ-દુકની શિરાચીએ કરેલુ અમદાવાદનુ વર્ણન-નૈન કવિનુ વર્ણન-અમદાવાદની વસ્તી પૃ. ૨૧૭-૩૦૮

પ્રકરણ ધીમમું : અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ

અહમદશાહનુ શવન લડાઈઓ લડવામા ગયુ-લડાઈઓ અને બળવાના કાતલો-ફરી બળવો-મોડાસાની લડાઈ-બળવાખોરોનો દગો-મોડાસા સુ કથુ-ફરી મુસલમાન અમીર અને હિંદુ રાજ્યોનો ભેગો બળવો-ખાનદેશ વિપર ચડાઈ અને હિંદુ રાજ્યોએ ફરી ભેગા થઈ માગવાના સુલતાનને ખેલાવી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ-અહમદશાહ આવતા બળવાખોરોનુ વિખેરાઈ જલુ-ખાનદેશ સાથે સલાહ-આ એકસ પી બળવાનુ પરિણામ-માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય-માળવા સાથે લગઈ-તેમા વિનય-ચાપાનેર ઉપર ચડાઈ-કારણ વગર સ ખેડાની લૂટ અને લોખને ત્રાસ પૃ ૩૦૯-૩૨૬

પ્રકરણ એકવીમમું : અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચાલ)

કિલ્લાઓ બધાંઓ-માળવાની મોગી લડાઈની સરખાત-સુલતાન હોરાબની ગેરહાજરી-હોરાબનુ કપટ અને રાતની લડાઈ-અહમદશાહનો વિનય-ઈંદર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વસાવલ-રાત પૂર્વનુ મ લુ-દક્ષિણના બહમની રાજ્ય સામે લડાઈ અને ઝાલાવાદના રાજનુ દક્ષિણમા જલુ-માહીમ ઉપર બહમની અમીરની ચડાઈ અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનુ ત્યા જલુ-જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમા દક્ષિણના સુલતાનની હાર-બહમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી ઉઠાવી-બહમની સુલતાનની ઉવટની હાર-તબકાતે અકબરીનો લેખક ખરા કતિલાસકારની દષ્ટિએ આ લડાઈ વર્ણવે છે-કાતલુ વિનાની લડાઈઓ-માળવામા ખટપટ અને લડકરમા રોમ-અહમદશાહના અમલમા રાત કદી પાટનગર સુધી આંબો નથી-હડરગઢ-હડર પ્રાચીન નૈન તીર્થ-વજમાતા અને ખીલ સ્થળો-અહમદનગર-હિંમતનગર વગાલી અને ખેડબહા પૃ. ૩૨૬-૩૪૬

પ્રકરણ બાવીસમું : અહમદશાહનો સમય (ચાલ)

રાજ્યવહીવટ-અહમદશાહની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા-હિંદુઓને વહીવટી હોદાઓ-લડકરના પગારની ઉત્તમ થેલના-મહેસૂલ અને નાણાખાઈ-અહમદ-

શાહનો ન્યાય—વાંટા—ગૂજરાત સદતનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ—ટકરાળ—અહમદ-શાહ અને હિંદુ ઠાકોરો—અકબરની પેઠે રાજનીતિનું એક પગલું—અહમદશાહનું ચારિત્ર્ય—'બાની અહમદશાહ'—અહમદશાહ—પીર શાહશાહ—એના સમયના સત પુસ્તકો—સરખેલના સત અહમદ ખટું ગજગણ—કુતુબે આલમ સાહેબ અને છુખારી સૈયદો—સૈયદ હસમાન રામે શુરહાની પૃ. ૩૫૦-૩૭૦

પ્રકરણ ત્રેવીસમું : ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિખેતાએ છત મેગની રાક્યા નહિ—હિંદુ મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક બેદ—એ બેદે ગૂજરાતમાં એક યથા—સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ—મુસલમાનો સૂફા દેરામાધી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સરકાર ધરાવતા દેશોમાં આબ્યા ઠતા—હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિક સ્થાનોના બેદ અને સામ્ય—મુસલમાન સત્તા હિંદુઓમાં કાયમ ચર્ચ—ગૂજરાતના સ્થાપત્ય મટે અગેલ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો—હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાન્તોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું—ચાંચલા, પાટલા અને કચ્છનો—મસ્જિદની રચના અને નકશો (plans)—મસ્જિદની બાધણીમાં પ્રગતિ—હિંદુ સ્થાપત્યની મેધનાદમ ટપની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ધટાથી—મસ્જિદમાં માળ કગે તેજ વાવવાની કહેવાણી કલાની ચર્ચા—મસ્જિદમાં માળ કરવાનું કારણ અને હેવલના ખતની ચર્ચા—મિનારા—મિનારાની બાધણીને ઇતિહાસ—મિનારા માટે ગ્રેસલા ક્યાથી મળી ? મિનારાની બાધણી હપર શુરોપીય વિવેચના—એ માટે સર જોન માર્શલનો ચત અચત જ કહી શકાય—મિનારા : ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યનો ખાસ વિશેષતા—હાવતા મિનારા—૧૨૦ વર્ષ પહેલા મોનિયર વિલિયમ્સે મેથિલી ઘટના—આ આશ્ચર્યકામક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા—ગોખ—બળીઓ—અરબા—યામલા—અલ હાંમમા સમય—કદોગ વગેરે અલ કારો—ધૂમક—ગૂજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના ધૂમકોની સરખાવણી—રોબ—વાવ—ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા—તળાવ—વિચિત્ર હવા—ગૂજરાતની પરબલી—ગૂજરાતી ઘર—વરઠિકા : વરદા—ગૂજરાતના ઝાકા—ગૂજરાતના કિલ્લા—કુર્મ—મુસલમાન સમયના ગૂજરાતનું મૂર્તિવિધાન—તમ્બચના—સિંપશાસ પ્રમાણે નમસ્સચના

પૃ. ૩૭૧-૪૧૨

—૨—

સુલતાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ .

સદ્રનો ફિલ્હો—અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાવેલા મકાનોનું કક્ષનાચિત્ર—અહમદશાહની મસ્જિદ—ઢેબખાનનો મસ્જિદ—ચણ દખાન—છુખા મસ્જિદ—બાદશાહ અને રાખીના રોબ પૃ. ૪૧૨-૪૦૫

—૩—

ગૂજરાતની મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો : રૂપુંગન—મર્સ અને કમીન્ટ—દેવચ—વિન્સેન્ટ વિમ્પ—એલિસ્ટન—જે.

ફોન-વેડવિલ આર્નોલ્ડ-મી-જી-૯૭ ડબલ્યુ. ફોર્સ્ટ-એચ એચ ઇ-બેનિસા
કે-૧૨-૫૨૧ બ્રાડન યુ. ૧૨૫-૧૩૩

પ્રકરણ ચોવીમથુ : નિયામકીન મુદ્દમદદરાદ અને કુટુમ્બીન અદમદદરાદ
(જી.૧)

હીઁ અને વાનડ ઉપર વડાઈ-રોખઅદમદ ખૂંનુ મસુ-રોખમાય મળઈ
-મુદ્દમદદરાદનુ મરણ-સુત્રાન કુટુમ્બીન અદમદદરાદ (બીએ)-કપાવળની
લેડ-અમદાવાદના મુખારી સતેલે આ લડાઈમાં લીવેલે જાન-ચેવાડના ક્રમા
શાળા આલે લગઈ-કુટુમ્બીનની ચેવાડની અદાલ અને મચીકાશાખાની હાર-મુદ્દમદ
માળવાના મેલાદ આલે બેજા દરાર-રાખા ઉપર ફરી વડાઈ-ચેવાડ આલેની લડાઈ-
બીએ સાર-કુટુમ્બીનનુ ચારિત્ર-મુદ્દમદ દાટકપાન-પીણાણનો સ્વપચ-
નુસુદ્દમદદરાદ-કામલે-મીમી મી-કી અને બીબી મુમલી-નામી રૂપમ નર્સી-મલકે
આગાન-મલકે આગાનનો રોજે અને મલિકદ-આમેશાબાલ અને એનું વગાર-
દેલે કુટુમ્બ અથવા કા-વિષુ વગાવ-કા-વિયાની તારીફ-કા-વિષુ નામ ચાલી-
કા-વિષુ મેવન-પદામ દળવા મદદ-આ સમયના બીબ મહાલે-કુટુમ્બીનની
મલિકદ-દાર-નપુત્રની મલિકદ-શામપુત્રની મલિકદ-ચૂલરાવનો હિફ મુસલમાન
સતાયેની સરખામણી યુ. ૧૨૩-૧૪૪

પ્રકરણ પચીસમુ : નાસીરુદીન મહમૂદદરાદ (પદેલો) મહમૂદ એમડો-
બૂલરાવની મુમદમદાની સવલતનાલે મુવલુલુમ-એનાં સિદ્ધિયા અને
આરિય

અમીરોની ખટપટ-બલેલો સમાવી લીધા-૧૨૪૨-આવાઈ અને બલસા-
નાથ-લોકસિધલિ-રક્ષાતપમુ અને બગીચાનો રોખ-ગામે ફિરોસ-શહેરી વજાબ
-એની બક્તિ-એમડો વપનામને અર્થ-૧૨૪૨થીએની વિચિત્ર વાલો-મુસતાનનો
વિચિત્ર ખોત-મદનુહી સિદ્ધા યુ. ૧૨૫-૧૨૯

પ્રકરણ છવીમથુ : મુસતાન મહમૂદ એમડો આહુ સૌરાષ્ટ્રમાં લકાલકીયા
ભૂનામદ, ઐતિહાસિક બૂલરાવનું પદેલું પાદનગર.

દક્ષિણના મિઝામરાદને મદદ-સિદ્ધ હરીએ કરેલુ સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન-ઐતિહાસિક
મુમુ પદેલું પાદનગર-પુણવોળા ગિરનાર-પ્રાચીન ગિરિનગર-બુનામદ નામ
પાદનાનું કમલ-બુનામદ પર પદેલો વાદાલ-બીલ અડાઈ-ગિરનારની અડાઈનુ મુ
કામુ-સંપદ કુટુમ્બીનના પત્રનો સાર-ગાવલેળના સેવક સલ્લો પત્ર-હવલ
શાદ-નાથમ આલેળના પત્રનો સાર-અમદાવાદના શાહઆલપનો ઉતાર-શામલકીની
પડીના કાલે-બુનામદ અલુ-બુનામદનુ નામ મુસલકાલાદ-સૌરાષ્ટ્રનો મુસલમાન
૧૨૪૨-મલિકના વગા વાલલે-બુનામદ અને ગિરનારના બે મુદા ગિલા-
ગિરનારના ઉપરના બંન મલિકો-મુદ્દિહાબાની અમદાવાદમાં મિલકુ-૧૩૩

અને સિંધ ઉપર ચડાઈ—દ્વારકાનો ચડાઈનું કારણ—દ્વારકા અને બેટની લડાઈ—
બેટની છત અને દ્વારકાના રાજનું નાસી જવું—રામ જીવતા રહ્યો અને દ્વારકા પાછું
છતી લીધું—દ્વારકા આપણુ પહેલું પાટનગર—શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા ક્યાં?—આજની
દ્વારકા—પ્રદાવદખાનનું કાવતર—જાણવાઈ ઉપર ચડાઈ—પાલણુપુરના ઝાલોરી નવાબો
—પ્રાચીન પાલણુપુર—સોનગીર—રાણુપુરના ગોઢેલ સાથે લડાઈ—દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર
ચડાઈ અને પારસીઓ સાથે લડાઈ પૃ. ૪૮૨-૫૧૫

પ્રકરણ સત્યાપીસમુ : પાવાગઢ-ચાંપાનેર (ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર)

સુક્ષ્મતાને કરેલી કારતરાની તપાસ—ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કાવા શોધાયેલાં
કારણો—પાવાગઢના સ્થળની કાચમય મનોહરતા—બેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : પૌરા-
ણિક સમય : નામ પડવાના કારણો—સિવ અને સમિતનું સ્થાપ અને પ્રાચીન
ભૂગોળ—આચાર્ય આનંદસંકર્ણનું સૂચન—ચદ કવિનો ઉલ્લેખ—ઐતિહાસિક
દૃષ્ટિએ સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી—જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખો—પાવાગઢના જૈન અને
હિંદુ અવશેષો—પાવાગઢનો કિલ્લો—હિંદુ ચાંપાનેર—જ્યસિંહ પતાર્થ રાવળ અને
બેના બાપદાસો—સુક્ષ્મતાન મહમૂદની ચડાઈ અને ચેરા—પતાર્થ રાવળે મારેલી
માળવાની સદ્દાય—ઉચટની લડાઈ અને જ્યસિંહની હાર—પાનાગઢનું પગલ અને
ખુવારી—દેવગઢ બારિયા અને છાટાઉડેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો—મુહમ્મદખાદની
સ્થાપના અને ચાંપાનેર ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર—સિકદરીમાં આપેલું ચાંપા-
નેરની ચડતીપડતીનું વર્ણન—મેઘલાઇના જૈન ઉલ્લેખો—લોકકથા પ્રમાણે પાતાર્થ
રાજની પડતીનું કાણુ—બેના ગુર્જરીનો ગરબો : બેનાં રસિક તરવે - સિરાહીના
રાજ્યે કરેલી લૂટ—દક્ષિણના બટાહર ત્રિવાનીનો બળવો—આચિધાનો ત્રાસ—
કિરગીચો સામે નૌકસૈન્ય—ખાનદેરા ગૂજરાતનો ભાગ પૃ. ૫૧૬-૫૪૪

પ્રકરણ અક્ષાપીસમુ : મહમૂદ બેગઢાના સમયના નામાંકિત પુરુષો

શાહઆબમ સાદેખ—બેને મારે કહેવાતા ચમત્કારો—બેમનો પરિવાર—
મહમૂદના બાળમિત્રો : દક્ષિણાખાન અને અવરખાન - મલીક દાવર ઉસ્મુકક : મરાઠ્ઠર
દાવલસાદ—ગૂજરાતનો નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ—મુદાકિષખાન—દુસમખાન :
તારીખે બટાહરસાદનો લેખક—મલીક સારંગ—પ્રદાવદખાન મલીક અલીમ—મલીક
બટાહરદીન વછર—હિંદુ અમીર રાવળા—મલીક કાલુ—ઇસખુર : મલીક અસસ
(ઇસન)—તાલખાન સહાર—મહેલવી પવની સ્થાપના પૃ. ૫૪૫-૫૬૨

પ્રકરણ ઝોગગુમીસમુ : મહમૂદ બેગઢાના સમયનાં બાંધકામ : અરધી
સદીમાં સ્થાપત્યની પ્રગતિ

માનોના સમૂદો—સુલતાન મહમૂદ બેગઢાની કમર—સુખેત્તની મસ્જિદ—
બીન રાજબો—ગુલાગઢના માનોનો સમૂદ—શાહઆબમનો મેલે—ને મેલનો
તાલખાનનો સુખ—મસ્જિદ અને બીન માનો—ઇસખુરની મસ્જિદ—વટવામાં—

કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ—શુકા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો—મલીક અલીમની મસ્જિદ—રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ—સૈયદ હસમાનની મસ્જિદ—બીમી અચ્યુત કુખીની મસ્જિદ—આ સમયની બીજી દેહલીક મસ્જિદો—મુહાકિલખાનની મસ્જિદ—દરિયા-ખાનનો ધૂમઠ-સ્ટેશનના ચિતારા—અમદાવાદનો વાવો—દાદાહરિની વાવ—અડાલતની વાવ—એનો લેખ—રૂડાદે અને વીરસિંહ વાયેથો—ગીજ વાવો—મીળગાની મસ્જિદો—અલકખાનની મસ્જિદ—ચાંપાનેરનાં મકાનો—ચાંપાનેરની જુમામસ્જિદ—એને મટે યુરોપીય વિવેચકોની ટીકા—પાવાગઢના કિલ્લાનાં સુસલમાન મકાનો—મૌલિયા અને પાવાગઢની હપરનો વામ પૃ. ૫૬૨-૫૬૩

પરિશિષ્ટ-અ—ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં સુસલમાન તવારીખોનું સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું સુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મંતવ્ય—પ્રો. ઠાકોરના મતની અર્થા—૫૬૨મી અને સોળમી સદીમાં ખીલ દેરોનું વાતાવરણ—ગુજરાતને લગતી સુસલમાન તવારીખો—ખાસ ગુજરાતને લગતા ત્રણ મહત્વના ઇતિહાસકથો—મિરાતે સિકંદરી-સિકંદરીનો લેખક ઇતિહાસકારની જોખમદારી સમજે છે—સાસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ સિકંદરીનું મહત્ત્વ—હાજી દખીરનો અરણી ઇતિહાસ—અહીં મુહમ્મદખાનની મિરાતે અહમદી—મિરાતે અહમદી માટે સર જહુનાય સરકારનો મત—હિંદના સળગ ઇતિહાસો અને તખકાતે અહમદી પૃ. ૫૬૧-૬૦૮

પરિશિષ્ટ-આ—અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ—શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી કુંડળી—ફલજ્યોતિષ શું છે?—ફલજ્યોતિષમાં અવિષ્કયન—નવી કુંડળી અને નક્ષત્ર જ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ—નવી સાયન કુંડળી પ્રમાણે શ્રી. ફલ્સેના મતની અર્થા—કોઈ પણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાજુ પડી શકતી નથી—અમદાવાદની નિરયન કુંડળી—નક્ષત્ર અરણ્યો અને દયા બાકી—સ્થાપનાથી આજ સુધીનાં પાંચ દશાવશે—૨૫૪ મહો (નિરયન) પૃ. ૬૦૬-૬૧૮

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૨

પ્રકરણ ઓગણીસમું

અહમદશાહ ૧ લો

અમદાવાદ : ગૂજરાતનું પાટનગર

સ્વતંત્ર મુસ્લિમ શુભર મધારાજ્યની સ્થાપના

સ્વતંત્ર ગૂજરાતી બાદશાહતનો મૂળપુરુષ અને સ્થાપક મુઝફ્ફરશાહ હતો. પહેલો સ્વતંત્ર બાદશાહ-નામનો પણ-તેનો પુત્ર અહમદશાહ થયો હતો. આમ છતાં પણ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહતનો વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય. ઓગણીસ વર્ષ પૂરાં કરી, કાચી યુવાવસ્થામાં, ઈ. સ. ૧૪૧૧ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૦મી તારીખે એ શાહીએ આજે.

અહમદશાહના પિતરાઈઓ અને બીજા અમીરોનો બળવો

અહમદશાહ શાહીએ આવતાંની સાથે જ તેના પિતરાઈઓએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફરશાહની તાતારખાન સિવાય ચાર પુત્રો, અહમદશાહના કાકાઓ, ફિરોજખાન, દેખતખાન, સઆદતખાન અને શેરખાન નામે હતા. ફિરોજખાન અને તેના પુત્ર મોઈયુદ્દીન પાસે વડોદરાની મુખાગીરી હતી. શેખમલીક ઉર્ફ મસ્તીખાન, ઉર્ફ દખીળ નામે એક મુઝફ્ફરનો પુત્ર સુરત અને રદિરનો સુબો હતો એમ પણ તવારીખકાર લખે છે.^૨ ખંભાતનો સુબો અમીર

૧. ગૂજરાત સદતનતને અહમદશાહી વંશ કહેવાય છે. મૂળપુરુષ કે સ્થાપક કરતાં પણ વંશકર્તાનું મહત્ત્વ જુદું જ છે. મૂળપુરુષ મુઝફ્ફરશાહ કરી શકાય વંશમાં કોઈના નામાકિત કાર્તિ હિંદની જહાગર પણ ગઈ હતી તેવો મહમદ જેગરો કરી શકાય. પણ વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય. એક દાખલો લઈએ- સમવાન શમશ્વ દ્ર મિરજીતિવાળા થયા. તેમના વંશનો મૂળપુરુષ વિવસ્વાન કહેા કે ઇસ્વાક કહેા, પરંતુ વંશકર્તા તેા રણુ જ કહેવમ જેના ઉપરથી તમ પોતે 'રાખવ' કહેવાયા.

૨. મુઝફ્ફરના પુત્રોનાં નામ નિશ્ચયે સિકદરી અને વગડાતે અડબરીમાં એકસરખા આવેલાં નથી શેખમલીક મસ્તીખાનને બદલે તળખત માત્ર હનીબ લખે છે. મોઈયુદ્દીનને બદલે સિકદરી મોહુદ લખે છે. આ બધામા દેખનખાનનું નામ આજે જમાલપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં એની અચીદ જિલો છે તે ઉપરથી

મહમૂદ ખરકી, મલીકશાહ, અને કરીમ ખુશરૂ વગેરે મુસલમાન અમીરો મુઝફ્ફરશાહના પુત્રોને જઈ મળ્યા અને અહમદશાહ સામે બળવામાં સામેલ થયા. છવણ્ણદાસ ખત્રી અને પ્રયાગદાસ નામે બે હિંદુ સરદારો પણ તેમને મળ્યા. ફિરોઝખાન આ બંધાર્માં મુખ્ય હતો અને એણે છવણ્ણદાસ ખત્રીને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. ફિરોઝખાને ખંભાત લીધું અને દેવતખાન ત્યાં તેમને મળ્યો. સુલતાનખાન અને શેરખાન તે પછી તેમને આવડીને મળ્યા. મલીક બદરખત્રી, હીસામ ઉલ્મુલક બંડારી અને એનો પુત્ર અહમદખાન પણ તેમને મળ્યા.^૪ આ લોકોએ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને પણ દર રૂએ મોટી રકમ ખર્ચ પેટે આપવાની કહીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને ગૂજરાતના ખીલ્જી જમીનદારોને ઘેરા અને પોરાક બેટે મોકલાવી પોતાનો સાથે જોડાવાનું કહેણું મોકલ્યું. નડિયાદ આજળ આ લોકો ભેગા થયા. સુલતાન અહમદને આ ખબર મળતાં તે લશ્કરને લઈને નીકળ્યો. છવણ્ણદાસ ખત્રીનો વિચાર પ્રથમ પાટણ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો હતો અને તે બાબતમાં ખીલ્જી અમીરો સાથે મતભેદ થતાં અંદર અંદરની લડાઈ થઈ તેમાં છવણ્ણદાસ ખત્રી માર્યો ગયો.^૫ અહમદશાહના આવવાની ખબર સાંભળી બળવાખોર પાછા પડવા મંડયા. આ વખતે સુલતાન અહમદશાહે અમીરો અને બળવાખોરોને સંબોધીને એક એક પત્ર લખ્યો.^૬ તેમાં જણાવ્યું કે સદ્મત સુલતાન મુઝફ્ફર મને ગૂજરાતની ગાદી આપી છે. બળવાનું પરિણામ નાશ જ છે. જો અમીરો પોતાની હદમાં રહેશે તો સૌ સૌની જમીર બોમ્બશે. આ સમાચાર સાંભળી કેટલાક અમીરો સુલતાનના કાકા દેવતખાનને આગળ કરીને સુલતાનને શરણે ગયા. મોઈઝુદ્દીન અને શેખમલીક મસ્તીખાને ખંભાત

જણાવ્યું છે. મુઝફ્ફરને કેટલા ઊંચા હતા તે નક્કી થતું નથી. તબક્કાતે અહમદીમાં હજી એક ખીલ્જી પુત્રનું નામ આમળ આવે છે.

૩. તબક્કાતે અહમદી-એમાં છવણ્ણદાસ ખત્રીનું નામ લખે છે. સિકંદરી ઉપરનાં બંને નામો લખે છે અ્યારે ફિરુજ પ્રયાગદાસને બદલે વિનાવકદાસનું નામ લખે છે.

૪. મુસલમાન અમીરોનાં નામોમાં પણ તવારીખોમાં ઘેરો ઘેરો ફેર છે. ઉપરનું બધું વર્ણન સિકંદરીનો કબાઈન બેલીનો તરખૂબો, આતમારામનો ગૂજરાતી તરખૂબો અને તબક્કાતે અહમદીનો મન્દ્રનાથ દેવો ગિલ્ડિએથેકાનો તરખૂબો. (પૃ. ૧૮૯-૧૯૦) ઉપરથી લીધું છે. પણ વધુ વળન તબક્કાતને આપ્યું છે.

૫. સિકંદરી : અથેષ્ટ પૃ. ૮૯. ગૂજરાતી પૃ. ૨૩.

૬. આ પત્ર તબક્કાતે અહમદી (પૃ. ૧૯૦)માં આપેલો છે. પણ સિકંદરીમાં નથી આપેલો.

તરફ નાસી ગયા અને ત્યાંથી ભરૂચ ગયા.^૭ સુલતાને ભરૂચ તરફ જઈ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. આખરે ભરૂચના ણવાખોરો તાબે થયા અને મસ્તીખાન સુલતાનને પગે પકડ્યો. સુલતાને બધા અમીરો અને પોતાના ણવાખોર સમાજોને મારફ કરીને ફરી તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું.^૮

અમદાવાદ વસ્તુ ઈ. સ. ૧૪૧૧

✓ આ ણવા શાંત કર્યા પછી અહમદશાહ આશાવલમાં આવ્યો અને ત્યાં હવાપાણી એને પસંદ આવ્યું.^૯ ઈ. સ. ૮૧૩, ઈ. સ. ૧૪૧૧નું વર્ષ હતું. એ વર્ષમાં અહમદશાહને હાથે પોતાનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું કાર્ય થયું. ગૂજરાતના આજના પાટનગર અમદાવાદનો પાયો નાંખાયો. કૃષ્ણદેવ સોલંકીએ નામ બદલીને કર્ણાવતી નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા છતાં ગુજ અશાવલ જૂને નામે તો હતું જ. અહમદશાહે પશુ નવું શહેર નહોતું વસાવ્યું. આશાવલની ઉત્તરે સાબરમતીને કિનારે એક કિલ્લો માત્ર બાંધ્યો. પશુ એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વધીને જૂના આશાવલ સાથે મળી ગયું; અને એ વખતની દુનિયામાં તો સર્વથે શહેરોની પંક્તિમાં એસે તેવું, પણ આજે આખી દુનિયામાં નહિ તો ભારતવર્ષમાં મોટા શહેરોની દરોજમાં એસે એવું-શહેરે અઆગમ-મહાન શહેર-અહમદાવાદ, અહમદશાહના નામથી આખાદ થયું ગૂજરાતના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ એક મહત્વની બીના હોવાથી, અહમદશાહનાં ખીજાં પરાક્રમેની દર્શકત થોડો વખત આજુએ મૂકીને અમદાવાદનો વિગતમાં જરા બીતરીએ.

૭. સિકંદરી પૃ. એ જ.

૮. એ જ. પૃ. એ જ. ગૂજરાતી પૃ. ૨૫.

૯. તખાસી અખરી (પૃ. ૧૯૧) લખે છે કે આશાવલનાં હવાપાણી પુસ્તક આવ્યાં, જ્યારે સિકંદરી લખે છે કે આશાબીલનો નાશ કર્યો. સિકંદરી એક પ્રતમાં નાશ કરવાની યુક્તિ કરી એમ પણ છે. સિકંદરીના અગ્રેષ્ઠ તરજૂમા (પૃ. ૮૯ ની પૃ. ૧૨૬)માં સર કલાઈ બેલી આશાબીલને આસીરબદનો સ્થાપક હોય એમ પણ માને છે. આ કેવળ ભ્રમ લાગે છે. આરોબીલ રત્નપૂત સમયમાં હતો તે આ સમય સુધી ક્યાંથી આવ્યો? આશાવલ તો મૂળથી ગેંઘણી અને પછી રત્નપૂત સત્તા પીચે હતું. આમાં સાચી વાત માત્ર એટલી જ કે આશાવલની આસપાસ ખાંદ નતના બીલ લોકો લુટકાટ કરતા અને તેઓને જોર દબા તેઓને કોઈ સરકાર આરો કહેવાનો હોય. પરંતુ આસીરબદનો સ્થાપક આરોબીલ એ તો ભ્રમ જ છે બીલોના ત્રાસનો બદોગસ્ત કરવાનો હેતુ હોય એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે. છતાં રાજધાની પોરબુધી અમદાવાદ ખસેડવા માટે તો બીજાં માર્ગ હોય શકે તે આગમ નેહરું-ગૂજરાતનું પાટનગર પ્ર. ૩ નો જુઓ.

અમદાવાદ વસ્યાનો સમય

અમદાવાદ વસ્યાની સાલ અને તારીખોમાં ધજો જ મતભેદ છે. મુસલમાન તવારીખો જે એ વખતના પ્રચલ્યમાં તારીખો આપવામાં ખનતા મુખી સાથી વધારે ચોક્કસ છે, તેમજ પશુ સાલ આપવામાં ભૂલો કરેલી છે. પશુ તારીખકારોમાં મિરાતે સિકંદરી અને અહમદી અને તખકાતે અકબરીમાં હિ. સં. ૮૧૪ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧ આપેલી છે તે સત્ય જણાય છે. દેશી આધારોમાં વિ. સંવત્ આપવામાં પશુ ધજો મતભેદ છે, પરંતુ શત્રુજયનીચોદ્ધાર-પ્રખંધની વંશાવળીમાં વિ. સં. ૧૪૬૮ આપેલી છે તે ખરી છે. આમ ખરું વર્ષ નક્કી થઈ શકે છે, પણ ખરી તારીખ કે તિથિ નક્કી થઈ શકતી નથી. તવારીખરારો જુદા જુદા મહિના આપે છે, પણ જિલ્લાદ મહિનો ઠીક જણાય છે. દેશી આધારો વૈશાખ મહિનો લખે છે, પણ વાર અને તિથિમાં ફેર જણાય છે. તવારીખોના અગ્રેજી તરજૂમો કરનારાઓ પશુ જુદી જુદી તારીખો લખે છે. પરંતુ એટલું નક્કી છે કે મેઘ રાશિમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થયા પછી અમદાવાદ શહેર વસેલું છે એટલે એપ્રિલની તા. ૧૩ મીની આસપાસ કાંઈ શુભ દિવસે અમદાવાદ વસ્યું એટલું નક્કી છે.^{૧૦} ખાતમુહત્તમાં પહેલી ઈટ મધ્યાહને મુકાઈ હોય એમ જ્યોતિષ ઉપરથી સમજાય છે.^{૧૧} આપણા જ્યોતિષના ગણિતમાં ભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ યજ્ઞા શ્રી. દરિદર પ્રા. ભદ્ર જ્યોતિષશાસ્ત્રી ગણુતરી ઉપરથી હિ. સં. ૮૧૩ના જિલ્લાદ માસની ૨ જી તારીખ અને ગુરુવારે શહેરની સ્થાપના સિદ્ધ કરે છે. એટલે ૧૪૧૧ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખ આવે છે. પરંતુ ફક્ જ્યોતિષની 'દષ્ટિએ એની ચર્ચા આગળ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

અમદાવાદ વસાવવાનું કારણ

અમદાવાદ વસાવવાનાં કારણો પશુ જુદાં જુદાં આપવામાં આવે છે. કૂતરા ઉપર સસલું આવવાની વાત કેટલાંક મોટાં શહેરોને માટે કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાં કાંઈ સત્ય નથી. આઝાબીલની પુત્રી તેમને અગર ગુજરકુમારીના અહમદશાહ સાથેના પ્રેમની કથામાં પશુ સસ હોય એમ

^{૧૦.} આ અગ્રજી. જિલ્લાદ અર્થ. અર્થ. આગરો. યજ્ઞ. અહમદશાહ. પાટનગર પ્ર ૩માં આપેલા છે.

^{૧૧.} આ ખામત જ્યોતિષના આધારથી નક્કી થઈ શકે તેમ જ તે આગળ જોઈશું. અમદાવાદની કુંટળીમાં કઈં લગ્ન અને મેઘનો સૂર્ય હોવાથી મધ્યાહનના વખતે પાંચે નખાયો હતો.

લાગતું નથી; જો કે અહમદશાહને હિંદુ રાણીઓ હોય તેમાં શંકા લાવવાને કારણ નથી. ૧૨ અમદાવાદ વસાવવા માટે ખરું કારણ એવું હોઈ શકે કે અહમદશાહને દક્ષિણ ગુજરાત અને માળવા સામે લડાઈઓ કરવી પાટણથી દૂર લાગતી હોય. અમદાવાદની જગ્યાએ આશાવલ સામાન્ય રીતે મોટું શહેર તો હતું જ. એવું સ્થળ ગુજરાતમાં પાટણ કરતાં વધારે મધ્યમાં હતું, અને પાટણ કરતાં, ગુજરાતના બધા જામ, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, દક્ષિણ વગેરે સ્થળોનો વહીવટી અમલ પણ જલદી થઈ શકે તેવી સગવડવાળું હતું. તવારીખકારે દલાપાણી સારાં હોવાનું લખે છે, પરંતુ હવામાં તો પાટણ અને અમદાવાદમાં બહુ ફેર ન હોય, પણ પાણીની સગવડ કદાચ સૂકી સરસ્વતી કરતાં સાબરમતીથી વધારે મળે. આમ છતાં લશ્કરી અને વહીવટી કેન્દ્ર તરીકે પાટણ કરતાં વધારે સગવડવાળું સ્થળ હોવાથી આશાવલ રાજધાની તરીકે પમદ થયું, પહેલાં હિંદુ સમયમાં પણ ખીજી પંક્તિની રાજધાની તરીકે ગણાયું હતું. અહમદશાહે આ સગવડ ખ્યાતમાં લઈ આશાવલની બાજુમાં પોતાની મરજી મુજબ કિલ્લો અને મોટી મસ્જિદ બાંધીને એ જગ્યાને નવુ નામ આપ્યું અને ત્યાં વસતી વધી, એ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ. પાટણથી રાજધાની અમદાવાદ ફેરવાઈ.

અમદાવાદના પાયામાં પવિત્ર પુરુષોનો હાથ

એમ કહેવાય છે કે પાટણને બદલે આશાવલમાં રાજધાની ખસેડવી અને તે જગ્યાને નવુ નામ આપવું એમ નક્કી કર્યા પછી તે બાબત અહમદશાહે શેખ અહમદ ખદુ ગંજબક્ષ સાહેબની સલાહ લીધી. એ સંતપુરુષે હમરત અલ ખીજર ખવાળ—જેમને કેટલાક પેગમર એશીક કહે છે—તેમની દૈવી પરવાનગી માગવા જણાવ્યું. હઝરતે જવાબ વાલ્યો કે જેમણે દિવસની પાંચ વખતની નિમાઝમાં એક દિવસ પણ પાઓ ન હોય એવા ચાર પવિત્ર સાધુચરિત અહમદ નામના માણસોને હાથે પાઓ નંખાય તો શહેર હમેશને માટે આબાદ થશે આ ઉપરથી એવા પુરુષોની શોધ કરવામાં આવી. એ જણા તો શેખ અહમદ ખદુ અને સુલતાન અહમદશાહ પોતે જ હતા ૧૩ ત્રીજા પાટણના કાજી અહમદ શુડ અને

૧૨. આ હકીકત પણ ગુ. પાટનગર પૃ. ૨૦-૩૦માં આપેલી છે તેમાં નોંધમાં ફોર્સ સમાના દસ્તસિખિત પ્રશેની યાત્રીમાં આપેલી આશાશીલની દાકરીની લાવણીનો ઉલ્લેખ પણ મેં આપેલ છે એ વાત ઘટ આસ્ત્રોમાં ચાલતી હોવી નોંધવું.

૧૩. ગુજરાતનું પાટનગર પૃ. ૩૧માં આ બાબત ચર્ચા કરી છે. અહમદશાહે પણ પાંચ વખતની નિમાઝ એક દિવસ

ચોથા એક મહીક અહમદ મુળી આબ્યા પાટણમાં કાજ અહમદ લુડની કબર ઉપર લખે છે તેમાં અમદાવાદ વસાવનાર ચાર અહમદમાંના એક હતા એમ લખેલું છે ૧૪ ચોથા મનીક અહમદની કબર કાંબુપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં, પઠાણવાડામાં આવેલી છે ૧૫ આ ચાર પવિત્ર અહમદ નામના પુરુષો ઉપરાત બાર બારા-ફકીરોએ પણ અમદાવાદ શહેર વસાવવામાં ભાગ લીધો છે એમ કહેવાય છે આ બધા દિલ્હીના સત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના શિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે ૧૬ આમ અમદાવાદ વસાવવામાં પણ સતપુરુષોનો પણ હાથ છે બાર બારાઓમાં કેટલાકની કબરો અમદાવાદમાં છે અને કેટલાકની અમદાવાદની બહાર છે ૧૭ એમાં બારા અનીગેરનો રોજો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે એમની કબર સરખેજમાં શેખ અહમદ ખદુના રોજની ખાજૂમાં છે સરખેજનો રોજો જોવા જનારાઓએ પહેલાં બારા અલીશેરની કબરના દર્શન કર્યા પછી જ અહમદ ખદુના રોજીમાં જવું એવો રિવાજ છે બારા અલીગેર નમ્મ રહેતા, પણ અહમદ ખદુ આગળ નમ્મ દેખાતા નહિ બારા અલીશેરનું માન આજે પણ ધણુ છે અને ત્યાં રાત્રે સૂઈ શકાતું નથી ૧૮ બારા લુલુઈ પણ અમદાવાદમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે એમની બાધા હિંદુ મુસનમાન મન્ને રામે છે અને જમાલપુર દરવાજા બહાર સમર્પિને ચારે એમની મસ્જિદ અમદાવાદની સુદર મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે ૧૯

અમદાવાદનું સૌથી જૂનું ખાનદાન

અમદાવાદનાં લોકોને રસમય એવાં એક વાર્તાનો ઉત્તેજ અહીં કરવો જોઈએ અમદાવાદ વસાવનાર ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક કાજ

૧૪ એજ પૃ ૩૧ અને પ્રો કોમીસેશિયટનો અમલ ઇતિહાસ પૃ ૯૨-૯૩ એમાં પાટણના લેખનો તરૂંમો આવેલો છે

૧૫ મિરાતે અહમદની પુસ્તકી ઝ બા નિઝામુદ્દીન વિસ્તીકૃત અને નવાબઅની ને સીનદૃત અએજ તરૂંમો

૧૬ પ્રો કોમીસેશિયટનો અએજ ઇતિહાસ પૃ ૯૨

૧૭ ગૂ પા અમદાવાદ પૃ ૩૨ની ને ધ બારે બારાઓની વિગત આપેલી છે ત્રણ બારાઓની કબર ધોળકાગા એકની વીરમ્બામમાં બેની સરખેજમાં અને બાકીના બધાની અમદાવાદમાં છે અમદાવાદ ગ્રેડેટિયર અને મિરાતે અહમદીએ આપેલા બારે બારાઓના નામોમાં જરા ફેર છે

૧૮ બારા અલીશેર રાત્રે વાધ વાધ છે એવી દતકથા છે

૧૯ બારા લુલુઈ શહેર વસ્તુ તે વખતના છતાં એમની મસ્જિદ શુબ્રાત સુન્દનતની આખરનાં બાજની બાધણીની છે અને પાછળથી બધાવેલી છે

અહમદ ભુક છે અને એમના વંશમાં આજે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ શહેરી સરદાર સમુદ્દીન સૈયદમિયાં કાદરી અને સર મહેબૂબમિયાં કાદરીનું પાનદાન છે. આ રીતે એમનું પાનદાન આજ રહેલા અમદાવાદમાં જૂનામાં જૂના પાનદાનમાં ગણી શકાય. ૨૦

ભદ્રનો કિલ્લો.

ઉપર જોયું તેમ આર પવિત્ર અહમદોએ અમદાવાદ શહેરના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો પ્રથમ નાખ્યો. આ કિલ્લાના પૂર્વ તરફનો મોટો ભુરજ આજે જામો છે અને અમદાવાદ શહેરનું એ બૂધણુ છે. ૨૧ કિલ્લાની અંદર એક પણ બાદશાહી મકાન આજે જામું નથી. કિલ્લાએ ઘણા રંગ જોયા છે. આજે પણ ભદ્રના મેદાનેચાહ નામે ઝોળખાતા મેદાનમાં આ મોટા ભુરજ અને દરવાજાની આગળ મોગલાઈમાં આજમખાન ઉંધાઈએ સરાઈ બાંધી છે એટલે કિલ્લાના પૂર્વ તરફના મુખ્ય ભાગની પ્રાચીન સ્થિતિનો ભુરજ સિવાય કંઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. મોગલાઈ અને મરાઠા અમલમાં એમાં ફેરફાર થયા કયાં છે એનું વધારવાને આગળ વહુને કરીશું. આજે તો બાદશાહી મહેલોની અને જમીયાની જગ્યાએ મેદાનો છે અને તેમાં મેળા, પ્રદર્શનો અને ભાવણો ચાલ્યા છે; અને એની એક બાજુ અમદાવાદમાં અવરજવરના મુખ્ય સાધન જેવી સુધરાઈની મોટરબસનું મોટું ઘાણું છે ગઈ સદીની સમયમાં ભદ્રમાં કેદખાનું હતું, અને મરાઠા સમયમાં ભદ્રકાલીનું મંદિર થયું. આપણા અમદાવાદી પ્રવૃત્તિના પ્રતિનિધિ જેવા કવિ દલપતરામને એમના સમયમાં ભદ્રનો દેખાવ એ સમયના વાતાવરણને લીધે ભવંકર લાગેતો અને એમણે ગાયેલું કે “એ કારણ કાળાશયી” ભદ્ર દીસે ભય કર.” આજે ભદ્રને જોનારને એવો ભાસ નહિ થાય.

માણેકનાથ અને માણેકચોક

ભદ્રનો કિલ્લો અને અહરની મસ્જિદ બાંધી તુરત જ સાથે સાથે

૨૦. યો. કામીસેસ્થિટનો ઇતિહાસ. પ. ૯૩. સરદાર સમુદ્દીન કાદરી અમદાવાદની શૂળશોભન એન્ડુએટ છે અને મુસ્લિમ કેમમાં પહેલા ક્લેક્ટર નિમાયા હતા.

૨૧. ભદ્રના કિલ્લાનો કોટ હિ. ૮૨૦. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં પૂરો થયો. એ ફારસીમાં ખીરક રાખ્ત ઉપરથી નવખ્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. આમ ભદ્રના કિલ્લાને બધાના ૭ વર્ષ થયાં વાગે છે. કિલ્લાનું વહુને આગળ કરીશું. પ્રાચીન કિલ્લાનો વચસે દરવાજો અને એ ભુરજો માત્ર જામ્યા છે, એ ઉપરથી ખ્યાલ કરવાનો રહે છે.

જુમા મસ્જિદનું, બાંધકામ શરૂ થયું અને અહમદશાહે પોતાની હેલ્થી આરામગાહ જેવો પોતાનો રોજો પણ પોતાની હયાતીમાં બાંધ્યો. આ સ્થળની આસપાસનો ભાગ માણેકચોક નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શહેર વસ્યા પછી એની ચારે બાજુએ બજારો થયાં અને દરેક જાતના વેપારીઓને વસાવવામાં આવીયા. આ માણેકચોક માટે એક દાંતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે માણેકનાથ નામના એક નાથપંથી સાધુપુરુષ એ જગ્યાએ રહેતા હતા. અહમદશાહે કોટ બંધાવવો શરૂ કર્યો ત્યારે બાંવાણ ગોદડી દોરાથી સીપતા અને સાંજે દોરી કાઢી લેતા ત્યારે બંધાયેલો કોટ પડી જતો. અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ બાવા પાસે આગ્યો અને કરામતોની વાતો થઈ. એમાં એક ઝારીમાંથી પેસી નાળચામાંથી નીકળવાની કરામત બાવાજી પાસેથી જોવાની બાદશાહે વિનંતિ કરી. કહે છે કે બાવાજી ઝારીમાં પેઠા ત્યારે અહમદશાહે ઝારીનું નાળચું અને ગોદડું હાથથી બંધ કરી દીધું! અને શહેરના મુખ્ય છુરજનું નામ માણેક છુરજ અને મુખ્ય ચોકનું નામ માણેકચોક રાખવાની કબૂલાત લઈ માણેકનાથે ઝારીમાં સમાધિ લીધી. આજે માણેકચોક અને માણેકછુરજ પ્રસિદ્ધ છે, માણેકનાથની ગાદીનું મંદિર પણ આજે માણેકચોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૨ ૫૨૬ ૧૭૬૧માં મિરાતે અહમદીના લેખકે અમદાવાદ શહેરનાં હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન પણ લખ્યું છે, અને એમાં આજે કેટલાંક નાનાં ગોખ જેવાં મંદિરોની પણ નોંધ છે, પણ માણેકનાથ કે એમના મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે આ કથાને માટે કાંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. ૨૩ રાજ કોટને તોડી પાડનાર સાધુ પુરુષ બાદશાહના હાથને ધકેલીને બહાર કેમ ન આવ્યાં શક્યા એ એક પ્રશ્ન છે. જેમ પાટણના બદર ઉપરથી અમદાવાદ અહમદનગર અને ચાંપાનેરના કિલ્લાને બદર કલા છે તેમ માણેકના નાંચ જેવો ચોક અને છુરજ હોય તેવો નામ આખ્યુ હોય એમ સંભવે. ખંભાતમાં એવો એક માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા અમદાવાદની પેઠે જ છે. પાટણમાં માણેકચોક હતો કે નહિ તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

૨૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એમાં ૩૩૨૪ કથામાં આ વાલતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

૨૩. મિરાતે અહમદીની પુસ્તકો. ગુજરાતીમાં તથા નરાજઅલી અને સીડન-કૃત અંગ્રેજીમાં. અહમદીના લેખકે પૂર્વમંદ વગર શહેરની અદર અને બહારનાં બહીર્તા (૧૭૬૧માં) સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે, એમાં માણેકનાથ કે બદરખાનીના મંદિરનું નામ નથી.

સાગરમતીના પ્રવાહની દંતકથા

આ જ પ્રમાણે સાગરમતી નદી પહેલાં માલેક્યોદકમાં વહેતી હતી અને અહમદશાહે સહેર વસાવતી વખતે એનો પ્રવાહ બદલ્યો. એવી એક દંતકથા સહેરમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. દિ. મ. ૮૧૩માં પાટણમાં ગાદી બેઠા પછી બહુ જ દ્રેંકા સમયમાં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું છે એટલે નદીનો પ્રવાહ બદલવાનો વખત તે પહેલાં તો હતો જ નહિ અને નદીનો ખીણ આજુએ સહેરની રચાપના અને કિલ્લો કર્યા પછી પ્રવાહને બદલે એવો કાંઈ વિચારહીન પુરુષ હોઈ શકે પણ નહિ. સાગરમતી નેથી પહોળાં નદીનો પ્રવાહ બદલવાનું કાવું સહેલું નથી. માલેક્યોદકમાં પ્રવાહ હતો એવી દંતકથા માટે શ. મનસાલ વખતચંદ પણ લખે છે, અને આને માલેક્યોદકમાં સ્મશાનિયા હનુમાન ■ તે એ સમયે નદીકિં ત્યાં સ્મશાન હશે તેનું ચિહ્ન છે એમ માને છે પરંતુ અહમદશાહે બાવળા કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો તેના ખીણ જ વર્ષમાં માલેક્યોદકમાં જ જુમામસ્જિદ નેથી મોટી મસ્જિદ બાંધી શકે શરી. એટલે જો માલેક્યોદકમાં નદીનો પ્રવાહ હોય તો મસ્જિદ નદીના પ્રવાહમાં બાંધી એમ માનવું પડે આ વાત અશક્ય છે. કાંઈ પણ તવારીખ ગ્રંથમાં આવી મોટી બીનાનો ઉલ્લેખ નથી. આ દંતકથામાં કાંઈ સત્ય હોય તો માલેક્યોદક નદી નામે જે વહેતો આજે પણ ખતાવવામાં આવે ■ તે પહેલાં કાણુપુરના વહેવાને રસ્તે થઈ માલેક્યોદકમાં થઈને જતો તેનો પ્રવાહ સહેજ બદલ્યો હોય. આને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા પણ એ વહેવાનો પ્રવાહ વર્ષો થયાં બદલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એટલે આ દંતકથાને પણ મોહું કૃપ અપાવું હોય એમ લાગે છે. ૧૪

આશાવલ અબર કથાવિતી નબર

અમદાવાદની રચાપનાને લગતું આટલું વર્ણન કરી એ સહેર વધુ ત્યારે કેવું થયું એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એના પૂર્વાવતાર આશાવલ— કથાવિતીનું દ્રેંકું વર્ણન કરીએ. આશાવલ કપારે વસ્તુ તેનો નિર્ણય થયો નથી. ઈ સ.ની દસમી સદીમાં અલ્ખીફની એનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પહેલાં બહુ લાંબા સમયથી એ સહેર આબાદ હશે. મધ્યકાલીન રાજપૂત સમયમાં પણ પાટણથી બીજાં પ્રકારમાં એની રાજકીય ઉપયોગિતા

૧૪. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્ર. ૪૪માં આ વર્ષા પણ ખૂબ વિસ્તારથી કરી છે. અને માલેક્યોદક નદીના વહેવાને ફેરવ્યો હોય એવો અધિપ્રાય દર્શાવેલો છે. માલેક્યોદક નદી સાગરમતીનું કોઈ વસ્તુ વાણું હોઈ શકે.

ગણાતી હતી. ઉદયન મંત્રી, દેવચંદ્રસુરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન વ્યક્તિઓનો ત્યાં નિવાસ થયો હતો. જૈન પદ્મવર્ણીઓમાં પણ એના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. જૈનોની સારી વસ્તી હશે અને જૈન મંદિરો પણ સારા પ્રમાણમાં હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અગિયારમી સદીમાં અલ દ્વિતી એને સારી વસ્તીવાળું સારા વેપારીઓ અને ઉલોગી માણસોથી વસાવેલું, પેસાદાર શહેર કહે છે, અને ત્યાં ઉપયોગી વસ્તુઓ અને છે એમ પણ લખે છે. ૨૫ પરદેશીઓ ગૂજરાતનાં શહેરોમાં બંદરો બાદ કરતાં, ૨૬ અંદરનાં શહેરોમાં માત્ર પાટણ, આશાવલ અને ધોળકાનાં નામો જ ગણાવે છે એ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. જૈન મંદિરોમાં આશાવલમાં શ્રીઅરિષ્ટેભિ પ્રાસાદ હતો એમ પ્રબંધચિંતામણિ કહે છે. જૈન અને પ્લાઠણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો સારા પ્રમાણમાં હશે એમ માની શકાય. ઉલૂખખાનનું લશ્કર સૌરાષ્ટ્ર જતાં, અને મુહમ્મદ તખલખનું લશ્કર દક્ષિણમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જતાં આશાવલ આવેલું. એ જોતાં એ બંને બાજુના ધોરી માર્ગ ઉપર એ શહેર હતું અને ખંભાત તથા પાટણના વેપારી મહામાર્ગમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ છે. ૨૭

આશાવલનું સ્થળ

આ આશાવલી અગર આશાવલ શહેરનું નામ જ કર્ણાટક સોલંકીએ બદલીને કર્ણાવલી પાશું અને એ જ શહેર એક જ છે એ પાછળ પહેલા ભાગમાં જોઈ ગયા. કર્ણાવલી નામ ઘોડા લેખોમાં કાવમ રહી જતું પશું તેવું જ હુસાઈ બધું એમ સમજાય છે. અમદાવાદ આશાવલને અડીને વસ્યું એમાં ફેર માત્ર એટલો જ પડ્યો કે અહમદશાહે આશાવલની લગોલગ ઉત્તરે એક સપાટ જમીન બુમિ ઉપર માત્ર બદલો કિલ્લો બાંધ્યો. એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વસતાં આશાવલનો ઉત્તર ભાગ નવા શહેરમાં મળી ગયો. ગૂજરાત-સલ્તનતના પ્રારંભમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોનો વાસ આશાવલમાં જ થયો હતો, કારણ કે અમદાવાદ એ સમયે બાજુમાં તાજું જ વસતું હતું. દાલ જમાલપુર દરવાજાના કોટને અડીને આવેલી દેવતખાનની મસ્જિદ કોટ ખંધાર્તા પહેલાં આશાવલમાં જ

૨૫. ઇતિહાસ. ૧-૮૧-૮૭.

૨૬. ઇ. સ. ૧૦૩૦માં અલખીરની આશાવલનો ખલાતથી બે દિવસનો રસ્તો છે એમ મળ્યું છે. જુએ સયાઈનો અલખીરની. ભા. ૧. પૃ. ૨૦૬.

૨૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આશાવલ એ જ કર્ણાવલી અને એનું સ્થળ અમદાવાદમાં ક્યાં તેની ખૂબ વિસ્તૃત ચર્ચા એક આખા જુદા પ્રકરણમાં (પ. બી. જી.) કરી છે. જૈન ઉલ્લેખો એમાં આપ્યા છે.

હતી અને દૈનિકતજ્ઞાન અહમદશાહનો કાફે થતો હતો. એટલે આશાવલ અમદાવાદની દક્ષિણે અમદાવાદ શહેરનો કોટ મદમુદ બેગડાએ બાંધ્યો તે પછી પણ એક પરા તરીકે છેક મરાઠા સમય સુધી ઊભું હતું. ગઈ સદીના અંગ્રેજ લેખકોએ અસારવાને આશાવલ ધારવાની જે શ્રદ્ધ કરી હતી. તે પાછળના બધા લેખકોએ ચાલુ રાખી હતી. ૨૮ અસારવા આજે ઊભું છે જ્યારે આશાવલનું આજે નામનિશાન રહ્યું નથી. મિરાતે અહમદી ઈ. સ. ૧૭૬૧માં અમદાવાદનાં પરાં ગણાવતાં પૂર્વ તરફ અસારવા અને દક્ષિણ તરફ આશાવલ જુદાં ગણાવે છે, એટલે આશાવલ શહેર જમાલપુર તરફ અમદાવાદ શહેરમાં લાગી ગયું અને પછી જમાલપુર દરવાજા બહાર છેક અંકારમી સદીમા પણ હતું એ સ્પષ્ટ વાત છે. એનો મધ્ય ભાગ આજે કેલિકો મિલની નીચે દટાગેલો પડ્યો છે. મીર અબુલુલાખનો રાજ્યે અને આશાબીલનો કેલિકો મિલની પામે આવેલો ચોતરો તથા આસ્ટોરિડે આશાબીલનો ટેકરો એટલા ઉપરથી એનું સ્થળ સાબિત થાય છે. આશાવલ ખરું ચર્ચ ગયા પછી મરાઠાઓની અકાષ્ટ્યોને લીધે એનો નાશ થયો છે. ૨૯

આશાવલ અગર કહ્યાવતીની જગ્યાએ જ અગર તો બડોબુક અમદાવાદ શહેર વસ્તુ અને છેવટે અમદાવાદમા મળી ગયેલું. આશાવલ કહ્યું પ્રાચીન સ્થળ છે એ ઉપર જેણે, એટલે અમદાવાદ વસ્તાનું વર્ષ લલે ૧૪૧૧ હોય, પરંતુ એની વસ્તી ધણી જ પ્રાચીન છે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પાટણ, ખલાત, મોમનામ વગેરેની પેઠે આશાવલ પણ એક સમયે શુજરાતની મસ્કારિતાનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને કારણુ છે. ૩૦ આ સસ્કારિતાનો વારસો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં સાડાપાંચમે વર્ષથી

૨૮. હોય, ફર્નુસન, બર્નેસ અને એક પણ અપવાદ સિવાય બધા લેખકોએ અસારવાને જ આશાવલ કહેયું છે પ્રો. કેમીસેગ્રિયેટ મારે આશાવલનો લેખ વસત માસિકમા વાંચી It is conclusively proved એનો અભિપ્રાય મને કહેલો, પરંતુ એમના ઇવિદાસમા જાયે લેખકોના મતથી તપાસને એમણે મારો સ્થળનિર્ણય જરા સંકોચથી કબૂલ રાખ્યો છે.

૨૯. મોજવાહના અતલાખમા લખાયેલા જૈન રાસોમા મરાઠા આશાવલના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. કેટલાક એવા ઉલ્લેખો ઉપર આપેલા છે.

૩૦. એનો મુસાફર ડુ-એન-સ ગ એક અતવી કે અવધી તે વર્ણન ઉપરથી આશાવલ હોય એમ ધારે છે. સાંજોલિક સ્થળે

૬૨૫

આજના સંહાગુજરાતના પાટનગર અને સંસ્કારકેન્દ્ર અમદાવાદને મળ્યો છે. અમદાવાદ એની બાદશાહીના સમયમાં કેવું હતું અને બહારની દુસ્તિયા એને એવું માનતી હતી એ દૃષ્ટકામાં જોઈએ. સંસ્કારના કેન્દ્રને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કેન્દ્રસ્થાન મળવું જોઈએ એક કવિએ ખંભાત અને પાટણને જાનનાં એ કુંડળા તરીકે ગણાવી અમદાવાદને 'ગુજરાતબલકમીતું' અંદર મૂક્યું છે તે અર્થ છે. ૭૧

દુલ્હી-શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિ દુલ્હી 'શિરાઝીએ અમદાવાદનું કવિવચન વર્ણન કર્યું' છે. ૭૨ એમાં કેટલાક વાક્યો સચક છે. કવિ કહે છે કે અહીંની જમીન આનંદ-કારી છે અને "બહેનતની ધૂળથી ભવિત" થયેલી છે. આ વાત ખરી છે. અમદાવાદ ધૂળિયું શહેર છે, પણ એ ધમની ધૂળ છે, આજસની નહિ! કવિ આજળ કહે છે કે "આ અહીં જોઈને કોઈ અગમ્ય આદેશથી અસ્લાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું રકુડું" કે અહીં એક મોટી ઈમારતોવાળું પાટનગર રચવું." આ પણ સત્ય વાત ગણાય છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદનું જે સ્થળ છે તે જોતાં અગમ્ય આદેશ સિવાય આ અમિ ઉપર મોકું, પાટનગર કોઈ બ વસાવે. બાદશાહે કહ્યું કે અહીં એવું શહેર બાધાકે જોના, રસ્તા ઉપરની ધૂળ ઈસ્પહાન (ઈરાનનું) પ્રખ્યાત શહેરના લોકો આપના સુરમા તરીકે વાપરે. જેને જોઈ ગુજરાત ધુરાસાનની અહીં કાઈ કરે અને એની ઈર્ષ્યાથી નિશાપૂરના પ્રાણ નીકળી જાય. (નિશાપૂર ધુરાસનનું પ્રસિદ્ધ શહેર છે.) આ દુલ્હી શિરાઝી કવિ અમદાવાદનો ઇતિહાસકાર પણ છે. એ આજળ લખે છે કે શહેરનો પાયો નાખના આટે આકાશચક્રના ગુણધર્મને જાણનાર, ગણિતમાં પારંગત અને સાતે આકાશના હિસાબ કાઢી જાણનાર જ્યોતિષીઓને ખોલાવ્યા, અને એમણે કોઈકે તથા સુતરલાખો (ઉન્નતાંશમાપક, યંત્ર) જોઈ કુંડળી

પહાણ રાતનાં નામો પચ્યા છે તે તે સ્થળો સંસ્કારનાં કેન્દ્ર હતા. એમ આચારી રાજ કદાચ આશાપદ્મી-આશાવલી ઉપરથી હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન જ છે અને હુ-એન-સગનું સ્થળ કે આ નામ માટે બીજા કોઈ આધાર મળ્યા નથી.

૩૧. ગુણો બહીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય. આ ક્ષેત્ર અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્ર. ૧૨ મને મળાણે મે આપ્યો છે.

૩૨. દુલ્હી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદની સ્થાપનાનું વર્ણન એક જુદા ઈતિહાસમાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે. એમાં મૂળ કારની સાથે તરૂંએ કર આપ્યો છે. વર્ણન લાંબું છે. અહીં એનો સાર માત્ર લખ્યો છે.

મુખી અને રાજા મુદ્દર્ત કાઠકું. આ વર્ણનથી જણાય છે કે અહમદશાહે બેશીએની સલાહ લીધી હતી. કવિ છેવટે લખે છે કે જ્યારે આ શહેર તૈયાર થયું ત્યારે પૃથ્વી સમજાડી હતી તે આઠખાંડી ઘર્ષ. તબું આખાદ યગેશુ શહેર વસુંધરા દેવીના સુંદર મુખ ઉપરના સ્વામતલ જેવું શોભી જાડ્યું. ૩૩

ખાદયાહી ભખતના અમદાવાદનુ વર્ણન મુસવમાન અને યુરોપીય મુસાફરો, તવારીખકારો તથા કવિઓએ કરેલુ છે મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે દરિયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આલુ મનોહર શહેર દુનિયામાં ઠાઈ પશુ ભાગમાં નથી. બાંધણી અને દેખાવમાં એની ભરોબરી કરી શકે એવું કોઈ શહેર નથી. હકીકત ઇકબીમ (સાતખંડ) નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે "આખા એશિયામાં અમદાવાદ જેવુ શહેર નથી હિંદુસ્તાનમાં એના જેવુ સ્વચ્છ એક શહેર નથી અને એના જેવા સુંદર મકાનો ખીજે ક્યાંય નથી. અમદાવાદને આખી દુનિયામાં જાન્ય અને સુંદર કહીએ તોમણ અતિ-શયોકિત નથી તેની દુકાનો ત્રણ માળની અને ઉત્તમ છે. ત્યાંના ફી-પુરુષો લાવણ્યથી ભરેલાં અને કામળ છે." મિરાતે અહમદી પશુ ઉપરતું વર્ણન ઉતારીને ઉમેરે છે કે શહેરનુ સૌંદર્ય એવુ અનન્ય છે કે એને જિજ્ઞાસુ ઉલ્ક બિલાદ-શહેરોનુ સૌંદર્ય કહે છે એને મજબની રાણી પશુ કહે છે. મુવતાન મહમૂદ ખીલના સમયમાં ખાર ગાઉ દર આનેલું મહમૂદનાદ (મહેમૂદવાદ) અને અમદાવાદ એક શહેર જ હોય એવુ લાગતું હતું. અને મુજરાતના કુન્નરની કીર્તિ ઇશિન વરાન રમ અને સીરિયા મુખી વ્યાપી હતી અહમરનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અજુનકંન કહે છે કે અમદાવાદ એક ઉમદા શહેર છે અને ત્યાં દુનિયાની સર્વથી ઉત્તમ વસ્તુઓ મળી શકે છે ફિરિંગતા અમદાવાદને હિંદમાં અને કદાચ દુનિયામાં સર્વથી સુંદર શહેર કહે છે એ સમયમાં આગ્રા અને દિલ્હીથી તો અમદાવાદ મોટું ને સુંદર હતુ એની આસપાસ ૪૬૦ પરા હતાં અને ચારે ખાજુ સુંદર ઉદ્યાનો અને ઉપવનો હતાં ૩૪

યુરોપીય મુસાફરોમાં ખારગોસા મુજરાતનુ સારુ વર્ણન કરે છે, એમાં અમદાવાદનાં સપત્તિ, ખામનગીચા, રસ્તા, યોગાનો, અને પરધર

૩૩. ફારસી કવિઓ સુંદર ચૌરવર્ણની સોનામુખ ઉપરના તલ ઉપર ખાસ કવિત્વ રેડે છે

૩૪. અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રકરણ ૧૨માં આ જગ્યાએ વિસ્તારથી આખા છે. અહીં આજ દુકા, સાર લોકો છે.

તથા ઇટ ચૂનાના ઘરો સારા હતા એમ લખે છે. ડાખરાં ઇટલી (Italy)-ની હમે ડાયેક્ષાં હતાં એમ પણ લખે છે. જહાંગીરે તાપ અને ધૂળથી કંટાળ્યા હતાં માળવાના મહામુસ્લિમી સરખામણીમાં અમદાવાદમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એના સમયમાં ઇંગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો આંગ્લો હતો એને અને બીજા મુસાફરોને અમદાવાદ લંડન જેતું મોકલું લાગ્યું હતું.^{૩૫} વિલિયમ ક્લૉચ અને વિટિંગ્ટન નામના મુસાફરો પણ એવું જ વર્ણન કરે છે; કહે છે કે “ સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર ધુરળેવાળું મગજૂત દરવાજાઓવાળા કાંટથી અમદાવાદ શહેર છે. રસ્તા મોટા છે અને એક કલાકમાં જ દબાર ઘોડેસવારો તૈયાર થઈ શકે છે. અહીં દરેક જાતના અને ખિરતી વેપારીઓ પણ રહે છે.” એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે “ મહાનો જિયાં ને અગાશીઓવાળાં છે અને એના ઉપર સોંક હવા ખાય છે. ઝાડ પુષ્કળ છે તેથી તાપ ઓછા લાગે છે અને જિયાં જગ્યાએથી નેતાં શહેર એક ઉપવન જેવું લાગે છે.” સર ટોમસ હર્નટ (૧૧૨૬) અમદાવાદનાં બજારોનાં વખાણ કરે છે, અને અત્તર, તેળના, રેશમી અને સુતરાઈ કાપડ અને છીંટની દુકાનોનાં વર્ણન કરી લખે છે કે “ એ બધાના માલિકો વાણિયા છે, અને અહીં એમની મોટી વસ્તી છે.” એ જ પ્રમાણે મુસાફર મેન્ડેસ્સો પણ વેપારનાં વખાણ કરે છે. ફ્રેંચ મુસાફર એવેનોટ અમદાવાદનાં સ્થળો, ખરાં, પોળો વગેરેનું વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી શહેરની લખ્યતા સમજાય છે. પરંતુ એનાં વર્ણનમાં ઘણોનો કેટલોક ગૂંચવાડો થયેલો જણાય છે. ટેવરનાંપર અમદાવાદને દિંદનાં શહેરોમાં એક મોટામાં મોકલું શહેર કહે છે. એના વર્ણનમાં કહે છે કે નદી જીતરવાનો પુત્ર નથી, શહેરમાં અગાશીઓ સારી છે, જીવદવા બહુ છે, અને વાંદરાંતો ત્રાસ પણ બહુ છે.” આ વર્ણન ખરેખર નોંધપાત્ર છે. પુલ સિવાય ખીલું વર્ણન આજે પણ સત્ય લાગે છે.^{૩૬} આ બધાં વર્ણનોની સાથે ઈ. સ ૧૬૬૬માં એક નૈન

૩૬. અમદાવાદના ઇતિહાસમા પ્રકરણ ૧૨માં પણ ધુરોપીય મુસાફરોનાં વર્ણનો આપ્યાં છે, અને અહીં તેની દૂબી નોંધ માત્ર લીધી છે. ધુરોપીય મુસાફરોમાં કેટલાકે સાંબળેલી હાંપીકત ઉપરથી લખ્યું છે અને તેથી વર્ણનમા ગૂંચવાડો પણ કર્યો છે.

૩૫. જે મુસાફરે અમદાવાદને તે સમયના લંડન માથે સરખાવે છે તેમને અમદાવાદનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો હોય એમ દેખાત નથી. એ સમયનું લંડન આશરે એક લાખની વસ્તીવાળું હતું, અને અમદાવાદ જેટલાં સુંદર મહાનો ત્યાં હોય નહોતો. સરખાવી સદીની મોટી આજ પાછી લંડન મુખ્ય છે

રાસમાં કરેલું^{૩૭} અમદાવાદનું વર્ણન સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ રસમય છે એટલે એનો ઉપયોગ કરીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ

જે માહિ વરતે જયજયકાર જેમાં સકલ વસ્તુ વિસ્તાર,
 જે દીક્ષી કાવળઈ અલ્લાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 જેમાં સુજન લોક છે ધણા, પદ્મચાંદિ મનની કામણા,
 જે દીક્ષી નાકઈ વિખવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 ચોરાસી ચઢિટા જિહા ભતા, વસ્તુવાનાં જોઈઈ તેતલા,^૧
 ઠામિડામિ જિહા સકન મંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 જિહા મદ મનતા મયગન મમઈ, ચઢિગડિયાં નિત્યનિત્ય ગડગડિ,
 ત્રિપોલીઈ નોમતિનો નાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 ચણુર પુરુષ વહરાઈ કરિ, જિહા વોડા ધારા ગતિ ધરઈ.
 ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 ધળ તોરણ મડળ પૂતલી, કોરણીઈ બહુ શોભા મિહિ
 જેહમાં એના જિનપ્રાસાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 આપ રૂપથી અધિકા ધણાં નિરખી રૂપ જિહાં રામા તણાં,
 ઈંદ્રાણી મૂકઈ ઉનમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 જિહાં વાહિની દાહિની વહઈ, જિહાં લક્ષ્મી નિશન યઈ રહિ,
 જિહાં પદ દરિસણ મંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
 જિહાં દાની દાન દેતા દસિ કલાવત કલા અબ્યસઈ,
 પુષ્પવત પવિહરઈ પ્રમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ

આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતના પાટનગરનાં ગાન કવિઓએ અને મુસાફરોએ ગાયાં છે અતિશયોક્તિ એ કવિઓનો અને એ જમાનાનો ગુણ હતો એટલે કેટલીક આતશયોક્તિ બાદ કરતાં આ વર્ણનો સાચાં છે, અને એ જમાનામાં દુનિયાનું સર્વથી સુંદર શહેર ન ગણીએ તોપણ દુનિયાના સર્વથી મોટાં સર્વથી સુંદર અને ખૂબ સમૃદ્ધ થોડાં શહેરોની પંક્તિમાં જેસી શકે એવું અમદાવાદ હતું એટલું માનવા વગર છૂટકો જ નથી

૩૭ જુઓ જૈન ઐતિહાસિક જુજા ની કાવ્યસંગ્રહમાં રાજસાગરસરિ નિર્વાણ રાસ આમાં ત્રિપોલી છે તે અમદાવાદના તણુ દરવાજા માટે છે નોતબખાતુ બદનાં દરવાજામાં હતું એમ સમજાવ છે

અમદાવાદની વસ્તી

અમદાવાદની વસતી અતિસંપૃક્તિથી ઠોઠી ત્રીસ લાખ અને ઠોઠી ત્રીસ લાખ કહે છે એ સમયના વર્ણનો, રાજ્યનું મુખ્ય નગર લશ્કરી મહત્વનું સ્થાન, વેપારનું મોટું સ્થળ, એ બધાનો વિચાર કરતાં અને એમાં મોટાં સમૃદ્ધ પર્યાં અને ચારે બાજુ મોટાં ઉદ્યાનોનાં વર્ણન વાંચીને વધારે નહિ તો આજના જોટલી એટલે આઠેક લાખની વસ્તી એના મધ્યાદ્ય સમયે હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી અશુભકાંડ અમદાવાદમાં એક હજાર મોટા જગમે મિનારાવાળી મસ્જિદો હતી એમ લખે છે અને મિરાતે અહમદી એના સમયની પડતી દસમાં પથ્થ પાંચસો મસ્જિદો હતી એમ લાગે છે એ મસ્જિદોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં અને મહેમદાબાદ સુધી બધું એક સહેર જેવું લાગતું હતું એ વર્ણનનો વિચાર કરતાં સહેરનાં વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહજ આપી શકશે જૈન રાસાએઆ અમદાવાદના પર્યાં શ્રીમત જૈનો રહેતા હતા અને ત્યાં મંદિરો હતા અને આચાર્યો એમાં વિહાર કરી એમાં રહેતા હતા એવા ધર્મા ઉત્તરે મળે છે તે પરથી પણ સહેરનાં એ સમયનાં સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર કદાચ એ પર્યાંથી આજે ધર્મા નથી એનું સ્થાન આજે માત્ર સદમરી સોસાયટી કહેવાતી સ્થાનોએ લીધું છે આજે શૂન્યતાનું યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર બનવાથી અમદાવાદ રિવાસ સ્કારનું પણ કેન્દ્ર બનતું બન્યું છે પહેલાંની સરખામણીમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, સેક્ટો દાર્શનિકો, હજારો ધોડા, ૩૦ અને હજારો પાવણનું લશ્કર આજે દેખાતું, નથી ધોડાગાડીઓને બદલે હજારો મોટરગાડીઓ દોડે છે પુલ હતો જ નહિ ૩૦ તેને બદલે ચાર પુલ યાત્રા છે ધુળ અને ધૂણી એવી એ જ છે અને તાપ પણ એનો એ જ છે, લોકવલાવ, પણ એ જ રહ્યો છે, વેપાર પણ એવો જ છે, પણ ચારે બાજુ હીનાં વિચારણ ઉદ્યાનોને બદલે આજે તો આવનારનું મન હરે એવું એક પણ સ્થળ અમદાવાદની આસપાસ નથી.

૩૮ ■ હજાર મોટેસવાર એક ક્ષણમાં વેપાર થતા એવો એ વસ્તેજ નેપો તે એતા એટલા ધોડા મોટેસવારે જાકે જોઈએ અને એ પ્રમાણમાં પાપાણ સ્પર્શ અને દાર્શનિકોનાં મદિ પણ કેટલી જગ્યા લેક્યે તેનો ખ્યાલ કરવા એવો છે

૩૯ સાબરમતી ઉપર એકે પુલ હતો નહિ અને એ સમયે મોટી રેલીવાળી નદી મટ સમયે પણ નથી જ્યાં નદીવાર મોટાં સમૃદ્ધ પર્યાં થતા જેટલે બવદાર મદિ આમાસામા સુકેલી પડે પટોદગાં વિશ્વામિષી જેવડી નાગી નદી ઉપર અહમદશાહે પુલ બાંધ્યાનો વસ્તેજ છે નાગી નદી ઉપર એકામ છે

મહેસૂરના એક ચળ્લને અમદાવાદને ભેટમાં કહેલું કે આ તો પીપ્પું શહેર છે, લીપું શહેર નથી. This is not a green city, this is a yellow city, એ ટીકા ચત્પ છે. ગૂજરાતના પાટનગરને માટે એ સરંબંધરેલું કહી ચકાવ. હેવટે હુદ્દલી સિરાઝીના વચનથી ગૂજરાતના પાટનગરનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ :—

ઈલાહી તું ઈ શહેરે આલી ખીના

મહેતા બહસસ ઝંવાલો ફના.

એ ખુદા! આ આસીસાન બાધણીવાળા શહેરને તું કયામતના દિવસ સુધી અવનતિ આપીશ નહિ.

પ્રકરણ વીસમું

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ

✓ અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ લડવામાં ગયું

મુહમદશાહના રાજ્યમાં સૌથી મહત્વની ખીના તે અમદાવાદ શહેરની રચાવના એ આગળ ભેટું આટલું બાજુએ મૂકતા અહમદશાહના અમલનો લગભગ બધો સમય ગૂજરાતના રાજપૂત રાજ્યો અને ગૂજરાત પ્રદારનાં મુસલમાન રાજ્યો સાથે લડવામાં ગયો છે. સરઆતમાં તો એનાં પોતાનાં સર્ગાઓએ બળવા કર્યાં તે આગળ ભેટું ગયા; પરંતુ અમદાવાદની રચાવના પછી પણ એકાદ વર્ષ બાગ્યેજ એવું ગયું છે કે જે વર્ષમાં સુલતાને શાંતિમાં સમય ગાળ્યો હોય. તવારીખકારો તો ગર્વથી કહે છે કે આટલી બધી લડાઈઓ અહમદશાહ લડ્યો તેમાં એકેમાં એ હાર્યો નથી. પરંતુ એનું આખું જીવન લડાઈઓમાં જ કેમ ગયું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એનો ખુલાસો તવારીખકારો કરતા નથી. તે સાથે એટલું પણ કહેવું ભેટું કે આખું જીવન લડાઈઓ લડવામાં અહમદશાહના ચારિત્ર્યનો દોષ નહોતો. મુહમદ તખલખ પણ એના જીવનનો ધણો ભાગ લડાઈઓ લડ્યો હતો અને એની સામે બળવા થયા હતા, પણ એમાં એના અસ્થિર મગજનો, એના ચારિત્ર્યનો દોષ હતો. અહમદશાહ મુહમદ તખલખ જેવો અસ્થિર મનનો નહોતો. મુહમદ તખલખ કાઈની સલાહ સંભળતો નહિ; અહમદશાહ સારી સલાહને હમેશાં માન આપ્યું છે. તેથી જ એકને હાથે તખલખ સામ્રાજ્ય ઝોલું થતું ગયું, બ્યારે ખીલને હાથે ગૂજરાતી મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય વધતું ગયું. મુહમદ તખલખની સામે

બળવા યથા તેનાં કારણો અને અહમદશાહની સામે બળવા યથા તેનાં કારણોમાં બેદ છે.

સહાઈઓ અને બળવાનાં કારણો

આમ ચારે બાજુ બળવા અને સહાઈઓ ચલાનાં કારણો તવારીખ-કારોએ સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં નથી, પરંતુ બધી તવારીખોનાં કીર્ણાં વર્ણનો તપાસતાં એમ લાગે છે કે અહમદશાહની સામે એના પિતરાઈઓએ જે બળવા કર્યા તેનાં કારણો તે સમયના બધી રાજગાદીઓ માટેના અંધા જેવાં જ છે. એમાં પણ અહમદશાહને મુઝફ્ફરશાહે પોતે બને ગાદી આપી; પરંતુ અહમદશાહનો બાપ મુહમ્મદશાહ, મુઝફ્ફરશાહનાં શ્રવતાં જ ગુજરી ગયો હતો, મુઝફ્ફરશાહને ખીબ પુત્રો હતા તેમને મૂકીને પૌત્રને માદી મળે એ વાત સ્વાભાવિક રીતે ખીબ પુત્રો એ જમાનામાં સહન કરે નહિ. તેમાં પણ મુઝફ્ફરશાહ અને મુહમ્મદશાહ વચ્ચે ઉવટના ભાગમાં સારા અંબંધ રહ્યો નહોતો એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ બળવાઓમાં તેમજ ખીબ સહાઈઓમાં તથા બળવાના સુલ્તોનાં વારે વારે ચડાવીને ગૂજરાત સામે લડાવવામાં હિંદુ રાજ્યોએ પણ ઘણો ભાગ લીધો છે; અને ઈંદર, ઝાલાવાડ, નદિાદ, તથા ચાંપાનેરના રાજ્યોની સામે અહમદશાહને એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એક કરતાં વધારે વાર લડવું પડ્યું છે. આનું કારણ પણ ઇતિહાસિક દષ્ટિએ ખાસ મહત્વનું છે. ત્યારથી મુસલમાનો દિદમાં આખા ત્યારથી અનેક હિંદુ રાજ્યોને એમણે હરાવી વશ કર્યાં છે. તવારીખકારો કહે છે તેમ દરેક વખતે મુસલમાનોને વિજય જ મળ્યો છે એવું પણ નથી. હિંદુઓની હારનાં ઘણાં કારણોમાં કુસંધ અને બ્યવસ્થિત સામનાની ખામી એ મુખ્ય છે; પરંતુ સંપીને સામના કર્યાના દાખલા પણ કાઈકાઈ વાર મળ્યા છે; નવા પરદેશીઓના રાજ્યઅમલને કેટલાંક વર્ષ જૂના દેશી રાજ્યો સાથે લગ્ના વગર સત્તાની જમાવટ કરવી અસમ્મ હતી. રજપૂત રાજ્યો કુસંધને લીધે અને બ્યવસ્થાના અભાવને લીધે હાર્યાં ને વશ યથા તે કેવળ સાચી વાત છે, પરંતુ લાગે વખત સામનો કર્યા વગર વશ નથી યથા એ આ સહાઈઓના ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. આ બધાં કારણો ઉપરાંત અહમદશાહની ઉમર ગાદીએ આચો ત્યારે નાની હતી એ કારણ પણ

૧. મુઝફ્ફરશાહે અહમદશાહને વારસ નીચો જે સલાહ આપેલી તે જોતાં એને પોતાના ખીબ પુત્રોની વશગુની ખબર દોવી જોઈએ અને અહમદશાહની લાયકાતની ખબ ખબ દોવી જોઈએ.

વિચારવા યોગ્ય છે, અને એના પિતરાઈઓ, રજપૂત રાજાઓ અને માળવા તથા દક્ષિણના સુલતાનો, એ ત્રણે પક્ષોની લડાઈઓનું એ પણ એક કારણ હોઈ શકે. આમ આખો સમય લડાઈઓ આખરે અહમદશાહનો વિજય થયો અને એ બધાને વશ કરી શક્યો એમાં એના ચારિત્ર્યની વડાઈ અને એની રાજદારી કુનેહને જ પણ ઘટે છે. ન્યાય, ડાહી સલાહ સાંભળવી, અને ગુનેગારોને દંડ અને દયા બંને બતાવવા, એ સદ્ગુણોને લીધે અહમદશાહને વિજય સાંપડ્યો એમ માનવામાં વધી નથી. કોઈ પણ વંશકર્તામાં આ ગુણો હોય તો જ તે વંશકર્તા યાય.

ફરી બળવો

અમદાવાદ સ્થપાયું એ જ વર્ષમાં સુલતાનના પિતરાઈઓ ફિરોઝખાન દેબતખાનેર મશીક બદર આલાનો શિખવણીથી ફરીથી બળવો કર્યો. આ બંને જણા ઈસ્લામ રાજા રજુમલને જઈ મળ્યા. સુલતાન અહમદને આ સમાચાર મળવાથી એણે લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતે પ્રાંતીજી આગ્યો ત્યાંથી એણે સુલતાન મુઝફ્ફરખાનના પુત્ર-પોતાના ઠાકા ફતેહખાનને લશ્કર આપીને આગળ મોકલ્યો, પરંતુ એ મોડાસાના જમીનદાર સૈયદ ઈબ્રાહીમ નિઝામની શિખવણીથી પોતાના ખીજા બાઈઓ સાથે મળી ગયો. આ સાંભળીને સુલતાન મોડાસા તરફ દૂર કરીને ગયો. સૈયદ ઈબ્રાહીમ જેનું ખીજું નામ રુક્નખાન હતું એણે અને મશીક બદર આલાએ મોડાસાની આસપાસ ઊંઠી ખાઈ ખોદી રાખી હતી, અને સારા બચાવની તૈયારીઓ કરી હતી. ખીજા બાજુથી ફિરોઝખાન અને દેબતખાન ઈસ્લામ

૨. તખ્તગઠે અહમદી. અચેલ તરૂખી. પૃ. ૧૬૨. સિકદરીના બેલીના તરૂખીમાં ફિરોઝખાનના પુત્ર મોહુદ અને મસ્તીખાને બળવો કર્યો એમ મળે છે. સિકદરીના ગુજરાતી તરૂખીમાં મોહુદને બદલે મોહીદીન લખ્યું છે અને બદર-ઉલ્લા લખ્યું છે એટલે ફેર છે.

૩. તખ્તગઠે અહમદીનો શિલ્કે દ્રનાયનો તરૂખી (પૃ. ૧૬૨) વાંતળ (Wabtal) નામ લખે છે. સિકદરીના ગુજરાતીમાં તરૂખી પુરહની નામ લખે છે. બેલી બીરહની નામ લખે છે અને મોઠમા બરહની, પરહની, પરથી એવા પાઠાંતર આવે છે. બેલી તખ્તગઠે અહમદીનો પાઠ પતની એવો લખે છે તે શિલ્કે દ્રનાયના ઉપરના પાઠથી નુરો પડે છે. આ બધું જોતાં અમદાવાદથી ઈસ્લામ જતાં પ્રાંતીજ વચ્ચે આવે એ ઉપરથી એ પ્રાંતીજ પાઠ નક્કી કર્યો છે.

૪. સિકદરી એલુ નામ હોસંગ ઉર્ફે ફતેહખાન એવું આવે છે. ગુજરાતી સિકદરી એને સુલતાનનો એકનો એક કાકો કહે છે. પણ એને ઘણા કામો હતા તે આગળ લેય છે.

રાણા રણુમલને લઈને મોઢાસાથી પાંચ વાહી દૂર આવેલા રાંમપુર ખાતે આગળ આવ્યા, અને મોઢાસામાં ધરાયેલા લશ્કરને મદદ કરવા અને સુવતાન સાથે બીજી બાજુથી લડવા વિચાર કર્યો.

મોઢાસાની લડાઈ
બળવાખોરાને દગો

સુવતાનના મનમાં કશું પણ બળવાખોરો સમજે એવી આશા હતી, તેથી તેણે કેટલાક ડાલા અને વિદ્વાન માણસોને તેઓને સમજાવવા માટે મોકલ્યા, અને સુવતાન તેઓને મારી આપશે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો, પરંતુ બદર ઉસ્માન અને રુહનખાને આ સંદેશ ઉપર કંઈ ખ્યાન આપ્યું નહિ. આ ઉપરથી સુવતાને મોઢાસા નજીક છાવણી નાખીને કિલ્લાને ઘેરા લીધો. આટલું કર્યા પછી સુવતાને બળવાખોરાને ફરીથી સમજાવવા માટે કહેલું મોકલવાનું. આ વખતે બળવાખોરોએ કપટથી જવાબ વાળ્યો કે "અમને તાબે થવું સહીસમામત લાગતું નથી. માટે જો નાપબ વહીર નિકામુસ્લુક, મલીક અહમદ અઝીઝ, સર્કુલમુલક, અને નઝીર ઉસ્માન અહમદખાન, જેટલા અખીરાને જો કિલ્લામાં અમને બોલાવવા માટે મોકલવામાં આવે તો અમને ખાતરી પડે અને અમે આવીએ." સુવતાને આ આ વાત કબૂલ રાખી આ ઉમરાવોને મોકલ્યા અને સાવધાન રહેવાનું પણ કહ્યું. અખીરાએ મોઢાસાના કિલ્લાની બહાર રહી બદર ઉસ્માને કહેવડાવ્યું. બદર ઉસ્માને મીઠી વાતો કરી તેમને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો અને ચાર અખીરામાંથી બેને-નિકામ ઉસ્મુલક અને સર્કુલમુલકને ખાનગી વાત કરવા ભુંદા બોલાવીને અગાઉથી સંતાડી રાખેલી ટુકડી પાસે કુમલો કરાવી કેદ કરી કિલ્લામાં લઈ ગયા, પકડાવી વખતે નિકામુસ્લુકે બીજાઓને કહ્યું કે દગો થયો છે અને સુવતાનને જઈ કિલ્લો સર કરવા પીનવો અને તેમ

૫. તખ્તમાં અ ખોર Ankhori લખે છે, પણ સિકંદરીયું રાંમપુર ખંડુ છે.

૧. તખ્તમાં અહમદખાન બદર આવા લખ્યું છે, પણ એક જગ્યાએ, બદર ઉસ્માન લખ્યું છે, સિકંદરીયું, સા. માં બદર ઉસ્માન લખ્યું છે, જેથી બદર આવા લખે.

૬. સિકંદરીમાં સઆદુલમુલક લખ્યું છે, અને તેને લશ્કરની ડબ્બો બાહુનો ઉપરો કહ્યો છે. અહમદ અઝીઝને, તખ્તમાં અહમદખાન, "મરયુઝાર" અને superintendent કહ્યો છે અને નાપબ વહીવ, પણ કહ્યો છે. (૫. ૧૬૩) નઝીર સૈફને તખ્તમાં સૈફખાન કહ્યો છે, અહમદખાન એવા એનો પ્રકાશ હશે એમ સિકંદરી કહે છે.

કરવામાં દીલ કરશે નહિ. બહર ઉલ્લાને ખાતરી હતી કે આ મોટા અમીરો કિલ્લામાં કેદ હશે ત્યાંસુધી સુલતાન કિલ્લાને કાંઈ પણ ઈગ્ત કરી શકશે નહિ.^૯

મોઢાલા સર કથું

આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા હુકમ કર્યો. દિ. સ. ૮૧૪ (ઈ. સ. ૧૪૨૧)ના જમાદી ઉલ અવલ માસની ૫ મી તારીખે સુલતાને જાતે કિલ્લાના ઇસ્લામ ઉપર હુમલો કર્યો, અને તે જોઈ ખીબ અમીરો અને સરકરીઓ આરે બાજુથી હુમલા કરી કિલ્લાની દીવાલ ઉપર ચઢી ગયા. હવે જે સુદ્ધ થયું તેમાં ઘેરાયેલું લશ્કર હાકું અને તામે ચસું. બહર ઉલ્લા અને રુકનુદીન મોંવરામાં સંતાયા, પણ આખરે અને માયા મયા, નિઝામુલ્મુલક અને સમદુલ્મુલકને કેદમાંથી છૂટા કરવામાં આવી, આ વિજયના સમાચાર સાંભળીને ફિરોજખાન અને ઈંદરનો રાવ તાસીને ઈંદરના કિલ્લામાં ભરાયા.^{૧૦}

ઈંદરના રાવ રથુમલે સુલતાનનો આ વિજય જોઈને ફિરોજખાન સાથે ઠગો કર્યો, અને એની માલમલકત અને હાથીઓ કબજે કરીને સુલતાનને નજર કર્યો. એણે પોતે પણ ખડણી આપવી શરૂ કરી. આમ વિજય મળ્યાથી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો. ફિરોજખાન પોતાના બળવાખોર બાઈઓને લઈને શસ્ત્રખાન દંદણીની જાગીર તાગોર તરફ ગયો. એ અરસાગા તાગોર ઉપર મેવાડનો રાણો મોકલ ચઢી આવી હતો. તાગોરમાં એ વખતે શસ્ત્રખાનનો પુત્ર ફિરોજખાન રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૧} આ ફિરોજખાન અને રાણા મોકલ વચ્ચેની લડાઈમાં મોકલને

૯. સિકદરી આ વર્ષેન સામાન્ય આપે છે, પણ તખ્તખતમાં જશ વિગતથી આપેલું છે. તખ્તખત પ્રમાણે નિઝામુલ્મુલકે પકડાવી વખતે મોટા ઘાટો પાડીને ખીબઓને કહ્યું કે અમારા નસીબમાં હશે તે થશે, પણ કિલ્લા સર કરવા જલદી સુલતાનને કહેા. વળા બહર ઉલ્લાએ આ અમીરોને અધારા કેદખાનામાં પૂર્ણ એમ પણ તખ્તખત લખે છે. સિકદરીમાં એ વર્ષેન નથી. (જ. ૨૯૩)

૧૦. તખ્તખતે અકબરી ૫. (૧૯૩)

૧૦. તખ્તખત ફિરોજખાન લખે છે ન્યારે સિકદરી મોઢયુદ્ધ અને ઈંદરનો રાવ ક્ષેત્રે છે.

૧૧. આ જગ્યાએ જે ફિરોજખાન છે, તખ્તખતે અકબરી એ ફિરોજખાન માંચો ગયો તેને શાહબંદો કહે છે. એટલે કે તે મુલકુદરશાહનો પુત્ર અને અહમદશાહનો કાકો હતો. ખીબે ફિરોજખાન તે શસ્ત્રખાન દાખાને ૧૫૦૦ ને ૧૫૦૦ ને આ ખીબ

વિજય થયો અને આ શાહનદો ફિરોઝખાન કામ આણ્યો. ૧૨ ઈડરના રાવની આ કપટયુક્ત સમવસયકતાથી એને તાત્કાલિક ફાયદો થયો અને મુલતાને એનો મુક્તો માફ કર્યો.

ફરી મુસલમાન જમીરો અને સિંદુ રાજાઓનો એનો ખજાવો : આ ખજાવો સાંત થયો, પણ સાંતિ લાગેો સમય આવી નહિ. ઢિ. સ. ૮૧૬ માં (ઈ. સ. ૧૪૧૩) મલીક અહમદ સરખેલ, મલીક શાહ મલીક, રોર મલીકનો પુત્ર મલીક અહમદ, બીખણુ આદમખાન અફઘાન, અને મલીક હસાસાવારે ફરી પાછો ખજાવો જમાડ્યો. ૧૭ એ લોકોએ કેટલાક રાજાઓ અને જમીનદારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને કેટલોક મુલક તારાજ કર્યો એ જ વખતે માંડલ ૧૪ અને નહિદા ૧૫ના રાજાઓ પણ

ફિરોઝખાનને બદલે રાજખાન સાથે જ રાજા મોકલને મુખ્ય થયું એમ લખે છે. અને શાહનદો ફિરોઝખાન મરાથો તેને બદલે મોહમુદ્દીન મરાથો એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે રાજખાનના સાંત આગળ પડવા હતા તેથી એને ફાણી કહેતા હતા.

૧૨. નાગોરની આ લડાઈ ઘોઠાં વર્ષ પછી થઈ છે. સ્વ. ગૌરીશાહર આગાલખે એને મેવાડના લેખાના આધારે વિ. સ. ૧૪૮૫ - ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં થઈ એમ કહ્યું છે. આ લડાઈમાં રાજા મોકલ અમર મુકુલ હત્યા એમ સ્વ. આગાલખે સમકાલીન લેખના આધારે લખેલું છે. હપા એવું તેમ અહમદશાહના વર્ણનમાં તવારીખશરી આ લડાઈનું ખાસ વર્ણન કરતા નથી અને ફિરોઝખાન તેમાં મરાથો એટલું જ કહે છે, પરંતુ આગળ કટલુદીનના વર્ણનમાં રાજા કુલાની નાગોરને લગતી વાતમાં રાજા મોકલને મુસલમાનોએ હરાવેલો અને વધુ હલત રજૂ પૂતો માર્યા ગયેલા એવી વાત તબકાતે અકબરી (પૃ. ૨૩૦) અને બીજી તવારીખો કહે છે. એટલે આ વાત તવારીખશરીએ મનથી ઉપજાવેલી લાગે છે. મોકલ નાગોરમાં હાર્યો નથી, જુઓ ઉલખપુર રાજ્યનો આગાલખે ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૩.

૧૩. તબકાતે અકબરી. પૃ ૧૯૪. સિકંદરી ગ. લા. અને બેલીના અગ્રેલ તરજુમામાં હસમાન અહમદ સરખેલ અને રોર મલીકનો છાકરો રોખ મલીક એમ લખેલું છે. આ બંને પાટણમાં રસ્તાની બહોમસ્તીના અધિકારીઓ હતા એમ સિકંદરી ગ. લા. માં લખે છે. બેલી લખે છે કે મૂળમાં તર્કીસાન શબ્દ છે. અને તરજુમામાં તે માત્ર પાટણના અધિકારી એટલું જ લખે છે. તેમના બીજા મળતિયાઓમાં સિકંદરી સુલેમાન અફઘાન નેને આઝમખાનનો ઇલાજ હતો તે, અને હસાસાવાર એમ બે નામ લખે છે.

૧૪. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૪. સિકંદરીના ગ. લા.માં કાઠી, અને ઝાલાવાડનો રાજા હત્રસાલ લખેલું છે, માંડલનું નામ નથી, ન્યારે બેલીના અગ્રેલ તરજુમામાં કાન્દો હત્રસાલ અને ઝાલાવાડનો રાજા એમ લખ્યું છે. પણ કાન્દો હત્રસાલ તે કાઠી રાજા કે કોઈ બીજો રાજા કે ઝાલાવાડના જ રાજાનું નામ તે સ્પષ્ટ થતુ નથી.

બધા અને એમણે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા માળવાના સુલતાન હોશંગને લલચાવીને ઉસ્કર્યો. આ બળવાખોરોએ હોશંગશાહને લખ્યું કે તમે જે ગુજરાત ઉપર હુમલો કરો તે આ બધા મદદમાં છે તેથી અહમદશાહને વિકાટીને ગાદી તમને અપાવીશું.

સુલતાન અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડતાં એણે ગત સુલતાન મુહમ્મદશાહના પુત્ર અને પોતાના ભાઈ લતીફખાનને નાયબ વઝીર નિઝામુમ્મુલ્કની સાથે લશ્કર આપીને શાહમલીકને સળ કરવા મોકલ્યો. રાજા ઠાન્હો છત્રસાલ જે શાહમલીકની સાથે મળેલો હતો તેને પકડી લાવવા પણ સુલતાને લતીફખાનને હુકમ કર્યો. ૧૬ આમ એક બાજુ પાટણ તરફ આ બળવાખોરોને ઠરાવવા લશ્કર મોકલીને પોતે માળવા તરફ હોશંગશાહના લશ્કરને મળવા જીપડ્યો અને ચાંપાનેરથી દસ ડેરા ઉપર આવેલા સાવલી પરગણાના પાંડુ ૧૭ ગામ આગળ આવીને પડાવ નાખ્યો, અને ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદી ૧૮ને મોકલે લશ્કર આપીને હોશંગશાહની સામે લડવા આગળ મોકલ્યો. આ ઇમાદુલ્મુલ્ક અહમદશાહનો ગુલામ હતો, તેથી સુલતાન હોશંગને લાગ્યું કે જે પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને ઠરાવે તે

કદાચ તે જે ભૂલો રાજાઓ હોય. પરંતુ તળકાંતે અહમદશાહ માડલના રાજાનું નામ છે તે સિદ્ધ કરી શકાય નથી. અને લાગે છે કે માડલનો રાજા તે જ ઝાલાવાડનો રાજા. પ્રો. કોમ્પ્લેક્સિવિથ પૃ. ૮૨ નોંધ ૩ માં લખે છે કે ઝાલાવાડનો રાજા તે રાજપુતાનાના અગ્નિ ભાગમાં આવેલા ઝાલાપટ્ટણનો રાજા. પરંતુ આ માન્યતાને આધાર નથી અને આ સમયે રાજપુતાનાના કોઈ રાજાએ અહમદશાહ સામે ભાગ લીધાનું બનેલું નથી. ઝાલાવાડને બહાર તળકાંત માડલ લખે છે તે બરોબર છે અને માડલ ઝાલાવાડમાં જ ગણાય. આ માડલ તે ગુજરાતનું માડલ. તેને માડલગઢ સાથે મેળવવાની ભૂલ પણ કેટલાક કરે છે.

૧૫. નરોઈ એટલે રાજપીપળાના રાજાએ આ બળવામાં ભાગ લીધાનું તળકાંતે અહમદશાહમાં (પૃ. ૧૮૪) લખ્યું છે, પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહીં નામ લખેલું નથી. છત્રસાલનું નામ સિદ્ધ કરી શકાય છે તે તળકાંતે અહમદશાહમાં નથી મળતું. તળકાંતમાં વધારામાં એક બધુલ Bhabhool નામ આપે છે તે ક્યુ તે નક્કી થતું નથી.

૧૬. છત્રસાલ પાટણ બાજુ શાહમલીકની સાથે હતો એમ સિદ્ધ કરી લખે છે. તળકાંતમાં લખ્યું નથી.

૧૭. તળકાંતમાં "બાડુ" એવું નામ લખ્યું છે જેવી-પાટુ લખે છે અને સાવલીને સતીલી લખે છે ચૂ. લા. મા સાવલી અને પાટુ લખેલું છે તે જ ખરું છે.

૧૮. તળકાંતે અહમદશાહ ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદી લખ્યું છે. સિદ્ધ કરી ઇમાદુલ્મુલ્ક આસખેલ એમ લખે છે.

અદમદશાદિના એક માત્ર મુલાખને હરાયો એમ કહેવાય અને તે પોતે ઇમાદુસ્મુલકને કાચે હારે તો એક મુલાખે મોટા બાદશાહને હરાયો એવું બદનામ માય. આમ બન્ને રીતે લઠવામાં હોશંગશાહને માનદાનિ જેવું લાગ્યું અને તેથી લડાઈ કર્યા વગર જ એ માળવાને રસ્તે પાછો ચાલ્યો. આમ પાછા ચાલ્યા જવાનું હોશંગશાહે આ માત્ર બહાનું જ બતાવ્યું તોય એમ લાગે છે, કારણ કે અદમદશાહના મુલાખ સામે લડવા એ પોતાનો મુલાખ મોકલી શક્યો હોત અમર એ પોતે જ અદમદશાહની સામે લડવા જઈ શક્યો હોત. ૧૯ ઇમાદુસ્મુલકે માળવાના કેટલાક મુલકને તારાજ કર્યો અને હોશંગશાહને આગવનારાઓમાંથી કેટલાકને પકડીને અદમદશાહ પાસે હાજર કર્યા. ખીજા બાજુ શાહમલીક અને એના મળતિયા-એએ સાહજાદા લતીફખાનના લશ્કરે ઉપર હુમલો કરી લડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ફાળ્યો નહિ. લતીફખાન અને નિઝામુસ્મુલકે સાહનલીક અને રાજા હજસાલને હરાવી સોરઠ, તરફ નસાવ્યા અને એ લોકો મિરનાર તરફ રા' માંડલિકના મુલકમાં નાસી ગયા. આ વિજય પછી અદમદશાહ અમદાવાદમાં પાછો ફર્યો. ૨૦

ખીજે જ વર્ષે, હિ. સ. ૮૧૭ (ઈ. સ. ૧૪૧૪)માં જૂનાગઢના મંડલિક રાજાએ શાહમલીક વગેરે બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો તેથી તેને સખા હરવા મુલતાન અદમદશાહ સોરઠ તરફ ચાલ્યું લઈ ગયે અને ગિરનારનો કિલ્લો લેવા નિકળ્યો. સખા મંડલિકે લડાઈ કરી, પણ તેમાં તેને બારે મુશારી ખમ્બી પડી અને તે ગિરનારના કિલ્લામાં ભરાયો. અદમદશાહે કિલ્લાને ઘેરે ઘાટેયો અને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો. આખરે ઘેરાર્યેલું લશ્કર કિલ્લો ટકાવી ચક્રુ નહિ અને જૂનાગઢના રાજાએ ખંડણી આપવાની કબૂલ કરીને મુલતાન સાથે સલાહ કરી. ખીજા બળવાખોરો પણ તામે થયા. સોરઠના ખીજા કેટલાક જમીનદારો અને રાજાએએ પણ મુલતાનને ખંડણી આપવા કબૂલ કર્યું. મુલતાને સોરઠમાં ખંડણી વસલા કરવા માટે શાહ અબુલ ખેર અને સૈયદ કાસમને સાં મુક્યા અને પોતે અમદાવાદ પાછો ચાલ્યો. ૨૧

૧૯. તખકાતે અકબરી પૃ. ૧૬૫. ઉપરનું બહાનું કહેવાનું કારણ તખકાતમાં આપ્યું છે, સિકંદરીમાં ૬ કામાં જ પતાવ્યું છે.

૨૦. આમાં તખકાત અને સિકંદરી એકમત છે. તખકાત હજસાલનું નામ નથી લખતી.

૨૧. તખકાતે અકબરી પૃ. ૧૬૬. સિકંદરી ૩, લી શાહ અબુલ ખેરને બંદાયે

ખાનદેશ ઉપર ચઠાઈ

હિંદુ શાહઓએ ફરી બેગા થઈ માળવાના સુલતાનને યોજાવવો અને ચારે બાજુથી એકઠાથે બળવાની તૈયારીઓ

ખાનદેશનો નંદરબાર અને સુલતાનપુરનો ભાગ આટલા જૂના સમયમાં પણ ગૂજરાતને તાબે હતો. દિ. સ. ૮૧૬ની ૨૨ સાલ (ઈ. સ ૧૪૧૬-૧૭) માં અસીર જુરહાનપુરના સુલતાન આદીલખાનના પુત્ર નસીરે પોતાના બળના ગર્વમાં નંદરબાર તરફ ચઠાઈ કરી. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે ધારરૂ અને નંદરબાર તરફ કુચ કરી અને બાગલાણની પાસે આવેલો તંબોલનો કિલ્લો લેવા આગળ લશ્કર મોકલ્યું. એક બાજુ તંબોલનો કિલ્લો સર થયો અને બીજી બાજુ સુલતાન નંદરબાર પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા એટલે નસીર ૨૪ આસીરગઢ નાસી ગયો. આ સમયે ચોમાસાની મોસમ હોવાથી ગૂજરાતના લશ્કરને પણ સરંજામની કિલ્યાલમાં તકલીફ પડી. તે કારણથી લડાઈ આગળ લંબાવાને બદલે અહમદશાહે અમલવાદ માજી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ જ વખતે ગુજરાતથી નવ દિવસમાં તાકીદના સમાચાર સાંદણીસવાર મારફતે આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ ફરી પાછો ગુજરાત છૂટી લેના માટે મોઝાસા નજીક આવી પહોંચ્યો છે ૨૫ આ સમાચાર શમ્સખાન દદાણીના પુત્ર ફિરોઝખાન તરફથી પણ આવ્યા. ફિરોઝખાનને હોશંગશાહે પત્ર લખ્યો હતો કે જો તમે આ વખતે મદદ કરશો તો પાટણની આસપાસનો મુલક તમને આપવામાં

સિવદ અબુલ ખેર લખ્યું છે. બંધીના અગ્રેજી તરજૂમામાં સિવદ અબુલખાન લખ્યું છે (પૃ. ૯૮).

૨૨. સિકદરી શુ. લા. અને અગ્રેજી તરજૂમામાં દિ. સ. ૮૧૬ આપી છે ન્યારે તખ્તને અકબરી (પૃ. ૧૯૬)માં દિ. સ. ૮૨૨ આપી છે. ધણી બાબતોમાં તખ્તને અનુસરણું અને ઠીક લાગ્યું છે, ધના આ સાક્ષી બાબતમાં તખ્તગત કરતાં સિકદરી સાચી લાગે છે.

૨૩. તખ્તગતમાં ધારતું નામ લખેલું નથી, સિકદરીમાં લખેલું છે.
 ૨૪. સિકદરીએ બન્ને તરજૂમામાં નસીરને આદીલશાહના છેકરાને બદલે ઐતુલ્-યુસ્ફનો ઠાકરો કહ્યો છે. તખ્તગત એને આદીલશાહનો ઠાકરો કહે છે તે ખરું લાગે છે. તખ્તગત એક જગ્યાએ નસીર લડવા આવ્યો એમ લખી બીજી જગ્યાએ આદીલશાહ નાસી ગયો એમ લખે છે તે માત્ર સરતચૂક થઈ દોષ એમ જણાય છે. (પૃ. ૧૯૭).

૨૫. આ વર્ણન આ પ્રમાણે જસ વિગતવાર તખ્તગત (પૃ. ૧૯૭)માં આપેલું છે, સિકદરીમાં આ વિગત નથી.

આવરો.^{૨૬} વળી સુલતાન હોશંગને આ ચક્રાઈ લાવવામાં ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓએ પણ એકસંપ કર્યો હતો. ઈડરનો રાવ પૂંજે, ચાંપાનેરનો રાજા ગ્યંબકદાસ, ઝાલાવાડનો રાજા હનસાલ, અને નહિાદનો રાજા એટલા આ બળવામાં મુખ્ય હતા.^{૨૭} ફિરોઝખાને આ વખતે પોતે બળવો ન કરતાં અહમદશાહ તરફ વફાદારી બતાવી હતી એ એક આશ્ચર્યની વાત હતી. આજ સુધી પોતાના નજીકના સમા અહમદશાહ સામે-બળવામાં બામ કાઈ નાગોરના ફિરોઝખાને ઉલ્ટે આ વખતે વફાદારી બતાવી.

અહમદશાહ આવતાં બળવાઓશરતું વિખેરાઈ જતું

સુલતાન અહમદશાહ આ સમાચાર સાંભળતાં ઘુરત જ સમ્પત વરસાદ પડતો હતો તેની દરકાર કર્યા વગર ઝાપી દૂચ કરીને ગુજરાત તરફ કીપકર્યો અને નર્મદા નદી ઝાળંગીને મહી નદીને કિનારે પકાવ નાખ્યો અને ત્યાંથી સાત જ દિવસમાં મોઝાસાની નજીક આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર પોતાના ગુજરાતની પાસેથી સાંભળીને સુલતાન હોશંગ માયું ખંજવાળવા લાગ્યો.^{૨૮} અને જે રાજાઓએ એને બોલાવેનો તેમને કહેવા લાગ્યો કે 'અહમદશાહ આવે તે પહેલાં તો અમદાવાદ પહોંચી જવા તમે કહેતા હતા, પણ અહમદશાહ તો અહીં પાંચ કોસ દૂર જ આવી લાગ્યો છે તેની તમે મને ખબર પણ આપી નથી, માટે આ વાતમાં કાંઈ કપટ હોય એમ ધારે છે અને તમે ખરા મિત્રો હો એમ લાગતું નથી.'^{૨૯} આ સાંભળીને અને અહમદશાહ એકાએક આવી ચડવાથી સુલતાન હોશંગ માળવા પાછો

૨૬. તબક્કાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૭. સિક્ક હરી. ગ્ર. ભા. પૃ. ૩૦. અ. ભા. પૃ. ૧૦૦.

૨૭. સિક્ક હરી અહીં ઝાલાવાડનો રાજા હનસાલ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને આબળગી પેઠે સમગ્રણુ કખાલુ નથી. તબક્કાત તેને બાદલે માંડવનો રાજા લખે છે. એટલે ઝાલાવાડનું માંડલ એ સિદ્ધ થાય છે, રાજપુતાનાનું નહિ, અને ઝાલાવાડ પણ ઝાલાવાપટ્ટણુ નહિ! આ રાજાઓનાં નામ સિક્ક હરીએ આપ્યાં છે, તબક્કાતે નથી આપ્યાં.

૨૮. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૧૯૭.

૨૯. મિરાતે સિક્ક હરી. ગ્ર. ભા. પૃ. ૩૧. ઇ. ભા. પૃ. ૧૦૧. અ. બાપાંતરમાં અમદાવાદ લઈ જવાનું નથી લખ્યું પણ ગુજરાત અખાવવાનું લખ્યું છે. તબક્કાતમાં હોશંગશાહનું આ વાક્ય લખ્યું નથી, પણ રાજાઓને બોલાવી ધમકાવ્યા અને માયું ખંજવાળવું અને પછી નાસી ગયો, એટલું લખ્યું છે.

નાસી ગયો અને રાજ્યો વિખેરાઈ ગયા. આ બનાવ ઠિ. સ. ૮૧૬ ના રજબ માસની ૧૬ મી તારીખે બન્યો ૩૦

પરંતુ આ વખતનો બળવો સામાન્ય નહોતો. એણે મોટું અને ગંભીર સ્વરૂપ ને પકડ્યું તેનું કારણ સુલતાન અહમદશાહની ઝડપી કૃત્ય અને તાત્કાલિક નિર્ણય એટલે મોઝાસા આગળ બળવાખોરો વિખેરાયા એટલામાં તે સોરઠથી ખબર આવી કે આ બધી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને ત્યાંના રાજ્યો ખંડણી આપવી બધ કરી છે અને બળવો ઉઠાવ્યો છે. એ જ વખતે ખીજ બાજુથી સમાચાર આવ્યા કે આદીલખાનના પુત્ર નસીરે સુલતાન હોશંગના પુત્ર ગઝનીખાનની મદદથી તાલનેરના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો છે અને તે કિલ્લો લઈ લીધો છે અને નહિાદના રાજાની સલાહથી સુલતાનપુર નદરખાર-ખાનદેરાના ગુજરાત તાબેના લાચ-ઉપર ચડાઈ કરી છે. નસીરખાનના લાઈ ઈસ્તીખાર ઉલમુલકની ખટપટથી તાલનેરનો કિલ્લો પડ્યો છે ૩૧ અને આસપાસના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી છે. આ બધા સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદે ખાનઆગમ મહમૂદખાનને મોટું લશ્કર આપીને સોરઠ ઉપર મોકલ્યો, અને એણે ખંડણી વસૂલ કરવાનું કામ પાર ઉતાર્યું. ખીજ બાજુ ઘુરન જ સુલતાને મધીક મહમૂદ ખરકી અને મુખલીસ ઉલમુલકને ૩૨ ખીલું લશ્કર આપીને નસીરની સામે ખાનદેશ તરફ મોકલ્યા. આ લોકોએ રસ્તામાં પહેલો નહિાદના રાજાના મુલકને તારાજ કર્યો, કારણ કે એ રાજ્યો નસીરને આ તરફ આવવા ઉશ્કેર્યો હતો. નહિાદનો રાજા નબજો હોવાથી એણે તાજે લઈ ઘુરન જ ખંડણી આપવી શરૂ કરી.

૩૦. તબક્કામાં આ તારીખ નથી આપી. અ. લાખાતરમાં સિદ્દ હરીના આ તારીખ અને ૮૧૯૩ વર્ષ આપ્યું છે, જ્યારે ગ. લા.માં તારીખ એ જ ૫૯૫ વર્ષ ૮૨૦ આપ્યું છે. તે બૂલ જણાય છે.

૩૧. તબક્કાતે અઝગર્ગી. પૃ. ૧૯૭ ૧૯૮. સિદ્દ હરી ગ. લા. ૩૧. અ. લા. ૫. ૧૦૧. સિદ્દ હરીમાં નસીરને આદીલખાનના પુત્રને બદલે રાજા મલીકનો પુત્ર કહ્યો છે! એ ખાનદેશના કૃષ્ણકીર્તિનો પહેલો સુવતાન હતો. ગ. લા.માં તાલનેરને બદલે યાનેશ્વર લખ્યું છે તે બૂલ છે.

૩૨. સોરઠ અને ખાનદેશ બાજુ મોઝાસા સરદારોના નામોમાં તબક્કાતે અહમદી અલે સિદ્દ હરીના ગ. તારીખો એ બંને મળે છે. જ્યારે એવીનો અલેછ તરજુમે આ નામો ઊલટા લખે છે એટલે કે ખાનઆગમ મહમૂદખાનને ખાનદેશ મોકલ્યો ખીલ એને સોરઠ મોકલ્યા એમ લખે છે. એવીની આ બૂલ થાય છે.

ખાનદેશ સાથે સલાહ

આ બાજુ મહમૂદ જરૂરી અને મુખલીસ ઉત્ક્રમુલક ખાનદેશ તરફ આગળ વધ્યા એટલે ગઝનીખાન નાસી ગયો અને નસીર તાલનેરના કિલ્લામાં બરાઈને લડવા તૈયાર થયો. આ ઘેરો લખિા ચાલવાથી આખંરે નસીર કંટાળ્યો અને મલીક મહમૂદ જરૂરીની સિકારચથી હંવટે અદમદ-શાહે એની સાથે સલાહ કરી, અને બિલટો એને નસીરખાનનો ઇલકાબ આપ્યો. ૩૩, ખાનદેશનો રાજ આ રીતે ગૂજરાતનો તાબેદાર થયો.

આ એકસંપથી બળવાનું પરિણામ

અદમદશાહની જિંદગીમાં આખો વખત જે લડાઈઓ થયા કરી છે તેમાં આ વર્ષાન કરી એ લડાઈઓ સૌથી મહત્વની હતી. તવારીખકારોએ એનું વર્ષાન બરાબર વિગતથી કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના રાજ્યોએ સખ કરીને સુલતાન હોશંગને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કઠવા બોલાવવો, મોરડમાં બળવો બનવો અને નદિાદના રાજ્યે નસીરને બોલાવવો, આ બધું આ એક જ મુખ્ય બળવાનું પહેલાંથી વિચારપૂર્વક ગાંઠવાયેલું અને યોજાયેલું કાર્ય હતું. આ યોજનામાં આ બધી બાજુના બળવા એક સાથે થાય એવી પણ યોજના હોય એમ જણાય છે, અને તે બધા લગ-ભગ એક સાથે જ થયા છે. આમાં સુલતાન અદમદશાહને ઉખાડી નાંખવા માટે એકસંપથી મોટો પ્રયત્ન દોષ્ટ મોટા અક્કલવાળાએ યોજ્યો છે. સુલતાન અદમદનો આ ભારે આફતમાંથી વિજય થાય છે એના માત્ર એ જ કારણો જણાય છે એક તો એના સર્ગાઓએ બળવામાં પહેલાંની પેઠે ભાગ લેવાને બંદો એને મદદ કરી; બીજું એણે ઝડપી નિર્ણયો કરી જરા-પણ વિલંબ કર્યા વગર ચારે બાજુએ લશ્કરો મોકલી હોશિયારીથી બળવા દખાવી દીધા સુલતાન હોશંગ અસ્થિર મનનો અને દર્ગાબાર હોવાથી જ આટલી મદદ મળવા છતાં છતી શક્યો નહિ. આ બળવામાં ગૂજરાતના લગભગ બધા મોટા હિંદુ રાજ્યોએ પણ સંપથી ભાગ લીધો એ નોંધવા જેની વાત છે, અને સમવચ્ચકતાથી બધા પાછ તાબે થયા એ પાંચ વિચિત્ર ઘટના છે આ બળવો શીત થવાથી ગૂજરાતની હદનો અંદર અદમદશાહને ખાસ મોટા દુસ્મનો રહ્યા નહિ, અને ગૂજરાતના હિંદુ

રામંજીને પણ આ બળવાથી છેવટનું સમજનું કે ગૂંજરાતમાં ઠવે મુસલમાન મહારાજ્ય રચેર થયું છે અને એમનો પોતાનો પ્રયત્ન વર્થ ગયો છે. ૩૪

માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

બળવાઓના ઝંઝાવાતમાંથી મુક્ત થઈ શાંતિમાં ચાક ખાવાને બદલે સુલતાન અહમદે આ બધા બળવાઓમાં હમેશ તૈયાર થઈ તોફાન મચાવનાર મુખ્ય પુરુષ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને બરાબર શિક્ષા કરીને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને દિ. સ. ૮૨૦ ના સફર માસમાં માળવા તરફ ઉપડવાની તૈયારી કરી. ૩૫ આ વખતે પહેલાંના બળવો 'ઉડાવનારા દિંદુ રાજાએ, ઈંદરના રજુમલનો પુત્ર રાવ પૂંને, ચાંપાનેરનો વ્યંબહદાસ, અને નડિાદના રાજાએ, ૩૬ સુલતાનને પોતાની વફાદારી જતાવવા પોતાના વકીલોને મોકલ્યા અને બેવઠી ખંડણી ૩૭ આપી. સુલતાન અહમદશાહે

૩૪. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૧૬૮. નોં. ૧. તખ્તકાતે અકબરીનો અંગ્રેજી તરજુમા કરનાર સિલ્હદ્રનાથ દે ફિરિશ્તા વગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે જ ત ખરાયે છે અને અહમદશાહ સામે થયેલા આ એક સાથેના બળવાને થયું મહત્ત્વ આપે છે. કેમિત્રાજ દિસ્ત્રી એક ઈંદિયા પૃ. ૨૬૬-૨૬૭માં પણ આ વાતને ટેકા મળે છે. પાંદુ એમાં મલીક રાજા ઉર્ફે આદીલશાહને રાજ અહમદ કહ્યો છે, અને હકીમીખાર લખુલકને-હસન કહ્યો છે. મલીક રાજાએ પોતાના મુલકને પૂર્વેના બાગ નસીરને આપ્યો અને પશ્ચિમનો બાગ હસનને આપ્યો. નસીરે ઈ. સ ૧૪૦૦ માં છુરહાનપુર વસાવ્યું અને આસીરખદનો કિલ્લો દિંદુ રાજા પાસેથી હઈ લીધો. હસને તાલનેરમાં નિવાસ કર્યો. નસીરે હોશ અશાહ ને એને બનેલી થતો હતો તેની મદદથી તાલનેર લીધું, (ઇ. સ. ૧૪૧૭માં) અને હસનને કેદ કર્યો. તે પછી સુલતાન અહમદે તાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી ને નસીરને ડરાવ્યો ને સલાહ કરી. હસન તે પછી ગૂંજરાતમાં આવી જલકેટુળ સાથે લક્ષ્મણધર્મી બેગઈ ગૂંજરાતમાં જ રહ્યો. નસીરની અહમદશાહ સાથેની સલાહને લીધે માળવા સાથે ખાનદેશનો સંબંધ બગાડ્યો.

૩૫ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૧૬૯.

૩૬. તખ્તકાતમાં આ રાજાઓએ સુલતાનને વફાદારી જતાવી એમ લખે છે, આરે સિંહ હરી જન્ને તરજુમામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા એમ લખે છે અને વધાણામાં તેમના નામ આપે છે. ઈંદરના રાજા તરીકે રજુમલને બદલે પૂંનનું નામ આપે છે તેથી રજુમલ આ વખત પહેલાં મરણ પામ્યો હશે.

૩૭. સિંહરી-આજ ખંડણી મોકલી એમ લખે છે, આરે તખ્તકાત બેવઠી ખંડણી મોકલ્યાનું લખે છે.

પણ વખત વિચારીને, રાજનીતિને અનુસરીને, આ લોકોની વાત કબૂલ રાખી. માત્ર માંડલ-ઝાલાવાડના રાજ્યને આ વખતે સુલતાનને વફાદારી બતાવી નહિ. ^{૩૯} અહમદશાહે વઝીર નિઝામુલ્મુલક^{૪૦}ને પાટનગર અમદાવાદમાં કુલ સત્તા સાથે મૂક્યો અને ઝાલાવાડના રાજ્યને સભા કરવાનું કામ એને સોંપી પોતે માળવા તરફ બિપડયો.

માળવા સાથે લડાઇ

સુલતાન અહમદનું લશ્કર કૂચ ઉપર કૂચ કરીને માળવામાં ઉત્તરના પ્રદેશમાં કાલિયાદેહ^{૪૧}, નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યું. ત્યાં સુલતાન હોશંગ ખાડા ટેકરાવાળા જમીનમાં પોતાના લશ્કરની આસપાસ બંદી ખાઈ બોદીને પડયો હતો અને મોટા મોટા ઝાડ કાપીને તેના ચકનો કોટ પણ કપો હતો. સુલતાન અહમદની વ્યૂહરચનામાં અમીર મહમૂદ બરકી જમણી પાંખ સાચવતો હતો અને ઇમાદુલ્મુલકના પુત્ર ફરીદને ડાખી પાંખની નેતાગીરી સોંપી હતી. લશ્કરનો વચ્ચે લાગ નસીરુદીન અહુલોલના દાયમાં હતો. સુલતાને આ વ્યૂહરચનાનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે ફરીદ ડાખી પાંખ તરફ પોતાની જગ્યાએ જલ્યાયો નહિ તેથી સુલતાને તેને તેડું મોકલ્યું અને તેના બાપનો ઇમાદુલ્મુલકનો ઈલકાબ લેવા અને તેના પોશાક ધારણ કરવા તુરત બોલાવ્યો ફરીદ આ વખતે તેલમદન કરાવતો હતો તેથી એણે થોડી વાર રહીને આવવા જલ્યાવ્યું. સુલતાનને આથી ખોટું તો લાગ્યું, પણ વખત વિચારી એણે ફરીદ વગર જ ખાડીના લશ્કરને માળવાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ લડાઈમાં બન્ને દેશના

૩૯. સિકંદરી બન્ને બાષાંતરોમાં આમ લખે છે: તે ઉપરથી સુલતાને વખત વિચારીને આ સલાહ કરી લાગે છે, ખરા અત્યંતજલ્દથી નહિ. બેલીના અંગ્રેજ તારૂમામાં from motives of policy એમ સ્પષ્ટ લખે છે તબક્કાત આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી.

૪૦. માંડલના રાજની આ વાત માત્ર તબક્કાત લખે છે અને સિકંદરીમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી.

૪૧. સિકંદરી મલીક ઝિયાઉદ્દીન નિઝામુલ્મુલક એણે નામ લખે છે. માંડલના રાજને સભા કરવાની વાત માત્ર તબક્કાતમાં જ લખી છે.

૪૨. તબક્કાતે અહમદની કાલિયાદેહ ગામ કહે છે. પૃ. ૧૬૬ની નોંધમાં બાષાંતરકાર લખે છે કે સિકંદરીમાં બેલી ઉત્તર કાલિયાદેહ નદી ઉપર આવેલું છે એમ લખે છે. આ ભૂલ છે. બેલી ઉપર પ્રમાણે કાલિયાદેહ નદી ઉત્તરના પ્રદેશમાં છે એટલું જ લખે છે; જુ. બા. પણ એમ જ લખે છે.

બાદશાહો જિતવા હતા અને લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં ગૂજરાતી લશ્કરનો એક હાથી માળવી લશ્કર ઉપર ધસ્યો અને એણે માળવાના હથડળને ગભરાવીને જિન્નજિન્ન કરી નાંખ્યું. આ વખતે હોશંગશાહના પુત્ર ગઝનીખાને બહાદુરી બતાવી આ ગુજરાતી હાથીને મારી નાંખ્યો, એટલે માળવાનું લશ્કર ચારે બાજુથી એમું ઘેરું ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર વૂટી પડ્યું. અને ગુજરાતના લશ્કરની બારે ખુવારી ઘેરું. આ કટોકટીના વખતે ફરીદ પોતાની ટુકડી લઈને લડાઈમાં પડવાનો રસ્તો શોધતો હતો, પણ તેને રસ્તો જડતો ન હતો.^{૪૨}

તેમાં વિજય

ઉપરે તપાસ કરતાં એક માણસે એને સુલતાન હોશંગના લશ્કરની પાછળથી રસ્તો છે એમ કહ્યું અને ફરીદને એ વાત પસંદ પણ આવી. એ રસ્તે જઈને ફરીદ માળવાના લશ્કર ઉપર પાછળથી એકાએક વૂટી પડ્યો, અને આથી માળવાનું લશ્કર ગભરાઈ જતાં નાસભાગ ઘેરું અને હોશંગ પોતે પણ માંકુ તરફ નાસી ગયો. આમ ફરીદે બાહુ એકાએક બહાલી નાંખી અને ગૂજરાતના લશ્કરનો વિજય થયો. ઘણો સરંગમ ગૂજરાતના હાથમાં આવ્યો અને ગૂજરાતીઓ માળવાના નાસતા લશ્કરની પાછળ પણ પડ્યા. આ વખતે વર્ષાનિવૃત્તની શરૂઆત નજીક આવવાથી સુલતાન અહમદે આ લડાઈ વધારે ન લખાવતાં ગૂજરાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકોએ માંકુની આસપાસનો મુલક તારાજ કરી લૂંટ્યો અને ફૂલફાણાદિ વગેરેનાં ઘણાં ઘાડ કાપી નાંખ્યાં. પાછા ફરતાં રસ્તામાં ખેતરોના બોલા પાકને પણ કચરી નાંખી ઘણું તુકસાન કર્યું. ગૂજરાતની હદમાં પેસતાં આંખાનેર અને નદિાદગા મુલકને પણ આ પ્રમાણે તુકસાન કર્યું.^{૪૩} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ રાજાઓ સાથે સુલતાન અહમદે જે સલાહ માળવાની લડાઈ લડતાં પહેલાં કરેલી તે માત્ર નામની જ હતી. વિરોધીના મુલકને લૂંટવો, તારાજ કરવો અને તેની પ્રબળે રંગડવી

૪૨. તખ્તકાતે અકબરી; પૃ. ૧૬૬-૨૦૧. મિરાતે સિક્કદરી બન્ને બાબતોમાં આ લડાઈનું વર્ણન જરા દૂંઝાયાં આપ્યું છે અહમદશાહના લશ્કરમાં માત્ર ફરીદ ઇમાદુલમુલકનું જ નામ આપ્યું છે; ઉપર આપેલાં જીવન નામો તખ્તકાતે જ આપ્યાં છે. ગૂજરાતના હાથીની વાત પણ તખ્તકાવમાં જ આપી છે.

૪૩. એલ. પૃ. ૨૦૨. માળવાથી પાછા ફરતાં માળવા અને ગૂજરાતના રાજાઓના પ્રદેશમાં કરેલું આ તુકસાન સિક્કદરીમાં આપ્યું નથી, માત્ર તખ્તકાતમાં જ આપ્યું છે. સિક્કદરી માળવાનો મુલક ઉલજડ કબાની સહેજ ઉલ્લેખ કરે છે.

એ જાણે એ, જમાનામાં લશ્કરી હુયનો આમાન્ય નિવન, હોય એમ જણાય છે, આ વિજય પછી અહમદશાહે અમદાવાદમાં બારે ખુદાલીથી પ્રવેશ કર્યો, આ વિજય માળવાના એ-વ ઉપર મેળવેલો માત્ર તાત્કાલિક વિજય હતો, માળવા દેશ ઉપરનો વિજય નહોતો.

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ

ચોડા જ વખત પછી દિ સ ૮૨૧ (ઈ. સ. ૧૪૧૮) માં અહમદશાહે ચાંપાનેર-પાવાગઢના કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો, ત્યાંના રાજા વ્યભકદાસ ચોડા વખતમાં જ સરણે આપ્યો અને ખંડવી ઉપરત ચડાઈનું ખર્ચ આપવાનું કબ્જુ. તવારીખકારો આ ચડાઈ દૂરેથી પતી ગઈ એનું કારણ એવું આપે છે કે સુલતાનના મનમાં હજી માળવાના મહિમકનો સંપૂર્ણ વિજય કરવાનો વિચાર હતો^{૪૪} તેથી તેણે ચાંપાનેર ઉપર પોતાનું બળ વાપરવાનું ઠીક ધાકું નહિ. માળવા અને ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આ મજબૂત કિલ્લો હિંદુ રાજાના હાથમાં હતો અને માળવા સાથેના હમેશના અણમનાવ અને રાજાની વલણની અસ્થિરતાને કારણે ગૂજરાતના સુલતાને આ કિલ્લો લેવા હમેશ ધાકું હોય તે બનવાનું છે. પણ તે કાચ અહમદશાહના વખતમાં પાર પડ્યું નહિ, એ તો છેક મહમૂદ ખેમડાના સમયમાં પાઠ પડ્યું. આ નાની અને સામાન્ય લડાઈમાં પણ સુલતાનના લશ્કરે આસપાસના મુલકમાં લૂંટફાટ ચલાવી એ સમયેના આ એક વિચિત્ર કામ જ હતો.

હાજી વખતની સંખેલાની લૂંટ અને લોકોને ઘાસ

દિ સ ૮૨૨ના સફર માસની ૧૬ મી તારીખે^{૪૫} (ઈ. સ. ૧૪૧૯) અહમદશાહે સખેડા બહાદુરપુર ઉપર ચડાઈ કરી એ પ્રદેશને તારાજ કરી ત્યાં બારે લૂંટ ચલાવી અને જુમા મસ્જિદ બંધાવવા માંડી^{૪૬} આ લડાઈ સુલતાને શા ઇરાદાથી કરી હતી તે તવારીખોમાં જણાવ્યું નથી, પરંતુ

૪૪. તખકાતે અકબરી. પૃ ૨૦૧-૨૦૨. સિક્કદરી ગુ. ભા. પૃ ૩૩ અ. ભા. ખેલી. પૃ. ૧૦૬. સિક્કદરીમાં આ ચડાઈની તારીખ પહેલી છલકાદ દિ સ. ૮૨૧ આપી છે.

૪૫. સિક્કદરીમાં આ તારીખ આપેલી છે ન્યારે તખકાત અકબરીમાં સફર માસની શરૂઆતમાં એટલું જ વખતુ છે.

૪૬. તખકાત અને સિક્કદરીના આ બેજી લખાવતર બન્નેમાં ૨૨ મી સફરે એટલે ઉપરની તારીખથી થોડે દિવસે મસ્જિદનો પાયા નાખવાનું લખે છે. ગુ. ભા. મા આ તારીખ નથી આપી. આ ચડાઈમાં કોઈ સામે યતુ નથી તેથી બે ત્રણ દિવસની લૂંટ માત્ર થઈ હોય એમ જ સમજાય છે.

ત્યાં કોઈ રાજને હરાવવાનો હોય એવું કારણ નથી. ખરી રીતે આ ચડાઈમાં કોઈ લડાઈ થઈ જ નથી અને વગર લડાઈએ લોકો તાજે થયા છે એમ કહેવાય છે કે આ ચડાઈમાં લશ્કરને ઘણી બારે લૂંટ મળી. કોઈએ હીરાની કોથળીઓ ભરી લીધી તો કોઈએ બારે કાપડથી ધોડાના તંજ કરી લીધા. ઘણા લોકોને સુવામ તરીકે પણ પકડ્યા ૪૭ અહમદશાહના અમલની બંધી ચડાઈઓમાં આ ચડાઈ એના ચારિત્ર્યને નામોશી લગાડે તેવી છે અને એવું કારણ ખાસ કાંઈ જણાતું નથી. ખાસ કારણ શોધવા જઈએ તો માત્ર એટલું જાહેર સંખેડાનો બાગ માળવા તરફ જવાના રસ્તા ઉપર અને તે સમયે ચાંપાનેર કે નદિાદના રાજની હદમાં હોય અને એ રાજઓ ઘણી વાર બળવા કરતા હોવાથી એનો મુલક તારાજ કયો હોય, જોકે આ અનુમાનને આધાર નથી સામે ન લડનારા લોકોને લૂંટવાનું કાર્ય મોટા રાજ્યકર્તાની આબરૂ વધારતું નથી. સંખેડામાં સુલતાને કિલ્લો બંધાયો. તે પછી તુરત રબી ઉલ અરસ માસની ૧૧ મી તારીખે સંખેડાથી માંકણી ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો અને માંકણીનો કિલ્લો લશ્કરી ચાણા માટે બાંધવાનો હુકમ કર્યો. ૪૮ આ કિલ્લો લશ્કરી મહત્વને લીધે માળવા તરફના આક્રમણથી ગૂંચરાતતું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયો લાગે છે અને સંખેડા અને માંકણીમાં સુલતાને કાંઈ વગેરે ધર્માધિકારીઓ પણ નીચ્યા માળવાના રસ્તામાં પણ કેટલાક હિંદુઓને સજા કરાવતું તવારીખકાર લખે છે ૪૯

૪૭. તખ્તને અકબરી ૫ ૨૦૨ માં માત્ર લૂંટ કરી એટલું લખ્યું છે સિદ્ધ કરી અ. ભા. માં લેવાયે પણ બીજી વિગત નથી આપી, પણ દરનોટમાં લખે છે કે આ વર્ષનું હુલ્લી શિરાઈની અહમદશાહીમાં છે તેથી બીજા ભાગમાં આપીશું. પરંતુ શુ. ભા. માં બારે લૂંટ વર્ષનું ઉપર મુજબનું આખું છે લશ્કરના દરેક જણને બારે લૂંટ મળી. વધારામાં જુ. ભા. માં (૫ ૩૩, લખ્યું છે કે સુવામ પકડાયા તેમાં 'મિશના પીઈાં જેની ઘણી ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને પણ પકડીને લઈ ગયા' આટી કાં સત્તા સમી ન થયાથી આ ત્રણ લોકોને જ ખૂબ વે પડ્યો હોવો જોઈએ

૪૮. તા. ૧૧ મીએ માંકણી ગામમાં કિલ્લાને પાયો નાખ્યો અને તા. ૧૨ મીએ એટલે બીજા જ દિવસે માળવામાં માડુ તરફ મુલતાન ઉપરથી માંકણી ગામમાં આને પણ મસ્જિદ બેવામાં આવે છે એમ કહેવાય ■ સંખેડા એ મેવાસનો ભાગ છે માળવાની લડાઈની સાથે આ પ્રદેશની લૂંટનો કાં સજા થ દોવો જોઈએ નહિ તેા ખાવી પ્રભને લૂંટ એક કાર્ય અહમદશાહના અમલમાં અને એ જણ વિચિત્ર લાગે છે.

૪૯. તખ્તને કાંદુ કંજાઈત નામે ટેકરાના લોકો લખે છે નોટમાં આનપુકા લખે છે. સિદ્ધ કરીમાં આ માટે કાં નથી.

આગળ જાલતાં સુલતાન હોશંગે મોકલેલા એલચીઓ મૌલાના મુસા
 સુને અધી દમીદ મળ્યા. આ લોકોએ સુલતાન હોશંગનાં કાર્યો માટે માફી
 માગી. સ્મૃત્તમદસાહના વણર નિઝામુદ્દીન, અને ખીજ અમીરો મુલોક મહમૂદ
 સુને મક્કીક હાસિમુદ્દીને પૃ. ૫૭ આ એલચીઓને ટેકા આપીને સિંહરસ
 કરી. આ લોકોએ પ્રાદસાહને એમ સમજવું કે એક ઇસ્લામી રાજ્ય
 ફીજન દરિયાગી રાજ્ય ઉપર ત્રિતાકારણ જડાઈ ન કરવી જોઈએ. ૫૧ સ્મૃત્તમદ-
 સાહે આ ઉપરથી તાકાલિક તો માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર માફી
 પ્રાણને હોશંગસાહેને મીઠો પત્ર લખ્યો અને અમદાવાદ તરફ પાછા ફરતાં
 રસ્તામાં આપાનેર પાસે થોડો વખત પડાવ નાખીને રસ્તામાં આવતાં
 મુર્તિઓનાં મંદિરો તોડતો પર અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. ૫૩

૫૦. તખ્તમતે અકબરી પૃ. ૨૦૩. મલીક મહમૂદ તુર્કિ લખે છે, ત્યારે સિંહરીમાં
 આ નામો જુદાં જ આપ્યાં છે. તેમાં મૌલાના મુસા અને અલી અલ્લેદાર એવાં નામ
 આપ્યાં છે. અમદાર એટલે ખજાનચી એવા અર્થે બિલીએ કર્યો છે. (પૃ. ૧૦૫)

૫૧. આ કારણ તખ્તમતે અકબરીમાં (પૃ. ૨૦૩)માં આપ્યું છે. સિંહરીમાં
 ખીજ વખતે આર્થ કારણ આપેલું છતાં આ વખતે આપ્યું નથી એ સૂચક છે. તખ્તમત
 અથવા વર્ણનમાં ત્રીતર રહે છે, પણ ઇસ્લામ જુદિમાં ન બિતરે એવું કારણ આ પ્રમાણે
 આપ્યું છે. સ્મૃત્તમદસાહે ઉલે પછીનો મોટો હુમલો માળવા ઉપર કરેલો છે એટલે
 આ કારણ બ્યર્થ છે. ખરું કારણ કદાચ તૈયારી બરોબર ન હોય એવું લાગે છે.

૫૨. તખ્તમતમાં આપાનેર પાસે પડાવ નાખ્યો એમ લખે છે અને જાતી વખતે
 રસ્તામાં મંદિર તોડ્યા એમ લખે છે. તખ્તમતમાં સ્મૃત્તમદસાહે મંદિરો તોડવાનો
 આ એક જ ઉદ્દેશ નબરે પડે છે. સિંહરીમાં ખીજ જગ્યાએ આવા ઉદ્દેશો છે તે
 આગળ જોઈશું, પણ આ વખતે મંદિરો તોડવાનો ઉદ્દેશ નથી. તેને બદલે
 આપાનેરનો જ મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો એમ બંને જાણાંવતો લખે છે.

૫૩. સિંહરી મુજ્જર સાલવા રબી ઉલ આખર માસમાં સુલતાન અમદાવાદ
 આવી એમ લખે છે.

પ્રકરણ એકવીસમું

અંકમંદરાહનો અમલ અને લઠાઈઓ (ચાંલુ)

અંકમંદરાહના અમલની લઠાઈઓનો હજી અંત આવ્યો નહોતો. અનેક બળવાઓ અને લઠાઈઓને લીધે એને પૂર્વની સરહદ ઉપર રક્ષણના કિલ્લાઓની જરૂર જણાઈ હતી. જે જે જાગૃથી એને અસાંતિ અને બળવાની સંકા હતી તે જાગૃત્યે કિલ્લા બાંધી રાજધાની અમદાવાદને સુરક્ષિત કરવું એ એને મુખ્ય કર્તવ્ય લાગ્યું હતું. માળવા સાથેના વિચિત્ર મંબંધને લીધે અને મેવાસી બીજા લોકોનાં તોફાનોને લીધે પૂર્વ તરફનાં ભોંગોમાં આવા કિલ્લાઓની વધારે જરૂર લાગી હતી, એટલે સિ. સ્. ૮૨૩ થી ૮૨૫ સુધીનાં અઢી ત્રણ વર્ષ એણે દેશમાં બહોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવવામાં કાઢ્યાં. આ કાળ પોતાના જ દેશમાં બહોબસ્ત માટેનું હોવા છતાં સરકારની દિલ્લાલને લીધે કાઈ કાઈ જગ્યાએ લોકોને તાસ વેડવો પડ્યો.^૧

કિલ્લાઓ બંધાવ્યા

પહેલો કિલ્લો મહી નદીને કિનારે જિતૂરનો બંધાવ્યો. તે પછી કુંગરી પ્રદેશમાં ધાગોદ^૨ ગામ વસાવી ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો. કારકાઈ ગામમાં અદલાઉદ્દીનના વખતમાં અલખખાન સંજરે બંધાવેલો કિલ્લો જીજી^૩ ચર્ચ ગયો હતો તેની મગમત કરાવી મજબૂત કર્યો અને તેનું નામ સુલતાના-

૧. આ ત્રાસની બાબત તખ્તમતમાં નથી લખી સિક્કદરીમાં બન્ને સાવાતરોમાં લખ્યું છે કે જ્યાં જ્યાં લોકો સામા યયા ત્યાં તેમને દગાવી દીધા અને મૂર્તિનાં મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જિદો બંધાવી. સિક્કદરી. ગ. ભા. પૃ. ૩૪. અ. ભા. બેલી પૃ. ૧૦૫.

૨. તખ્તમતે અકબરી પૃ. ૨૦૩ સિક્કદરીના ગૃ. ભા.માં મહી નદીને બદલે સિનેઈ પરગણામાં ચિતોરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે. અ. ભા.માં ખાત સનવાલ પરગણામાં જિતૂરનો કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે તાસમાળામાં બારિયા પરગણામાં જિતૂર એમ લખે છે, અને એક ચિવપુસ્તક નામ પણ લખે છે.

૩. તખ્તમત અને સિક્કદરીના અ. ભા.માં ધાગોદ લખ્યું છે. ગૃ. ભા.માં ધાગોદ^૪ લખીને કોંસમાં દાદોદ લખ્યું છે. પરંતુ દાદોદ વસાવ્યું દોષ એમ બને નહિ. દાદોદમાં કિલ્લો બંધાવે તે સમય છે. દાદોદ સરહદ ઉપર ખમ્ છે. છતાં નવું વસાવ્યું દોષ તેા તખ્તમત કાઈ બીજું સ્થળ દોષુ લેખ્યું.

૪. તખ્તમતે 'કારીક' Karīk લખે છે. સિક્કદરી અ. ભા. Karīk લખે છે. ગૃ. ભા. કારકા લખે છે. તાસમાળા Karīk લખીને ખેડા કે કચી દોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સ્થળ નહીં ચર્ચ નથી.

બાદ રાખ્યું.^૫ આ બધા કિસ્સાઓમાં ચાણા મૂકીને સુલતાન રાજધાની તરફ ઊપજો, રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે આવીને હિ. સ. ૮૨૪ ની આખરે (૧૪૨૧) માં ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરીને હિ. સ. ૮૨૫ ના સફર માસની ૧૬ થી તારીખે સખેડા આવ્યો અને ત્યાં ખીલ જુમામસ્જિદનો પાયો નાખ્યો.^૬

માળવાની શાદી લડાઈની શરૂઆત

આ વખતે માળવાથી એવા સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ રાજધાનીમાં કે દેશમાં નથી, અને એ ક્યાં ગયો છે તેની પણ કોઈને ખબર નથી. આમ માળવા નધણિયાતુ છે એવા સમાચારથી લલચાઈને સુલતાન અહમદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો સારો લાગ છે એમ જણી હિ. સ. ૮૨૫ ના ૨મી ઉલ્લા મ્વલ માસમાં (ઈ. સ. ૧૪૨૨) કૂચ કરીને ચોળ મહેશ્વર પાસે આવીને પડાવ નાખ્યો અને એ કિસ્સાને ધેરા ધાણ્યો. આ કિસ્સે માળવાની રાજધાની મહુગઢ જવાના રસ્તામાં આવતો હતો એટલે એને વહેણો લેવા નિશ્ચય કર્યો આ કિસ્સાનો ચાણુદાર રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એણે અહમદશાહને સરણે જઈને કિસ્સાની ચાવી સોંપી દીધી અહમદશાહે કિસ્સાના રક્ષણ માટે થોડું લશ્કર રાખીને રખીઉલ

૫. તખકાત અને સિક્ક દરીમા આ બાબત એકમત છે.

૬. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૪ સિક્ક દરીમા અમદાવાદ આવ્યા પછી માળવા ઉપર ફરી ચડાઈ કરતી વખતે ચાંપાનેર ગયો એમ લખે છે.

૭. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૪-૫. તારીખે અકબરીમાં આ ચડાઈ વહેણા ઝાલાવાડના રાજા ઉપર અહમદશાહે ચડાઈ કરી એમ લખેલું છે, પરંતુ તેને સિક્ક દરી કે ખીલ ગયોનો ટેકો નથી ઝાલાવાડના રાજાએ શાદી ખંડણી આપી સલાહ કરી એમ લખ્યું છે. તખકાતે અકબરીમાં માળવાની ચડાઈનું કારણ સુલતાન હોશંગનું શું થયું હતું તેની કોઈને ખબર નહોતી અને માળવાના અમીરોએ પ્રદેશ વહેંચી લીધો હતો એમ લખ્યું છે. સર કલાઈવ જેવી સિક્ક દરીના શાખાવરની નોંધમાં (પૃ. ૧૦૬) લખે છે કે અહમદશાહની ચડાઈનું કારણ સ્પષ્ટ નથી. કારણ કે વિનાશનું એક મુસલમાન દેશ ઉપર અહમદશાહ લડાઈ કરે નહિ. પરંતુ જેની ભૂલી નવ્ય છે કે સુલતાન હોશંગે અહમદશાહને કબજામાં લાગી રાખી નહોતી અને એ વેર અહમદશાહ ભૂલે એમ નહોતું અહમદશાહની દક્ષિણની લડાઈ વખતે શૂળરાતમાં તેની ગેરદાનનીના લાભ હોવાને લીધો હતો તે દોસ નથી ગેરદાનનીના લાભ અહમદશાહ શા માટે ચૂકે ?

૮. સિક્ક દરીમાં શાદી મહેશ્વર લખ્યું છે. તખકાતમાં પદિસ Hāshira એમ લખ્યું છે.

આખર માસની ૧૨ મી તારીખે માંડુગઢની તલેડીમાં પડાવ નાંખ્યો, અને લશ્કરની ટુકડીઓ ચારે તરફ મોકલીને દેશને તારાજ કરવા માંડ્યો અને કેટલોક ભાગ કબજે પણ કર્યો. વર્ષાઋતુ આવી પહેલ્વિતાં માળવાના મોટા મયક ઉત્તજન તરફ જઈને અહમદશાહે એ તરફનો ભાગ પણ કબજે કર્યો. અહમદશાહે દીપાલપુરનો વિભાગ મલીક મુખલીસ ઉલમુલકને, કાંશ તરફનો ભાગ મલીક ઇમાદુલમુલક ફરીદને, અને મહીદપુર જેતું બીલું નામ મુહમ્મદપુર હતું તે વિભાગ મલીક ઈફતીખાર ઉલમુલકને એમ માળવાના વિભાગો પોતાના અમીરોને વહેચી આપ્યા. ૪ ખરીફ પાકતું મહેસૂલ પણ વસૂલ કર્યું. માંડુ મહનો ઘેરા ચાલુ હતો તે એક મહિનો અને અઠાર દિવસ ચાલ્યો. ૧૦

મુલતાન હોરાંગની ચેરહાજરી

આ બધો વખત મુલતાન હોરાંગ માળવામાં નહોતો, એ એરીસામાં -નજનગરમાં-હાથી પકડવા માટે ગયો હતો. ૧૧ એને ખાતરી હતી કે માંડુ-મહનો કિલ્લો કોઈ દુમ્મણો કરનારથી સેવાય એવો નથી. મુલતાન હોરાંગ નજનગરથી હાથીઓ લઇને એકાએક આગ્યો અને તારાપુર દરવાજેથી

૯. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૦૫ તબક્કાત અને સિદ્દ હરી માળવાનો ધજો ભાગ અહમદશાહે કબજે કર્યાનું લખે છે, પરંતુ ઉપરના વિભાગો અમુક અમીરોને વહેંચી આપ્યા તે વિગત માત્ર તબક્કાતમાં જ છે, સિદ્દ હરીમાં તે બાબત કંઈ ઉલ્લેખ નથી. વળી જે વિભાગનાં નામો આપ્યાં છે તેના સ્થળનિર્ણય થયા નથી. કાંઠા Katabat એ કથો ભાગ તે સમબલ્લ નથી.

૧૦. ખરીફનું મહેસૂલ વસૂલ કર્યાનું તબક્કાત લખે છે, સિદ્દ હરીમાં નથી. પરંતુ માંડુના પોતાની મુલ્ત સિદ્દ હરીમાં છે તે તબક્કાતમાં નથી.

૧૧. આ બાબતમાં તવારીખકારોમાં મતભેદ છે. તબક્કાતે અકબરી નજનગર હાથી ખરીદવા ગયો હતો એમ લખે છે, સિદ્દ હરી માત્ર હાથી લઈને નજનગરથી આગ્યો એમ લખે છે. પરંતુ કિવિરતા લખે છે કે ઘેરા ચાલુ હતો તે વખતે જ હોરાંગશાહ નાગોરી દરવાજેથી છ દબ્બર સવારો યાથે નીકળી ગયો અને અહમદશાહ એ વખતે આગવપુર દરવાજા સામે હતો. આ રીતે અહમદશાહની આજ આગવથી નાસી જવામાં એણે પોતાની બદાહુરી બતાવવા પાર્યું હતું. તારીખે અકબરી દોસત સોદાગરનો નેચ લઈ નજનગરથી હાથી લઈ આગ્યો એમ કહે છે. કિવિરતા કહે છે કે દોસત ગયો અને આગ્યો તેની અહમદશાહને ખબર પણ ન પડી; આગ્યો ખબર પડી.

મોકુમદમાં પેસી પશુ ગયો. સુલતાન અહમદશાહ તે વખતે દિલ્લી દરવાજાની માગે હતો ૧૨ આમ ગૂજરાતી લશ્કરનો ધેરા છતાં પણ હોશ ગણોદ પોતાના કિલ્લામાં પેસી ગયો. એટલું તો નહીં છે કે અહમદશાહથી મોકુનો કિલ્લો સર્જ સકાયો નહિ; અને એણે અમદાવાદ મલીક અહમદ અપાઝ ઉપર ફરયાન મોકલીને નાણાં અને સામગ્રી સર્જ આવવા દહેવડાંક્યુ આ બધા પ્રયત્ન છતાં મોકુનો કિલ્લો, સર્જ સકાયો નહિ અને અહમદશાહે સાર ગપુર કે જે માળવાની મધ્યમાં હતું ત્યાં જઈ પડાર નાખી સડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો આ વખતે માળવાનો ઘડો બાન અહમદશાહના અગીરોના હાથમાં તો હતો જ એટલે સુવતાન હોશંગને પણ લાગ્યું કે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવા કરતાં સડાઈ કરવી એ જ ઠીક છે, તેથી એ પણ સાર ગપુર આગળ લશ્કર સર્જને બીજે રસ્તે ગાળ્યો ૧૩

દોશબનુ કષ્ટ અને રાતની સડાઈ

હવે હોશંગે કપટની બાજુ પાંધરવા માડી એણે અહમદશાહ પાસે એલચીઓ મોકલીને નત્રતાથી સદેશ મોકલ્યા, અને તાને સર્જ ખંડણી આપવા પણ કહ્યું ૧૪ અહમદશાહના સવાહકારો પણ આથી ઉતરાયા અને હોશંગને માફી આપવા સડાહ આપી આથી ઉતરાઈને અહમદશાહે પાંજા જવાના ધરાદાથી પોતાના લશ્કરના રક્ષણ માટે ખાઈઓ વગેરે કાઈ ગોઠવણ કરી નહિ ૧૫ લશ્કરને ગૂજરાત પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો ૧૬

બજનગર મહાનગરને કિનારે છે એમ લખે છે પણ ઓરીસામાં એક બજનગર છે તે મહાનગરને કિનારે નથી બજનગર આજે નથી ઉત્તર ઓરીસાને બજનગર કહેતા હતા ૧

૧૨. આ દરવાજાઓના નામ મોકુમદના દરવાજાઓનાં છે અને તેમાં પણ તવારીખો એકમત નથી ૧

૧૩. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૦૬ તારીખે અલફી કહે છે કે ગૂજરાતી લશ્કર સાર ગપુર આવી પહોંચે તે અજાઝ દોશબનુ લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું

૧૪. એમ. પૃ. ૨૦૬ સિક્કદરીમાં આ વર્ણન જરા લખાણથી આપ્યું છે. ગુ. ભા. પૃ. ૩૪-૩૬ અ. ભા. ૧૦૭

૧૫. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૦૬ જાવહીની અસપીસ કરીખં મનાચી નહિ એમ પણ લખે છે. સિક્કદરીમાં એ લખાણ નથી.

૧૬. તબક્કાતમાં પાછા ફરવા માટે કાઈ લખાણ નથી સિક્કદરીના બંને તર

પરંતુ આ સુલેહ થઈ તેજ રાત્રે હોશંગશાહે કપટથી ગૂજરાતના સરકર ઉપર હુમલો કર્યો. ગૂજરાતી સરકર ગઈલ હતું. રાત્રે ભયંકર કતલ ચાલી. ગૂજરાતના સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગાંડો હાથી ઘૂંટયો છે એમ પણ કહેવાય છે. અહમદશાહના સરકરનાં ઘણાં માણસો મરાયાં. દંડવાણના તાલ ઝરાસિયા સામંતરાયની સૌથી ખારે ખુવારી થઈ અને એ પોતે પાવિસો રજા પુતો સહિત આવ્યો ગયો. ૧૭ સુલતાન અહમદ બંધમાંથી છાડ્યો ત્યારે એના તંખમાં ધર્ષ માણસ નહોતા, માત્ર એ ઘોડા બહાર પ્રાધિલા હતા. એણે પોતાના રિકાબદાર (પેંગડાં બાંધનાર) મલીક જુના. ૧૮ ને મોક મીડો આપી પોતે બીજા ઉપર સવાર થયો. મલીક મુકર્રમ અહમદ પ્રયાગ અને મલીક ફરીદની તપાસ કરવાનો એનો ધરંદો હતો, પણ એટલામાં એ અને અમીરા પોતાની ટુકડીઓ સાથે સજા થઈને આવતા દેખાયા. સુલતાને પુરતા કપડાં પણ પહેયાં નહોતાં. મલીક મુકર્રમ પોતાનાં બખતર મગેરે આપી સુલતાનને સજા કર્યો. ૧૯ હવે ગૂજરાતના ઘોડા રહેલા પણ વીર સૈનિકો સહવાને તૈયાર થઈ રહ્યા, આ બનાવ તા. ૧૨મી મોહરમ ૮૨૬. ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૪૨૨ ને રાજ બન્યો.

અહમદશાહનો વિજય

હવે મરહમ મવાને થોડી જ વાર હતી તેથી સુલતાને મીડો સમય શક એવા કહ્યું અને મલીક જુનાને હોશંગની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એની તપાસમાં એવી ખબર આવી કે હોશંગ અહમદશાહના તંખું નજીક આવ્યો છે અને હાથીઓ તથા ઘોડા સાથે તૈયાર થયેલો છે. એવું સરકર અહમદશાહની ડાવણી લૂટવામાં મશગૂલ અનેહું છે. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહે માળવાના સુલતાન ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો અને

૧૭. તખતને અબ્બાસી. પૃ. ૨૦૬. સિકંદરી ગુ. બા. આ દગરેનો સ્થાન ત લખ્યું છે. અ. સા. માં દગરેનો સ્થાન ત લખ્યું છે. તખતને સ્થાન ત સય નામ લખ્યું છે.

૧૮. તખતને અબ્બાસી. પૃ. ૨૦૭. સિકંદરીમા ગુ. બા. માં આ નામ મલીક-જુનાન લખ્યું છે. જમાલે અ. બા. માં નીનન નામ લખ્યું છે. વધારામાં સુલતાનને બંધમાંથી મલીક મુકર્રમે જન્માડ્યો એમ લખ્યું છે એ નામ તખતનેમાં નથી.

૧૯. તખતને અબ્બાસી પૃ. ૨૦૭. આ વાત સિકંદરીમાં નથી. પરંતુ સિકંદરીમાં સુલતાન આ બંને અમીરો ઉપર જરા ગુસ્સો થયો અને એટલે કે "તમારો હોશિયારી ઉપર આધાર રાખીને હું આફેલ પડ્યો, પણ તમે તો મારા કરતાં પણ વધારે આફેલ છે." તખતનેમાં આ વાત નથી.

મલીક મુકરરબ અને ફરીદના ખાસ માણસો સાથે પોતે હોશંગશાહની સામે લડવા જિત્યો. બંને વાદશાહો સામસામા આવીને બહાદૂરીથી લડ્યા. અહમદશાહે પણ ખુબ યૌર્વે બતાવ્યું, અને પોતે જરા ધાયલ પણ થયો, અને હોશંગને ધાયલ કર્યો. આ વખતે સવાર ચતા અહમદશાહના માવતોએ પોતાના સુલતાનને ઝાળખ્યો અને તેઓ માળવાના સુલતાન ઉપર ધસી ગયા. આ બધો સામટો ધસારો જોઈ માળવાનું લશ્કર લૂંટનો માલ રહેવા દઈને નાહું અને હોશંગશાહ પોતે સારંગપુર તરફ નાઠો. માળવાના લૂંટ કરતા લશ્કરનો ધણો ભાગ માર્યો ગયો, અને જિલ્લો તેમનો ધણો સરંગમ ગૂજરાતીઓના હાથમાં આવ્યો. હોશંગે જનનગરથી આણેલા સાત મોટા હાથીઓ પણ અહમદશાહના હાથમાં આવ્યા.^{૨૦} આમ અહમદશાહનો વિજય થયો. બીજે દિવસે ધાસ લેવા એક ગૂજરાતી ટુકડી ઇંદીખાર ઉલમુલક અને સફદરખાન સુલતાની સાથે ગયેલી તેને હોશંગની ટુકડી સાથે લડાઈ ઘઈ ઘઈ તેમાં પણ ગૂજરાતની ટુકડી વિજય કરીને પાછી ફરી.^{૨૧} દિ. સં. ૮૨૬ ના (૧૪૨૭) ૨થી ઉલખાખરની ૨૪ મી તારીખે ગૂજરાતની સેના માળવામાંથી સ્વદેશ જવા જીપડી, પરણ હોશંગે સારંગપુર તરફથી પાછા આવી પાછી વળતી આ સેના ઉપર ફરી હુમલો કર્યો. આ વખતે પણ જનનગરથી આણેલા કેટલાક હાથીઓ ગૂજરાતની સેનાના હાથમાં આવ્યા.^{૨૨} જમાદી ઉલખાખર માસની ૪ થી તારીખે વિજયી લશ્કર અમદાવાદ શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને શહેરમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો. આ માળવાના લાંબા યુદ્ધની વિગતો ઉપરથી લાગે છે કે આ વિજય હમેશનો વિજય નહોતો. હોશંગનું લશ્કર ફરી જીભું ધાપ નહિ

૨૦. આ બધું વર્ણન જરા શબ્દોના ઝાંઝા વધતા પ્રમાણમાં પણ બરાબર રીતે તબક્કાત અને સિક્કદરીમાં આપ્યું છે. તબક્કાત પૃ. ૨૦૭-૨૦૮. સિક્કદરી ગ. ભા. ૩૬-૩૮. અં. ભા. ૧૦૮-૧૦.

૨૧. આ નાની લડાઈનું વર્ણન માત્ર તબક્કાતમાં જ છે, સિક્કદરીમાં નથી.

૨૨. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૦૮. પાછા જતાં લશ્કર ઉપર હોશંગનો આ હલ્લો સિક્કદરીમાં નથી લખ્યો. પણ સિક્કદરી બંને તરજૂયા (ગ. ભા. પૃ. ૩૮ અને અં. ભા. પૃ. ૧૧૦) માં વધારામાં એમ લખ્યું છે કે આ વિજય પહેલાં બે મહિના અગાઉ અહમદશાહે શેખ અહમદ ખટ્ટને અમદાવાદ પર લખીને પુછાવ્યું કે આ લડાઈ માટે અહીં દુલ્લ ક્યાંસુધી રોકાણ પડશે તે ત્યારે એ શાત પુરવ્વે જવાબ આપ્યો કે દિ. સં. ૮૨૬ માં વિજય કરી પાછા ફરશે. અને તેમ જ બન્યું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહમદશાહ આ લડાઈની પુવારીથી ઠંઠાળો બનેા હતો.

એવું હાથું નહોતું, અને યુદ્ધનું પરિણામ ટૂંક વખત માટે જ હતું, અહમદશાહના લશ્કરની ખુવારી પણ આ યુદ્ધમાં ખારે ચર્ષ હતી, અમદાવાદ આગ્રા પછી બાદશાહે ત્રણ વર્ષ સુધી ઘોંઝ લડાઈ કરી નહિ, અને ન્યાય, શાંત્યવહીવટ, તથા ખેતીના સુધાગર્ભ ધ્યાન આપ્યું. ૨૩

ફરી ઈંડર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વંધાવવું

અહમદશાહે ત્રણ વર્ષ પોતાના લશ્કરને આરામ આપ્યો, પણ લાંબો વખત શાંતિમાં રહેવાનું એના નસીવમાં હતું નહિ. ઈંડરના રાવ રણમલના પુત્ર રાવ પૂંજએ ખડ્ગી ભરવામાં દીલ કરી હતી, અને સુલતાન માળવા સાથે યુદ્ધમાં હતો ત્યારે હોશંગ સાથે એણે ધૂપી ખટપટ પણ કરી હતી એવું એના બહુવામાં આગ્યુ હતું, ૨૪ એટલે ઈંડર ઉપર એક વાર આખરનું યુદ્ધ કરી હુમેશની ખટપટ અને ઉપાધિનો અંત લાવવા અહમદશાહે આ વખત નિશ્ચય કર્યો. ડિ. સ. ૮૨૬ (૧૪૨૬) માં સુલતાને ઈંડર તરફ મુસલ્મી લશ્કર મોકલ્યુ, અને લશ્કરે ઈંડરની આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો. રાવ પૂંજે પણ પોતાના પિતા રણમલની અમદાવાદના સુલતાને સાથેની લડાઈઓ અને કેટલીક વાર મળેલા વિજયો વૃધી એવે નહોતો, એટલે પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ શકે તેમ નહોતું. ઈંડરની લશ્કરે અમદાવાદના લશ્કરનો સારી રીતે સામનો કર્યો, અને લડાઈ જરા ધારવા કરતાં લાંબી ચાલી એટલે અહમદશાહે પોતે ઈંડર તરફ પ્રવાણ્ય ક્યું.

ઈંડર તરફથી અહમદશાહને અને એના પિતામદ મુબ્હુદ્-શાહને ધમ્મી વાર તકલીફ નહી હતી, એટલે એ દિશાએથી અમદાવાદ શહેરનું રક્ષણ કરવા અને ઈંડરના રાજને હુમેશ દબાવેલો રાખવા હાયમતી નદીને કિનારે અહમદશાહે પોતાના નામ ઉપરથી અહમદનગર ૨૫ ગામ વસાવી

૨૩. તખ્તતે અકબરી પૃ. ૨૦૮-૨૧૯. સિકંદરી આ બાબત દેખાતા જ પતાવે છે કે અમદાવાદ આવીને સુખએનમાં વખત ગાળ્યા. વહીવટ વગેરે બાબત તેમાં કાઈ લખ્યુ નથી.

૨૪. તખ્તતે અકબરી પૃ. ૨૦૯. સિકંદરીમાં આ ખટપટનું કારણ આપ્યુ નથી. તેમાં માત્ર ઈંડર તરફ ચડાઈ કરી રાજને હુનરોમાં કાઢી મૂક્યા એટલું જ લખ્યુ છે. ઈંડરની આ લડાઈનું ચર્ચન સિકંદરએ જાણુ જ દેખાતા પતાવ્યુ છે. તખ્તતમાં તે બરોબર રીતે આપેલુ છે.

૨૫ હાયમતીને કિનારે અહમદનગર વસેલુ છે, તે આજે દિમનગર નામે પ્રસિદ્ધ છે તે આજકાલ લોકો એને અમનગર કહેતા. આજે તે ઈંડર સમીપનું બીજુ

ત્યાં મજબૂત પરચરનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો. ગુજરાતમાં લશ્કરી મહત્વનાં સ્થળે કિલ્લાઓ બાંધવાની અહમદશાહની નીતિ જાણીતી હતી તે આગળ જોઈ ગયા છતાં, અને અહમદનગરનો કિલ્લો પણ તેનીતિનો જ એક ભાગ હતો. ઇ. સ. ૮૩૦ માં આ કિલ્લાનો પાયો નાંખાયો, અને સુલતાને પોતે ત્યાં નિવાસ કરીને બાંધકામ ઝડપથી પૂરું કરવા આસ પ્યાન રાખ્યું. અહમદનગરમાં નિવાસ કરી સુલતાને ઈંદર તરફ ટુકડીઓ મોકલીને આસપાસનાં ગામો અને ખેતરના પાકનો નાશ કરવા માંડ્યાં. ૨૧જ રાવપૂંજાએ ૨૬ પણ આ બધા ત્રાસ જોઈને લડાઈ જોરમાં આણુ જ રાખી અને ધાસ વગેરે લેવા આવનારી સુલતાનની ટુકડીઓ ઉપર યોગિતો તૂટી પડી બદલો વાળવો પણ આણુ રાખ્યો.

રાવ પૂંજાઈ મરણ

આમ લડાઈ લંબાવાથી કંટાળાને ઈંદરના રાજાએ મોટી ખંડણી આપવાની કબૂલ કરીને સુલેહ કરવા કહેવડાવ્યું, પરંતુ ઈંદર તરફથી આવી રીતે ધણી વાર સુલેહ થવા છતાં સુલેહનો બંધ થવાથી અહમદશાહને વિશ્વાસ પડ્યો નહિ અને એણે હેવટ સુધી લડીને ઈંદરને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વખત સુલતાન પોતે ઈંદરગઢ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને આસપાસના ત્રણ કિલ્લા લીધા. ઈંદરનો રાજા આ વખતે નજીકના

મુખ્ય નગર છે. સિકંદરી અને તબક્કતની પ્રતોમાં હાથમતી સ્પષ્ટ છતાં તબક્કતની એક પ્રતમાં સાબરમતી નામ ભૂલથી દોવાને લીધે તબક્કતના અલ્લેખ સામાંતરકાર મલ્લેન્દ્રનાથ દે પુ. ૨૨૯ ની નોંધમાં આ માટે ચર્ચા કરે છે અને લખે છે કે અહમદનગર નજીકમાં સાબરમતીને મળતા એક વહેણ ઉપર આવેલું છે. જે વહેણો Cairab (પેટા) આગળ સાબરમતીને મળે છે. પરપ્રાંતીને ગુજરાતની ભૂમીગર્ના નાનાં સ્થળોમાં ભૂલ થવા સભવ છે એનો આ દાખલો છે.

૨૬જ તબક્કત, પૃ. ૨૨૦ Tar-o-khushk-લીકું ને સૂકું-પાક અને ધરને બાળી કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

૨૬. પરપ્રાંતીની જીજી ભૂલનો દાખલો આ રહ્યો તે જોવા જેવો છે : રાવ પૂંજા ઉપર એ જ પૃષ્ઠ ઉપર નોંધમાં મલ્લેન્દ્રનાથ લખે છે કે પૂંજા 'Poojā' એ કયા સંસ્કૃત સંહ. ઉપરથી નીકળ્યો હતો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કલાન ખંડુ' સંસ્કૃત નામ 'પૂજ્યા' 'Pujya' હોય. પૂંજાના બાપ રણમલ માટે 'મીથુત દે લખે છે કે Ranmal ડું ખરુ નામ Rācā Malla (રાણા મલ્લ) એટલે ad aahlele to war એવું હોવું જોઈએ. આમ અર્થ ખરો કરવા જતાં અલ્લેખમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે રાણા મલ્લ કરવાની રીત જરૂર ? પૂંજા સંહ તો જોખો ગુજરાતી જ છે.

ટેકરાઓમાં^{૨૭} સંતાઈ ગયો. સુલતાન ઈંદર શહેર લૂંટીને અહમદનગર પાછો આવ્યો. આ વખતે હિ. સ. ૮૩૦ માં અહમદનગરના કિલ્લાનું બાંધકામ સંપૂર્ણ થયું. સુલતાને હજી ઈંદરના મુલકને હેરાન કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું હતું. રાવ પૂંજએ ફરી પોતાના વકીલો મોકલીને સુલેહ માટે વિનંતિ કરી પણ સુલતાને તેના ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ઈંદરની સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા નક્કી કર્યું હતું, એટલે પૂંજને નાસભાગ કરતાં કરતાં અને સંતાતાં સંતાતાં પણ લડાઈ ચાલુ રાખ્યા વગર છટકા નહોતો. એક વખત ટેકરાઓમાં સુલતાનની એક ટુકડી ધાસ લેવા ગઈ હતી તેની સાથે પૂંજને અથડામણ થઈ ગઈ. પૂંજએ બહાદુરીથી સામનો કર્યો. એ ટુકડીનો એક હાથી છટો પડ્યો તેને પૂંજએ ધાવણ કર્યો અને ભગાડ્યો. આ વખતે પૂંજની પાછળ અહમદશાહના સિપાઈઓ પણ પડેલા હતા. પૂંજે નાસતાં નાસતાં એક કરાક ઉપર આવી ચડ્યો તે જ વખતે એનો ઘોડો હાથીને ભેદીને ભાડ્યો અને કરાક ઉપરથી બાગૂની ઊંડી ખોર્માં પડી ગયો, આમ ધવાથી પૂંજનું તત્કાળ મરણ થયું. અહમદશાહના સિપાઈઓએ હાથીને પકડી લીધો, પણ પૂંજની બાબતમાં કંઈ ખબર તેમને પડી નહિ. છેવટે એક કઠિયારાને પૂંજનું સરીર હાથ લાગતાં તેનું માથું કાપી લઈને સુલતાનની પાસે જઈને થયું. સુલતાને તેની ઝોળખાણ મંગી સારે પૂંજના લશ્કરમાંથી સુલતાનના લશ્કરમાં ભેડાયેલો એક માણસ આવ્યો અને એ માથું 'રાવજી'નું છે એવી ઝોળખાણ આપી રાવ પૂંજને આ માનવાચક શબ્દ લગાડવાથી કેટલાક અમીરો ગુસ્સે થયા, પણ એ માણસ પ્રથમ ઈંદરનો સેવક હતો તેથી એનું કાર્ય યોગ્ય હતું

રાજા ને 'રાજુ' સમજીને લડાઈ અર્થ કર્યો. 'રાજુ'ને રાજા સમજ્યા એ વિચિત્રતા ! આમ દેશી તળપદી બાળતોમાં પરપ્રાંતીઓ ઘણીવાર ભૂલા કરે છે તેમજ આ દાખલો નોખવાલાયક છે. બીજી રીતે તળજતવુ એમનુ ભાષાંતર ઉત્તમ છે.

૨૭. તત્કાલે અબ્દુલીમાં ૫. ૨૧૦-૨૧૧માં આ વર્ષન આપેલું છે. સિકદરીમાં કંઈ જ આપ્યું નથી. તત્કાલમાં લખે છે કે સુલતાન ઈંદર તરફ ચડ્યો ત્યારે રાવ પૂંજ બીબનમરની ટેકરીઓમાં ભરાઈ ગયો મલેન્દનાય દે આ બીબનમરને બલ સમજ વિસલનગર પાક કરૂલ રાખે છે. સિકદરીમાં પણ બીબનગર જ એમ એ લખે છે. પરંતુ સિકદરીમાં કેઈ નામ એવામાં આવ્યું નથી. વિસલનમરની પેઠે વિનપુર પણ ઈંદરથી પાસે પડે, પણ આ ગામ ક્યું તે નહીં કવું મુશ્કેલ છે. ટકમને પ્રદેશ ઈંદરની ઉત્તર તરફ છે. વિસલનગર અને વિનપુર પશ્ચિમ-દક્ષિણે આવે. એ બાજુ તે સબરમતીનાં કાંતરો દોવાનો સભર દોષ.

એમ કહીને અહમદશાહે એની પ્રશંસા કરી. ૨૮ આ રીતે ઈડરના વીર રાવને અહમદશાહ વશ કરી શક્યો નહિ, પણ એનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને માત્ર ઈડરના મુલકને હેરાન કર્યો. અહમદશાહના હસ્તે આ વખતે ઈડર થોડા વખત માટે તાબે રહ્યું, હતું ગવ પૂજના પુત્ર હરરાયે છેવટે ખાનગદાન સુવતાનીને વચ્ચે નાખીને ત્રણ લાખ રૂપેની ટંકા ખંડણી તરીકે દર વર્ષે આપવાના કમંડ કરીને સવાહ કરી ૨૯

ઈડર સાથે સલાહ કરીને પાછા ફરતાં પહેલાં મલીક હસનને સફર-ઉકમુદકનો ઈરકાગ આપીને એક વસ્ત્ર સાથે અહમદનગરના કિલ્લામાં નૂક્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલાં ગુડવાડાનો^{૩૦} મુલક લુંટ્યો. થોડા વખત પછી મલીક મુકબ્બને ઈડરના હરરાય સાથે નોકરોના પગારની ખાખતમાં તકરાર પડી અને હરરાયે પૈસા ચૂકવવામાં આનાકાની કરી એવા સમાચાર મળતાં મુલતાને ઈડર તરફ જવા તૈયારી કરી હરરાય કોઈ જગ્યાએ નાસી ગયો છે એવી ખબર પણ મળી હિ. સ. ૮૭૨ ના સફર માસની ૪ થી તારીખે સુવતાને ઈડર ઉપર ઝંડપી કૃત્ય કરી અને ફરી સફરે કિલ્લામાં પહોંચી ગયો ૩૧

દક્ષિણના બહુમતી રાજ્ય સામે લડાઈ અને જાણવાડાના રાજાઈ
દક્ષિણમાં જુ

હિ. સ. ૮૭૩. (ઈ. ગ. ૧૪૭૦); જાણવાડાના રાજા કાન્દાને લાગ્યું કે હવે ઈડરની લડાઈ પત્યા પછી એનો પોતાનો વારો આવશે અને અહમદશાહ વેર લીધા વગર રહેશે નહિ આ ઉપરથી એ રાજા દક્ષિણ

૨૮. આ વર્ષના તબક્કાત અને સિક્કે ફરીના જન્મે બાપાતરોમાં વિગતવાર આપ્યું છે, તબક્કાત, પૃ. ૨૧૧. સિક્કે ફરી. ૩૨ બા. પૃ. ૩૯. અ. બા. ૧૧૧. લોકાને ફેરા વિમાન કેટલું આહું છે તેનો પણ આ દાખરો છે.

૨૯. તબક્કાતે અકબરીમાં રાવ પૂજના પુત્ર હરરાય સાથેની સવાહનું આ વર્ષના આપ્યું છે સિક્કે ફરીમાં એ મઠિ એક અક્ષરે લખ્યો નથી જેથી પોતાની નોંધમાં તબક્કાતનો ઉતારો આપે છે તેમાં હરરાયને બદલે બીરરાય નામ લખે છે, પણ શ્રી દેવું હરરાય કે હરિજય નામ ખરું લાગે છે.

૩૦. તબક્કાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૨. એમાં કીવવારા નામ છે બીજી તવારીખોમાં કકવાર, અને કીવવારા નામ, લખે છે ઉપરનો પાક રાસમાળામાં આપેલો છે આ નામનો, પત્તો લાગ્યો નથી.

૩૧. એલ પૃ. ૨૧૨.

તરફ નાસી ગયો. ૩૨ અહમદશાહે એની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું એટલે એ આસીરના સુલતાન નસીરખાનને શરણે ગયો. નસીરખાનને કાન્હો રાજાએ બે વૃદ્ધ દાથીઓ બેટ આપેલા એટલા ખાતર અહમદશાહનો સંબંધ એ બુઝી ગયો અને રાજાને આશરો આપ્યો. આસીરખાનમાં થોડો વખત રહીને રાજા મુલખમ જઈને સુલતાન અહમદ અહમની પાસેથી પોતાને મદદ કરવાને લશ્કર મેળવ્યું અને ખાનદેશનો નંદરખાર પાસેનો મુલક છૂટવા માંડ્યો. આ સમાચાર અહમદશાહને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના શાહનવા મુહમ્મદખાનને, સેયદ અબુલખૈર^{૩૩}, સેયદ આલમનો પુત્ર સેયદ હાસીમ, મલીક મુકર્રમ અહમદ અપાઝ, અને મલીક ઈફતીખાર-ઉલ્મુલ્ક વગેરે મોટા અમીરોને પણ શાહનવાની સાથે મોકલ્યા. આ ગૂજરાતી લશ્કરે અહમની લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘણા દક્ષિણીઓ માર્યા ગયા. જે બચ્યા તે દોહતાબાદ તરફ નાસી ગયા.

બપોરે આ સમાચાર અહમની સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના વડા શાહનવા સુલતાન અલાઉદ્દીન અને બીજા શાહનવા ખાનજહાનને કાદરખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીર સાથે ગૂજરાતના શાહનવાની સામે લડવા મોકલ્યા, અને એ બધા દોહતાબાદ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આસીરનો નસીરખાન અને કાલાગડનો કાન્હો રાજા પણ એ લોકોને આપીને મળ્યા. ગૂજરાતનો શાહનવા મુહમ્મદખાન પોતાના લશ્કરને લઈ દોહતાબાદ તરફ ગયો અને મોટી લડાઈ શરૂ થઈ. તેમાં ગૂજરાતનો સેનાપતિ મલીક મુકર્રમ અહમદ અપાઝ અને કાદરખાન વચ્ચે દાયોદાયની ઝપાઝપી થઈ અને કાદરખાન માર્યો ગયો, અને ઈફતીખાર-ઉલ્મુલ્કના હાથમાં પણ દુશ્મનના દાથી વગેરે આબ્યા. આમ થવાથી સુલતાન અલાઉદ્દીન નાસી ગયો અને દોહતાબાદના કિલ્લામાં બસ્યો.^{૩૪} નસીરખાન પણ ખાનદેશ

૩૨. એન. પૂ. ૨૧૨-૨૧૩ આ બધું વર્ણન માત્ર તળકાતમાં છે. સિક્કદરીમાં અહમદશાહનાં પાછલાં વર્ષોનો અહેવાલ આટલેથી દૂરમાં પતાવેલો છે. ગાઘાવાડના રાજાનું નામ કાન્હો તળકાતમાં આપેલું છે. સિક્કદરી જહેલાંની લડાઈમાં એને છત્ર-સાલ કહે છે. એટલે કાન્હો જીદો રાજા કે છત્રસાલ પછીનો જાન તે નહીં કદવું મુરકેલ છે.

૩૩. એન. પૂ. ૨૧૩. સિક્કદરીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં જેલો આ બધો જાન તળકાતમાંથી ઉતારે છે, પણ જેલોની તળકાતની નકલમાં અબુજખાન જ ન્યારે મોઢે અબુલખૈર લખે છે. નંદરખારનો જાન ચળખાનનો હતો એ જાણ્યો.

૩૪. એન. પૂ. ૨૧૩.

તરફ નાસી ગયો. આ તરફ શાહજાદા મુહમ્મદખાનને દોષતાબાદનો કિલ્લો લેવો અશક્ય લાગ્યો એટલે એ પણ આસીર શુરહાનપુરના મુલકને લૂંટતો નંદરખારમાં આવીને રહ્યો, અને બધી હકીકત પોતાના પિતા અહમદશાહને કહી જણાવી. જવાબમાં અહમદશાહે એને જદાબરત માટે થોડો વખત નંદરખારમાં વધારે રોકાવા ફરમાવ્યું.^{૩૫}

માહીમ ઉપર અહમદની અમીરની ચલાઈ અને ગૂજરાતના નોકાસેન્યતુ ત્યાં જવું

દિ. સ. ૮૩૪ માં માહીમના અધિકારી કુતુબખાન^{૩૬} અને ખીજ રહેવાસીઓ તરફથી અહમદશાહ ઉપર એવી અરજ આવી કે અહમદશાહ ખદમતી તરફથી મળીક હસન ઉફે મલીક ઉતુગરને આવીને માહીમનો કબજો લીધો છે અને લોકોને કેદ કરીને લઈ ગયો છે. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે શાહજાદા અફરખાનને ખીજ મોટા અમીરો સાથે મલીક ઉતુગરને સગ કરવા મોકલ્યો. ખીજ તરફ દીવ બંદરના મેટવાળ મુખલીસ-ઉફમુસ્ક ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે એણે દરેક બંદરમાંથી વહાણો એમાં કરીને નોકાસેન્ય લઈ શાહજાદા અફરખાનની મદદે બિપડવું. આ હુકમને અનુસરીને મલીક મુખલીસ-ઉફમુસ્ક પાટણ સોમનાથ, દીવબંદર, ધોધા અને ખંભાત તાબેના બંદરોમાં ઘઈને નાનાં મોટાં સાતસો^{૩૭} વહાણો તૈયાર કરી મોટા

૩૫. તખકાતે અહમદી, પૃ. ૨૧૪.

૩૬. એજ પૃ. ૨૧૪. ફિરિતામાં આ હકીકત જુદી રીતે આપેલી છે. એમાં કુતુબખાનના મરજ પછી મલીક ઉતુગરને ખદમતી મુલકને મોકલ્યો એમ લખે છે. તારીખે અહમદીને ઉતારો મલેન્દ્રનાથ જેએ આપ્યો છે તેમાં આ કુતુબને રાખ કહ્યો છે. બેલી એમ કહે છે કે શાહજાદા ફત્તેહખાનને પોતાની પુત્રી પરજાવી તે આ માહીમનો રામ. રામમાળામાં એને હિંદુ રામ કહ્યો છે અને એણે અહમદશાહના પુત્રને પોતાની પુત્રી આપી એમ લખે છે. કદાચ કાઈ નાનો હિંદુ રામ મુસલમાન ઘઈ ગયો હોય અને કુતુબખાન નામ રાખ્યું હોય એમ બને.

૩૭. તખકાતે અહમદી, પૃ. ૨૧૫. એમાં મુસલમાનોને પકડીને લઈ ગયો એમ લખે છે પણ સામાન્ય વેપારીઓને લઈ ગયો હશે એમાં મુસલમાનો પણ હશે એનો અર્થ છે માહીમ ગૂજરાતને તાબે હવે એ મહત્વની વાત છે.

૩૮. ફિરિતા એને રામમાળા સત્તિ પહાણો, રૂઝા હુજ્જે, પૃ. ૫૨૧, પહાણોમાં કૈટક હરકર જઈ રોકે તે સમયનાં વહાણો પચાસ ટનનાં મોટામાં મોટાં થતાં હતાં. સાતસો હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી. ગૂજરાતનાં બધાં બંદરોએ ઘઈને સાતસો મળી શકે. સાતસોનો આંકડો તખકાત (પૃ. ૨૧૫) નો છે અને તે બરોબર લાગે છે.

કાફલા સાથે દરિયાઈ રસ્તે માહીમની નજીકમાં જઈ શાહનદાના લશ્કરને મળ્યો. આ વહાણોના કાફલાને ચાલ્યા તરફ મોકલી 'પોતે' શાહનદા સાથે રહ્યો. હવે શાહનદા ઝંદરખાને ઇફતીખાર-ઉલ્મુહકને અને મલીક સુદરાબ સુલતાનીને એક બાજુથી ચાલ્યા ઉપર લશ્કર લઈને આગળ મોકલ્યા. તે જ વખતે દરિયાઈ માર્ગે ગૂજરાતનો કાફલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ચાલ્યાની ચારે બાજુ ઘેરા જેવી ગિથિતિ થઈ. ચાણુનો અધિકારી કિલ્લામાંથી બહાર આવીને બહાદુરીથી લડ્યો પણ ગૂજરાતના તરી અને ખુશખીના હુમલા આગળ ફાવ્યો નહિ અને નાસી ગયો. શાહનદાએ થોડું લશ્કર ત્યાં મૂક્યું અને માહીમ ઉપર ચડાઈ કરી. મલીક ઉત્તુખરે મોટા કાકન ચડતી વાડ કરી માહીમને ફરતો કેટ કરી લીધો હતો. મલીક ઉત્તુખર બહાર આવીને ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડ્યો પણ ફાવ્યો નહિ અને લાકડાના કેટમાં ભરાયો બીજી બાજુથી ગૂજરાતનો કાફલો પણ આવી પહોંચ્યો અને જમીન તથા દરિયામાર્ગે ગૂજરાતનો હુમલો સહન ન કરી શકવાથી મલીકે અહમદની સુલતાનને મદદ માટે અરજી કરી, અને એ સુલતાન તરફથી દશ હજાર સવાર અને સાઠ મોટા હાથી સાથે પોતાના બે શાહ-

જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમાં દક્ષિણના સુલતાનની હાલ

નદા અને ખાનજહાન વઝીરને મોકલ્યા. એ બંધાને આવેલા જોઈ દિ'મત આવવાથી મલીક ઉત્તુખર માહીમની બહાર નીકળીને મળ્યો અને મત્રણા કરી પહેલું ચાલ્યા પાછું લેવા નહી ક્યું. આ બાજુ ગૂજરાતના શાહનદાને આ ખબર પડવાથી એ ચાલ્યા તરફ ગયો અને દક્ષિણી તથા ગૂજરાતી લશ્કરોની લડાઈ થઈ તેમાં દક્ષિણી લશ્કર હાર્યું, અને મલીક ઉત્તુખર નાસી ગયો, અને એનું લશ્કર પણ ઊન્નમિન્ન થઈ ગયું. કેટલાક વહાણોમાં નાહા તેમને ગૂજરાતના દરિયાઈ કાફલાએ પકડ્યા. શાહનદા ઝંદરખાન માહીમમાં આવ્યો અને આખો મુલક કબજે કર્યો. એણે કેટલોક કોમની કાપડ અને નાણાંનો ખર્ચનો વહાણોમાં ભરીને પોતાના પિતા અહમદ-શાહને બેટ તરીકે મોકલાવ્યો. ૩૫

અહમદની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચરાર્થ પાછી દડાપો

આ દારની ખબર અહમદની સુલતાનને પડી એટલે એણે લેગ વાળવા-ને મોટી તૈયારી કરવા માંડી અને મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ખાનદેશના

મુલક આગળાણની તરફ આવી ગૂજરાતની સરહદ સુધી આવી પહોચ્યો. આ બાજુ નદરમારથી સાહમદા મુદમદખાને અહમદશાહને અરજ કરી કે ચાર ચાર વર્ષથી પોતે દૂર દેશવરમાં રહ્યો અને અમીરની ટુકડીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાને જવાથી લશ્કર ઓછુ થઈ ગયું છે અને બહમની સુલતાન નદરમાર તરફ આવવા નીકળ્યો છે આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદશાહ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરતો હતો તે સુલતાની રાખીને નદરમાર તરફ જીપક્યો અને રસ્તામાં નાટોલનો ગુલક લૂટતો^{૪૦} હિ સ ૮૩૫ માં ખાનદેશની હદ નજીક આવી પહોચ્યો મહમદ બહમનીના ગુપ્તચરોએ આ સમાચાર એને પહોચાડ્યા એટલે એક લશ્કરી ટુકડી મૂકીને પોતે મુલગમ^{૪૧} પાછો ગયો. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહ ગૂજરાત તરફ પાછો વળ્યો.^{૪૨}

પશુ ગૂજરાતી લશ્કર પાછું જવું છે એવું સાંભળીને બહમની સુલતાને ખાનદેશમાં ગૂજરાતને તાબેના તર્જોલના^{૪૨} કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી એ કિલ્લા મનીક સખાદત સુનતાનીના હાથમાં હતો બહમની સુલતાને માઠી મદદ આવે છે એવું કહીને નાવકા^{૪૩} લોકોને કિલ્લો ગમે તેમ કરીને લેવા કહ્યું અને જારે ધનામે આવવા પશુ કહ્યું અને એ લોકો કિલ્લા ઉપર રાતોરાત ચડી ગયા, પશુ મનીક સખાદત તૈવાર હોવાથી એલે ધણા હુમલો કરનાર નાવકાએને મારી નાખ્યા અને બહાર આવી બાકીના લશ્કર ઉપર તૂંગી પડ્યો અને તેમને હરાયા માઇઓમાં જીધતા ધણા માથુમે લવાયા અને માર્યા ગયા

૪૦ એલ, પૃ ૨૧૭ આ ઉપરથી લાગે છે કે દિલ્હી સમ્રાજ્યને ડાખીને બેસવા દેવાનો અહમદશાહનો વિચાર હતો જ નહિ અને ધીમે ધીમે બધાને ખાવસા કરવાનો ઈશારો પણ દેવા એઈએ લૂટવાનું તે બધું સામાન્ય નિયમ જ દોષ એમ લાગે છે દિલ્હી સમ્રાજ્ય પણ લાગ મજતા ખાલી બસવાનું કે ખટપટ ઠાળી કરવાનું ચૂકતા નહોત

૪૧ એલ, પૃ ૨૧૭

૪૨ એલ, પૃ ૨૧૮ કેમ્બ્રિજના ઇતિહાસમાં જતનેલનો કિલ્લો લખે છે

૪૩ એલ, પૃ ૨૧૮ તજકાતના ધી દેના તરજુમામ્ અને બેલીએ સિક દરીમા પધારામા જોલા તરજુમામ્, પૃ ૧૧૯) "પ્રાઇડ" નવના લોક (Parks) લખ્યા છે મી દેના તરજુમામા નીચે નોખમા ફિરિશનાના લખાણ ઉપરથી તેનો તાજુમા કરનાર જર્નલ જીએ "ન ઇવ પ્રાઇડ લખે છે આ કડી નવ તે સમનવ નથી નાવકા નામના લોકની બન દોષ, તેની જગી "નાવકા" ખાડ સ્ત્રીમાં તે છે

૧. અહમની સુલતાનની એવટની હાર

હવે ગૂજરાતનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચ્યું હતું અને અહમદશાહ પોતે તેમાં હતો. સુલતાન અહમદ અહમનીને પોતાના લશ્કરની વારંવાર હાર યવાથી ધણી શરમ આવી હતી અને એ પોતાના અમીરોને આ વખતે કહેવા લાગ્યો કે 'ગૂજરાતી લશ્કરે દક્ષિણી લશ્કરને વારંવાર હરાવ્યું છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો આપું' દક્ષિણ ખેાઈ ખેરીએ. આમ કહીને એ પોતે પણ અહમદશાહ ગૂજરાતી સામે લડાઈમાં જતર્યો, અને હારે લડાઈ શરૂ થઈ. દાઉદખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીરે ગૂજરાતી અમીરોને પડકાર દીધો, પણ તે અહમદ-ઉલ્મુલકને હાથે કેદ પડાયો. અને લશ્કર બહાદુરીથી લડ્યાં, પણ આખરે દક્ષિણના લશ્કરની હારે ખુવારી યવાથી અહમદ અહમની પાછો નાહો. અહમદશાહ ગૂજરાતીએ તબોલના કિલ્લામાં જઈ સખાહત સુલતાની ઉપર તેની બહાદુરી માટે ધણી મહેરબાની બતાવી. ત્યાંથી એ તાલનેરના કિલ્લા તરફ, આસપાસનો મુલક લૂંટતો, ગયો અને કિલ્લાની મરામત કરાવી મઘીક તાજઉદ્દીનને મુખ-ઉલ્મુલકનો હક્કાબ આપીને તેને તાલનેર બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો, અને નંદરખારને રસ્તે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ૪૪ અમદાવાદ આવ્યા પછી માઠીમના રાજાની પુત્રીનો વિવાહ એણે સાદબાદા ફતહખાન સાથે કર્યો ૪૫

તમદાતે અકબરીનો લેખક ખરા ઇતિહાસ-લેખકની દૃષ્ટિએ આ લડાઈ જુએ છે

દક્ષિણના અહમની સુલતાન સાથે ગૂજરાતના અહમદશાહની આ લડાઈ માટે તબકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ એક સાચા ઇતિહાસકારને તોભે એવી ટીકા કરે છે એ લખે છે કે તારીખે અહમનીમાં તબોલના કિલ્લાની આ લડાઈની દહીકત જુહી રીતે આપી છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આ લડાઈ બે વર્ષ ચાલી અને અહમદશાહે એ

૪૪. તબકાતે અકબરી ઓ. દેનો તરખીયા પૃ. ૨૧૮-૧૯. મહીએ પોતાના તિકદરીના તરખીયા તબકાતના આ ભાગનો તરખીયા ઉમેરેલો છે. (પૃ. ૨૧૯-૨૦) ફિરિતા લખે છે કે અમદાવાદ પાછો ફરતા સુલતાન નાહોદ આવ્યો અને ત્યાં ઈન ઉલ્મુલકને બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો. નાહોદનો રાજ તેો હતો જ એટલે આ નિમલુખનો અર્થ સમજાવતો નથી. તબકાત આ વાતને ટેકા નથી આપતી

૪૫. આ લખની તારીખ તબકાતમાં નથી આપી, પણ ફિરિતા દિ. સ. ૮૩૧ લખે છે.

હિલ્લો પોતાને તાંબે રહેલા ટેવા થોડે અહમની સુલતાનને સમજાવવા માટે
 બેલબી બોલ્યો હતો, પણ બ્યારે અહમની સુલતાને ન માન્યું ત્યારે
 અહમદશાહ ગૂજરાતીએ લાકાઈ ચાલુ રાખી અને અદેશને લૂટવા પણ
 માંડયો. આખરે અહમની સુલતાનમું કાઈ ચાલુ નહિ અને હાર્યો હતો
 લખે છે કે તારીખે અહમનીના કતલે સત્ય હકીકત પોતાના ઇતિહાસમાં
 લખી નથી, પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પોતે આ ને હકીકત લખી છે
 તે સમજાય સત્ય છે તારીખે ફિરિસ્તાએ તારીખે અહમનીનું નામ 'સિરે
 નુલવારીએ લખ્યું' એવું આપેલું છે અને એના લખાણ પ્રમાણે આમાં
 કોઈ અત્યુ નથી એમ કહે છે તખકાતના લેખકને પણ પાતાનું કારણ નથી
 બ્યારે અહમની તવારીખ-લેખકને તેના સુલતાનની સરમ પડે. ૪૬

સુલતાન અહમદ અહમની સાથેની આ લાકાઈએ પહેલાં એના
 બાપ ફિરોઝ અહમનીના વખતમાં દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યોએ
 'વિજયનગરનાં' હિંદુ સામ્રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને તેનો નાશ કર્યો તે વખતે
 ગૂજરાતથી અહમદશાહે પણ લશ્કરે માર મારે મોકલેલું, પરંતુ આ વાત
 'સિકંદરીમાં લખેલી છે છતાં તખકાતે અકબરીમાં તેને ઠીક મળતો નથી
 'સિકંદરી કહે છે કે અહમદ અહમનીએ લશ્કરને પાછું મોકલી આપ્યું હતું

કારણ વિનાની લાકાઈએ

દક્ષિણની લાકાઈમાંથી ધરવાર્યા પછી અહમદશાહ મેવાડ બાજુ નાગોર
 તરફ ગયો ૪૭ હિ સ ૮૩૬ ના રજબ માસમાં (ઈ સ ૧૪૩૨) આ
 લશ્કરી હિલચાલનું કાઈ ખાસ કારણ જણાવતું નથી રસ્તામાં શહેરો અને
 ગામડાં લૂટતો અને મૂર્તિના મંદિરો તોડતો સિકંદ્રપુર ગામ આગળ ગયો,

૪૬ તખકાતે અકબરી મહેન્દ્રવાય દેને તરૂંમો ૫ ૨૧૬-૨૦ બેલીએ
 પોતાના સિકંદરીના તરૂંમામાં લખેલો તરૂંમો ૫ ૧૨૦

૪૭ તખકાતે અકબરી ૫ ૨૨૦-૨૨૧ (શી દેનું બાવતર) પરંતુ બેલીએ
 (૫ ૧૨૦) તખકાતનું ને બાવાતર આંચિકુ છે તેમાં મેવાડ નાગેર ઉપરાંત મેલીવાય
 એવું ત્રીજું સ્થળ પણ આપેલું છે શી દેને અહમદશાહ હરપુર આગળે એમ લખ્યું
 છે અને બાપુર સબ્લપુર એવા નાગવરો આપ્યા છે પરંતુ બેલી તખકાતના ન
 બાવાતરમાં સિકંદ્રપુર આપે છે અને તે સકાવાયુ લાગે છે છતાં એ પાંડ અને સ્વીકાર્યો
 છે તખકાતના આ આખા વર્ણનમાં કાંઈ ગોટાળો લાગે છે નાગોરમાં પોતાનો
 સરો જીવેલો તે કૂરી તેના ઉપર ચડાઈ કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ નથી મદ તેમજ
 મેવાડ અને પાછળથી મેવાડ બંને લખવાથી ગૂંચવણ લાગી શકે છે

અને થોડે-હઠાડે ડુંગરપુર પાસે પ્રકાવ નાખ્યો. ત્યાંના રાજા ગણેશ પહેલાં તો નાસી ગયો, પણ પાછળથી સુલતાનને આવીને નમ્યો અને ખંડણી આપી. ત્યાંથી અહમદશાહે કાલીવાડા^{૪૮} અને મેવાડના રાજા મોકલના તાખાનું દેલવાડા લૂટીને ત્યાંના મહેલો તોડી પાડ્યા અને મુતિઓને નાશ કર્યો, પણ મેવાડમાં એ કાબો હોય એમ લાગતું નથી. ^{૪૯} જે જે લોક સાંમાં થયા તેમને હાચીના પત્ર તળે કચરી નાખ્યાં. આ વિભાગમાં ખંડણી વસૂલ કરવા મલીક સુલતાનીને નીમીને પોતે-રાહોડ રાજાઓને^{૫૦} વસ કરવા ગયાં, પણ રાહોડો ચરણે થયા અને ખંડણી આપી. શમ્સખાન દહાણીનો મુત્ર ફિરોજખાન પણ લાખો ટંકાની ખંડણી લઈ સુલતાનને ચરણે ધરવા આવ્યો, પણ સુલતાને એની ખંડણી લીધી નહિ. ^{૫૧} આમ ગુજરાતના ઈશાન વિભાગમાં ખાસ કારણ વગર લસકર ફેરવી લોકને ત્રાસ આપી, સુલતાન મેવાડના મહાલોમાં^{૫૨} નંદાવસ્ત માટે લસકરની મોઠવણ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. જ્યારે જ્યારે વિજય કરી અહમદશાહ અમદાવાદ પાછો ફરતો ત્યારે મોટો ઉત્સવ યજ્ઞ રહેતો. ધણી લોકોને ધનામે અને ખુશાલીના પોચાકે મળતા, ધણાના પચારોમાં વધારા થતા, ધણાની

૪૮. તારીખે અમરી દેલવાડા લખે છે: મેવાડ તાખેનું દેવકુવપાટક હતું. મ ફિરો તોડવાની વાત ઉપરથી તે જ હોયું બાક્યે.

૪૯. જૌરીશંકર ચોક્કાણના ઉલ્લખપુરના ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૪ માં રાજા મોકલના વખતના સૂગી ઋષિના લેખમાં ફિરોઝશાહ નાહો તે સાથે બાડશાહ અહમદ રજુમિત ઠાડીને નાહો એમ લખે છે. એટલે મેવાડની આ લડાઈ ચઈ તેજ હોવી જોઈએ. ચોક્કાણ પણ આ બાબત સ્પષ્ટ લખાણુ નથી કરતા. પરંતુ આ અને ચોક્કાણના ઉલ્લેખને સરખાવતા એટલું લાગે છે કે મેવાડમાં અહમદશાહ કાબો નથી, અને તેથી મેવાડની હદ ઉપર જરા તોફાન કરી દેવકુવપાટક-દેલવાડા-ને સુકસાન કરી ડુંગરપુર તરફ ગયો લાગે છે.

૫૦. આ મારવાડના કોઈ સહોડ રાજાઓ કે રતલામ બાજુના રાજાઓ દોવ એમ લાગે છે. ફિરોઝ અને રાસમાળામાં જુદી અને કોટાના સબ ઉપર વડાઈ કરી એમ લખે છે તે સબવિત નથી. મેવાડને વડાવ્યા વગર ત્યાં જઈ સહય નથી.

૫૧. આ ક્યનથી એમ લાગે છે કે નાગેર સાથે સુલતાનને કેવી તકરાર પડેલી કે તેથી વડાઈ કરી તે સ્પષ્ટ નથી. ખંડણી ન લીધી તેથી બીજા કારણસર નાગેર ઉપર વડાઈ કરી દેવાની જોઈએ.

૫૨. પૂર્વ જૂજવાળના કોળીઓની વસ્તીવાળા લાગ સુ ખેડ પણ મેવાડમાં જ મળાય છે, પાંડુ પણ મળાય છે.

પદવીઓ અડતી, અને વિદ્વાન^{૫૩} લોકોને પણ ઈનામો મળતાં ^{૫૪}

માળવામાં ખટપટ અને લશ્કરમાં રાજ

દિ. સ. ૮૩૬ માં માળવાના વઝીર મલોક મધીધતો પુત્ર મહમૂદ ખાન સુલતાન હોશંગના પુત્ર મઝનીખાનને મારી નાંખી, પોતે મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરી માળવાની માદીએ બેગે ણીને શાહનદો મસાદખાન નાસીને ગૂજરાતમાં સુલતાન અહમદશાહને શરણે આવ્યો. અહમદશાહ શાહનદાને મદદ કરીને લશ્કર લઈ માળવા ગયો અને માળવાનો ધણો ભાગ તાબે કરીને મસાદખાનને પોતાના બાપની માદીએ બેસાડયો મહમૂદશાહ પણ સામે બરોબર લડ્યો આ વખતે ગૂજરાતના લશ્કરની ઘણી ખરાબી થઈ દુઝાળ નડ્યો અને લશ્કરમાં ભારે રોગ ફાટી નીકળવાથી અસખ્ય માણસો મરી ગયાં કહે છે કે સુલતાન પોતે પણ મહિા પડ્યો હતો. ^{૫૫}

અહમદશાહના અમલમાં શત્રુ કહી પાટનબર સુધી આવ્યો નથી

આમ સુલતાન અહમદશાહની આખી જિંદગી લડાઈઓ લડવામાં પૂરી થઈ કેટલીક લડાઈઓ કારણ વગર માત્ર વિજયના શોખને લઈને પણ લડવામાં આવી છે એમ લાગે છે કેટલીકમાં વિજય માત્ર નામનો જ મળ્યો છે, પરંતુ ગૂજરાતની બવસ્થા માટે અને રાજ્યને મજબૂત કરવા માટે પણ આ લડાઈઓ કરવામાં આવી છે અને મહત્વની વાત એ છે કે અહમદશાહના લાંબા અમલ દરમ્યાન આસપાસ હિંદુ રાજ્યોની ખટપટ, પોતાનાં જ સગાઓની ખટપટ, પાડોશી મોટાં રાજ્યો સાથેના ઝગડા, અને આ બધાંએ બેગા મગાને અહમદશાહને ઉઘનાવી નાંખવાના કરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ, તળ ગૂજરાત ઉપર બહારની એકે પણ અડાઈ

૫૩ શેખ લોકોને આપ્યાં વખે છે આમાં અમલવાદના રહેવાસીઓને ઈનામો આપ્યાની વાત લેલ્યાવ વગર લખે છે તે નવાઈ નેવું છે પૈસા ઉઠાળવાની જૂની રીતને લીધે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું.

૫૪ તબક્કાતે અકબરી ૫. ૨૨૧ બેલીને તરજૂઓ ૫. ૨૨૧

૫૫ તબક્કાતે અકબરી ૫. ૨૨૧ ૨૨૨ વારીખે ફિરિશ્તા કહે ૩ કે અહમદ શાહને આ વખતે બહુ સહન કરવું પડ્યું તબક્કાત આ વિજયનું ને વર્ણન કરે છે તેવું ફિરિશ્તાને લેખક નથી કરતો હેરાનના પુત્રનું નામ એમાં ઉમરખાન આગેહ છે ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી આ રોજ પહેલું હતું એમ સંમત્ય છે, એકે સ્પષ્ટ થઈ નથી

આવી શકી નથી; જુનું પાટનગર પાટણ અને નવું પાટનગર અમદાવાદ, એ બન્નેના દરવાજા સુધી એક પણ શત્રુ આવી શક્યો નથી. અહમદ-શાહના વિજયો એની લશ્કરી બલસ્થાને આભારી છે.

ઈડરગઢ

ગૂજરાતના સુવર્ણાગ્રે ગૂજરાત સૈરાપ્ટના પ્રાચીન રાજવંશીને દરખી એમનાં રાજ્યો ખાલસા કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. મુસલમાન તવારીખોએ એને ધર્મયુદ્ધોનું નામ પણ આપ્યું છે. જૂનામઢ અને આપાનેર જેવાં બળવાન રાજ્યોનાં નામ નાસ પામ્યાં છે જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો આજ સુધી જિલા છે. એવાં રાજ્યોએ સમય વિચારી બળવાન વિધર્મી રાજ્યને ખંડણી વગેરેથી સંપૂર્ણ રાખ્યાં એમજ માનવું પડે. વપતોવખત એની નબળાઈના સમયમાં લડાઈઓ કરી બનતો લાભ પણ લીધો છે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઈડર એણે એક રાજ્ય છે એના રાજ્યોએ ગૂજરાતના સુલતાનોની સાથે ખૂબ વીરતાથી લડાઈઓ કરી છે એ પાછળ એઈ ગયા. ઈડરના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ યથાસ્થાને કર્યો છે. ઈડરનો કિલ્લો નાનો છતાં જિતાવો મુશ્કેલ હતો અને એ કારણથી ઘેઈ મુશ્કેલ કામ પાર, પડે તો ગૂજરાતીમાં “ ઈડરિયો ગઢ હત્યો ” એમ કહેવાય છે અને ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદનો ઉત્તરનો દરવાજો મોગલાઈમાં ‘ કિલ્લી દરવાજો ’ કહેવાતો તે સાથે ‘ ઈડરિયો દરવાજો ’ પણ કહેવાતો હતો, અને સામાન્ય લોકો એને ઘઈ કાલ સુધી ‘ ઈડરિયો દરવાજો ’ જ કહેતા હતા એટલે ઈડરનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના ઈતિહાસમાં સારું ગણી શકાય. અને એનું દેહ વર્ણન અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઈડર પ્રાચીન નગરી છે અને એની સ્થાપના ક્યારે થઈ તે ચોક્કસ કહી શકાય એણે નથી એનાં ધવલદુર્ગ, ધવાદુર્ગ, ધવલપદ એવાં નામો મળે છે. એમાં સપ્રતિ રાત્રનું બંધાવેલું જન સદિર છે એમ કહેવાય છે. એ ઉપરથી એની પ્રાચીનતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે ‘ ૫૬ ’ જ્જૂતોની પહેલાં બીજા ઈક્રિસોએ એનો કિલ્લો પ્રથમ બંધાવ્યો હતો એમ મનાય છે.

૫૬. નેરોગા કાઈ પ્રાચીન ત્રિવિની સ્થાપના કાવ્યે કરી તે નક્કો ન થાય ત્યારે સપ્રતિ રાત્રે બંધાયું એમ કહે છે બાદામીમાં અબ્દુલ્લા યુદ્ધને પાડવોનું કે બરખો-ભટ્ટેરિનું નામ અપાય છે. સદિરના ખડેરની ખગર ન દોષ ત્યારે એના રંખમડપને સીતાબની ચોરી કહે છે. ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે લોકમત છે.

ઉત્તર ગુજરાતના કુંગર વગરના પ્રદેશમાં અહીંથી જ કાંઈકે નાના કુંગરા શરૂ થાય છે, અને એ નાની ટેકરીઓની માળામાં ઈડરનો પાંચમો કૂટ ઊંચો કુંગર પણ ઊંચામાં ઊંચો કહેવાય છે અને એના ઉપરથી આસપાસનાં મેદાનોનો સારો દેખાવ નજરે પડે છે. કુંગરનો ખડક એવો સીધો અને ઊંચો છે કે એના ઉપર ચડવાના રસ્તાનું બરોગર રક્ષણ કરવાથી ખીણ કાઢી બાજુએથી શત્રુ ચડી શકે એવું નથી. આ કારણથી પણ ગુજરાતના સુલતાનો અને મોગલ સુબાઓની સામે ઈડર લડાઈઓ કરી છે અને શત્રુઓને હાંફાયા છે. કિશ્કાને પહેલાં પાંચ દરવાજા હતા, પણ હાલ તે પડી ગયેલા છે. કુંગરને બે સિખર છે, એમાં એકના ઉપર રણમલ-ચોકી નામે કહેવાતું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને ખીણ ઉપર, ઈડરના રાવ બાણુજીએ બંધાવેલું 'રૂડી રાણીનો મહેલ' કહેવાતું એક મકાન છે. ૫૭ એ વિ. સં. ૧૪૯૧ (ઈ. સ ૧૪૪૮) માં બંધાવ્યું એમ કહેવાય છે. એના ઉપર જવાનો રસ્તો વિકટ છે, અને ત્યાં ચિરનારના ભેરવજની યાદ આપે એવી સીધી બાંડી ખીણ છે. પવંત ઉપર ચડતાં એક રાજમહેલ આવે છે.

ઈડર, પ્રાચીન જૈનતીર્થ

ઈડર એક પ્રાચીન જૈન તીર્થ છે. ઉપર જતાં સંપ્રતિ રાત્રીએ મૂળ બંધાવેલું કહેવાતું એવું વિશાળ અને સુંદર બાવન જિનાલયોવાળું મંદિર છે. જગ્યા ખૂબ સુંદર લાગે છે. મંદિરમાં મૂલનાયક શ્રી શાર્તિનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે. જૈનોમાં મનાય છે કે મૂળ સંપ્રતિ રાત્રીએ બંધાવ્યાં પછી વલ્સગજે જીર્ણોદ્ધાર કરેલો તે પછી મહારાજા કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાને બાજુમાં પોતે આદીશ્વર ભગવાનનું ખીલું મંદિર બંધાવ્યું, એવા ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. કુમારપાલ પછી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ઈડરના શેઠ જોવિંદ સંઘવીએ કરાવ્યો અને તે પછી સંપત્કશાહે કરાવ્યો. ૫૮ હાલ સંઘ તરફથી રૂડી જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. અહીંથી ઉપર જતાં સિખર ઉપર રણમલ ચોકી નામે કહેવાતું જૈન મંદિર આવે છે. જૈનોમાં મનાય છે કે એ સ્થળ ઈડરમાં ચિરનારના રૂપક તરીકે થયેલું, અને શ્રી વિજયદેવસેનના ઉપદેશથી રાણા કલ્યાણમલે એ મંદિર બંધાવેલું. મંદિર નાનું છે છતાં ભવ્ય છે અને એમાં આજે મૂર્તિઓ નથી. અહીંથી પહાડ

૫૭ પ્રો. કોમિસોનરિયટને ઇતિહાસ પૃ. ૮૪-૮૭.

૫૮. જૈન લોકાનોં ઇતિહાસ, ઈડર તીર્થ.

‘અને મોઝે ઈંદર કહેરનો દિખાવ’ રજિવાગણો લાગે છે ઈંદરમાં પાંચ જીને
મંદિરો છે.

ઈંદરમાં પ્રસિદ્ધ જીને સંબંધિતો અને આચાર્યોના વાસ થયા હોય
એમ સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. એમાં જોસવાળ વંશના ગોવિંદ સંબ-
પતિનું નામ મુખ્ય છે, એણે શત્રુજય અને સોપારક આદિ તીરોના
સંબ કાઠયા હતા અને તારંગાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શ્રીસોમશુંદર-
સુરિને હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એમ સોમસોલાગ્યનામના કાવ્ય ઉપરથી
જાણાય છે. વિ. સ. ૧૪૧૬ માં શ્રીગુણરત્નસુરિએ ઈંદરમાં ક્રિપારત-
સમુદ્ધય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પંદરમી સદીમાં સુમતિસાધુસુરિને ઈંદરમાં
આચાર્યપદ મળ્યું હતું, અને શ્રી આર્મદવિમલસુરિનો જન્મ ઈંદરમાં
વિ. સં. ૧૪૪૭ માં થયો હતો. સોમવિમલસુરિને પણ આચાર્યપદ
મળ્યું જ મળ્યું. ઈંદરના રાણા નારાયણરાવના સમયમાં શ્વેતાંબર દિગંબરનો
વાદવિવાદ થયો હતો અને એમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના શ્રીશાંતિચંદ્રે
જય મેળવ્યો હતો. આ ઉપરથી દિગંબર સમઘાણનું સ્થાન પણ ઈંદરમાં
હતું એમ લાગે છે. આજે ઈંદરના પ્રદેશમાં દિગંબર જીનોની પણ
બસ્તી છે. મેવાડના દેલવાડા (દેવકુલપાટક) અને ચિતોડમાં મંદિરો
બંધાવનાર વિગલ શેઠ પણ ઈંદરના વતની હતા. વિ. સં. ૧૬૫૬
માં મહાપ્રભાવક આચાર્ય વિજયદેવસુરિનો જન્મ ઈંદરમાં થયો હતો અને
આચાર્ય ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી. રણુબલ ચોરી નામના મંદિર
માટે ઉલ્લેખ કર્યો તે જ આ વિજયદેવસુરિ. એમના સમયમાં જીને અને
પ્રાણજીના વાદવિવાદ પણ થયા હતા એમ ઉલ્લેખ છે. વિ. સં. ૧૬૮૧માં
એ સુરિએ શ્રીકનકવિજયજીને આચાર્યપદ આપી વિજયસિંહસુરિ નામ
આપી ગોતાની પાટ ઉપર બેસાડ્યા હતા. આ બધું જોતા ઈંદર જીનોનું
મોટું ધામ હોય લાગે છે. પદ ઈંદરમાં જીને ભાડાર પણ છે. એટલે બધો
વિચાર કરતાં સારકૃતિક દષ્ટિએ ઈંદરનું મહત્વ ઓછું નથી.

વજ્રમતા અને બીજા સ્થળો

ઈંદરના કુંબર ઉપર પશ્ચિમ તરફ વજ્રમાતાનું પ્રાચીન સ્થળ છે
અને લોકોની દતકયા એને ઈ. સ. પૂર્વેનું વેણીવચ્છાજના સમયનું માને
છે. ત્યાં પ્રાચીન કુડ પણ છે અને બધી જાતના દિંદુઓ માતાજીને

૫૬. જીને તીરોનો ઇતિહાસ જીવસ સ્મૃતિનુ સારુ ધામ દોષ ત્યા આચાર્યપદ
મળે એમ કહેવાય છે.

માને છે. ઈડરથી ત્રણ માઈલ દૂર લિંબોઈ ગામ પાસે એક સારી વાવ છે, પણ એની દરકાર ખરોખર લેવાતી નથી એટલે સારી સ્થિતિમાં નથી. વાવની પાસે ટેકરી-ઉપર કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. ઈડર શહેરની ઇશાને રાણી તળાવ નામનું મોટું તળાવ છે, એનો વિસ્તાર ૯૪ એકરનો છે, અને ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં ઈડરના રાવ બાણુછની રાણીએ બંધાવ્યું છે.^{૬૦}

અહમદનગર-હિંમતનગર

ઈડરથી અમદાવાદ તરફ આવતાં હિંમતનગર શહેર આવે છે એની સ્થાપના અહમદશાહે કરેલી તેથી અહમદનગર કહેવાતું હતું એનો ઉલ્લેખ કર્યો અને એના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. ઈડરના પાછળના રાજ્યોએ રાજધાની ઈડરથી ખસેડી અને હિંમતસિંહના નામ ઉપરથી એ સ્થાનને નામ આપી એ હિંમતનગરમાં સ્થાપી કિલ્લાને પથ્થરનો ફાટ હતો તેના પથ્થર મહેલો બાંધવામાં વપરાયા છે. હાયમતી નદીને કાંઠે આ સ્થળ પણ સારું જણાય એવું છે. એમાં એક પથ્થરની બાંધેલી વાવ છે અને તેની બાંધણી અમદાવાદની વાવો કરતાં જુદી છે. એ વાવમાં એક અરબીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૪૧૭ નો લેખ અને દેવનામરીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૫૨૨ નો લેખ છે. હાયમતીને કિનારે એક મોટો ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પહોળો કુંડ ભોંયરામાં આવેલો છે એમ કહેવાય છે કે કિલ્લાના મહેલમાંથી ભેગમે એ કુંડમાં ભોંયરાને રેરતે નાહવા આવતી. અરબીના વખતમાં એ સ્થાન સારી ઠંડકવાળું જણી શકાય. નદી ઉપર અહમદશાહના બાઈ કે છાંહરાએ બંધાવેલી નાની પણ સારી મસ્જિદ છે.^{૬૧}

વડાલી અને ખેડખણા

ઈડરથી ઉત્તર તરફ જતાં વડાલી નામે પ્રાચીન ગામ છે. એનું નામ વટપદલી છે અને ત્યાં જૈન મંદિર છે. આ વડાલી ગામની આસપાસ વિસ્તૃત શહેરનાં ખંડેરા ફટાઈ ગયેલાં હોય એમ જણાય છે. શીઠ ગાવિદ મૂળ વડાલીના હોય અને ઈડર આપી વસ્વા હોય એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૬૨} ત્યાંથી આગળ જતાં પ્રાંતીજ રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન ખેડખણા આવે

૬૦. ગ્રે. ક્રોમિસોરિચટનો ઇતિહાસ. પૃ. ૮૬-૮૭.

૬૧. એનં પૃ. ૮૩-૮૪.

૬૨. વડાલીનાં નામે વટપદલી, વટવદલી, વડાવલી એવા મળે છે. ઈડરના વડાલીને રામખંડી વડાલી કહે છે એમ તપાસખંડી જિનવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે. એજ પટ્ટાવતીની બીજી આવૃત્તિમાં વડાવલીના કહેવેએ આવે

છે એની આસપાસ પણ વિસ્તૃત ખડેરોની જમિનેવું દેખાય છે. ખેડબજારમાં પ્રાચીન બહાણનું મંદિર છે, અને હિંદમાં 'બહાની મૂર્તિ' જે એ સ્થળે પૂજાય છે તેમાંની એક અહીં છે. બહાની પૂજા સાથી અને કેવા સંગ્નેગોમાં બંધ થઈ, અને ગૂજરાતમાં એનો પ્રચાર હતો અને હજી પણ થોડો રહ્યો છે, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય વિષય છે. આ દૃષ્ટિએ ખેડબજારના સ્થળનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. ખેડબજારમાં એક શ્રી અંબાજી માતાનું મંદિર છે. એમનાં દર્શને બહાણ કરતાં વધારે લોકો આવે છે. ૬૩*

છે તે પાટણ પાસે ખીલુ વડાવલી હોય એમ લાગે છે. જિનવિજયપલ-સુપાદિત પટ્ટાવલીમાં સંધપતિ ગોવિંદ રોહને વડાલીનો વનગી કહ્યો છે, ત્યારે ખીલ બધા ઉલ્લેખો એને ઈંદરનો વનગી રહે છે. વડાલી ઈંદરની પાસે જ છે, એટલે વડાલી મામનો મૂળ રહેવારી હોય અને ઈંદર નજીકમાં જ ગોટ્ટુ સહેર હોવાથી પણ ઈંદરમાં વસી ગોવિંદ સંધપતિ ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાય છે, એ ગોવિંદ રોહને શ્રીવસ્ત નામે ધાર્ધ હતો અને એની વિનતિથી મીસોમસુંદરસૂરિએ જ્યમસુંદર અથવા શ્રીજ્યમદ્રસૂરિ નામના વિદ્વાન સાથુને આત્મચર્ચક આપ્યું હતું. આ જ્યમદ્રસૂરિએ કેટલાક વિદ્વંસા કરેલા જ થયા રહ્યા છે અને જ્ઞાનકોશ-કાંડોશ લખાયા છે એ ઉપરથી એમને કૃષ્ણસરસ્વતી અથવા કૃષ્ણવાચ્ચેવતા એવું મિત્રુદ પ્રસિદ્ધ થયેલું. વિગત મઠિ શ્રી હંધાજીવિજયપલ-સુપાદિત ગુજરાતી રીક્ષવાળી તપામ્બક પટ્ટાવલી પૃ. ૧૬૩ જુઓ.

૧૩. વડાલી અને ખેડબજાર ઉપરાત ખીલ ઐતિહાસિક સ્થળો ઈંદરની હદમાં છે, પણ વિસ્તારના બાબથી અહીં વર્ણન કર્યું નથી. સમજાણનું સુંદર મંદિર પણ પ્રાચીન છે. ટોડા ગામ પાસે કોઈ ગોટ્ટુ ધામ હોય એવું એનાં વેરાયલા મંદિરોનાં ખડેરો ઉપરથી લાગે છે.

* પાટણની પાદટીપમાં 'જીજનવજ' માટે જે સંદિગ્ધ લખ્યું છે તે સ્થળ ઈંદરની ઈંદાને 'વિજયવનવર' નામનું સ્થળ છે અને એને 'ધાળો' નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રકરણ બાવીસમું

અહમદશાહનો સમય (ચાલુ)

રાજ્યવહીવટ

અહમદશાહના અમલમાં ઘણો વખત લડાઈઓ ચાલ્યા કરી છે તે જોયું હવે એ વહીવટની બીજી બાજુ જોઈએ. પરંતુ તે પહેલાં અહમદશાહની ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તા તરીકેની જવલંત કીર્તિને જરા ઝાંખી પાડે એવી એક વાતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. અહમદશાહની સામે ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ, હિંદુઓમાં સ્વાભાવિક નહિ એવો સંપ રાખીને, અને કેટલીક વાર પરપ્રાંતના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની મદદ પણ લઈને, અહમદશાહ સામે અનેક વાર લડ્યા છે તે જોયું. મોટું રાજકીય સંઘર્ષ કરીને, ભેંકરાણે ત્યારે બાજુ જળવે કરીને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીને ઊભી જ કાપી નાખવાનો જે પ્રયત્ન થયો તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. પરંતુ આ સગડન અને જળવે કાઈ ધાર્મિક વૃત્તિથી પ્રેરાયલાં હોય એમ માનવાને સખળ આધાર મળતા નથી; એનાં કારણો કેવળ રાજકીય જ લાગે છે.

અહમદશાહની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા

અહમદશાહ જેવો રાજ્યનો મુખ્ય સ્થાપક પોતાની પ્રજાની ધાર્મિક લાભણીને ઉત્કેરીને સરૂઆતથી જ અસતોષનાં બીજ વાવે એ વાત એના ચારિત્રની બીજી બાજુ જોતા સમજ લાગતી નથી મહારાજ્યની જમાવટ થયા પછી કોઈ અવિચારી રાજ્યકર્તા એવાં કાર્યો કરે એવા દાખલા મળે છે, પરંતુ રાજ્યની પહેલી જ જમાવટ કરી, રીતસરના વહીવટનો પાયો નાખવાની ઇચ્છા રાખનાર કુચળ રાજ્યકર્તા સરૂઆતમાં પ્રજાને દુસ્મન બનાવે એવા દાખલા અપવાદરૂપ જ છે. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યવહીવટની જે વ્યવસ્થા કરી તે જોતાં અહમદશાહે પોતાની પ્રજાની ધર્મની લાભણી ઉત્કેરવાતું પોતાતું ધાર્મિક કર્તવ્ય માન્યુ હોય એમ માનવાને સખળ આધારની જરૂર છે.

આમ છતાં મુસ્લિમ તવારીખ-મયો કોઈ કોઈ વાર એવા ઉદ્દેશો કરે છે કે સુલતાન અબાહીદીન ખલજીએ દિલ્હીનો ભાર્ય સુધી ધર્મનો ફેલાવો કર્યો અને તળ ગૂજરાતની આસપાસના સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રતિમાં

ધર્મનું અંધારું હતું તેમાં અહમદશાહે ઈસ્લામી ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો. ઈ. સ. ૮૧૮ જમાદલ અવલ માસ (ઈ. સ. ૧૪૧૫) માં એણે સિદ્દપુરના અંદરનો નાસ કર્યો અને એમાંની સોનારૂપાની મૂર્તિને તોડી અને ત્યાં મસ્જિદ બનાવી. ૨ એ વર્ષમાં અહમદશાહે મલોક વૃદ્ધ નામના અમલદારને તાજઉલ્મુકનો 'ઈફ્તાબ આપીને આ કાર્ય માટે નિમણૂક કરી. એણે જિજ્ઞાસા અને ખરાબનો વેરો બિનમુસલમાન પ્રજામાં જે જે સામા યમા તેમના ઉપદ્રવ નાંખ્યો, અને કેટલાકે ઈસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, એણે એવી સખતાઈ વાપરી કે ગૂજરાતમાં ગ્રાસકે અને મે'વાસનુ' નામ ન

૧. મિરાતે સિકંદરી:- ગુ. શા. ૫. ૨૯. રાજકીય હકાકાતને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનું ધણા મુસલમાન તવારીખકારોને પસંદ હતું એવા ધણા દાખલા મળે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં તે એવા દાખલા ધણા જ છે અહમદશાહના શાસનમાં ધાર્મિક યાત્રાનો ઉદ્દેશ્ય તખકાતે અકબરોના નહિ એવા જ છે એ સૂચક છે. કેટલીક વાર્તા તે તારીખે ફિરિસ્તા શિવાય બીજા અંશમાં મળતી નથી, અને ફિરિસ્તાનું કથન બીજા આધારો ન મળે તેા માનવા યોગ્ય અને લાનહ નથી.

૨. આ સિદ્ધપુરનું મંદિર તે કદમહાલયનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર હોવું જોઈએ. આ ઉદ્દેશ્ય સિકંદરી ગુ. શા. ૫. ૨૯ અને બેટોના ૬ ૯૮ માં છે, પણ તખકાતમાં નથી. હિલ્હીના મુલતાનોના સમયમાં તરયા પછી કદમહાલયમાં ફરી પૂન કબરો શરૂ થઈ અને અહમદશાહે ફરી તોડણું એવું મંદિર કબરો થયું એ એક પ્રકાર છે.

૩. ગ્રાસકે શબ્દનો શબ્દાર્થ કોળિષા અગર તે એક સાથે ખાઈ શકાય તેટલો ખોરાકનો લાભ એવો થાય છે. પરંતુ રજપૂતોના લાચારો ને જમીનનો જે લાભ મળતો તેને ગ્રાસકે કહેવાનો પત્રાપૂર્વથી વિચાર હતો. એવા જમીનના ગ્રાસકે મળવાથી રજપૂતોને સામાન્ય રીતે ગૂજરાત સૌજાત્રુના ગરાસિયા કહે છે " ગ્રામ બગાસ " એ શબ્દ ગૂજરાતમાં સામાન્ય રીતે સાથે પણ વપરાય છે આ પ્રમાણે ગરાસિયાના ગ્રાસકે વંશપર પરાથી પણ હોય છે. મોખલાઈ નજાઈ પગા પછી મરાઠાઓના વખતમાં લૂટારા સરદારો આવને લૂટે નહિ અને બીજાથી તે ગ્રામનું રક્ષણ કરે તે માટે કમ ભરાવીને ગ્રામ પાસે પૈસા પડાવે તેને "તોડાગ્રાસ" કહેતા. રાસમાળામાં ફાર્ગસ સાહેબ લખે છે કે એક વખત આ શબ્દ માનવાવ્યવહાર તે કામે કરીને એક લૂટારાઓને માટે વપરાતો થઈ ગયો. ગરાસિયા એક વખત લૂટવાનો ધંધો કરતા એ વાત ખરી છે. પરંતુ ફાર્ગસ સાહેબનું આ માનવું તદ્દન ખર્ષાખર્ષ નથી. તજ ગૂજરાતમાં તે આગરથી રજપૂતો પણ પોતાને ગરાસિયા કહે છે અને તેમાં નાનમ ગણતા નથી, પરંતુ ઈંદર બાબુ રજપૂતને ગરાસિયા કહીએ તેા અપમાન લાગે છે. ગરાસિયા શબ્દ ગૂજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં માન એને અપમાનવાચક મણાય છે.

૪. મેવાસ અથર મેવાસ શબ્દને માટે કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. પણ તેમાં

રહ્યું. આગળ લખેલા સિદ્ધપુરના મદિરા ઉદ્દેશ્ય મિરાતે સિકંદરીમાં છે, પણ તેને ખીલ્ત અચેનો આધાર નથી અને તાજહિસ્તુકની નિમણૂકનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ફિરિસ્તામાં જ છે. સિકંદરી માત્ર ઇસ્લામનો પ્રચાર આખા ગુજરાતમાં કર્યો એટલું જ કહે છે. તત્કાલે અકબરીમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના ઉદ્દેશ્ય 'નહિ જોવા જ છે. એટલે પૂરતા સળગ આધારો વગર એટલું જ માનવું યકચ છે કે અહમદશાહે પોતે કરેલી લડાઈઓમાં રસ્તામાં વચ્ચે આવતાં કાઈ મદિરા તોડ્યા હશે. જિજ્ઞાસા વેરા દિલ્હીના સુર્યવંશનોના સમયથી ચાલુ હતો તેને વસૂલ કરવા માટે કાઈ અમલદાર નીચે હોય તે ખનવાજો છે, અને એ વેરામાંથી બચવા ઇચ્છતી ગરીબ પ્રજાના કાઈ ભાગે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો પણ હોય. પરંતુ કેટલાક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની પેઠે મદિરા તોડવા અને વિધર્મીઓને વટલાવવા એ એક ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારી આખા દેશમાં કડક રીતે તેનો અમલ થયો હોય એવું અહમદશાહના રાજ્યમાં મન્યુ હોય એમ આટલા યોગ્ય આધાર ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ ૫

હિતરવાતુ આ સ્થળ નથી. મેવાસ ગુજરાતના પૂર્વ તરફના નિલ્લાઓના કેટલાક ભાગને કહે છે અને હાલ તે સખ વખરાતો બંધ થયો છે, પણ વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાંદુ મેવાસ, સંખિટા મેવાસ વગેરે સખેરે ભણીતા હતા. પૂર્વ તરફના બીલ લોકોને ધણે ભાગે બહુ સદીના અવ સુધી મેવાસી લોકો કહેવામાં આવતા. છેક મરાઠા સમય સુધી આ બીલ લોકો અર્થ સ્વતંત્ર હોવા અને લંડ કરીને નિર્વાહ કરનારા હતા. એક વખત પૂર્વ ગુજરાતના આવા બીલ લોકોથી વસાયેલા બધા ભાગને 'મેવાસ' કહેવાને નિવાજ પણ હતો. આ સખ મહી નદીના કિનારાની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારા એટલે 'મેવાસી' ઉપરથી મેવાસ, અને મેવાસી એ ઉપરથી નીકળ્યા છે, એમ સોરસન સાહેબ ઇન્ડિયન ઇન્ટિગ્રેટરીમાં એક લેખમાં લખે છે તે ખરું છે. શ્રી. કોમિસેરિયેટ પણ આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. અને મેવાસી સખની આ બુધ્ધિ ખરી ભાગે છે. વહતસ હિતા વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપેલી ભૂગોળમાં મહીસટનિવાસિન. એવો મહી નદીના તટપ્રદેશમાં વસનારા લોકો માટે જુદો સખપ્રયોગ વાપરેલો છે તે ઉપરથી મહી નદીની આસપાસના લોકો પ્રાચીન સમયથી કોઈ રીતે જીલ્લા જુદા પડી બચ તેવા દોષા જોઈ એ અને 'મેવાસી' તરીકે તેમને જુદા ગણવાને વિવાજ પણ પ્રાચીન હોવા જોઈએ. આ ઉપરથી પણ સોરસન સાહેબની બુધ્ધિ ખરી ભાગે છે.

૫. બનતાં સુધી લડાઈઓને ધર્મયુદ્ધ કહેવું એવી મુસલમાન તવારીખકારોની ધણે ભાગે ટેવ છે. પણ ફરેક સુલતાનના સમયમાં એવી લડાઈઓ ઘટી નથી, માટે ભાગે રાજકીય લડાઈઓ ઘટી છે. એટલે સુલતાનના ધાર્મિક ઉપરથી આ વાત નહીં કરવી જોઈ છે.

હિંદુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ

ગૂજરાતમાં મુસલમાન રાજ્યકાળમાં કેવો વહીવટ હતો તે જાણવાનાં સંપૂર્ણ સાધનો નથી. જે થોડા ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં આપખુદી સત્તાઓમાં બને છે તેથી વધારે જાણવા જેવું મળતું નથી. સામાન્ય કાયદા હોવા છતાં તેના અમલ સુવ્રતાન અને એના મોટા અમલદારોના અંગત ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખતો. મુખ્ય ધાર્મિક નીતિ અને મોટા હોદ્દાઓની બાબતમાં મુસલમાન અમલમાં ફેરફાર થયો છે, પણ સામાન્ય વહીવટી બાબતોમાં ગૂજરાત સદતનતના સમયમાં હિંદુ સત્તાના વખતના દેટલાક રિવાજો ચાલુ રહ્યા છે એમ સમજાય છે.^૬ એની વિગતમાં અહીં ન ઊતરતાં અહમદશાહે ખાસ કરેલા ફેરફારો જોઈએ.

મુખ્ય પ્રધાન જેવા છેક ટોચ ઉપરના હોદ્દાઓ સિવાય ખીણ પકિતના મોટા હોદ્દાઓ હિંદુઓને આપવામાં આવતા હતા, અને મહેસૂલખાતું દિસાખીખાતું વગેરેમાં મોટે ભાગે હિંદુઓ જ હતા. અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે, પણ તેમનાં નામ તવારીખોમાં મળતાં નથી.^૭ લશ્કરમાં પણ હિંદુ મુસલમાન બંને લડતા તેના દાખલા આગળ જોવા છે.^૮

લશ્કરના પમારની ઉત્તમ યોજના

લશ્કરના પમાર માટે અહમદશાહે ખાસ યોજના ધડી. ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં ઈડર સાથેની લડાઈથી પરવાર્ધા પંજી એ ત્રણ વર્ષ એણે વહીવટી સુધારાઓ કરવામાં ગાળ્યાં તેમાં લશ્કર અને નાણાંનિબંધતા સુધારા મુખ્ય હતા. લશ્કરના સિપાઈઓને પમાર પેટે અરધી રોજ રકમ મળતી અને અરધા પમાર પેટે જમીન મળતી. આનું કારણ એમ હતું કે જે પમારની આખીયે રકમ રોકડી આપી દેવામાં આવે તો લશ્કરીઓ તેને ગમે તેમ વાપરી નાંખે અને વખત આગ્યે સાધન સરંજામની પૂરેપૂરી તૈયારી ન

૬. આ બાબત ઘટક ઉલ્લેખો સિવાય કાઈ વિગત મળતી નથી. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૭. અહમદશાહના મુખ્ય વઝીરના હાથ નીચે હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો સૈયદ અબુઅફર નહવી સાહેબને મળેલા છે, પણ તેમાં અમલદારોનાં નામ મળ્યાં નથી. જૈન સાહિત્યમાં અહમદશાહના દરબારમાં સુલુરાજ સહથી, ગદા મન્ત્રી, કર્મણ મન્ત્રી એવાં નામો મળી આવે છે.

૮. અહમદશાહની સાથે રહી લડેલા રજપૂત સરદારને ઉલ્લેખ આગળ આપી ગયે છે.

રાજે, અને તેથી દેશનો જ્યાંવ તેમનાંથી વર્ષતસંર ચર્ષ શકે નહિ. અરથા પગાર જમીનજગીરના રૂપમાં મળવાથી એ લોકો નવરાયના વખતમાં ખેતી કરે, પર ખાંધે અને દેર ઉઠેરે જોયી, તેમને દૂધ દહી વગેરે પશુ મળી શકે, અને જમીન સાથે સંબંધ યનાથી દેશના રક્ષણમાં અંતઃકરણ-પૂર્વક રસ લઈ શકે. પગારનો રોકક રકમનો ભાગ દર મહિને સરકારી ટિજેરીમાંથી નિયમિત આપવામાં આવતો અને તે લેવા માટે તેમને પગાર-કચેરીના સ્થાને જવું પડતું. પરંતુ દૂર દેશવરમાં લડાઈ ચાલતી હોય તો તેમને ત્યાં પગાર પહોંચાવામાં આવતો જોયો એ લોકો દેવું કરે નહિ અને જરિયાતની ચીજો મેળવી શકે. તે સાથે એમને જગીરની કામમની આવક હોવાથી ધર અને કુટુંબના પોષણની ચિંતા પણ રહેતી નહિ.^૯

મહેસૂલ અને નાણાંખાતું

નાણાં અને મહેસૂલી ખાતા ઉપર બરાબર કાબૂ રહી શકે તે માટે એમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો. નાણાંખાતાના અમલદારો ખે જુદા જુદા વર્ગોમાંથી લેવામાં આવતા : એક અમલદાર સુલતાનના આશિતોમાંથી રહેતો અને ખીજો કોઈ સારા ખાનદાન^{૧૦} કુટુંબમાંથી નિમાતો. બન્ને સારા કુટુંબના અમલદારો હોય તો વખતે એકબીજા સાથે બળી જઈ ખટપટ કરે અને ખાઈ જાય, તેમજ બન્ને સુલતાનના આશિત હોય તો વળી વધારે બચના પ્રસંગો આવે; આ કારણોથી આમ ખે જુદા જ

૯. મિરાતે સિકદરી. જેલીફત ઇ. તરજૂમા પૃ. ૧૧૨-૧૧૩. હિંદની હિંદુ સમયની કે મુસ્લિમ સમયની કોઈ પણ સરકારી નીતિમાં દેશના રક્ષણ માટે લડનારને અભિમાન રહે એટું તો ખાત જોવામાં આવતું નથી. અને તે માણસ અને તેની સાથે માત્ર પૈસાની ખાતર જ લહેલો છે એવા જ દાખલા મળે છે. દેશાભિમાન માત્ર અપવાદ જ છે, અહમદસાહેબ આ ઉદેશથી અરથા પગાર જમીનરૂપે આપવા કરાવ્યું હોય તો એના ચારિત્ર્યની ઉત્તમતા ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખે છે.

૧૦. મિરાતે સિકદરી. પૃ. ભા. ૧૪. જેલીફત. ઇ. ભા. પૃ. ૧૧૩. સિકદરીના બન્ને તરજૂમાઓમાં યારા ખાનદાનમાંથી આ નિમલુક થતી એમ લખ્યું છે; અને તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ હોય એવો કંઈ પણ અર્થ નીકળતો નથી અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ "a man of good family" એવા સંદેહ છે. પ્રો. કોમિરોશિયેટ પૃ. ૧૨૫ માં "from the local nobility" એવા સંદેહ એ જ છે. ભાષાંતરને આધારે લખે છે તે સમભવ તેવું નથી. 'લોકલ નોબિલિટી' સંદેહમાંથી કદાચ મુસલમાન અમલદાર હોવાનો અર્થ નીકળવાનો સંભવ છે, કાશ્ક કે નોબિલિટીમાં કોઈ અપવાદ સિવાય મોટે ભાગે મુસલમાન જ ગણાતા હતા.

વર્ગોમાંથી આ અમલદારો લેવામાં આવતા. મરગણના મહેસૂલી અધિકારીએ પણ આ જ ધોરણને અનુસરીને નીમવામાં આવતા. આ દિવાળ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફર શીખના અમલ સુધી ચાલુ રહ્યો, પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલના હારે લશ્કરી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અનેક ફેરફારો થયા અને આ ગોઠવણ કાઢી નાંખવામાં આવી. એ ફેરફારો પછી દેશમાં ફાટફૂટ અને બળેડા પણ બહુ ઊભા થયા. ૧૧

અહમદશાહને ન્યાય

સુલતાન અહમદશાહને ન્યાય એના ચારિત્ર્યને ટીકાવે એવો શુદ્ધ હતો તેના બે દાખલા ગિરાતે સિકંદરીમાં આપ્યા છે. એક વખત સુલતાનના જમાઈએ ભુવાનીના તોરથો અને સુલતાન સાથેના પોતાના સગપણના અભિમાનથી પ્રેરાઈને એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું. સુલતાને તેને પકડીને કાજી પાસે ન્યાય માટે મોકલાવ્યો. કાજીએ મરનારના વારસને ચાલીક જાટીર બદલામાં આપવાનું કરાણી પતાવટ કરવા માટે બખ્લાવ્યું અને બાદશાહ પાસે બંને પક્ષને હાજર કર્યાં. અહમદશાહે કહ્યું કે મરનારના વારસને બદલો તો મળે છે, પણ આ ન્યાય બરોબર નથી. આનો દાખલો મળવાથી મારી કૃપા ધરાવતો કોઈ પણ માણસ ગમે તેવું ખરાબ કાર્ય કરતાં રોકાશે નહિ, માટે ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેવાવો જોઈએ. એમ કહી એણે પોતાના જમાઈને બબર વચ્ચે રૂળી ઉપર ચડાવી એક દિવસ ત્યાં રાખી પછી જ તેને ફેર કરવાનો હુકમ કર્યો. આ દાખલો બંન્ના પછી કોઈ અમીરે કે કોઈ લશ્કરીએ કોઈ નિરપરાધીનું અહમદશાહના શબ્દકાળમાં કદી ખૂન કર્યું નથી.

એક વખત સુલતાન બદમાં બાદશાહી મહેલના ઠરખામાં બેઠો હતો ત્યારે સાખરમતી નદીમાં પૂર આવ્યું હતું અને એમાં એક કાળી વરણ એણે તથાતી જોઈ એટલે એણે એ ચીજને બહાર લાવવા હુકમ કર્યો. તે ઉપરથી માણસ પશું કે તે એક કોડી હતી અને તેમાં એક મગફળીને તેનું મોં બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. આ જોઈને બાદશાહે અમદાવાદ મહેલના કુંબારોને એકડા કરીને હુકમ કર્યો કે આ કોડી રાની છે

૧૧. એન. પ. ૪૦-૮૧. ઇ. મા. પ. ૧૧૩-૧૧૪.

૧૨. એન. પ. ૪૧-૪૩ ઇ. મા. પ. ૧૨૬. વ. બાઈબલમાં બરોડા જાટ આપવા બાબત લખ્યું છે ત્યારે બેચીકુલ અમેજી વાજીમામા ૪૦ જાટ લખ્યાં છે. ૪૦ની સંખ્યા બરાબર લાગે છે.

તે શોધી કાઢે. જોણે કોઈ બનાવી હતી તે કુંભારે આવીને કહ્યું કે કોઈ મેં બનાવી હતી અને ફલાણા પુરુષને વેચી હતી. તે ઉપરથી તે પુરુષને 'પકડાવી' અંગાવી તેના ઉપર કામ ચલાવતાં માલુમ પડ્યું કે એણે એક 'વાણિયાને મારી નાંખીને કોઈમાં મૂકીને કોઈ નદીમાં વહેતી મૂકી દીધી હતી. સુલતાને એ પુરુષને મારી નાંખવા હુકમ કર્યો તવારીખકાર લખે છે કે અહમદશાહના અમલમાં આ જે જ નિરપરાધી માણસોનાં ખૂન થયાં છે. સુલતાનના બચથી પછી કોઈએ એવું ખૂન કર્યું નથી.^{૧૩} આ વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોય તોપણ અહમદશાહે લડાઈએ લડ્યા કરી તેમ ન્યાય અને વહીવટ ઉપર પણ પૂરવું^{૧૪} ધ્યાન આપ્યું છે એટલું તો માન્યા વગર છૂટકો નથી. મહારાજ્યનો પાયો નાંખનાર પુરુષ ન્યાયમાં ખેદરહીત રહે તે તે મહારાજ્યનો પાયો જ કાચો રહે.

વાંટા

વાંટાની^{૧૫} જમીન એ અહમદશાહના વખતમાં શરૂ થયેલી જમીન ની વહેંચણીની આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે. એની થોડી ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે. જમીનનો માલિક રાજ મળ્યાય એ તો ભારતનાં વર્ષના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રાચીન નિયમ છે, અને ગુજરાતમાં પણ ધણે અરી એ જ રીત ચાલુ હતી, આમ નાના મોટાં રાજ્યો અને જમીનદારો વંશપરપરાયો પોતાની જમીન ભોગવતા હતા.^{૧૬} ત્યારે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર બાદશાહી રચાઈ ત્યારે નાના મોટા રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અને તેટલું લડ્યા તે આમળ જોઈ ગયા, પરંતુ નાના નાના કોળી અને રજપૂત જમીનદારો પણ ધણા હતા અને એમણે પણ નવી સત્તા સામે બડ ઉઠાવ્યા.^{૧૭} સુલતાન અહમદશાહે આવા નાના જમીનદારો

૧૩. મિરાતે સિકંદરી. મૂ. ભા. પૃ. ૧૨૧.

૧૪. તવારીખકારે 'વાંટો' શબ્દ ગુજરાતી છે એમ લખે છે. વાંટો શબ્દ વાટું અથવા વાંટું એટલે વહેંચણી કરવી એ ઉપરથી નીજમ્યા ॥

૧૫. પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં બીજા પ્રાંતોની જેમ ગુજરાતમાં પણ સ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જમીન મહેસૂલના વિવાલ હતા માલિક તો રાજ જ કહેવાતો. પરંતુ આ બાબતમાં હાલના કાયદાશાસ્ત્ર પંડિતોના કાઈ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ એક રસિક ચર્ચાના વિષય છે.

૧૬. મિરાતે અહમદીની પુસ્તક. (મૂ. ભા. પૃ. ૨૩૦; નવાબઅલીકૃત અં. ભા. પૃ. ૨૨૦)માં કોળી અને રજપૂત જમીનદારો એમ લખે છે. યો. કોમિસેનિયેટ

સાથે પણ લડવામાં પોતાના અમલનો ધણો ભાગ ગાળ્યો છે; અને બધા વચ્ચે લડકર સામે ન ટકી શકવાથી અને પોતાની જગીર જમીનો બાદશાહે તાબે કરાવ્યો, આવા જમીનદારોએ બહારવટાં લઈને ખાલસા ગામેને કનડવાનું ચાલુ રાખ્યું આમ થવાથી લોકોની ક્ષાંતિનો ભંગ થયો અને ખેતીવાદી ઝોણી થવા લાગી, અને રૈયત દુઃખી થવા લાગી. સુલતાન અહમદશાહની ખાસ ધ્યાન દેવામાં ક્ષાંતિ અને બવસ્થા જળવીને આબાદી લાવવાની હતી, તેથી તેણે આ બાબતમાં કાલા માણસોની સલાહ લઈ ગુજરાતમાં જમીનમહેસુલના રિવાજમાં વાંટાની રીત લાખલ કરી. એમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે દરેક ગામની જમીનમાં ચાર ભાગ કરી તેમાંના પ્રથમ ભાગ બાદશાહના ગણ્યાવ અને તેને 'તળપ' કહેવામાં આવ્યું, અને ચોથો ભાગ જમીનદારને ગણ્યાવો તેનું નામ 'વટી' પડ્યું. બાદશાહને તાબે થવા વગર છેવટે છૂટકો નથી એમ લાગવાથી આ ગોઠવણ જમીનદારોએ કબૂલ રાખી; અને એમણે પોતાપોતાનાં ગામનું રક્ષણ કરવું એવો

ગુજરાત સલ્તનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ

ઠરાવ થયો. વળી જ્યારે બાદશાહને નોકરીની જરૂર જણ્યા ત્યારે તેમણે તૈયાર રહેવું પડ્યું. ગામની જમીનદારી એમની ગણ્યાતી અને તે બદલ તેમને સલામીની રકમ બાદશાહને ભરવી પડતી. જમીનદારીના બદલામાં નોકરીના ધારામાંથી જ્યારે તેઓ છૂટા થયા ત્યારે પણ સલામીની રકમ

'નાનાં રત્નપુત્ર જમીનદારો' એમ લખે છે. આ ઉપરથી જૂના રિવાજની વિરુદ્ધ અહમદશાહે જમીનદારોનાં ગામો ખાલસા કરવા માંડ્યા હશે અને તે સાથે ચારે વરસે બંડ અને બહારવટાં ભેટ્યા હશે એમ સમજાય છે. મુબારક સરકારના રેકર્ડમાં સેલેક્ટરન ન. રકમ. ૭, બા.માં મિરાતે અહમદીના વાટા વિરોધા બાગમે ડીનરુડે તરજુએ ક્ષેત્રો તે અહમદી છે આ તરજુમાં લખ્યું છે કે 'કોળીની બતોના મુખ્ય આસાએ જીભ જમીનદારો સાથે મળીને બંડ લેવાવ્યું. પ્રા. નવાબઅલી અને નિજામુદ્દીન ચિસ્તી સરકેબના તરજુમાંથી આ બાબતમાં મીનરુડને તરજુએ મુદો પડે છે અને અહમદીનાં આ તરજુ તરજુમાં પ્રતો જુદી જુદી હરો એમ સમજાય છે. કહ્યું છે આશાબીલને હરબો. અહમદશાહે પણ એને હરબો એ બધી દ વકયામાં કાંઈક ઐતિહાસિક સૂચન છે અને ઉપરના કચનથી સમજાય છે કે ખાંડ નતના કોળીએ કાવકોળીઓની બતોમાં મુખ્ય હતા અને આશાબીલુ નામ એ બતના મુખ્ય પુરખને વ ઉપર પર મળ્યું હોય એમ મની સમજાય. આશાપલ્લી અમર આશાબલને સળખ મ મિ. ના. ૧૧૦૦ સામે ૩૦

પેશકર્તા તરીકે ચાલુ રહી. ૧૭ ગૂજરાત સંસ્તનત પછી મેગલાઈમાં આ પેશકર્તાની રકમ સુખાઓ ફાળ લઈને ફરીને વસૂલ કરતા. હિંદુ જમીનદારોનો વાંટનો હક ઈ. સ. ૧૫૪૫ સુધી કાયમ રહ્યો અને તે પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં જળજળરીથી વાંટા લઈ લેવામાં આંખા તેમજ હિંદુઓ તરફ ખીજી રીતે ફર વર્તાવ થઈ ગયો, તેથી દેશમાં બારે અસતોષ ફેલાયો ઈ. સ ૧૫૮૭ માં અકબર બાદશાહે વાંટનો યોથો ભાગ ફરી ચાલુ કર્યો અને તે બાજુ સુધી યોગ ફરફાર સાથે ચાલુ છે. આ પ્રમાણે જમીનના બદલામાં લશ્કરી કે ખીજી નોકરી લેવાનું આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે; પરંતુ મધ્યકાલીન જમાનામાં કેન્દ્રસ્થ સરકારને નોકરીની મદદ મળે અને જમીનદારોને પોતાના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાનું મન કાયમ રહે તેવી રીતનો વિચાર કરતાં અહમદશાહે દાખલ કરેલો આ રિવાજ પ્રખ્યાતને અનુસરીને ઉત્તમ હતો એમ માનવું પડે. આ રિવાજ દાખલ થયા પછી હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો લડાઈઓ અને બહાર-વર્તા ઊડીને ઠરીકામ મયા, અને છેક બહાદુરશાહના અંત સમય સુધી ગૂજરાતના સુલતાનોને વફાદાર રહ્યા. ૧૮

ટંકશાળ

મુસલમાન સમય પહેલાંના રજપૂત સમયમાં ગૂજરાતમાં ટંકશાળની રીતસરનો ઇતિહાસ મળતો નથી. સોલંકી સમયના સિક્કા માટે તેા લગભગ અધકાર જ છે એમ કહીએ તેા ચાલે. એટલે અહમદશાહના અમલમાં અમદાવાદમાં ગૂજરાતની પહેલી પહલિસરની ટંકશાળ મહં એ એક મહત્વનું

૧૭. મિસતે અહમદી. ૩/ભા. ૫. ૨૩૦. ઇ. ભા. ૫. ૨૨૦. અને મુબા સુરકારના રેકર્ડનો તરજુમો ૫. ૪૨૨. મિસતે અહમદીમાં ફરેકે મામના વાંટા પેશકર્તાની રકમ તથા રૈયત તરફથી ઊઠતી રકમ તથા કેફિયત તરીકે બળદ યોગ લેવામાં આવતા તે જમાની વિવતવાર માટી લ'બાલુથી આપેલી છે, ને વિગતની અહીં જરૂર નથી, પરંતુ વાંટાની જમીન અને પેશકર્તા તથા સલામીને પૂરો ખ્યાલ આપવાને લેવા જેવી ■ વાંટાની જમીન આરીની જમીન બહુલી ગૂજરાત સંસ્તનતના વખતમાં જમીનદારો ખાસેગી થલે ભાગે લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવતી, પણ મેગલાઈમાં પેશકર્તા કથરાવવા બાદશાહના સુખાનું લશ્કર નીકળતું

૧૮. બહાદુરશાહને હુમાયૂં બાદશાહના લશ્કરને અમદાવાદમાંથી હાંઈ મહંવા મોટું લશ્કર મળ્યું તેનું કારણ પણ આ જ હોઈ શકે. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં અસફખાને આવક વધારવા બાદશાહને અવળી સલાહ આપી આ ઝીનગે અંત આવ્યો.

ઐતિહાસિક ખીના ગણી શકાય. આમ છતાં અમદાવાદનું નામ ધારણ કરનારા બહુ જ થોડા સિક્કાઓ એ સમયના મળ્યા છે. આ વ્યાખ્યાતમાં પ્રમાણુદ્વા ગણાતા ડૉ. ટૅલરનો મત એવો છે કે જે સિક્કાઓ ફોર્થ પથ્થુ ટંકશાળના નામ વિનાના મળેલા છે તે બહુ થોડા પ્રમાણુમાં છે, અને ખીખાં શહેરેલી ટંકશાળના નામવાળા મળેલા સિક્કાઓ પ્રમાણુમાં થોડા છે, તેથી નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના જ હોવા ભેદજો, કારણ કે અમદાવાદમાં મુખ્ય અને પહેલી ટંકશાળ હોવાથી તેનું નામ આપવાનું યોગ્ય ન જણાયું હોય. આ અનુમાન કેવળી વ્યર્થ જ લાગે છે. અહમદશાહના સમયના ખીખાં સિક્કાં એણે ઈસર છત્યા પછી વધાવેલા અહમદનગરના નામના મળ્યા છે, અહમદશાહના વખતમાં ગૂજરાતમાં બે ટંકશાળ માત્ર હોય એમ સમજાય છે. અને અહમદનગરના સિક્કા ઉપર એ રચણનું નામ હોવાથી નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના જ છે એમ માનવામાં વધી નથી. અહમદશાહના સિક્કા ઉપર આગલી બાજુ “અહમદશાહ અરસુલતાન” એવા શબ્દો છે અને પાછળની બાજુ “નાસીરુદ્દિનવાલુદ્દીન અબુલફતહ” એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ “દુનિયા તથા દીનનો પાલક, ફતેહનો પિતા, તે સુલતાન અહમદશાહ” એવો થાય છે.^{૧૬}

અહમદશાહ અને હિંદુ ઠાકોરો

અહમદશાહે હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો એમ જે કેટલાક મંથકારો કહે છે તેની ચર્ચા આગળ કરી. હવે કેટલીક લોકકથાઓ એવી પણ છે કે અહમદશાહે હિંદુઓને વટલાવ્યા પશુ હતા અને ભેરભુલમથી તેમની પુત્રીઓને જનાનખાનામાં દાખલ કરી હતી. આવા દાખલાઓ મારણીની વાતો ઉપરથી રાસમાળામાં આપવામાં આવી છે અને હિંદુઓ ઉપર ભુલમ કરવાના દાખલા તરીકે કેટલાક લેખકો એ દાખલાનો ઉપયોગ કરે છે, એની ચર્ચા કરવી જરૂરની છે.^{૨૦}

૧૬. જુઓ ડૉ. પાટનજર અમદાવાદમાં સિક્કાનું પ્રકરણ. વાવેલ અને સોલંકી સમયના સિક્કાઓની વ્યાખ્યાતમાં લગભગ એવું એવું જ એટલે તે પછી મુસલમાન સમયના નિષ્ક્રિય સિક્કાઓની વ્યાખ્યાતના લેખકનાં ક્રિતિકારમાં એક નવું પાનું ૩૫૩ છે, એટલે ગૂજરાતની રીતસરની પહેલી ટંકશાળ અમદાવાદમાં થઈ એમ માનવામાં વાંચો નથી.

૨૦. વરદા અને જ્ઞાની ઠાકોરો લાલની વાત અહમદશાહને લગતાં છે તે ભૂલ છે. તે મદમદ જ્ઞાનીનાં વખતની છે. જુઓ. અમદાવાદ. ૫. ૭૦૮.

એમ કહેવાય છે કે બેહોલરા (બૈવલ?) ના ઠાકોરને સુંદર કન્યા હતી અને અહમદશાહની ધમ્મજા એને પરણવાની હતી. ઠાકોરે બાદશાહની માગણીથી ખુશી થવાનો ડોળ કરીને એને પોતાના ગામમાં નોતર્યો, અને છેતરીને એની સાથે લડાઈ શરૂ કરી. અહમદશાને લાંબો સમય આ માટે લડાઈ કરવી પડી અને ઠાકોરની કન્યા ધડરના રાવ સાથે પરણી ગઈ. બીજો દાખલો એવો કહેવાય છે કે માતરના ઠાકોરને રાણીયા નામની સુંદર કન્યા હતી. અહમદશાહે એની માગણી કરી તેનો સ્વીકાર ન થવાથી ઠાકોરને પકડીને એણે ફેદ કર્યો, પરંતુ ઠાકોરની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને છોડાવવાના હેતુથી કન્યાને બાદશાહ સાથે પરણાવી અને ઠાકોરને છોડાવ્યો. પોતાની ધમ્મજા વિરુદ્ધ પુત્રીને મુસલમાન સાથે પરણાવવાથી ઠાકોરને બહુ લાગી આંધું અને એણે અનળજનો ત્યાગ કર્યો. ઠાકોરની સ્ત્રીએ એને ધણો સમજાવ્યો અને પતિના છુટકારા માટે એણે આ કૃત્ય કર્યું હતું એમ કહી ધણું સાત્વન કર્યું, પરંતુ એનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને એણે પેટમાં કટાર ખોસીને પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. ૨૨

અહમદશાહ પૈઠ રાજનીતિનું એક પમણું

આ દાખલાએને ચારણોની કથા સિવાય બીજો કોઈ ઇતિહાસિક પુરાવો નથી, છતાં હિંદુ ઠાકોરોની કન્યાઓ મુસલમાન બાદશાહો ન પરણ્યા હોય એમ માનવાને પણ કારણ નથી. એટલે આ વાતોને અસલ માનવાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ આ કાથોને હિંદુઓ સામે જુલમ તરીકે

૨૧. આ બીનાઓ ખરી હોય તો અમદાવાદની આસપાસના નાના ઠાકોરોમાં બની હોય એમ લાગે છે. રાસમાળામાં Ethol બેહોલ લખ્યું છે. અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ એની આગળ પ્રશ્નાર્થ મૂકે છે. માત્ર એમ અમદાવાદ નજીક જ તેમ આ બેહોલ પણ હોતું એટલે અને તે દસકોઈ તાલુકાનું બૈવલ કે બદિયલ ગામ હોય એમ મને લાગે છે.

૨૨. રાસમાળા, ઓક્સફર્ડ, પ્રેસ, ભા. ૨, પૃ. ૩૨૦-૩૨૫. અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૨. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૬-૧૨૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ બનાવોની ચર્ચા હિંદુઓ ઉપરના ધાર્મિક જુલમ તરીકે કરી છે, પરંતુ વિચાર કરતાં આ બાબતને જુલમને બદલે સંભળીતિ policy તરીકે માનવું એ જ યોગ્ય લાગે છે. સર કલાર્ક બેલીએ policy તરીકે ગણવાનો પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે, તે વાળબી લાગે છે. ડૉ. પાટનજર-અમદાવાદમાં પૃ. ૬૯૯થી ૭૦૩માં અહમદશાહના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કરતાં એના ઉપર મુખ્યેલા આણેણોની એ ચર્ચા કરી છે તે એવા વિનંતિ છે

ગણવા એ યોગ્ય નથી. એને બદલે જે પ્રભુ ઉપર વિજેતાઓને રાજ્ય કરવું છે તેમની સાથે લોહીનો સંબંધ બંધાય તો રાજનીતિનું એ એક સારું પગલું છે એમ કેમ ન ગણવું? એ જમાનામાં અને રૂઢિચુસ્ત લોકોને એમાં જીલમ દેખાય તે વાળખી છે. તેમજ રજપૂત અને કાળી ઠાકોરામાં યાતિભેદ તીવ્ર ન હોવાથી આવે પ્રમંડે કુટુંબમાં જ મતભેદ થયા હોય, અને પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી એકની ધમ્મજા આવા લમ કરવાની હોય અને ખીજની ધમ્મજા ન હોય એ પણ બનવા ભેગ છે. આવે પ્રસંગે લડાઈઓ પણ થઈ હોય. અકબરે હિંદુ રાજકુમારીઓ સાથે લમ કર્યાં એને ભે આપણે રાજનીતિનું ડહાપણ માનીએ તો અહમદશાહના કૃત્યને જુલમ માનવાની શી જરૂર? આવા લમોથી ગૂજરાતમાં મુસ્લિમ અને હિંદુ વિવાજના મિશ્રણવાળી મોલેસલામ મરાઠિયાની એક નવી યાતિ થઈ એ આપણા સામાજિક ઇતિહાસની એક વિચિત્ર ઘટના છે. એ લોકોએ પોતાના મૂતદેહને દાદ દેવાને બદલે દફન કરે છે એવી કેટલીક મુસ્લિમ રીતો પ્રહણ કરીને બાકીની રીતો હિંદુની રાખી. ચુસ્ત હિંદુ સમાજે એમને ન સંધ્યા એ વાત આ ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓના જીલમને બદલે એમની સાથે સામાજિક સંબંધની ધમ્મજા થઈ હોય એ પણ એક ઠારણ માની શકાય. એમાં પહેલ રાજ્યકર્તાઓએ કરી એટલી વાતને જીલમ ગણવો હોય તો ગણી શકાય. ૨૩

‘બાની અહમદશાહ’ અહમદશાહ અને એનું ચરિત્ર

અહમદશાહનો જન્મ દિ. સ. ૧૬૪૩ ના જુલાઈ માસની ૧૯ તારીખે ઈ. સ. ૧૩૬૧ ના નવેમ્બર માસની ૧૮ મી તારીખે દિલ્હીમાં એના પિતા તાતારખાને (મુહમ્મદશાહ પહેલો) ધેર થયેા. એનું જીવન એના સર્ગા અને પછીથી દેશના હિંદુ રાજાઓ અને આસપાસના મુસલમાન મુલતાનો સાથે લડાઈઓ લડવામાં ગયું એ બધી ચર્ચા વિગતવાર આગળ કરી ગયા છીએ. ગૂજરાતમાં જૂના હિંદુ રાજાઓ સાથે જે લડાઈઓ થઈ તે નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાને અંગે થઈ અને જેમણે નવા રાજ્યકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું તે ટકાયા. એટલે એ લડાઈઓને ધાર્મિક મુદ્દોનું

૨૩. મોલેસલામ મરાઠિયાઓ આને પણ ગૂજરાતમાં છે. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેના વિવાજે પામે છે અને બન્ને નામ રાખે છે. ગૂજરાત સસ્તાનમાં રાજ્યકર્તાઓ સાથેના સામાજિક સંબંધો આ જાતિ ઉપરથી થઈ છે એમ લાગે છે. રાજાવાતમાં એમાં અહર અહર વિરોધ પણ થયા હોય.

સ્વરૂપ આપવાનો જે પ્રયત્ન કેટલાક લેખકોએ કર્યો છે તે ગોચર નથી એ પણ આગળ જોયું. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યની મજબૂતી અને સલામતી માટે હિંદુ રાજાઓની જે સરહદ ઉપરના મુસલમાન રાજાઓ સાથે પણ યુદ્ધો કર્યા હતા તે જૂલવા જેવું નથી. અહમદશાહે ગુજરાત સંસ્તનતનો પાયો નાખ્યો અને તેને મજબૂત કરવા માટે હિંદુ ઠાકોરા અને જમીનદારો, પોતાના સર્વા, અને પાઠાણના મુસલમાન રાજાઓ એ બધાની સાથે એને યુદ્ધો કરવા પડ્યાં છે આ માટેની લડાઈઓમાં-જેમ બધી લડાઈઓમાં નાશ થાય છે તેમ-જનમાવનો નાશ પણ કેટલીક જગ્યાએ થયો છે, પરંતુ તે મહારાજ્યનો પાયો નાખી તેને મજબૂત કરી વ્યવસ્થા રચાપરા માટેના પ્રયત્નમાં થયો છે એને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવું એમાં ઐતિહાસિક સત્ય ઓછું છે ૨૪

અહમદશાહ દ્વારા હતાં એણે એના જળવાયોર સર્ગ તેમજ બીજા બળવાયોરોને અનેક વાર માફી આપેલી છે વિદ્વાનો અને સ્કૉલોરો એ પૂજક હતાં વટવાની કુટુંબે આલમ સાહેબ અને સરખેજના હજરત અહમદ મદુ જજમદ સાહેબની સલાહને એ હમેશ માન આપતો એણે ધારૂં લડાઈઓ કર્યાં હતાં એને સ્વભાવથી શાંતિ અને સુવેદ જ પસંદ હતાં મુહમ્મદ તખલખથી ઊવડુ, વેર લેવાને બાકે સમા કરવાં એને વધારે પસંદ હતી એની -વાયગ્રિવતીની દાખવા આગળ જોયા હિંદુઓ તરફ એ સુલભી હતો એ વાતને શુદ્ધ ઐતિહાસિક આધાર નથી એ પણ આગળ જોયું તેથી ઊવડુ હિંદુઓને એના રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા મળેલા છે ૨૫ એવા ઉલ્લેખો મળે છે હિંદુઓને લશ્કરમાં લેવાની પહેલી વ્યવસ્થા યોજના એણે કરી લશ્કરી અને વહીવટી સુધારા એણે કર્યાં તે પણ આ પૂર્વે જોયું ધર્માદામાં એ લેણું ખર્ચ કરતો એણે મુસાફરખાની અને મદ્રાસા બંધાવ્યા છે માગળગીચા એણે ધણી બધાવ્યાં હતાં, એને અમદાવાદમાં

૨૪. હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે અહમદશાહે ખાસ અધિકારી નીમ્લો એ વાંત જોઈ રીતે સમજીને હિંદુઓ ઉપરના જુલમની વાંત ધણી લેખકો કહે છે, પરંતુ હિંદુ જમીનદારો પાસે પેશકારી ઉપસેવી કડક વસ્તુ એણે કર્યાં હોય તેમની જુલમ ધવાનો સંભવ ખસે સુલભને માટે એની નિમલુક શ્યેલી એમ કહેવાય નહિ

૨૫ આ ઉલ્લેખ સંબંધ અણુકર નહીં સાહેબને મળેલો છે એના ઉલ્લેખ આજળ પણ આવી ગયા છે એમાં મુખ્ય વસ્તુ સિવાય બીજાં મોટા હોદ્દા હિંદુઓને મળતાં પણ કોઈના નામ આપેલાં જડ્યાં નથી જોઈ સહિતવત નામો આગળ જોયા છે.

તો અગીચા બનાવે મણુ અંજલતર્યા અગીચા બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. ૨૬

અહમદશાહ પીરબાદશાહ

અહમદશાહનું જીવન પવિત્ર હતું. એણે એના પિતામહ મુઝફ્ફરશાહને ઝેર આપ્યું તેથી એને મૂળરાજની જેઠે પશ્ચાત્તાપ થયો અને એનું જીવન એ કારણથી પવિત્ર બની ગયું એમ કેટલાક લેખકો માને છે, પરંતુ આ વાત સત્ય નથી એની ચર્ચા આગળ કરી છે. મુઝફ્ફરશાહે પોતે અહમદશાહને ગાદી આપી હતી અને એ કુદરતી મરણથી ગુજરી ગયો હતો એ વાત આગળ ભેદ મથા છીએ. એના મરણ પછી અહમદશાહને “ખુદાય ગાને મહકુર” એવું ઉપનામ આપેલું છે. એનો અર્થ “જેનાં પાપ માફ થયાં છે એવો મોટો બાદશાહ” એવો થાય છે. આ ઉપરથી કેટલાક લેખકો એણે પાપ કરેલું અને તે પાપ માફ કરેલું એમ માને છે, પરંતુ એ વાતને કોઈ આધાર નથી. એની જિંદગી પવિત્ર યદ્દ હતી તે પાપના પશ્ચાત્તાપને લીધે એમ પણ ઉપરના કારણથી અનાવ છે તે જૂલબરેલું છે. સામાન્ય રીતે ‘ખુદાય ગાને મહકુર’ અગર “ખુદાયે ગાને કરીમ” એવા ઉપનામ મરણ પછી જૂલરાતના બાદશાહોને લગાડવાં છે. એના પવિત્ર જીવનને લીધે એનાં પાપ ખુદાએ માફ કર્યાં—જેમ દરેક સંભારી પાપી હોય એમ ગણાય છે અને તેનાં પાપ માફ થાય છે તેમ—એ જ અર્થ યોગ્ય છે. ૨૭

અહમદશાહનું અવસાન તા. ૪થી રખીઉલ આખર દિ. સ. ૮૪૬માં થયું એમ તખ્તોતે અકબરી લખે છે. તારીખે અગ્રણી પણ એ જ વર્ષ કહે છે. કિરિસ્તા તા. ૪થી રખીઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે. જ્યારે મિરાતે સિકાંદરી દિ. સ. ૮૪૫ લખે છે. અહમદશાહના સિકા દિ. સ. ૮૪૬ સુધીના જહેલા છે, એટલે દિ. સ. ૮૪૬ નું વર્ષ ખરું માનીએ તો વધી નથી. ૨૮

અહમદશાહનું સ્થાન દિફુસ્તાનના મુસ્લિમ બાદશાહોમાં અનેકું છે. અમદાવાદ ચહેરની સ્થાપનાને લીધે એનું નામ બાસ્તવર્ષના ઇતિહાસમાં

- ૨૧. આ અર્થે લખીકત પણ અખુઝર નહીં સારેને આપેલી છે. તેઓ પોતે એક ફારસી તવારીખનું સંપાદન કરી રતા છે તેમાં આ વિષય વિસ્તારથી આગરો.
- ૨૨. જ. પાટનગર. પૃ. ૭૨૦ એમાં આ ચર્ચા વિસ્તારથી કરેલી છે.
- ૨૮. એજ. પૃ. ૭૦૩.

સદાકાળ અમર છે. અમદાવાદના સ્થાપનાર તરીકે એને 'બાની અહમદ-બાદ' કહેવામાં આવે છે. થોડા મોગલ સહેનશાહો બાદ કરતાં, હિંદના કે હિંદના કોઈ પ્રાંતના, કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહનું નામ અહમદશાહ બેટલું ચિરંજીવ નથી, અને એટલું માન પણ એક બે અપવાદ સિવાય કોઈને આને મળતું નથી. અહમદશાહ એના જીવનની પવિત્રતાને લીધે આને પણ પીર બાદશાહ તથામ છે અને એનો હિરસ આને પણ દર વર્ષે ઊજવાય છે. અહમદશાહની દરગાહને આને પણ બે બાદશાહી માન મળે છે તેવું મોગલ સમ્રાટોના થોડાક જ અપવાદો બાદ કરતાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહને આને મળતું નોવામાં આવતું નથી. ગુજરાત સંસ્તનંત પછી ત્રણ ત્રણ સરકારો બદલાઈ ગઈ હતી એ માન આજ સુધી હજી ચાલુ છે. આને બ્રિટિશ સરકારથી માંડી બાર મહિને શ. ૨૧૦૧) આપવામાં આવે છે, ૨૬ અને તે ૨૪મ ગુજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અને ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તાના નામથી ગરીબોને અન્ન આપવામાં ખર્ચવામાં આવે છે. બાદશાહીના ચિહ્ન તરીકે અહમદશાહની દરગાહ આગળ આને પણ દિવસના ચાર પહોર વખતે નોખત ગડગડે છે. અમદાવાદ સહેર-ગુજરાતનું પાટનગર-જ્યાંસુધી આબાદ રહેશે સાં-સુધી એના સ્થાપક બાદશાહનું નામ પણ અમર રહેશે. એમ કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા પણ બનાવી જાણતો. વટવાવાળા કુટુંબે આતમ સાહેબ માટે એણે નીચે મુજબ કવિતા બનાવી હતી :—

કુટુંબે જમાન એમા સુરહા બસસ્ત મારા
 સુરહાન એ હમેશા યુનામશ આસકારા.

આ કવિતામાં સુરહાન શબ્દ ઉપર સ્લેષ છે. "અમારા સમયના મુવ તરીકે સુરહાન અમને જોઈએ તેવા છે. એમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને સુરહાન (સિદ્ધ કરનારા) રહે" એવો એનો અર્થ થાય છે. કુટુંબે આલમ સાહેબનું નામ સુરહાનુદ્દીન હતું ૩૦

અહમદશાહના સમયના સત પ્રુરુષો

કોઈ પણ દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એના સંતપુરુષો અને સાહિત્યકારોનું સ્થાન એક રીતે તો એના રાજપુરુષો કરતાં પણ ઊંચું છે.

૨૯. એન. પ. ૭૦૩.
 ૩૦. ગુ. પાટનગર-અમદાવાદ, પ. ૭૦૪.

અને એમની કીર્તિ રાજપુરુષો કરતાં વધારે ચિરંજીવ છે. રાજપુરુષોને એમની તાત્કાલિક સત્તાને લીધે માન મળે છે, પણ એમના જમાના પછી બાગ્યેજ કાઈ સંભારે છે; ત્યારે સંતોને એમના તપ અને શુદ્ધ હૃદયને લીધે પ્રસરેલી સનાતન શાંતિને લીધે, અને સાહિત્યકારોને એમણે સર્જેલાં વિદ્યારસકારના સાધનોને લીધે એમના જમાના પછી પણ અનંત કાળ સુધી લોકો મંભારે છે. છતાં દરેક જમાનો ચાલતો હોય ત્યારે તો રાજપુરુષો પૂનઃ છે અને સંતોને ગાંડા તરીકે તેમજ સાહિત્યકારોને ભોટ તરીકે અવગણવામાં આવે છે એ મનુષ્યસ્વભાવની એક વિચિત્રતા છે. એટલે અહમદશાહના સમયના સંતપુરુષોની નોંધ લીધા વગર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અધૂરો જ ગણાય.

સંતપુરુષો જે જાતના હોય છે : એક જાતના સંતો દુનિયાથી તદ્દન વિરક્ત અને અક્ષય રહીને પોતાનું ધ્યેય સાધે છે; બીજા દુનિયામાં રહીને અવકારમાં રહેવા છતાં અંતરથી વિરક્ત રહીને પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ સાધવાનો યત્ન કરે છે, અને મોટા ભાગે કર્મચોગી જેવા હોય છે, એ બધી ઝીણી ચર્ચામાં બિતરવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ આ બીજી જાતના સંતપુરુષો દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં દરેક જમાનામાં યથા છે. આવા સંતપુરુષોએ દેશના રાજપુરુષો ઉપર પણ અસર કરી છે અને રાજનીતિને આડી જતી અટકાવવા અને ધર્મને માર્ગ દોરવા પણ પ્રયત્ન કરેલા છે. આ કાર્ય પૂરતો એમને રાજકારણમાં પણ રસ લેવો પડ્યો છે. એવા દાખલા ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઘણા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાખલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતના મુસલમાન મહારાજાઓને ઇતિહાસમાં પણ એવો જ ભાગ વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સંત હઝરત કુટુબ એકતાબ શુખારી સાહેબ અને તેમના કુટુબીજનો, જેમાં હંઝરત શાહઆલમ સાહેબ મુખ્ય છે, અને સરખેજના શૈખઅહમદ ખદૂ મંજબક્ષ સાહેબનું નામ સૌથી અગ્ર પંક્તિમાં આવે છે. એ બંને સંતોએ ગૂજરાત સદતંતનો પાયો નાખવામાં ભાગ લીધો છે અને એમાં આખ્યાત્મિક બળ રેણું છે.

સરખેજના સંત અહમદ ખદૂ જ જન્મકા સાહેબ

ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સ્થાપનામાં એક અહમદ તરીકે મુખ્ય ભાગ લેનાર, અને આજે પણ હિંદના સૌથી વિખ્યાત છ મોટા સંત પુરુષોની પંક્તિમાં ગણનાર, અમદાવાદની નૈઋત્યે છ માહિલ

ઉપર સાબરમતી નદીને કિનારે નિવાસ કરી રહેલા, શેખ અહમદ ખંદુ
 મેજબુલ સાહેબનું ચરિત્ર અહીં દૂકામાં લેખિત એમને કાઈ નાગોર
 પાસેના ખંદુ ગામના કેહે છે અને કાઈ પાટણના કહે છે એમનું મૂળ વતન
 કંથુ તે મક્કી થતું નથી, પરંતુ આપણે એમને દરેક રીતે 'ગૂજરાતી' કહીએ
 તેા હરકત નથી એમનો જન્મ તેા દિલ્હીમાં થયો હતો એમ મનાય છે.
 એમના પિતા મલોક ઈખ્તીયારુદ્દીન સુલતાન ફિરોઝશાહના દુરના સગા
 થતા હતા એમનો જન્મ ઈ સ ૧૩૩૮ માં થયો હતો, અને એમનું
 માથ વજીહુદ્દીન હતુ. પિતાના મરણ પછી મોટી મિલકત એમના હાથમાં
 આવી અને તે એમણે મોજીશીખમાં ઉડાવી, પરંતુ એમ કરતાં એમને
 સાચો વિરાગ ઉત્પન્ન થયો અને ખંદુ ગામમાં શેખ બાવા ઇશાક મધરખી
 પાસે આવીને એમના શિષ્ય બન્યા. ધીમે ધીમે એમનામાં એવી સિક્કિ
 આવી કે બધા એમને 'મકાશ' અગર 'દીપક' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા.
 એમના ગુરુ મધરખી સીવસીવક-પંથના હતા તેથી એ પણ મધરખી
 પંથની કહેવાયા.

મનવ્રખણતવારીખમાં કહે ॥ કે અમીર તેમૂરે જ્યારે દિલ્હી લીધું
 ત્યારે ત્યાંના મોજો સામા થવાથી એણે મોટી કતલ ચલાવવાનો હુકમ
 કર્યો અને ધણાને કેદ કરી સાથે લીધા. શેખસાહેબને આ બખર પકવાથી
 એક સાધુપુરુષ તરીકે તેમૂરના દબારના વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરીને એમણે
 કેહીએને મુક્તિ અપાવી હતી તેમૂરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી
 બહોની લખે ॥ કે એમણે દિલ્હીસ્તાનની આ એક સાચી સેવા બજાવી
 હતી ઈ. સ ૧૩૭૪ માં એમના ગુરુના મરણ પછી મક્કાની યાત્રા કરવા
 એ ખંબાત આબ્યા એ વખતે ગૂજરાતના સુખા ફરહત ઉદ્દમુલક રાસ્તી-
 ખાને એમની ધણી સેવા કરી મક્કાથી પાછા આબ્યા પછી નગરહઠા થઈ,
 ગૂજરાત ઉપર એમનો મૂળથી સફલાવ હોવાથી એ પાટણ આબ્યા; અને
 આશાવલથી ત્રણ કોશ નદીની સામે પાર આવેલા સરખેજ ગામમાં નિવાસ
 કર્યો. એ વખતે એમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી એ વખતે અમદાવાદ
 ન રથપાયુ હોવાથી મુઝ ફરશાહ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ધણો વખત
 પાટણથી આવી આશાવલમાં રહેતા, તેથી એમને આ મુતપુરુષ સાથે
 ગુરુશિષ્યનો મંબધ થઈ ગયો એમ કહેવાય છે કે પિતા સાથે તકરાર
 થવાથી વિરુદ્ધ પડી, સતના આધીનાઈ માટે, મુહમ્મદશાહે શેખઅહમદને
 નાણાંની મોટી રકમ બેટ પરી, પણ 'એ રકમ ઉપરનો તારા પિતાનો દક
 છે' એમ કહી એમણે એ રકમ મુહમ્મદશાહને પાછી મોકલી દીધી. આ

કારણથી અગર તે એમના જીવનની ગૂળખૂત ઉદારતાથી એ ગંજબક્ષ કહેવાય છે. ગૂજરાતી સુલતાનો સાથે એમનો સંબંધ વધતો ગયો, અને અહમદશાહે જ્યારે અમદાવાદ શહેરનો પાગો નાંખ્યો ત્યારે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો. અમદાવાદ શહેર વસાવવા માટે એમણે ખાસ સલાહ આપી હતી એમ પણ કહેવાય છે. રાજ્ય તરફથી એમને ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકા એટલે આશરે સાડાસાત લાખ રૂપિયા નજર ચતા. એમના ચરતારકારે ધણા છે. માળવાની લડાઈમાં હતની તારીખ એમણે અગાઉથી અહમદશાહને કહેલી તે ઉદ્દેશ આજળ જોયો છે. ધણા લોકો એમનાં સાનિધ્યમાં દટાવાનું પસંદ કરતા. આજે ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો એમની જાયામાં સૂતેલા છે. ગૂજરાતનો સૌથી મોટો સુલતાન મહમૂદશાહ ખેગડો, અને એનો પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ એ બ-નેની કબરા શેખ અહમદતી સામે જ છે. ધણા અમીરોનો કબરા પણ ત્યાં છે શેખ સાહેબ ઈ. સ. ૧૪૪૬-હિ. સ. ૮૪૯ માં ગુરુવાર તા. ૧૪ માંહે સંવાલને વેળાખેર પહેલાં મરણ પામ્યા. એ વખતે એમની ઉંમર ૧૧૨ આંદ વર્ષની હતી. એટલે ૧૦૮ સૌર વર્ષો થાય એ જીવનબર બહાચારી રહ્યા છે. કિંદના મુસલમાનોમાં એમનું માન ધણુ છે. દર ગુરુવારે એમની દરગાહના દર્શનાર્થે ધણા લોકો જાય છે. દસકોઈ તાલુકાનું મહબરા ગામ આજે એમનાં તાબાનું ગણાય છે. એમનો શાળે અને એની આસપાસનાં મકાનો સ્વાપત્યકળાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે મનાય છે અને એ મકાનોનો સમૂહ એક રમણીય સ્થળ છે. એનું વર્ણન આગળ જુદા પ્રકરણમાં કરીશું. ૩૧

કુટુંબજાલમ સાહેબ અને જુખારી સૈવહો

શેખ અહમદખંદુનું બંધિત તરીકે સ્થાન ગૂજરાતના મુસ્લિમ ખતિ-હાસમાં ધણુ જાણુ છે જ્યાં એક કુટુંબ તરીકે ગૂજરાતના મુસ્લિમ યુગના ધતિહાસમાં જુખારી સૈવહોનું નામ ધણુ મશહૂર છે અને ગૂજરાત સલ્તાનતના ધણા બાદશાહોમાં એ કુટુંબનું માન કાયમ રહ્યું હતું જાહેર

૩૧. ગુ. પાટનગર. અમદાવાદ. પ. ૬૭૪-૬૭૬, એમાં આ વર્ણન વિસ્તારથી આધારો સાથે આપેલું છે. તે ટેલર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સુલતાન મુહમ્મદને રકમ પાલી આપી તેથી ગજબક્ષ કહેવાય ■ એમ માને છે. પરંતુ એઓ પોતાની સાદ્દા નીચેથી જમે તે રકમ કાઢી આપતા એની ગમતારિક વાત પણ કહે છે. એમની સ્વાભાવિક હાસરવાને લીધે ગજબક્ષ કહેવાવા એ વધારે સુચત છે.

પ્રજામાં 'કુટુંબેઆલમ સાહેબ તરીકે મચદર છતાં એમનું 'આપુ' નામ સૈવંદ જુરહાનુદ્દીન અબુમુહમ્મદ અબ્દુલ્લા જુખારી છે. એમના પિતા નસીરુદ્દીન મુહમ્મદ ઉઝ્બા સુપ્રસિદ્ધ સંત શિરોમણિ સૈવંદ જહાલુદ્દીન મખ્દુમ જહાનિયા જુખારીના પુત્ર યાવ. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ગાદી ગૂજરાતના સુલતાનેના મૂળ પુરુષને મખ્દુમ જહાનિયા સાહેબના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થઈ છે. એમ કહેવાય છે. ૩૨ એ કારણથી ગૂજરાતના સુલતાનો એ સાહેબના વંશ તરફ હંમેશાં પૂજ્ય શ્રદ્ધિ રાખતા આવ્યા છે. હજરત કુટુંબેઆલમ સાહેબને 'જન્મ' દિ. સ. ૭૬૦ ના ૨૭મ્ માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો અને એમના પિતા એ દશ વર્ષના હતા ત્યારે જ સ્વર્ગવાસી થવાથી એમના કાકાએએ એમને ઉછેરને શાન આપ્યું અને ગૂજરાતમાં વસવાટ કર્યું તેથી તેઓ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાંથી આસાવલમાં આવીને વસ્યા. સુલતાન અહમદશાહે એમને માટે જનાવેશી કવિતાનો ઉલ્લેખ આ પૂર્વે જોયો. સુલતાને એમની પાસે આશીર્વાદની યાચના કરી ત્યારે કુટુંબે આલમ સાહેબે કહ્યું કે મારા દાદાએ (મખ્દુમ જહાનિયાએ) તમારા કુટુંબને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપ્યો છે. અહમદશાહે કહ્યું કે "એ તો કુટુંબને માટે આશીર્વાદ થયો. આપ અમદાવાદ સહેર સુખી યાવ એવો આશીર્વાદ આપો." એટલે કુટુંબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે "અહમદાબાદ અબ્દુલ્લા આબાદ"—પરમેશ્વરની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આબાદ રહેશે. ૧૧ એક વખત આ સાહેબ મધરાતે નિમાજ માટે જાગ્રા હતા એવામાં અંધારામાં એક ઢેકું એમના પગમાં વાગવાથી એમને લોહી નીકળ્યું. એ બોલી ઊઠયા : "ક્યા હે, લોહા હે, કે લક્કા હે, કે પરચર હે." સવારમાં સર્વેને ખબર પડી કે એ ઢેકામાં લોખંડ, લાકડું અને પરચર એ ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો. કુટુંબેઆલમ સાહેબે આ જાણીને હુકમ કર્યો કે 'એ ઢેકું' દાટી દો. કોઈએ એને કાઢવું નહિ. અને જે કાટશે તેનો વંશ રહેશે નહિ. " ઉલ્ટે એક સેવકે વંશ વિનાના રહેવાનું પસંદ કરીને પણ એ ઢેકું કાઢ્યું, ત્યારે લોકોને એ . અમલકારની જાણ થઈ. આ ઢેકું સહેનશાહ અહમદે પણ નવાઈ સાથે જોયેલું અને નવાઈની વીજ તરીકે તેને અરધું કરીને આખા લઈ જવા હુકમ કરેલો. પાટીનું

૩૨. કહે છે કે મખ્દુમ જહાનિયા સાહેબે અફરખાને મૂકી બનોને ખારેને આપી અને અને એની સખ્યા મુજબ એજ વશમાં ગૂજરાતના સુલતાનો યરો એમ કહ્યું. આ સખ્યામાં શંકા હતી તેથી સુલતાનેની સખ્યામાં પણ શંકા છે એમ તવારીખનારોનું મતનું છે.

આજે પણ વટવામાં એમની દરગાહમાં છે અને લોકો એને નવાઈથી જુએ છે. કુતુબેઆલમ સાહેબ હિ. સ. ૮૫૦ ના જીવલજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. જીવનના પાછલા ભાગમાં એ વટવામાં રહેતા હતા એટલે ત્યાં એમનો રોજ છે. અને આજે પણ એમના ઉરસ વખતે ત્યાં હજારો લોકો જાય છે.^{૩૩} રોજનું વર્ણન આગળ કરીશું.

કુતુબેઆલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. એમાં શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર નાસીરુદ્દીન અબુલ મદમૂદ ઉર્ફે શાહ બકા કહેવાતા હતા તે પણ મરાઠ્ઠર હતા. એમણે સુલતાન બહાદુરને ગૂજરાતની ગાદી મળવા માટેનો આશીર્વાદ આપેલો. છુખારી સૈયદોમાં એ ખાનદાન ચાલે છે. એમાં કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબના વંશના શાહી સૈયદો કહેવાય છે.^{૩૪} શાહઆલમ સાહેબ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું.

સૈયદ ઉસમાન શમે શુરહાની

કુતુબેઆલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય સૈયદ ઉસમાન શમેશુરહાનીનો ટૂંકો અહેવાલ અહીં આપવો જરૂરનો છે. એમની ધણી કરામતો કહેવાય છે. એ ખરા ત્યાગી પુરુષ હતા. કુતુબેઆલમ સાહેબના હુકમથી એઓ બહાવદીનપુરમાં બોધ આપતા હતા. પરંતુ સંતોને હમેશાં જમ બને છે તેમ, એમની પાસે ધણી માણસો બેઠાં થવા લાગ્યાં તેથી તેમને ફાંચું નહિ. અને માલમિલકતનો ત્યાગ કરીને સાબરમતીને સામે પાર તંબૂ નાંખીને રહ્યા. એ જગ્યાએ ઉસમાનપુર નામે પરું વસ્તું જે આજ સુધી કાયમ છે. બાદશાહી વખતમાં એ પરું અમદાવાદના સૌથી સમૃદ્ધ પરબ્દા-માનું એક હતું. આજે ગૂજરાત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ઉસમાનપુરમાં છે. સૈયદ ઉસમાનને 'શમે શુરહાની'—'દીવાનો પ્રકાશ' કહેવા. ઉસમાનપુરમાં

૩૩. ગ. પાટનજર અમદાવાદ; પૃ. ૧૭૫-૭૭ કુતુબેઆલમ સાહેબના રોજમાં અમદાવાદની ખાસેના વટવા ગામમાં, આજે પણ આ મિત્રજુગાઓ પરંચર બતાવવામાં આવે છે. અને અજબરની પેઠે કેટલાક મુસાફરોએ પણ એની બોધ લીધેલી છે.

૩૪. આજે એ જગને વડનાં ખાનદાન આખ્યા છે અને હવેરો લોકો એમને માને છે. શાહઆલમ સાહેબનું વર્ણન મદમૂદ બેગમના સમયમાં હતીશું.

એ સાહેબનો રાજ્ય અને લગ્ન મરિચક સુલતાન મહમૂદ ખેગડાએ બંધાવી તે આજે પણ અમદાવાદના જોવાલાયક મકાનોમાં ગણાય છે. સૈયદ સાહેબનો જિરસ, તા. ૧૫ મી જમાદી ઉર્વ અવલે થાય છે. એમણે કેટલાક સૂફી ગ્રંથો લખ્યા છે, એમાં 'મદારીજ ઉલ્ મઅરીજ' પ્રસિદ્ધ છે. એમની એક પ્રસિદ્ધ ગઝલમાં 'કહ્યું' છે કે "રાજયાસન દરવીશોના આગણાનું પાયરણું" છે. દુઃખ એ ફકીરોનું દ્રવ્ય છે. ફકીરોની કફનીમાંથી ચિરસ્થાપી દ્રવ્ય (આત્મચાન), મળે છે. દરવીશોને કનડવાથી દુઃખ આવે છે. એમના આશીર્વાદ તિરસ્કારને ફેરવીને, એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે." ૩૫

આ પ્રમાણે ગૂર્જા પાટનગર પાટણમાં અને ત્રી રાજધાની અમદાવાદમાં આ સમયમાં ઘણા સંતો યર્ષ ગયા છે. વિસ્તારના લાયકી બધાનાં વર્ણન અહીં યર્ષ શકે તેમ નથી. ભરૂચના સૈયદ ભરકુદ્દીન સદાદદી જે મખદુમ જહાનિયાના સગા થતા હતા તે પણ આ સમયમાં યર્ષ ગયા, એમની ફગર ભરૂચથી એક ગાઉ ઉપર છે. એમના વંશના આજે ભરૂચ તેમજ અમદાવાદમાં પણ છે. એ બધા સંતોનાં વર્ણનો મિરાતે અદમદીમાં આપેલાં છે. અહીં તેા જેમણે પોતે અગર જેમના વંશનોએ ગૂર્જરાતના મુસલમાન ઇતિહાસમાં નામ મહે એવો લાગ લીધો છે અગર તેા જેમનું સમરણચિહ્ન આજ સુધી પણ ઐતિહાસિક સમારક તરીકે જીવું છે તેમનું જ ટુંકામાં વર્ણન કરેલું છે. ૩૬

૩૫. ગૂ. પાટનગર: અમદાવાદ; પૃ. ૧૮૩.

૩૬. જેવે આ બધા સંતોની વિગત જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય એમણે કાછ નિનમુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબકૃત મિરાતે અદમદીમાં પુરવણીના ન. બાપાતરમાં અમર નવાબખની અને સીડનકૃત અચેછ તરજૂમામાંથી જોઈ લેવું. ગૂ. પાટનગર અમદાવાદમાં મણ કેટલાક સંતોનું દૂક વર્ણન આપેલું છે, પણ અમદાવાદની બહારના સંતોના વર્ણન માટે અદમદીમાં જ જોવું.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

"Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was effected in."—Morgan.

ગૂજરાતી સુસલમાન સમયનું સ્થાપત્યક
સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ છતાં મેળવી શક્યા નહિ

મુસ્લિમ સમયના ગૂજરાતના સ્થાપત્યનું ખરું વ્યક્તિત્વ અઢમદશાહના સમયથી શરૂ થાય છે, અને એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં મુસ્લિમ સ્થાપત્ય માટે સામાન્ય રીતે કેટલાક વિચાર કરવાની જરૂર છે. મુસલમાનોએ ભારતવર્ષ છત્યું. અનેક ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ ઉપર નૈતિક છતાં મેળવીને હિંદુઓએ પોતાની સંસ્કૃતિમાં સમાવી લીધાં, પણ મુસલમાનોની બાબતમાં મોટે ભાગે એમ ન બન્યું, એ જા પૂર્વે જોઈ ગયા. પરંતુ કેટલાક ક્ષેત્રોમાં મુસલમાનો પૂરેપૂરી છતાં મેળવી શક્યા નહિ એવા દાખલા પણ મળે છે. સ્થાપત્યમાં એ લોકો સંપૂર્ણ છતાં મેળવી શક્યા નહિ. એમાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રતિમા એ છતાં પ્રમાણ એણે ધર્યું છે. ગૂજરાતમાં એ છતાં પ્રમાણ એટલું તો એણે છે કે એને વિજય ન કહીએ તો પણ ચાલે, જે ક્ષેત્રમાં જિતાયેલી પ્રજા છતાંનારા કરતાં વધારે સંસ્કારવાળી અને આગળ પડતી હોય છે તે ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ સહેલાઈથી વિજય મેળવી શકતા નથી. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં ગૂજરાત એ સમયના સૌથી આગળ વધેલા દેશોમાંના એક હતો, એટલે એમાં તો વિજેતાઓ છતાં જતાં પોતે જિતાઈ ગયા.

હિંદુ—મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ

આ વિજય ગૂજરાતના સંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક વશસ્વી પ્રકરણ છે. છતાંનાર મુસલમાનો અને જિતાયેલા હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાં કેટલાકે મૌલિક ભેદ અને વિરોધો હતા સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં આવા વિરુદ્ધ મુજુબાંધી એ સંસ્કૃતિઓ એકત્ર થઈ એ ધનુષ્યળતિના ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ ખને

* આ પ્રકરણ સામાન્ય વાચનારને સાહિત્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં રસ પડે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાનું વર્ધવર સ્થાપત્યમાં પણ દેખાઈ આવે એવી વિરોધતાઓ વસ્તુ ધ્યાન જેથીને બતાવવાના ઉદ્દેશથી લખ્યું છે તેથી તેમાં સ્થાપત્યની પદ્ધતિઓ વાપરી નથી

એવો બનાવ છે. આ એકતાથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્થાપત્ય અદ્ભુત છે અને એનો ઇતિહાસ રસમય છે. ત્રીમ મૌલિક વિરોધને ક્ષીણ આ બંને સંસ્કૃતિઓ એકત્ર ન થઈ શકી. પણ સ્થાપત્યમાં શુ થયું? એક પ્રમાણમાં નવીન સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. એક પાર્થિવ હતી, બીજી અપાર્થિવ હતી. એક માત્ર વિરાટ જ હતી, બીજી વિરાટ પાયા ઉપર પણ, સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ હતી. એક સીધીને સાદી હતી, ક્ષીણ કર્મકાંક્ષી અનેક ગૂંચવણવાળી અને વિધિનિષેધથી ભરપૂર હતી. એક આધિભૌતિક હતી, બીજી આધ્યાત્મિક હતી, એક જગતને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતી; બીજી ઉચ્ચ આદર્શની, દૃષ્ટિએ જોતી. એક આ દુનિયાને જ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનો આદિ અને અંત માનતી, બીજી પુનર્જન્મ અને કર્મની અનંતતામાં માની, તેવો અંત લાવવાના આદર્શમાં માનતી.

એ જોઈઃ ગુજરાતમાં એક યથા

આવા, ત્રીમ વિરોધવાળી સંસ્કૃતિઓ ગુજરાતમાં બહુ થોડા ફેરફારથી એક બની એ તો જગતના દેશોના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક અમત્કાર જ કહી શકાય. એનો યથ વિજેતા રાજકર્તાને આપવો કે જિતાયેલી પ્રજાના પ્રબળ સંસ્કારને આપવો એ વિચારવાનું છે. ગુજરાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ એનો યથ પ્રબળી સંસ્કારિતાના મુજબ રહેલા ઉચ્ચ સંસ્કારના ઓજસને આપે છે.

સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ

મુસલમાનો પાસે પોતાનું સ્થાપત્ય તો હતું, માણસનો હૃદયમાં ગાંભીર્યની ભાવના પેદા કરે એટલું વિશાળ હતું, પણ એમાં લાભિત્ય અને કોમલતા નહોતાં. સર્વ પ્રકારના રસનું દર્શન કરાવે એવું સ્થાપત્ય ભાગ્યેજ હોય છે. દુનિયાની ઘણી પ્રજાઓએ સારા સ્થાપત્ય જોઈ કર્યા છે. કોઈમાં એક જે રસ ઉત્તમ વિકસ્યા છે તો બીજાની ઊભૂપ રહેવી છે. ભારતવર્ષના બીજા પ્રાંતોના સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ કઠિંક વધારે છટપટી થઈ છે એ ખરું છે, પરંતુ ગુજરાતના સ્થાપત્યમાં મનુષ્યહૃદયની કોમલતાના પ્રેરક રસો કઠિંક વધારે ડેખાય છે. મુસલમાનોના આવતા પહેલાંના ગુજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યમાં એવા રસોની વિપુલતા છે. મુસલમાનો આવ્યા પછી એમના સ્થાપત્યમાં રહેલા શુનદેવણું અને ગંભીર વિશાળતા ગુજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યની સર્વદેશીય કોમલતા સાથે મળતાં એક સર્વાંગ-

મુંદર, સર્વે રસથી ભરપૂર સ્થાપત્ય ઊભું થયું. ભારતવર્ષના મુસ્લિમ સમયના સ્થાપત્યમાં દિલ્લી જેવા કેન્દ્રસ્થાનમાં કે પ્રતિનાં સ્થાપત્યોમાં ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યનું સ્થાન આજે પણ અતેડું છે તેનું આ કારણ છે. છવ્ઠના અ-ન્ય વ્યવસાયોમાં જે બિન સંસ્કૃતિઓનો મેળ ન ખાવા છતાં સ્થાપત્યમાં જે મેળ અદ્ભુત રીતે સધાયો છે.^૨ એથી જ આ સમયના સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું છે.

મુસલમાનો સૂફા કેશમાંથી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સરકાર ધરાવતા ઠેરીમાં આઠ્યા હતા

મુસલમાનો દિ દની પશ્ચિમોત્તરના પ્રદેશોમાંથી હિંદમાં આઠ્યા હતા; અને દિલ્હીમાં કાયમનું ચાલુ નાખ્યા પછી દિ દના પ્રતિ જીની ગુજરાતને પણ ચૌદમી સદીની શરૂઆતથી જીવી, સંસ્કૃતિક દષ્ટિએ અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારતની પ્રાચીન પર પરાયો કવળ બિન અને નવીન સંસ્કૃતિના પ થો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંલ્યો. એમાં એમને સફળતા મળતા લામિ સમય વીત્યો અને પૂરી સફળતા તો નજ સાંપડી દરેક પ્રાતમાં બિન્ન બિન ક્ષેત્રોમાં પણ સફળતાનું પ્રમાણ વધતુ જોણું જ રહ્યું. મુસલમાનોએ લશ્કરી દષ્ટિએ બળવાન જમાવટ કરી હતી, પરંતુ એમના દષ્ટિબિંદુનું કેન્દ્ર તો અરબ્બતાનમાં જ હતું, અને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં એમને એ દેશમાંથી ખાસ કંઈ આકર્ષક મળે તેમ નહોતું^૩ એ લોકો વિજેતા થઈ

૨. Cambridge History of India III. P. 570-71 આમાં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સર લેન માર્શલે લખ્યું છે. હિંદુ અને જીન મંદિરો ને મસ્જિદોમાં ફેરવાવાની રીતને Remarkable in History of Architecture કહે છે ને લખે છે કે : "To create a successful building out of such alien materials, to reconcile two styles so characteristically opposed, without transgressing the standard formulas of Islamic Art might well have been deemed an impossible task." Sir T. C. Hoys આ સ્થાપત્યોની મેળવણીને "The varied offspring of this strange union કહે છે." કર્નલ યેટ Travels in Western India V. 35૮. કહે છે કે :—"We must admire the perseverance and skill which have surmounted the difficulties of rearing saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast could scarcely be furnished than exists between Muslim Architecture."

૩. સર લેન માર્શલ Cam, His Ind, III. P. 669. "The Arabs

એવા દેશમાં આવ્યા હતા કે ત્યાં કલામય સ્થાપત્યની પરંપરા ખૂબ જ પ્રાચીન હતી, અને એમાં પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં તે સર્વત્રેષ હતી.

હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિકસ્થાનોના બેદ અને સામ્ય
 હિંદુ મંદિરો એક અગર બહુ જ થોડાં માણસો એક સાથે પૂજા કરી શકે એ રીતે બધાંતા હતાં જ્યારે ઇસ્લામની મસ્જિદો મોટા સમૂહમાં કોઈ પ્રકારના બેદ વગર લોકો પ્રાર્થના કરી શકે એ રીતે બંધાતી હતી. ઇસ્લામમાં ખરી રીતે તે પ્રાર્થના કરનાર અને પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ જ ન બેધએ એવો સિદ્ધાંત હોવાથી ખુદશા મેદાનમાં કે જમે ત્યાં પ્રાર્થના થઈ શકતી. પરંતુ પ્રાર્થનાને માટે પવિત્ર વાતાવરણવાળું સ્થળ નિશ્ચિત થવું જોઈએ એ મનુષ્યસ્વભાવની પ્રકૃતિ હોવાથી આરખના સામાન્ય ધરની રૂઢી મુજબ વચ્ચે ખુદશો એક રાખી ઝોરડા અને પડાળાઓવાળા પ્રાર્થના સ્થળનો પ્રચાર થયો અને એ સિદ્ધાંત ઉપર મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઈ. મુસ્લિમો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે આરખો એમના પોતાનાથી વધારે મુધરેશા તુર્કો અને અફઘાનોના સંસર્ગમાં આવ્યાથી મુસલમાન સ્થાપત્ય તે સમયે ઠીક ઠીક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું. હિંદમાં મંદિરોના સ્થાપત્યમાં મૂળભૂત બેદ હતો છતાં કોઈ કોઈ પ્રતિમાં એક ઝોરડા અને પડાળાઓવાળા ધરોની બાંધણી કોઈક અંશે આરખોના નિવાસસ્થાનોને મળતી આવતી હતી, અને એ રીતે મંદિરોમાં પણ કેટલેક અંશે જણાતી હતી. મુસલમાનો હિંદમાં પગભર થયા ત્યારે

themselves possessed in it or no reason for art of building." આરખોના પ્રમાણમાં અફઘાનો અને તુર્ક લોકોને બાધામનો સોખ હતો એમ ઈર નોન માને છે. ઈર નોન એમ પણ માને છે કે કેટલાક લેખકોએ ઇસ્લામીઓને બિનફેળવાયેલા, જમથી અને પણ એવા ચીતર્થા છે, અને એવા સોખ બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ ઠીકી હતી સસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો ઉપર થઈ આવ્યા એ વાત સત્ય નથી. એ લોકો કુર હરવેલા હતા અને તેમપૂતો તેવી chivalry (નકાર-શૌર્ય) એમનામાં નહોતી એટલું કહી શકે છે.

૪. Percy Brown: Indian Architecture : (Islamic) P. 3.

૫. પર્સી બ્રાઉન-ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચર ઇસ્લામિક, પ્ર. ૧-માં આ પ્રમાણે લખે છે: આપણમાં દક્ષિણમાં મંદિરોમાં વચ્ચે મુજબ મંદિર અને વચ્ચે થીક રાખી પડાળાઓનો વિવાજ દેખાય છે જોનાએ એ રીતે પડાળાઓમાં તીર્થ કરોનાં બિનાવવાની ચેતના કરી. દક્ષિણના મંદિરોમાં ખાસ કરીને તિવરમંદિરમાં ચિત્રનાં પૌરાણિક સ્વરૂપોના નાના આલયો પડાળામાં રહે છે.

ભારતની શિલ્પસ્થાપત્યની કળા તો ટોચ ઉપર હતી એ આ પૂર્વે જ્ઞેઈ ગયા. અહીં મંદિરો પણ પૂજ્ય સંખ્યામાં અને પૂજ્ય સમૃદ્ધ હતાં, એટલે આવનાર વિદ્યાર્થી વિજેતાને ગોતાના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ તૈયાર સામગ્રી પણ મળી શકે તેમ હતું. તે સાથે દેશના કારીગરો અને સ્થપતિઓ વિચિત્ર કૌશલ પણ દેશના કારીગરોમાં પ્રથમ પકિતમાં એમ એવા હતા,^૬ એટલે આ નવા વિજેતા એમના ઉપર કૌશલ જાતનો મોટો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ; અને ઈસ્લામના મૂળ સિદ્ધાંતોને ખાસ વિરોધ વગર દેશી સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો સાથે કેવી રીતે મટાવવા એ કાષ્ટ એ કારીગરોને સળ ચર્ષ પડ્યું. સ્થાપત્યમાં અલંકારોનો શોખ હિંદુઓ જોવા મુસલમાનોને પણ હતો, એટલે એ ક્ષેત્રમાં આ કારીગરોને માત્ર સ્વરૂપ જ બદલવાનાં હતાં. એ કારણથી પણ ખાસ વિરોધ નરમ પડી ગયો હતો.

મુસલમાન સત્તા દિલ્હીમાં કાચમ થઇ

અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં મહમૂદ ગઝનવી તો માત્ર લુદ અને થાડી તોડફોડ કરીને જતો રહ્યો હતો. તે પછી એ સદીગો પછી દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સલ્તનત પગબર થઇ હતી અને ઈસ્લામના સિક્કાત પ્રમાણે એમને બાધકામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. એ રીતે અજમેર અને દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કળા વૃદ્ધિ પામતી થઈ તે ખીલજી સુલતાનોના સમયમાં સારી રીતે ખીલી હતી, અને પ્રાંતોમાં એનાં અનુકરણો થવા મંડ્યાં હતાં.^૭ ગૂજરાતમાં એ સમયે ભરૂચ, ધોળકા, ખલાત વગેરે રથોએ

૧. Percy Brown. Islamic Architecture : P. 45. "The Muslim rulers...were fortunate in finding in the country of Gujarat some of the most accomplished artizans in the whole of India". આગળ લખે છે કે આ કારીગરોના મદદાગનો હતો અને લાક્ષણિક વધા જૈનો મંદિરો બાંધતા હતા; અને એવાં ઘણાં દેશના અલંકારરૂપ મંદિરો હતાં કે:—"So that architecture and the arts associated with it had become part of their racial consciousness". આમ મુદર બાબામ એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ વર્ષ પડ્યો હતો. હિંદુ રીતો મુસ્લિમોએ કેમ અદલ્ય કરી તે માટે કુચુસન કહે છે:—"The truth of the matter is, that the Mahomedans had forced themselves upon the most civilized and most essentially building race at that time in India" (His. of Ind. & Eastern Architecture, P. 527.)

૭. દિલ્હીના શરૂ થયેલું મુસલમાન સ્થાપત્ય ખીલજીઓના સમયમાં ઉત્તમ હકાએ પહોંચ્યું એમ કલાવિવેચકોનો માને છે. સર જોન ગ્રાન્ડીલ અલ્-ખાલ્દીની દુરવા

મસ્જિદો બંધાઈ હતી તે આ પૂર્વે જોઈ ગયા, પરંતુ ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોને નવા સ્વરૂપમાં ધરાવી એક પ્રાંતિક વિચિત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય પાટણથી ગુજરાતનું પાટનગર બદલાયા પછી અમદાવાદમાં શરૂ થયું એમ કહી શકાય.

ગુજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોના પ્રમાણપત્રો

અહીં એક ખીજ વાત કરી દેવી જરૂરી છે. આપણા સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો છે અને વંશપરંપરાથી એના જાણકાર પણ દેશમાં છે, પરંતુ આ ખાખતનો તુલનાત્મક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો અંગ્રેજોએ કર્યો એટલું કબૂલ કરતાં આપણે સ્વાભિમાન ઝાણું કરવું જોઈએ. કોઈ દેશી સિદ્ધાંત ન સમજ્યા હોય તોપણ આ વિદેશીઓએ આપણા સ્થાપત્યનો સહક્રમ અભ્યાસ કર્યો છે અને એમની ટીકાઓ તથા એમની અંગ્રહિઓની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ એવી મારી નમ્ર ગાન્યતા છે, એટલે ફર્ગ્યુસન, હેવલ્સ, બર્નેસ, ક્રિસ્ટી, માર્શલ અને પ્લાઝિનના મંતવ્યો આપણે વિવેકબુદ્ધિથી જોવા જોઈએ. એ કારણે જ્યાં ઠીક જણાય ત્યાં એમના પોતાના સંદેહોમાં ઉતારા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં તે ખતાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાંતોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું

ગુજરાતી કારીગરોએ ઇસ્લામના ધાર્મિક નેતાઓના સૂચનોને મસ્જિદની રચનામાં અગત્યનું અને મુખ્ય સ્થાન આપી પોતાની પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે બાંધકામના ખીજ સિદ્ધાંતો અને અલંકારો પોતાના રિવાજ પ્રમાણે જ ચાલુ રાખ્યા. ઇસ્લામની મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોની સામર્થ્યે ફરફાર વિના પણ વાપરેલી દેખાઈ આવે છે. તે યથાર્થને જોઈશું, પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી દેશી કારીગરોને ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો નજર આગળ રાખીને પોતાની રીતે બાંધકામ કરવાની જરા વધારે છૂટ મળી, અને હિંદુઓમાં સર્વત્રેષઠ ગણાતા ગુજરાતી કારીગરની કુચગતાથી બાંધકામમાં જે મજબૂતાઈ સાથે મનોહરતા આવવા મંડી તેથી વિધર્મી વિજેતાઓને ફરિયાદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ મળ્યું નહિ. આ કારણથી

માટે જોઈ જવાવ કરતા હોય તેમ ઉત્તમ જાગે. એજે બાંધ્યું એ માટે હોય છે અને એ ફૂર તેમજ બાંધકામનો યોગ્ય બને દોષો એમ કહી મન વાળે છે, અને અને એને Imaginative કહે છે। *Corn. His. III P, 557.*

૮. Sir T. C. Hope : Ahmedabad Architecture, P. 21 : As to style, it was the singular fortune of the Mahomedans to

ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય નજીવ ફરકાર સાથે જાણે પ્રાચીન દેશી સ્થાપત્ય જેવું જ દેખાવા લાગ્યું, અને જે મિશ્રણ થયું તે ઊલટું એની શોભામાં અભિવ્યક્તિ કરે તેવું નીપજ્યું^૯ હિંદુ મંદિરોના સ્થાપત્યમાં જે અંધારાનો આભાસ, જે ડિંગણાપણું હતું તે ધરદામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હવા અને અજવાળાથી ભરપૂર અને ઘુસંદ બન્યું. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય કેવળ વિરોધી તત્ત્વોના મિશ્રણથી ઊલટું વધારે આકર્ષક અને મનોહર બન્યું, અને જે સિદ્ધિ જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક અમત્કાર ગણી શકાય એવી થઈ. ઘુસંદ કામળતાનો, લાલિત્યથી પૂણું મહાકાંબનો, ભરપૂર અવકાર સાથે જ સ્વચ્છ સાદાઈનો, મજબૂતાઈ સાથે લાવણ્યનો જે સુમેળ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં સંધાયો છે એવો હિંદના અન્ય પ્રાંતના કે હિંદ બહારના દેશોના સ્થાપત્યમાં જકવો મુશ્કેલ છે.^{૧૦} ભારતમાં એક પૂણું પડી જવાથી અને ગૂજરાતીઓને વેપાર સિવાય બીજી કોઈ જાહેરાત કરવાની ટેવ ન હોવાથી રામ, મીસ કે દિલ્હીના સ્થાપત્ય જેટલો રસ આપણા આ સ્થાપત્યમાં કોઈ પતાવતું નથી.

યાંબલા-પાટલા અને કમાનો

સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ન જીતરીએ તો હિંદુ સ્થાપત્ય યાંબલા અને પાટલા ઉપર ઊભેલું અને તે કારણથી નીચું હતું એમ કહી શકાય. યાંબલાને ઊંચા કરવા માટે પણ હિંદુ સ્થપતિ એક યાંબલા ઉપર કલાની ક્ષતિ ન થાય એવી રીતે એક બીજો નાનો યાંબલો ગોઠવીને ઊંચાઈ લાવવા પ્રયત્ન કરતો. કમાનોની રચના હિંદુઓ બાંધતા હતા ખરા, પરંતુ એની બાંધણીથી

find themselves among a people, their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them, they were moulded by them; and, though insisting on their own bold features of minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillared hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostrate foe."

૯. આ માટે સમગ્ર બધા જ કલાવિવેચકો એકમત છે તે તેમના અભિપ્રાયોના આ પૂર્વે અને પછી લખાયા આખ્યા ■ તે ઉપરથી સમજાવે.

૧૦. આ માટે સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોના અભિપ્રાયો આ પ્રસંગને છેડે એક સાથે જ આપે "

એઓ દેવાયેલા નહોતા મુસ્લિમોના આધિકારમાં કમાન મુખ્ય હતી અને તેથી એ ઈસ્લામી આધિકારના સિદ્ધાંત જેવી ગણાઈ હતી. મુસલમાનોએ દિલ્લા કમાનોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો, એથી એમનાં મહાનો બિંચાં છુલંદ અને વધારે મોટાં થવાથી વધારે હવા અજવાળાવાળાં થયાં. ગુજરાતી મસ્જિદોની આંધણીમાં કમાનોનો વિકાસ ધીમે ધીમે પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે^{૧૧} ગુજરાતના ઘણાં સોળઓમાં અને મસ્જિદોમાં જૂની દિલ્લુ યાંકના પાટકાનો રીત કાયમ પણ રહી છે, અને ઠારીગરોની કુશળતાને લીધે એ રીતમાં પણ લલિત મનોહરતા આવી છે, એનાં ઉદાહરણો વધારવાને નોંધવું. કમાનોની રચનામાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં કાંઈકે કાંઈકે ફેર છે. ગુજરાતની કમાનોનું રચન એમાં જુદું તરી આવે તેવું છે. કઈ કમાનની રચના મુદર અને મનોહર લાગે એ મતબેદને વિષય છે, છતાં ગુજરાતની કમાનોમાં ખોજી કમાનો કરતાં લાલિત્ય વધારે હોય એમ પૂખાઈ આવે છે. મોઝઘાઈ કમાનો કરતાં એ કાંઈ વધારે આકર્ષક લાગે છે^{૧૨}.

મસ્જિદની રચના અને નકશો (Plan)

મક્કા શરીફ દિલ્થી પશ્ચિમ દિશામાં છે એટલે મુસલમાન હમેશ પશ્ચિમ તરફ તુખ રાખીને પ્રાર્થના કરે છે. એ કાગ્જે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી જ હોય છે. ઉપર જોયું તેમ એની સામાન્ય રચના, એક પૂર્વાભિમુખી મોટા પ્રાર્થનાના આચ્છદિત ઓરડા, વચ્ચે ચોક અને

૧૧. જુદી જુદી કમાનોની રચનાના ચિત્રો માટે પરદી બાકનના ઈંગ્લિશ આર્કિટેક્ચર-ઇસ્ટાબ્લિશ્મેન્ટ—એ ગ્રંથની પ્લેટ-૪ થી જુઓ. એમાં સરખામણી માટે આખી દુનિયાભરની કમાનોના ચિત્રો છે. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની કમાનનું ચિત્ર એમાં છે ગુજરાતી મસ્જિદોની કમાનો દિલ્લીના ખીલજી સમયના ક્યાપલ્ય માથી આવી લાગે છે અને એમાં સુધારા થયેલા છે. ગુજરાતની શરૂઆતની મસ્જિદો કરતાં સોળમી સદીની મસ્જિદોની કમાનો વધારે સારી છે. ગુજરાતની કમાનોની ચર્ચા માટે જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૩-૪.

૧૨. ગુજરાતમાં મોઝઘોના આવ્યા પછી મોઝલ સમયની કમાનો બધાંટી થઈ આ કમાનો કેવળ જુદી પડી જાય છે. ભાષા પીની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના દેશોની અને અમદાવાદની કમાનો એક મન્મઝિદુમાથી થયેલા વતુલ જેવી છે મોળ કમાન ઉપર ગુજરાતી કમાનને અલ્લી કરેલી છે ન્યારે મોઝલ સમયની કમાનોને એ મન્મઝિદુનોથી કરેલા વતુલોના બાજ ઉપર અલ્લી કરેલી છે. અમદાવાદમાં બદના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં બદનાની મહિરની જોડેના દરવાજાની કમાન મોઝઘાઈ છે ન્યારે તેની અદરના બે દરવાજાઓની કમાનો ગુજરાતી છે, તે સહિત જોવાથી એક સમજાયે.

આસપાસ પડાળાઓ, એ ભતની હોય છે પ્રાર્થનાના ઓરડાને સિવાન કહે છે હિંદુ મંદિરમાં આથી જુદી રચના છે એમાં સૌથી આગળ યાંભવા ઉપર નાના ઘૂમટવાળો મડપ હોય છે એની પછી મડપ હોય છે, અને એ પછી ચર્ચગૃહ હોય છે આ બધું થોડા ભક્તો એકી સાથે બેગા થઈ શકે એટલું નાનું હોય છે, અને દેવની પ્રતિમાવાળું ચર્ચગૃહ તો પ્રમાણમાં છેક જ નાનું હોય છે મસ્જિદમાં એક સાથે મોટા સામાન્ય જનસમુદાય બાજ લઈ શકે એવો વિવાજ હોવાથી સિવાન, ખુલ્લો ચોક, વગેરે મંદિરના પ્રમાણમાં મોટા હોય છે સિવાનમાં ન માર્ચ શકે તે ખુલ્લા ચોકમાં પણ નિમાજ પઢી શકે છે એટલે પૂર્વાભિમુખી મસ્જિદોનાં સિવાનની ઉત્તર દક્ષિણ લખાઈ વધારે ગાંખવી પડે છે, એ મંદિર અને મસ્જિદની રચનાનો મુખ્ય ભેદ છે ગુજરાતના કારીગરો મંદિરના મડપોની રચનામાં નિષ્ણાત હતા એટલે મસ્જિદોની રચનામાં એ જ રીત એમણે અજબ ખૂબીથી વાપરી કમાનોની સારી આરાહ ન હોવાથી મડપોની યાંભલા પાટલાની રચના મસ્જિદોમાં એમણે કાયમ રાખી, અને મંદિરની પૂર્વ-પશ્ચિમની લખાઈને મસ્જિદના સિવાનની ઉત્તર-દક્ષિણ લખાઈમાં ફેરવી નાંખી, અને એમ કરવામાં એમણે ઉત્તર-દક્ષિણ મડપોની હાર ઊભી કરી સિવાન પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળું કરવું પડ્યું ત્યાં એની મડપોની હાર એમણે બેગાથી આનાં ઉદાહરણો આગળ જોઈશું ૧૩ મડપ એ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતનો મૂળ તત્ત્વરૂપ પાયો છે

મસ્જિદની બાંધણીમાં પ્રવૃત્તિ

આ પ્રમાણે મુખ્ય બાંધણી મોળ્યા પછી ગુજરાતી કલાકારોએ એને આદર્શક બનાવવા માટે પોતાની પરપરાગત રીતો અજમાવવા માંડી, અને ઇસ્લામી ચાલની ગુજરાતમાં સ્થાપના થવા પછી એકથી દોઢ સદીમાં આ મિશ્રણમાં એ લોકોએ સપૂર્ણ સફળતા અને ખ્યાલિ મેળની ઉચ્ચ સિખરે પહોંચીને ગુજરાતી કળાથી મુગ્ધ થયેલા મુસલમાન-બાંધકામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા-અમલદારોને પણ ઈસ્લામના મૂળમૂલ

૧૩ જુમા મસ્જિદ એવી મોટી મસ્જિદોમાં મડપોની હાર બેગાથી છે જ્યારે નાની મસ્જિદોમાં એક હાર છે મડપોના ચામચાની રચનાથી આખાં સિવાનની યાંભલાની રચના જોનારને કટાણે નથી આપવી જ્યારે એક હારમાં યાંભલા હોય તેમાં વધુ નથી લાગત એટલે એક કલાવિવેચકે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના સિવાનના ચાલ જની રચનાને મદુરાના મીનાક્ષીના મંદિરના મોઢા હવેર યાંભલાના સમામ રૂપના યાંભલાની રચના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારની ગણી છે મદુરાના યાંભલાની રચના જોનારની આજને કટાણે આપે તેવી છે

સિદ્ધાંતોનો, જાંન ન થાય ત્યાં દેશી - કલાકારોને છૂટે હાથે, કામ કરવા દેવામાં કાંઈ વધો નહોતો. એટલે ઉપર જોયું તેમ મદિરાના મંડપની ગોઠવણી માત્રમાં ફેર કચી એની અંદરના અલંકારો તથા બહારના મહોરાના શણગાર માટે આ કલાકારોએ હિંદુ મદિરાની રીતોને, એમ ને એમ જ કાયમ રાખી, જોનારની આંખને ખરાબ ન લાગે, અને આકર્ષણમાં જલદો વધારો કરે એવી રીતે ગોઠવી દીધી. આ કાર્ય એ લોકોએ કેવી કુશળતાથી કર્યું તેની પ્રગતિ ટૂંકામાં જોઈ એની ઉત્તમતાનું વર્ણન તે તે ઉદાહરણોના વર્ણનમાં કરીશું. વાસ્તવ ધોળકા અને અંભાતની મસ્જિદો બધાયા પછી અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલાં ભદ્રમાં આવેલી રાજગઢની મસ્જિદ પહેલી બંધાઈ, અને એમાં પ્રગતિ પામેલા બાંધણીના સુધારા બહુ ઓછા દેખાવા છતાં એ સાથે જ સરૂ થયેલી જુમા મસ્જિદની બાંધણીમાં હિંદુ કલાકારોની કલાને ખૂબ જ વેગ મળ્યો. જુમા મસ્જિદ પછી તે ગૂજરાત સંસ્તનતનાં ધાર્મિક મકાનોમાં પ્રુક્તળ પ્રગતિ સધાઈ એ ઉદાહરણોમાં જોઈશું.^{૧૪}

હિંદુ સ્થાપત્યની મેધનાદ-મંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ઘટાવી

મસ્જિદના દેખાવ અને બાંધણીમાં આકર્ષણ અને વિવિધતા લાવવા માટે ગૂજરાતી કારીગરોએ જે જે રીતો કુશળતાથી વાપરી તેમાં સર્વથી પહેલું અને મહત્વનું સ્થાન સિવાનના મધ્ય ભાગને જોયો બનાવી એમાં એક કે વધારે માળ બનાવ્યા એ રીતને આપી શકાય. મદિરામાં માળ બનાવવાની રીત હિંદુ કારીગરોને પ્રાચીન પરપરાથી જાણીતી હતી. અને એને મેધનાદ મંડપ કહેતા હતા. આ મંડપની રચના ગૂજરાતી સ્થપતિ-ઓની ખાસ વિશેષતા હતી. મદિરા અને મસ્જિદની બાંધણીના મૌલિક ભેદ પાછળ ચર્ચા છે તે જોતાં આ મંડપની બાંધણી મસ્જિદના સિવાનની સાદી ને સીધી રચનામાં શી રીતે ગોઠવણી એ એક મોટી ગૂચવણનો પ્રશ્ન કહી શકાય. મસ્જિદમાં આ મેધનાદ-મંડપની રચના ગોઠવવામાં આપણા સ્થપતિઓને જે સફળતા મળી છે તે એક મહત્વની સિદ્ધિ તરીકે ગણાવી શકાય. દિલ્લીમાં, સુલતાનોના સમયમાં બધાયેલા મુસલમાન સ્થાપત્યનું અનુકરણ કરી માત્ર વચલી કમાન કે વચલો ધૂમટ ધીજ લાગ કરતાં સંદેજ જોયો લઈ દેખાવમાં આકર્ષણ લાવવાની સાદી રીતથી આ ગૂજરાતી

૧૪. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યની બાંધણીનો ઇતિહાસ. અદમદશાહ અને હૈબતખાનની મસ્જિદની બાંધણીથી જુમા મસ્જિદ અને ઉચ્છેદલી બધાયેલી સીદીસઈદની મસ્જિદ સુધીની બાંધણીનો પ્રગતિ આ વાત સિદ્ધ કરે છે.

સ્થપતિઓને સતોષ ન થયો, એટલે પ્રમાણુમાં મોટા કદની મસ્જિદોમાં સિવાનના દરને અનુરૂપ હી ચાર્મના મેખનાદ-મંડપ એમજો સિવાનના વચલા ભાગમાં દાખલ કર્યા પદરમી સદીમાં મારવાડમાં સાદી અને રાણપુરનાં જૈન મંદિરોમાં આ મંડપો ઘણા આકર્ષક બનાવેતા છે એ જ સમયની લગભગમાં અમદાવાદમાં લુમા મસ્જિદ બંધાઈ અને એમાં આ રીતનું કુશળ અનુકરણ થયું. અનિવારમી અને તેરમી સદીમાં મેખનાદ મંડપના દાખલા મળે છે, એટલે આ કારીગરોને આમાં કાંઈ નવું નહોતું. ખીજાં નાના મોટા અલકારોને બાજુએ મૂખ્યે તોપણ આ મંડપ ઘટાવવાની કુશળતાને ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય તરતલ દિંદુ સ્થાપત્ય છે અને ગુજરાતી જ છે એમ કહેવામાં વધી નથી અમદાવાદની લુમા મસ્જિદમાં યોજેલી આ રીત આંધાનેરની લુમા મસ્જિદમાં સપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી તે યથાસ્થાને જોઈશું. મુરોપિયન લેખકો આ વાત સમજવા નથી તે આમજ જોઈશું. ૧૫

મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કદેવાતી કલાની ચર્ચા

મસ્જિદોની બાંધણીમાં આ રીતે વચસો ઘૂમટ જાયો કરી વચસો ઢાલ લાવવાની રીતને મુરોપીય નિષ્ણાતો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે અને સ્થાપત્યના ઘણા લેખકોએ એ રીતનું વર્ણન કર્યું છે આમાં પે પૂર્વના ઢેરીના સ્થાપત્યના સર્વત્રેષઠ અભ્યાસી શ્રી ફર્ગુસન આ વાતની તોષ લે છે અને સાદીના જૈન મંદિરનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ એમને એક શકા જોડે છે કે મસ્જિદો દમેશા પૂર્વાભિમુખી હોવાથી સવારથી બપોર સુધીનો સર્વનો તાપ તો સીધો અદર આપી શકે છે,

૧૫ મુરોપિયન લેખકોએ હવા અભવાણુ લાવવાની આ રીત છે એમ કહી એની ખૂબ ચર્ચા કરી છે મેખનાદ-મંડપના અનુકરણનો વાત એ લેખકો સમજવા દોર એમ લાગત નથી આ મંડપની રચના આપણા ગુજરાતની ખાસ વિશેષતા હોય એમ મને લાગે છે કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "એન્સાઈકલોપિડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર" નામના જોડા ૩ થયા મેખનાદ-મંડપનું નામ દેખાણ નથી એ જણાવવાઈ છે બીમદેવ ખીલ્લે સોમનાથના મંદિરને મેખનાદ-મંડપ કહાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે રાણપુરના જૈનમંદિરને પૂર્વ મેખનાદ-મંડપ અમદાવાદના ઉસમાવ પુરના એક જૈન ગૃહસ્થે કરાવ્યાનો અકબરના સમયનો લેખ છે એ કદાચ જ્યોર્જિયાર કરાવેલ દરો પ્રાચીન કાળથી આ રચના આપણા સ્થપતિઓને સિદ્ધ દત્તી મુરોપિયન લેખકોના મત માટે અમદાવાદના ઇતિહાસ પૃ ૨૧૮ થી ૨૭૩ માં ચર્ચા કરી છે ફર્ગુસન Architecture of Ahmedabad માં પૃ ૭ ૮૦ અને હેવલ Indian Architecture ૫. ૭૨ જોવ.

અને સાજના સ્વર્ણનું તેજ તો આ રચનાથી કોઈ રીતે આવતું જ નથી. તે મસ્જિદો ઉત્તર કે દક્ષિણાભિમુખી બંધાતી હોત તો આ રચના અજવાળા માટે હોય એમ મનાત. કુર્બુસને આ રચના સાદીના મંદિરમાં અવલોકી છે એટલે એમને એમ લાગે છે કે આનો અજવાળા સિવાય કોઈ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ, અને પ્રથમ મહેલોની કોઈ પ્રકારની રચનામાંથી આનું અનુકરણ થયેલું હોવું જોઈએ. આ મંતવ્ય કંઈક વધાર્યું છે. કુર્બુસનના આ મતની ટીક ટીકા હેવલે કરી છે અને એમાં આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું કુર્બુસને ઉમેરવું જોઈએ એટલી માત્ર નિર્બળ ટીકા કરી કુર્બુસનના જ શબ્દોમાં હેવલે એના વખાણ કર્યાં છે, અને પોતે કંઈ નવો પ્રકાર પાડ્યો નથી. જ-નેએ જુદા જુદા કોણથી સાદીના જ મંદિરના આધાર સચિત્ર આપ્યા છે, એટલે કુર્બુસનની માન્યતામાં હેવલે કંઈ નવું ઉમેરી શકતા નથી. ૧૬

મસ્જિદમાં માળ કરવાતું કારણ અને હેવલેના મતની ચર્ચા

આમાં એક જ અનુમાન સક્ય છે કે સામાન્ય રીતે મસ્જિદનું સિવાન અને એના મહોરામાં વૈવિધ્ય આવી શકે એવું કોઈ બનવું સક્ય નહોતું. કમાન ઉપરાંત મિનારા એ મુસ્લિમ ધાર્મિક સ્થાપત્યનું ખીજું ચિહ્ન છે, અને એકલા મિનારાથી મકાનનો ઉડાવ બરાબર લાગતો નથી, એટલે ગુજરાતના કારીગરોએ દેખાવના ઉડાવની વિવિધતામાં સંગીન ઉમેરે કરવા અને મહોરાને ખૂબ જ આકર્ષક બનાવવા હિંદુ અને જૈન મંદિરોની આ રીત મસ્જિદોમાં અજમાવેલી હોવી જોઈએ, અને એમ કરવામાં એમને ઇસ્લામના કોઈ સિદ્ધાંતનો લંબ કરવો પડે એમ હતું નહિ, અને આકર્ષક ખૂબ વધવાથી બંધાવનારાએતો તે બિહટો ટોચ મળે તેમ હતું. હિંદુ મંદિરની મંડપો સાથેની લગાઈ પૂર્વ-પશ્ચિમ હતી જ્યારે સિવાનની લગાઈ ઉત્તર-દક્ષિણ હતી તે ઉપર જોઈ ગયા, તો આ લગાઈમાં વૈવિધ્ય શી રીતે લાવવું એ એક પ્રશ્ન ઘર્ષ પડ્યો હોવો જોઈએ. મંદિરમાં આગલા મંડપના ઘૂમટ કરતાં વચલા મંડપનો ઘૂમટ જરા જાંચો અને ગર્ભગૃહ ઉપરનું ચિખર એનાથી પણ વધારે બંધું કરી ઉત્તરોત્તર બંધા દેખાતાં મિરિશુંગોનો દેખાવ આપ્યો. ૧૭ એ રીત મસ્જિદમાં આ કુશળ

૧૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ : ૫. ૨૭૦.

૧૭. Havel : Himalayas in Indian Art : Plates : VII અને VIII.
ઈ. ખો. હેવલે આપણી કલા અને સ્થાપત્યના એક સદૃશ્ય વિવેચક છે. ૫૩મી ધાકન,

કલાકારોએ સિવાનનો વચ્ચે ભાગ ધૂમટ ઊંચો કરીને એક અગર બે માળ ઉમેરીને કર્યો અને તેથી આખા બે સીધા સિવાન કરતાં આ કોણબંધથી દેખાવમાં ગિરિ-શૃંગો જેવું વૈવિધ્ય લાવવામાં સફળ થયા. આમ કરવાથી દયા અજવાળું અને દેખાવ બંને આપોઆપ સમવાયાં હોય એમ બને. પરંતુ દેખાવનું જ કારણ મુખ્ય હોય તો નવાઈ જેવું નથી. હેવલ પેતે દિમાલય પર્વત ઉપરના પોતાના પ્રેમના આવેશમાં હિંદુ મંદિરોના શિખરોની મોઠવણ અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગિરિશૃંગો જેવો દેખાવ દિમાલયનાં શૃંગો અને કૈલાસ શિખર ઉપરથી રચપતિઓએ દર્શ્યાં હોય એમ માને છે. કદપના ધણી જ સુંદર અને ભગ્વ છે, અને એ ખાતર એને માનીએ તોપણ વધી નથી. આ રચના આંખનેરની જુમા મસ્જિદમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી, મોટી મસ્જિદોમાં જ આ સકચ બને તેવું છે. એમાં ઉપરાઉપરી માળ લઈ વચ્ચેનો ભાગ ખૂબ ઊંચો કર્યો છે, અને દરેક માળ ઉપર મિનારાની સીડીમાંથી જઈ નીચે મસ્જિદમાં નજર કરી શકાય છે. મહેરાબ પાસેનો મુખ્ય ધૂમટ વાવના અષ્ટકોણ કૂવાનો પેઠે સુંદર ખનાવેલો હોય એમ દેખાય છે અને છેક ઉપરથી નીચે જોઈ શકાય છે. આગળની મુખ્ય કમાન ઉપર-મિનારાની વચ્ચેના ભાગમાંથી આ રચના તરફ નજર કરતાં વાવના આગલા ભાગમાંથી પાછલા ભાગ તરફ જોતાં જે મનોહરતા જણાય તેવી જ અહીં દેખાય છે. વાવ પછુ ગુજરાતી રચપતિઓની જ એક નવાઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે મસ્જિદના સાદા સીધા સિવાનના મહેરામાં વૈવિધ્ય લાવવા અને એક સરખી બાંધણીથી ઉત્પન્ન થતી નીરસતા (monotony of outline) કાઢી નાખવા ગુજરાતી કલાકારે યોજેલો આ એક અતેરી અને અપૂર્વ કુશળતાવાળો રચના છે. હિંદના શ્રેષ્ઠપણુ ભાગમાં બનેલી જૂનો કે નવો મસ્જિદોનો દેખાવ જુઓ. જુવાનપુરની મસ્જિદોમાં ત્યાંના સ્થાનિક સ્થાપત્યના અનુકરણમાં મસ્જિદોનો મુખ્ય દરવાજો ખૂબ ઊંચો-ખૂરજના ઘાટનો ઊંચો લઈ કાંઈક વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૮ બીજા ધણા ભાગોમાં માત્ર મુખ્ય કમાન અને

માર્શલ, ફર્ગુસન, બર્નેસ વગેરે પણ પ્રસસકો છે. પરંતુ એ લોકો બહો ભેવા પણ પ્રેરાયા છે. ન્યારે હેવલને ખાસ બુલો જણાઈ નથી, અને પ્રસસનો વેગ એ વિવેકપુરઃસર ખણી શકવા નય! એમની માન્યતા મમે તેમ હોય પણ મંદિરોની રચનાનુ મૂળ એ દિમાલયના ગિરિશૃંગોમાંથી આવ્યુ છે એમ માને છે એ કદપના તો સુંદર છે, અને મંદિરોની એ રચના મસ્જિદોમાં આવી એમાં પણ એમની એ કદપના છે.

વચ્ચેના ઘૂમટ માન સહેજ ઊંચાઈમાં વધારી વિવિધતાના અનાકર્ષક પ્રયત્ન માત્ર કર્યા છે. મોગલાઈની સારી ગણાતી મસ્જિદોમાં પૃથ્વીની સામગ્રી ઊંચી વાતની છે અને પ્રમાણમાં ઓછી જૂની હોવાથી દેખાવ દીક લાગે છે. ખાસી વૈવિધ્ય લાવવાની રીતમાં કાંઈ પણ નવીનતા નથી, જે જ્યારે અમદાવાદની મસ્જિદોમાં આ રચનાએ અપૂર્વ સ્વરૂપ લીધું છે એ અમદાવાદની લુમામસ્જિદ અને આંખાનેરની લુમામસ્જિદ જોવામાં સહજ સમભવ તેવું છે.

મિનારા

હિંદુ રથાપત્થની આ અગત્યની મેળવણીથી ઉત્પન્ન થતી આ મુખ્ય મનોહરતા જોયા પછી દરે બીજાં નાનાં વૈવિધ્ય અને મિશ્રણો, જોઈએ. મિનારા એ મસ્જિદનું બીજું આકર્ષણ છે અને મુસલમાનોની માન્યતા પ્રમાણે મસ્જિદોનું એ એક મુખ્ય ચિહ્ન છે. મિનારોનો સમય આગ પોકારીને એના ઉપર ચડીને નહર કરવામાં આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો પણ આવી ગયો કે જેમાં હિંદુ મંદિર ભૂટ કરી એમાં બીજો કાંઈ ફેરફાર કરાયો હોય કે નહિ, અગર એ મંદિરનો ઉપયોગ મસ્જિદ તરીકે થયો હોય કે નહિ, પરંતુ માત્ર એના આગલા ભાગ ઉપર બે નાના મિનારા ચોટાડી દે એટલે એ મંદિર

pleasing variety of design is obtained without any undue effort."....."One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad."....."is borrowed probably from some Jain form of which no examples have yet been found,"—આ પ્રેક્ષી માન્યતામાં ફરુક્તની ભૂલ નહાય છે. જૈન મંદિરમાંથી રચના તે આવી છે, પરંતુ તે સાદેશમાં આજે પણ છે. વળી જુઓ : Havel : Indian Architecture P. 72 : "He (ફરુક્ત) might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradition in India. Temple building is that part of India."

૧૬. Encyclopaedia Britannica, 13th Edition, Vol. 14, P. 433.

"The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division". એ સાદેશવો પીરિયાના લેખકની આ માન્યતા પરી છે.

મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું ગણાય. ૨૦ ગૂજરાતની શરૂઆતની મસ્જિદોમાં ૨૧ મિનારા તાના ઘોડાળ અને બધે લુદ્ધા ચોટાડવા હોય એવા ધુમ્માડિયાનાં છુંગળાં જેવા લાગી આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ મસ્જિદનું સ્થાપત્ય સ્થાપના સમય તેમ તેમ એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિએ પોતાની વિશિષ્ટ કૃત્યતા દેખાડી, અને વખત જતાં મિનારા મસ્જિદના એક અંગ જેવા જ ધર્મ ગયા, પરંતુ આ પ્રગતિમાં યુરોપીય કલાવિભાગોમાં ખૂબ જ મુતબેદ છે તેની સ્થાપના કરીશું.

મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ

મિનારાની બાંધણીની શરૂઆત ઇતિહાસ જગા રસમય છે. ઇસ્લામી દિંદ સુધીના બધા સુન્નિમ દેશોમાં મિનારાની બાંધણીમાં ફેરફાર દેખાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળની મસ્જિદોમાં તો મિનારા બિલકૂલ નથી. ૨૨ ખુદ અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા કરવામાં આવ્યા નથી. ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારાની બાંધણીનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સમગ્રપ ક મુસલમાન સમયના સ્થાપત્યની સ્થાપનામાં વિકાસ કેટલી સુદ્ધિપૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયે છે ઇસ્લામી શરૂ કરીને આખાં પૂર્વના સ્થાપત્યનો એક અભ્યાસી દુર્ગુસન લખે છે કે ફેરોથી શરૂ કરીને આખાં પૂર્વના દેશોની મસ્જિદોના મિનારાઓની બાંધણી સરખાવતાં ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારા એક અને અનેકર બાંધણીના કહી શકાય ૨૪ ઇસ્લામની મસ્જિદો અમદાવાદની મસ્જિદો કરતાં જાડીસો ધર્મ પ્રાચીન છે, અને એ સમયે ત્યાં મિનારા

૨૦. એવા ધુમ્મા ધાબણા છે ખ ડેર થયેલા, અને હવે કાઠી નાખેલા પ્રાચીન સોમનાથના મ દિર ઉપર એવા મિનારા હતા ઉપર લેણ તેમ મસ્જિદ અને મ દિરની પ્રાર્થનાની દિશાના એકને કીર્તિ બાંધણીમાં જોઈ છે ॥ એવા મ દિરને મસ્જિદમાં ફેરવેને ઉપયોગમાં લેવા એ મને તો માનવા એવું લાગતું નથી. પણ મ દિર બંધ કરી ઉપર માત્ર ફેરવવાના ચિહ્નરૂપ મિનારા કરી પછી તેને અગ્રે તે ઉપયોગમાં લેતા હશે તે સાચ છે.

૨૧. સુન્નિમો માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૭૮-૨૭૯.

૨૨. એજ પૃ. ૨૮૦ માં દુર્ગુસનનો ગત. એમાં હિંદના કેટલાક સ્થળોની મસ્જિદોના મિનારાની વાત આપી છે.

૨૩. એજ. ૨૭૯.

૨૪. અમદાવાદ ગેઝેટિયરમાં આપેલો દુર્ગુસનનો ઉત્તરો. " Their minarets, the only ornaments that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo, are the chief glory

સારા ચેતા હતા, પરંતુ મસ્જિદના લિવાનના એક ભાગ તરીકે નહોતા. ગઝનીની સત્તામાં અને દિલ્હીની પડાણસત્તા (ઈ. સ. ૯૭૫-૧૧૮૬ અને ઈ. સ. ૧૨૬૨-૧૫૫૮)માં પણ મિનારા કીર્તિસ્તંભ પેઠે જુદા થતા, પણ મસ્જિદના ભાગ તરીકે નહિ. લુવાનપુર (ગ્જેનપુર)ના (૧૩૬૭-૧૪૭૮) સ્થાપત્યમાં મિનારા ભાગ્યેજ થતા હતા. બંગાળ-ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૭-૧૫૭૩) અને માળવાના માંડુગદમાં (૧૪૦૧-૧૫૬૮), અને ગુલબર્ગ (દક્ષિણ હિંદમાં)માં (૧૩૪૭-૧૬૦૯) મસ્જિદોમાં મિનારા નહોતા. આ ઉપરથી કૃષ્ણસને એમ માને છે કે મિનારાનું સ્વયં અમદાવાદના આદલાહેને પશ્ચિમના દેશોમાંથી મળ્યું હોય.^{૨૫} દિલ્હીનો કુતુબમિનાર પણ જુદો અને અલગ છે. આ બધું જોતાં એમ સમજાય છે કે મસ્જિદના જ એક ભાગ તરીકે મિનારા ગુજરાતી અષ્ટપતિઓએ જ પહેલવહેલા યોજ્યા; અને એની ખાધણી દિલ્હી મસ્જિદની ખાધણીને અનુસરીને કરી.^{૨૬}

મિનારા માટે ત્રિરજ્જુ ક્યાંથી મળી ?

હિંદના સ્થાપત્યના આ બધા યુરોપીય વિવેચકો એમ માને છે કે ગુજરાતમાં આ મિનારાની રચનામાં પણ અષ્ટપતિઓને ખૂબ મનોમંથન થયેલું હોવું જોઈએ.^{૨૭} અમદાવાદનું જ ઉદાહરણ લઈએ ત્યારી કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા નથી. પહેલી મસ્જિદ બદમાં થઈ તેમાં જુદા ચોટાઆ હોય એવા છે ૨૮ તે પછી ઉત્તરોત્તર એની વૃદ્ધિ થઈ એ દરેક ઉદાહરણોમાં જોઈયું. ગુજરાતના મિનારા કેઈ મસ્જિદમાં વચલી કમાનની બંને બાજુએ અને કેઈમાં લિવાનને બંને છેડે યોજ્યા છે. હિંદના બીજા ભાગોના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જ્યાં જ્યાં મિનારા દેખાય છે તે જુદા જ ખાધણી

of the Ahmedabad mosques." વળી જુઓ : Douglis : Western India; P. 309 : Had he wandered to Calce he would have seen no more graceful minarets."

૨૫. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલો કૃષ્ણસનેનો મત. પૃ. ૨૮૦.

૨૬. એ. પૃ. ૨૮૦.

૨૭. Sir John Marshall - Cambridge His. of India III, I 610, 612 615.

૨૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ : અદમદલાહની બદની મસ્જિદનું વર્ણન. એમાં એ જલવા મિનારાવાળી બીજી મસ્જિદોનાં પણ વર્ણન આપેલા છે.

હે ૨૬ ગુજરાતી સ્થપતિની કલાની ખરી ખૂબી એ મિનારાને લિવાનના એક ભાગ તરીકે યોજી મસ્જિદના મહેરામાં વૈવિધ્ય અને આકર્ષણ લાવવામાં સદાય કરવાની અપૂર્વ યોજનામાં જ છે.^{૨૯} મિનારા મસ્જિદની અગાશી ઉપર ધુમાડિયાંની પેઠે ન ગોઠવતાં એને ભોંયતળિયેથી લિવાનને અડા-અડજ ઉડાવ્યા. ભોંયતળિયેથી મસ્જિદની પહેલા માળની અગ્રાથી સુધી એની બાંધણી હિંદુ મદિરાના ગર્ભગૃહોની બાગૂઓ અને પછીતની બાંધણીની પેઠે ખૂણા પાડીને કરવામાં આવી, અને એ રીતે થયેલા ભાગતી ઘોંટના ખૂણાઓથી આખા મહેરાનું આકર્ષણ ખૂબ જ વધી ગયું.^{૩૦} મદિરામાં ગર્ભગૃહની બહારના આ ભાગના આકારમાં વચ્ચે ગોખ કરીને પ્રધાન દેવની મૂર્તિ મૂકવાનો રિવાજ છે. એને બદલે આ કુશળ કલાકારોએ એવા જ ગોખ મિનારાની મંદિરાકાર રચનામાં બનાવી તેમાં મૂર્તિને બદલે સુંદર કારીગરીવાળી કૃત્તવેલની નકશી કરી. અગાશીની ઉપર જતાં આ મિનારાનો ઘાટ બદલી ન આવ્યો અને ભાંજતી ખૂણાવાળી બાંધણીને બદલે એને ગોળ બનાવી ત્રણ ચાર માળ બિચા લઈ જઈ વચ્ચે વચ્ચે દરેક માળે ગોળ કહેરાનાળાં બહાર નીકળીને ભેવાનાં છત્ર બનાવીને છેક ટોચે શંકુ જેવો આકાર કયો અમદાવાદની જુમામસ્જિદ, મુદાકિમખાનની મસ્જિદ, રૂપમંત્રીની મસ્જિદ વગેરે ઘણી મસ્જિદોમાં આ ભાગના મિનારા વચલી કમાનની આસપાસ કર્યાં છે અને આંખાનેરમાં પણ એ જ રીત રાખી છે, જ્યારે રાણી સીપરીની, શાહ આલમની, સૈયદ ઉસમાનની, હસન મુહમ્મદ ચિસ્તીની અને સીદી સૈયદ વગેરેની મસ્જિદોમાં એને લિવાનની ઉડે રાખવામાં આવ્યાં છે, પછી બધી જ રીતે એ મસ્જિદના જ ભાગ તરીકે શોભે છે.

મિનારાના બાંધણી ઉપર યુરોપીય વિવેચકો

બાંધણીના આ ફેરફારને યુરોપીય વિવેચકો સ્થપતિઓનું મનોમથન અને કર્યાં મૂકવાથી મિનારા સારા લાગશે તેનું બાન ઝોાણું હોવાથી

૨૯. એન. પૂ. ૨૮૧-૮૧.

૩૦. એન. પૂ. ૨૭૭-૭૮.

૩૧. એન. પૂ. ૨૭૮ વળી જુઓ Havel . Indian architecture .

P 70. The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat, have none of the sarcenic feeling of the Qutub Minar, at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor

દલાની આમી તરીકે ગણાવે છે, અને સર જોન માર્શલ આ ટીકામાં સર્વથી વધારે કહ્યું છે. સર મૂળરાત્રી કારીગર ઉત્તર સુધી મિનારાની રચનામાં બરોબર સડળ નથી થયેા એમ એઓ માને છે. વચ્ચી કમાનની આસપાસ કરેલા મિનારા કરતાં ઘિવાનને છેડે કરેલા મિનારા કાંઈક ઊંચ લાગે છે એમ માને છે, અને બહુ જાયા મિનારા મસ્જિદની આખી યે શોભાને લયુતામાં લાવી દે છે એમ પણ માને છે; આમ જાણે કિહના પીળ જાઓની મસ્જિદોના બોડા મિનારા કરતાં મૂળરાત્રી મિનારા વધુ આકર્ષક છે એમ તેા લગભગ બધા વિવેચકો એકમત છે. ૩૩ આ બધી માન્યતાઓ ધ્યાનમાં લેવા છતાં આપણે મતભેદ પણ દર્શાવેા જોઈએ. મિનારાની બાધણીનું સૂચન પશ્ચિમના દેશોમાંથી વધુ હતું એમ પણ માની શકાય નહિ. એ સૂચન એટલા પૂરતું માની શકાય કે મસ્જિદને મિનારાની જરૂર છે એ સિદ્ધાંત પોતે જ પશ્ચિમથી આવ્યો. પરંતુ બાધણીનું સૂચન ખાસ કરીને મૂળરાત્રી દલાકારને તેા બદારથી લેવાની જરૂર જ નહોતી, કારણ કે મૂળરાત્રીમાં કીર્તિસ્તંભોની પ્રણાલિકા પ્રાચીન સમયથી હતી. નાના નાના કીર્તિસ્તંભો તેા કિંદુ સમયના આગે પણ કેટલાક રખડોએ જોવા મળે છે. ૩૪ મોટા કીર્તિસ્તંભ—મિનારાને મળતો—ચિતોડમાં જોવા છે, અને મેવાડ જે સંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મૂળરાત્રીના જ વર્ણનમાં આવે છે તેનાં કિંદુ અને જૈન મહાનોમાંથી મુસ્લિમ રચાપત્યને બધી પ્રેરણા મળેલી છે એ તેા બધીની વાત છે.

૩૨ ઉપર નોખ ૨૭ માં સર જોન માર્શલનો મત. એમણે મૂળરાત્રી મસ્જિદોમાં મિનારાની મોડવણીમાં સ્વપતિ પૂરેપૂરે સફળ થયેા નથી એ બાબત વિસ્તારથી લખ્યું છે. આપાનેજી મસ્જિદના મિનારાની ડીપ્ર કરતા એટલે સુધી માને છે કે શૂક્ર પના પડી જતા પહેલાં અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા પણ સારા દેખાતા હશે તે ખાટે સામ મતાવે છે, માત્ર સબી સીપરીની મસ્જિદના મિનારાને સારા કહે છે.

૩૩. Henry Cousins Architecture of Western India હેવલ ફર્ગ્યુસન વગેરે બધા પણ એ મત ધરાવે છે. આર્કડ્સ હકસલીની વાજના મિનારાની ટીકા પણ જોવા જેવી છે.

૩૪. આજ કીર્તિસ્તંભો વડનગર કપડવજા મોદિત વગેરે સ્થળોએ છે. ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ તેા ખાસ જુરો જ નરી અને એવો છે અને મિનારા કિંદુ સ્થળ માટે કર્મો દેશ તેા કોના દેશ તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. કીર્તિસ્તંભ, ચિતોડનો મિનારો, મ કિરના અર્ધજુદની બાજુએ વગેરેના મિશ્રણમાંથી મસ્જિદના મિનારા મૂળરાત્રી કારીગરોએ યોજ્યા.

એ માટે સર જોન માર્શલને મત અંગત જ ઠીકી શકાય

મિનારાની ગોડવણીમાં ગુન્જરાતી કારીગર ગૂંચવાયેલા જ રહ્યો છે એવી માર્શલની માન્યતા પણ બરોબર લાગતી નથી. વિવેચકો અંગત અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે. અમદાવાદમાં અદમદયાદની બદમાં આવેલી પહેલી મસ્જિદના મિનારા અને તે પછી માત્ર દસકામાં જ બંધાયેલી ભુમા મસ્જિદના મંપૂર્ણ કલાગય મિનારાના બાધનાર સ્થપતિઓ આ બાંધણીમાં ગૂંચવાયા હતા એવું માની શકાય નહિ. મિનારાને મસ્જિદોનો એક ભાગ બનાવવાની કલાને સ્વીકાર કર્યા પછી એને કેટલા ઊંચા કરવા કે મસ્જિદના ક્યા ભાગ સાથે જોડવા એ બંધાવનારાઓની વ્યક્તિગત ઈચ્છાની અને પસંદગીની વાત હતી. મસ્જિદના કદને પણ એમાં લક્ષ્યમાં લેવાતું. અમદાવાદની ભુમા મસ્જિદના મિનારા જેલા દરો સારે સારા નહિ લાગતા હોય અને ચાંપાનેરના આજે સારા ન બધી શકાય એવી માર્શલની માન્યતા એમની અંગત જ ગણી શકાય. એ જે મસ્જિદોનાં કદ અને એના વચલા ભાગને જે રીતે ઊંચા લેવાયા છે તે જોતાં એ મિનારા ખરાબ ન લાગે એવો મત પણ પણ જોનારાને લાગે છે.^{૨૫}

મિનારા : ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા

આ ઉપરથી જણાશે કે મિનારા એ ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે, અને એનાં રચના કલા અને મસ્જિદ સાથેનો એનો સંબંધ જોતાં દુનિયાની કોઈ પણ મસ્જિદના મિનારા કરતાં એ અડે તેવા છે અને મસ્જિદને વધારે આકર્ષક બનાવે છે, અને તેની સમગ્રતામાં જોતાં કોઈ પણ કાર્તિસ્તંભ કે ધડિયાળના ટાવર કરતાં વધારે મનોહર છે. જેની કબ્રિ-સ લખે છે કે “સાધારણ રીતે લોકમાન્યતાની વિરુદ્ધ

^{૨૫}. માર્શલની કડક ઠીકા હતા બીલના મત આ પ્રમાણે છે :—અમદાવાદ ગેઝેટિયર પૃ. ૨૬૬ અને નોંધ ૧ માં ફ્યુલ્સન અને ફોર્બ્સમાંથી આ પ્રમાણે ઉતારા લીધા છે :—The bases of the Ahmedabad minarets are, except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the basements of Hindu Temples”. આ તદ્દન સત્ય છે. વળી Forbes લખે છે કે, “The minarets of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted on a small scale, perfect representatives of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire.”

દિમ્બત કરવા જેવું લાગે, પણ અને તો તાજગદાલના ખોડા મિનારા કરતાં અમદાવાદના મિનારા વધારે સુંદર લાગે છે, અને ધણું કરીને આખા દિશ્માં એ સર્વથી સુંદર છે ૩૧

હાલતા મિનારા

હવે આ મિનારાઓની એક ચમત્કારિક વિશેષતા બેઈએ. મિનારાની છતાં એને ગુજરાતના સ્થાપત્યની એક અપૂર્વ અને અલભ્ય નવાઈ તરીકે પણ ગણાવી શકાય. આ નવાઈ તે અમદાવાદની મસ્જિદોના હાલતા મિનારા. ધણાખરા કલાવિવેચકોએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટના ઉપર કાંઈજ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. બર્નેસ જેવા સ્થાપત્યના મથોના લેખકે પણ કાંઈ કહ્યું નથી, કાંઈએ માત્ર નોંધ જ લીધી છે. આ હાલતા મિનારાની હંકીબત આજથી પોણાપસો વર્ષ પહેલાં મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધી છે ૩૭ અને બેનણ મસ્જિદોના દાખલા આપી હાલવાના ચમત્કારનું કાંઈ કારણ આપ્યું નથી તે પછી આજથી આશરે ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં હિંદના સર્વે પર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે ખીજી નોંધ લીધી છે. એ ઈ. સ. ૧૮૦૬ ના મે માસની ૩૧મી તારીખની પોતાની રાજનીશીમાં આ નોંધ લે છે. એને ઉતારો ટ્રી-ડલેએબ્લ પૃથિમહિંદના સ્થાપલ પહેરવેશ અને સુઈ-સાઈદવના અયમાં લીધો છે અને બીજા કટલાકોએ પણ એ ઉતારાની નોંધ લીધી છે. અમદાવાદની ભૂગભમાં બધી પથ્થરની મસ્જિદોના મિનારા એ સુમૂયે જોવા હતા અને મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે કે એ બધા હાલતા હતા એ પછી આક્રિયાલોજિકલ સર્વેવાળા હેત્રી કૃત્રિન્સે આ ઉતારો લઈ પોતાનો મત તેમાં ઉમેર્યો છે. મોનિયર વિલિયમ્સ આ પ્રમાણે પોતાનો અનુભવ લખે છે :—

૩૬. H. Cousins, Arch. Antiquities of Wes. Ind. P. 67. વળી હિંદના બધા ભાગોના મસ્જિદોના અને બીજા મિનારાઓની સરખામણી માટે Percy Brown ની Islamic Architecture ના અયમાં પૃ. ૫૧ ની સામે પેટ XXXVI ના ચિત્રો જુઓ.

૩૭. મિરાતે અહમદી, અમેજ : નવાબઅલી અને સીદા. પૃ. ૧૦-૧૧. ગુજરાતી નિઝામુદ્દીન ચીસ્તી સાહેબ

૩૮. Grandlay. Scenery costume and Architecture of West-ern India વળી આ માટે માસ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૭ માં સુવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

૧૨૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના

“પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા મસ્જિદમાં) ખાસ નવાઈની ખીના એ છે કે મકાનની વચમાં જોવા મિનારાના ઉપલા છગ્ગમાં ગરા દલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક ખીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એકથી મનનું સમાધાન થતું નથી, અને એક મિનારાને દલાવતાં ખીન્ને એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ વ્યસર ખન્નેની વચ્ચે આવીતી અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી ચકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે.” સર્વેવર જનરલ આગળ લખે છે કે “જુમા મસ્જિદના મિનારા દલાવતાં વચ્ચે લાગ્યું કે એના મિનારા બીજી મસ્જિદના મિનારા કરતાં પૂંજુ વધારે હાલે છે અને ખીનીછની (રાજપુરાની) મસ્જિદની પેઠે એક મિનારામાંથી ગતિ બીજામાં જાય છે. ખરેખર અમે સહેરમાં અને બહાર આખાં મિનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો કયો અને એ જ પરિશુદ્ધિ આપ્યું, એકના હલાવવાથી ગતિ બીજા મિનારામાં જાય છે, તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હશે એમ ધારીને હું બન્ને મિનારાની વચ્ચે સુંઠી રહ્યો અને બીજા માથુસોએ મિનારા દલાવવા માંડ્યા, પણ મને કાંઈ પણ ગતિ મેલૂમ પડી નહિ, અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગરનો જ રહ્યો.”

આ ઉતારો ટાંકીને હેની કકિન્સ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખે છે : “હું બપોરે ગઈ તા. ૩૧ મી મે ને દિવસે (ઈ સ ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયર વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એક સૈદ્ધાંત ઘઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું કે રટેશન પાસે સીદી ખારારની મસ્જિદમાં પણ એ જ વિશેષતા છે હું એક મિનારાના ઉપલા ઉપલા ભાગ ઉપર ચડ્યો, અને બીજા ભેગણુ માથુસો બીજા મિનારા ઉપર ચડ્યા, એ લોકે બીજા મિનારા ઉપર પોતાનું વજન નાખીને દલાવવા માંડ્યો. થોડી ક્ષણ સુધી મને કાંઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી કેવળ કલ્પના છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મારાવાળો મિનારો ધીમી, નરમ (resilient) ગતિથી દાલતો લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. ઉંચે મારે ગતિ બધી પાડી મિનાર ન દલાવવા કહેવું પડ્યું.” ૩૯

આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા :

હેત્રી કન્ઝિસ, આ ખીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા ગણી શકાય. એ પછી કોઈ કોઈ એની નોંધ લે છે, પરંતુ હજી આ ચમત્કારમય ખીનાની જોઈએ તેવી જાહેરાત થઈ નથી. પરંતુ આ બિનારો હાલે અને એક હલાવતા ગતિ આપોઆપ ખીજામાં જાય એ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો જગતના સ્થાપત્યમાં નવાઈ તરીકે સ્થાન પામે તેવી છે, પરંતુ પ્રુદ ગુજરાતીઓને જ પોતાની પ્રસિદ્ધિની ન પડી હોય તો ખીજાને શું? આટલી નોંધ પણ મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધેલી તે કોઈએ પછીથી નોંધી નથી^{૪૦} અને આ પશ્ચિમના કલાકારોને જાગે એની આટલી તપાસ કરવાનું માન પણ જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૬ ના જ-ન્યુઝારીમાં મદ્રાસના જાણીતા કલાવિવેચક એસ. વી. રામસ્વામી મુદલિયાર અમદાવાદમાં આવ્યા હતા ત્યારે હું એમને આ ઘટના બતાવવા ધીકાટે આવેલી મુદાકિજખાનની મસ્જિદ જોવા લઈ ગયો અને ત્યાં પણ આ નવાઈ જોઈ એઓ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ ગયા, અને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક દિંદુપત્રના સચિત્ર અહવાકિકમાં એમણે આ વિશે એક લેખ લખેલો.

પરંતુ સ્થાપત્ય કે વિદ્યાન કે ખીજા કોઈ દષ્ટિએ પણ આ ચમત્કારિક ઘટનાની સમજૂતી હજી સુધી કોઈ આપી શક્યું નથી. કોઈ કહે છે કે મિનારા જૂના થવાથી હાલે છે. પરંતુ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ હાલતા હતા, અને એકલા હાલવાની વાત બાજુએ રાખતાં પણ એકમાંથી ગતિ આપોઆપ ખીજામાં જાય છે તેની શી સમજૂતી આપવી? ગુજરાતમાં પહેલાં ખૂબ જૂક પ થતા હતા અને એ કારણે અહીંના સ્થપતિઓએ જૂક પમાં ન પડે માટે એવી કોઈ રચના શોધી હોય અને આપણા ભોંટાની રીત પ્રમાણે એ ઝાંઝાન ઊર્ણ રખાયુ હોય ને વખત જતાં લુપ્ત થયું હોય એવું પણ એક અનુમાન છે.^{૪૧} આમ છતાં પણ ૧૮૧૬ ના મોટા જૂક પ

૪૦. મિરાતે અહમદીની નોંધ ખીજે જોવામાં આવી નથી એ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૭ નોંધ ૧૬ માં એ નોંધ લીધી છે.

૪૧. આ બધી ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સુવિસ્તર ઉપર લખ્યા તે પૃ. ૫૫ કરી છે. એમાં જૂક પ અને આબોહવાને લગતા હોય અને ફ્રન્સિસના Architecture of Ahmedabad માંથી અને જોયસ સિડીઝ એફ ગુજરાતમાંથી ખભિપ્રાયોના ઉતાસ નોંધ ૧૮ માં આપ્યા છે. તે સ્સ દોષ તેમજે જોવા. આ માટે મે ધણા ઈન્જનેરો સાથે ચર્ચા પણ કરી છે. પરંતુ કોઈએ ખુલાસો કર્યો નથી. ૧૯મી પુસ્તકનાં ખડેતોમાંથી હાલની ઈટા મળી હતી એવી વાત એક જણે કહેલી, પણ

વખતે ધણી ખરી મસ્જિદોના મિનારા-જુમા મસ્જિદના પથુ-પટ્ટી ગયા એટલે એ કારણથી કાંઈ સમોધાન ચતું નથી. એ જૂકંપ બહુ ખારે હતો એમ મારી મન વાળિયે ત્યારે. એટલે અમદાવાદનું આ એક આશ્ચર્ય હતું સુધી આશ્ચર્ય જ રહ્યું છે. આ સાથે એક વાત કહેવી જોઈએ કે ગૂજરાતના બીજાં સ્થળોની મસ્જિદો માટે આ જાતની કાંઈ નોંધ મળતી નથી. બીજાં મસ્જિદો અમદાવાદથી પહેલી જ ધાઈ હોય અને મિનારાની પ્રગતિ ન થઈ હોય એમ માની શકાય, અને તે સાથે અમદાવાદની સ્થાપના પછીનાં બાંધકામોમાં મોટી અને સારા મિનારાવાળી મસ્જિદો આંપાનેર સિવાય મળતી નથી. આંપાનેરની મોટી જુમા મસ્જિદના મિનારા હાલતા હોય એવો કાંઈએ નોંધ કરી નથી. તેથી અમદાવાદની જૂમિની કોઈ ખાસ ખાસિયતને લીધે જૂકંપની સામે થવાની કોઈ કલા તે સમયના સ્થપતિઓના જાણુવામાં હોય એવા અનુમાનને જરા ટેકા તો મળે છે. પરંતુ આ માટે હતું વધારે આધાર અને મંરોધનની જરૂર છે. ૪૨

જોખ

હવે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો બીજા વિશેષતાઓ જોઈએ. ગૂજરાતનાં મંદિરોમાં દેવમૂર્તિઓ માટે સુંદર કલામય જોખ કરવાનો જુનો રિવાજ હતો. જીવવાળી કોઈ પણ આકૃતિ કરવાનો ધરમામમાં નિષેધ હોવાથી ગૂજરાતી કલાકારોએ એ જ શક્તિઓના જોખની એવી જ કારીગિરી કાપમ રાખી અંદર મૂર્તિને બદલે મનોહર કૂલવેશની આકૃતિઓ કરી. આ આકૃતિઓનું કોતરકામ એટલું તો બીજીવદથી કયું કે પશ્ચરની અંદરની કોતરણી કામળ ઉપર કલાકારની ખીંજી જેવું કરી શકે એવું આકર્ષક થયું. વધારવાને ઉદાહરણોમાં એનું વધારે વર્ણન કરીશું. ૪૩

તે મઠિ આધાર મળ્યો નથી. આ જાણવું જરૂર છે. આમાં હાલતા પથ્થર મળે છે અને તે જનાવટી છે. એક એવા દુકો અને બતાવવામાં આવેલા, પણ એવું કાંઈ મિનારાના પથ્થરમાં જણાયું નથી. સભ્યુરની મસ્જિદને એક મિનારો વતણવી તપાસ થયેલી એમ કહેવાય છે. પણ આ ઘટનાને ખુલાસો થયો નથી. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૫-૮૬ માં નોંધ ૧૬, ૨૦, અને ૨૧ પણ જુઓ.

૪૨ આ ઘટનાને ખુલાસો મળતો નથી એ ઉપરથી સ્વ. સાશુ નવલરામ-લાઈની લીટી જ યાદ કરવી પડે કે "આસલી ઈમારાત હુમર આયજ ઈન્નેરી સર્વાય, રમિયે સુજરાતે."

જળાઓ

એ જ પ્રમાણે આરપાર કોતરણીવાળી જળાઓ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, અને મથુરા આગ્રા સુધીના પ્રતિની વિશેષતા હતી. મદિર અને મહેલો બંનેમાં આવી જળાઓ છૂટથી વપરાતી અને એને લીધે સૂર્યના તાપ અને અંબવાણું સીધા આવવાને બદલે ગળાઈને આવવાથી ગરમ દેશમાં ખાસ ઠંડક લાવવાની ગોઠવણ સહેવાઈથી થઈ શકતી. મુસલમાન સમયમાં મૂર્તિવિધાન ઓછું થવાથી શિક્ષીઓની કલા આવી જળાઓમાં કેન્દ્રિત થઈ, અને એથી ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જે જળાઓ થઈ છે તે આજે એકલા દિવંતુ નહિ પણ આખી દુનિયાનું આકર્ષણ ગણી શકાય એવી બની. ૪૪ આવી જળાઓમાં ફૂલવેલ તથા ભૌમિતિક આકૃતિઓનાં છૂટથી ઉપયોગ થયો છે, અને આ કારીગીરીનો પ્રગતિ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એટલી હદ સુધી વધી કે અમદાવાદની જળાઓ જેવા નમૂના આજે કોઈ સ્થળે જડતા નથી અને એના જેવી બારીક નકશી પણ ખીજે જડતી નથી. ભૂમિતિની જળાઓની અનેકવિધ વિવિધતા જોઈ એક અંગ્રજ લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ ઉદાસમાં આવીને ઉ-માદધી વૃત્ત કરે છે. ૪૫ ફૂલવેલની જળાઓમાં અમદાવાદમાં લાલ દરવાજાં આવેથી સીદી સંઈદની મસ્જિદની જળાઓ તો આખી દુનિયાની જળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય એવી છે અને જગતના બધાંયે કલાવિવેચકોએ એની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. ૪૬ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ આપણે જોઈ અને બીજી જોઈશું, પરંતુ યુરોપ અમેરિકા આદિ દેશોના કલાસંસ્કૃતિ જે અમદાવાદ આવે તો આ જળાઓના આકર્ષણથી જ આંબે છે.

અંકમાં

મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મદિરની પેઠે મૂર્તિઓની વિખુલતા અર્થ થવાથી

૪૪. એન, પૃ. ૨૭૩-૨૭૬, આગળ ટાકેલા અવતરણોથી એ સિદ્ધ થયો:

૪૫. એન, પૃ. ૨૭૬. સર જોન માર્શલ Cam. Hist. Ind. III, P. 581. સર જોન દિલ્હીની કલ્પદ્રવીનની મસ્જિદના પડદાની કોતરણી માટે લખતા કહે છે કે Mathematically it was correct to the minutest detail, but mathematical precision is not architecture and no amount of accuracy with compass and ruler can make up for lack of natural artistry."

૪૬. સર જોનના ઉપરના મત વિરુદ્ધ એની અમદાવાદની જળાઓની પ્રશંસા તેમજ ખીલના મતો આ પ્રકરણના છેરે જુદા ઉત્તરોથી તે બેવા વિનંતિ છે

ગોખ અને જાળીઓની કારીગીરીની પેઠે ખીજા અલંકારો પ્રથમ હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લેવા પડ્યા. મહેલોમાં ઝરૂખા એક સુંદર અંગ ગણાતું હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મસ્જિદોમાં ઇવાનના મહેરાના આકર્ષણમાં મધારો કરવા જાળીઓ ગોખ વગેરે સાથે ઝરૂખાની પ્રથમ યોજના કરવામાં આવી. ગૂજરાતનો મસ્જિદોમાં જે જાતના મનોહર ઝરૂખા કર્યા છે એવા હિંદનો ખીજા મસ્જિદોમાં દેખાતા નથી.^{૪૭}

યાંબલા

યાંબલા અને તોરણો હિંદુ મંદિરોની ખાસ વિશેષતા હતી. યાંબલામાં મૂર્તિઓ ધુબળ થતી હતી, તેને બદલે ખીજા કારીગીરી કરીને હિંદુ મંદિરોના યાંબલા થોડા ફેરફાર સાથે મસ્જિદોમાં દાખલ થયા. ધણી મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોના જ યાંબલા આખા ને આખા ઉપાડીને વપરાયેલા દેખાય છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ સફાઈથી કાઢી તાંબેલી પણ દેખાય છે.^{૪૮} પરંતુ જુમા મસ્જિદો અને એવી ખીજા ઉત્તમ મસ્જિદોમાં નવા શાંખલા પ્રથમ થયેલા છે. એવા યાંબલામાં ખાસ ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાય છે. મુસલમાન સ્થાપત્યની સાદાઈની જાવના મસ્જિદની બીંતો અને નવા કરાયેલા યાંબલાઓમાં ખાસ દેખાઈ આવે છે. કલાવિવેચકોનું માનવું છે કે અલંકારોની વિપુલતા હિંદુ મંદિરોમાં એટલી હદ સુધી વધી ગઈ હતી કે કેટલીક વાર આખુલે મકાન કે યાંબલો જાણે આખા અંગે ફેરફાર થયા હોય એવું લાગતું.^{૪૯}

અલંકારોમાં સંયમ

મુસલમાનોની સાદાઈ જાળીઓ અને મિનારા જેવામાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં સફળ ન થઈ, પણ બીંતો અને યાંબલામાં સફળ થઈ, અને એથી ભરત્યક નકશીની ગાંઠપણની હદ સુધી વધી ગયેલી હિંદુ રીત ઉપર ઠીક ઠીક સંયમ આવ્યો. હિંદુઓના જે જે અલંકારો મસ્જિદોમાં અપ-

૪૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૭૬ અને પૃ. ૨૯૩ ઉપરનું ચિત્ર.

૪૮. આ માટે અહમદશાહની મસ્જિદના વર્ણનમાં જોઈશું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ બાજુએ શાકળબર તરફથી પ્રવેશવાનો આગો મંડપ એ જાતનો છે.

૪૯. હિંદુ મંદિરોના યાંબલા ધણી સુદૃઢ અને કારીગીરીવાળા હતા એવા લાગે છે. કેટલાક તો આદીસોનાના ખખના કે હાથના ક્લેસા-સાકળાંનેવા કોતરણીથી ભરત્યક લાગે છે. દક્ષિણના ગોપુરો પણ એવાં જ લાગે છે. જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૫.

નાવવામાં આઘ્યા તે જોતાં આખનો કંટાળો ન આવે અને ભવ્ય તથા
 ખુલ્લું વાતાવરણની સાથે જ લાવણ્ય અને ક્રામળતાના ભાવો ઉત્પન્ન કરે.
 મીઠાઈ ખૂબ ભાવે એવી હોય છે છતાં એકલી મીઠાઈનો ટોપનો મૂકે તે
 ખાતાં કંટાળો આવે, પરંતુ સાથે મોળાને ખારા ખાટા રસ હોય તો બધું ભેગું
 ખૂબ જ ભાવે. એવી રીતે જ હિંદુ સિંધુ નક્શીથી તસુએ તસુ ભરપુર
 હતું. મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં નક્શી સંવમથી વપરાઈ તેથી અઘ્યા સાથે ખીળ
 રસ મળે તેવું થવાથી એ સિંધુ મનને વધારે આનંદ આપે તેવું થયું.
 છેક આપણી સદીની શરૂઆત સુધી નાગરચાતિમાં સીમંત સંસ્કારવખતે
 યુવતીને એટલા તો ભરચક અલંકારો પહેરાવવામાં આવતા કે નાળુક
 છોકરી કદાચ એનો ભાગ પશુ સહન ન કરી શકે ને એને ગૂંઠળામણ
 થાય. એ રિવાજને નાગરો 'વાધ' કહે છે. પરંતુ એ જ નાગરયુવતીઓના
 સાદા અલંકાર અને સાદા પોશાકમાં એ 'વાધ' કરતાં વધારે રમ્મ લાગે છે. તેમ
 એક જ મૂલભૂત સિદ્ધિતો ઉપર ઊપજોલા 'ગૂજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન
 સ્થાપત્ય' માટે પણ સમજવાનું છે. અલંકારોના બાહુલ્ય કરતાં સંવમયુક્ત
 અલંકારની સાદાઈ વધારે ઉત્તમ લાગે છે. 'આ માટે પશ્ચિમના બધા જ
 કલાવિવેચકો એકમત છે. ૫૦

કદોશ વગેરે અલંકારો

હિંદુ મંદિરોમાં બહારના જાગમાં અશ્વર, ગજશર, નરશર વગેરે
 કરવામાં આવતા. તેને બદલે ખૂબ સંવમપૂર્વક કૃતવેશના કદોશ મસ્જિદની
 બહારની બીતોમાં દાખલ થયા. જળના ટેકા વગેરે મંદિરો જેવા પશુ
 મૂર્તિઓને બદલે બીજી નક્શીવાળા થયા. મસ્જિદમાં પ્રાર્થના માટે પશ્ચિમ
 તરફ મહેરાબ કરવાનો રિવાજ હતો. આ મહેરાબને માત્ર મૂર્તિ સિવાય
 હિંદુ મંદિરોના દ્વાર જેવા જ સ્વભાવ કાવચ રાખ્યા. કોઈ જગ્યાએ એવા
 દ્વાર એમ ને એમ જ લાવીને ગોઠવ્યાં હોય એવું લાગે છે. આ મહેરાબ
 મસ્જિદની પશ્ચિમની બાજીમાં માત્ર ઢેખાવ પૂરતા જ હોય છે. એમાં વચ્ચે
 સાંકળોથી લટકતા ગૂજરાતના દીવા-ચિરામની ખૂબ સુંદર આકૃતિ કાત-
 રલી હોય છે. મહેરાબની નેડે મીંબર (વ્યાસખીક) કરેલો હોય છે એના
 ઉપરથી ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે. દીવા મૂકવા માટે પથ્થર-
 ની સુંદર દીવીઓ પશુ ડેટવીક મસ્જિદોમાં કરેલી છે આ દીવી મીંબર
 અને ચિરામ ગૂજરાતની મસ્જિદોની ખાસ વિશેષતા છે, ૫૧ અને એમાં

૫૦. પ્રકરણને છેટે આપેલા અવતરણોમાંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૫૧. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦૫ અને ચિત્ર.

અલંકાર કાતવાં છે. આમ દિંદુ મદિરોના નાના સજ્જારોને પણ કુશળતાથી ફેરવીને મસ્જિદોમાં લીધા છે.

ધૂમટ

અહીં ધૂમટની બાંધણી માટે કાંઈક લખવું જોઈએ. દિંદુ મંદિરોમાં શિખર કરવાની રીત પ્રાચીન હતી અને સ્થાપત્યના પ્રદેશમાં 'નાગર' આદિ શિખરોનું વર્ણન કરેલું છે તેને અહીં સ્થાન નથી. મંદિરોના મંડપોમાં ઉપર આચ્છાદન માટે ધાલણા ઉપર શિખર કે ધૂમટ કરવાની રીત અનાણી નથી. યાલણા ઉપર સમચોરસ પાટડા ગોઠવી દરેક ચોરસના મધ્યબિંદુથી બીજું ચોરસ, ત્રીજું ચોરસ એમ બનાવતા જઈ છેવટે શંકુ જેવો આકાર કરાવે છે અને એ જ પ્રમાણે ચોરસને બદલે અષ્ટકોણ ઉપર પણ એવો આકાર ગોળવે છે. આમ કરવાથી અંદરના ભાગમાં મંદિરોના શિવાજ મુજબ ટેકા, મૂર્તિઓ, અને ધાલણાની વચ્ચે તોરણોથી એ શિખરો કે ધૂમટના અંદરના ભાગને ખૂબ જ અલંકૃત કરતા. પર ઉપરથી તે આવા ધૂમટો સાદા જ થતા અને માત્ર ગર્ભગૃહ ઉપરના મુખ્ય ભાગમાં શિખરને શજ્જાર કરવામાં આવતા આવા શજ્જાર દક્ષિણના મંદિરોમાં ગોપુરોને ખૂબ જ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક મંદિરોના મંડપો ઉપરના ધૂમટો ઘણે ભાગે સાદા, વરસાદથી રક્ષણ થાય એ માટે થતા. એટલે ઉપરથી માત્ર ગોળાકાર કરી તેના ઉપર કમલની આકૃતિ કરી કલસ મૂકવાની યોજના થતી. ઘણીવાર તે આવા ધૂમટો તગારું બિંદુ પાડ્યું હોય એવા સાદા અને જોવા ન ગમે તેવા થયા છે. દિંદુના બીજા ભાગોની મસ્જિદોના ધૂમટમાં કાંઈક વિવિધતા દેખાય છે, પરંતુ ગુજરાતના ધૂમટ ખાસ આકર્ષક લાગતા નથી. ૫૩

૫૨. એલ, પૃ. ૩૦૬ થી ૩૦૭.

૫૩. ધૂમટની રચનામાં પણ દેવલ અમદાવાદ ગુજરાતની પ્રસાદા કરે છે. Havel: Indian Architecture: P. 107-8. "The germ of the idea of Bijapur dome can be seen in two Mubamadani buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoted in his history-though structurally they are very important-the tombs of Darya Khan and the mosque of Ahf Khan, belonging to the middle of the fifteenth century....." "even Fergusson does not deny the originality of Gujarati architecture." અહીંની મસ્જિદ તે યોજનાની પાનની મસ્જિદ છે. ધૂમટ અને શિખર માટે વધુમાં જુઓ આનંદ કે. કુમાર

ગુજરાતના અને ખીજા પ્રાંતોના ધૂમટોની સરખામણી

સ્થાપત્યના વિવેચકોમાં ધૂમટોની રચના માટે અત્યંત પ્રવર્તે છે, અને ફેટલાક માને છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને ધૂમટોની રચનાની આવડત નહોતી. ખીજા મત એથી વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અમદાવાદમાં દરિયાખાનનો ધૂમટ અને ધોળકાની અવકાશની મસ્જિદના ધૂમટોએ રચનામાં ગુજરાતી સ્થપતિઓ અગ્રાંત નહોતા એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ધૂમટો ઈંટોના બનાવેલા છે અને શુભદ છે. એનું વિમતવાર વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. પરંતુ ખીજા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ ધૂમટ સંપૂર્ણ કરી ગરીબો ગણાય છે એનું મૂળ દરિયાખાનના ધૂમટમાં છે એમ હેવલ માને છે એ કદાચ ખટું હોય. અમદાવાદના આ ધૂમટની બાંધણીમાં સુધારા કરી ખીજા પુસ્તકોમાં ગોળચુંબકનો ધૂમટ કર્યો એમ મનાવે છે. એક વિવેચકને તાજમહાલનો ધૂમટ મૂમટો નથી. એના કરતાં ખીજા ધૂમટો સ્થાપત્ય અને આકર્ષણની દૃષ્ટિએ વધારે સારા છે એમ આલ્ફ્રેડ હક્સ્લી જેવો વિવેચક માને છે. એ તાજમહાલના ધૂમટને ધોળા ડુંગળી ઊધી પાડી હોય એવો લાગે છે એમ કહે છે અને તાજના મિનારાને બોડા કહે છે. તાજમાંથી આરસ બાદ કરો તો એની બાંધણીમાં કંઈ નવું નથી એમ એનો મત છે. ૫૪

શૈલ

મસ્જિદોની પેઠે દરગાહ અથવા શૈલ ધાર્મિક મુસલમાન સ્થાપત્યનું અંગ ગણી શકાય. એવા શૈલ ગુજરાતમાં ઘણા છે અને એનું વૈવિધ્ય

શ્યામીનું His of Indian and Indonesian Art, P. 107 અને 116. નાગર સિખર મટિ એ જ મથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

૫૪. સર જોન માર્શલ : Cam. His. Ind III, P. 573 માં લખે છે કે કમાન અને ધૂમટ હિંદુ કારીગરને આવડવા છતાં ખરાબર કરી શક્યા નથી, અને મુસલમાન સ્થાપત્યમાં એ key notes જેવા છે. 'It was the Arch and Dome that they always regarded as peculiarly their own and as symbolic of their faith.' વધારામાં જુઓ Percy Brown : Indian Architecture : Islamic. P. 51. અમારું મિ. બ્રાઉન ગુજરાતના આ બે ધૂમટો માટે ચર્ચા કરે છે તે જેવા લેવી છે. આ બંને મહાનોના ધૂમટો ઈંટોના છે અને એ જ હાથે બાંધ્યા માને છે, અને એમાં ગુજરાતની બહારની અસર હોય એમ પણ માને છે મિ. બ્રાઉન એમ પણ માને છે કે કમાન ને ધૂમટ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધ્યા છતાં એમનું મન એમની જૂની પાટલા ચાલકાની બાંધણીમાંથી જડ નથી. એ માટે ગુજરાતી સ્થપતિઓને એ કહે છે, કે "were too conservative and too closely attached to their own tradition system to make any rapid change"

અમદાવાદમાં મળી આવે છે. આ રાજ યાજલા અને પાટડાની હિંદુ બાંધણીથી જ ધણે જાણે બાંધવામાં આવ્યાં છે. યાજલાની રચનામાં પણ વૈવિધ્ય ક્યું છે. અહમદશાહનો રાજો એ રીતે બાંધી ઉપર ધૂમટ કરી ફરતી સુંદર જાણાયો કરેલી છે. એની જ સમિ એની રાણીઓનો રાજો ધૂમટ વગરનો પણ જાણી ઉપર સુંદર કારીગરીથી બરેલો કરેલો છે. ઉંસમાનપુરમાં સેયદ ઉંસમાનમાં રાજો યાજલા પાટડાની રચનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો કહી શકાય. સરખેજનો રાજો બાંધણીમાં મોંટામાં મોટો કહી શકાય. એની અને પ્રસિદ્ધ શાહઆલમના રાજની બાંધણી અને જાણાયો ખૂબ આકર્ષક છે એનું વર્ણન જુદું કરીશું. રાજોની આ પાટડા યાજલાની બાંધણીમાં સલ્તનતના અતભાગ સમયે ફેર પડ્યો અને એની શરૂઆત હાલોલમાં મુલતાન સિકંદરના રાજની જુલદ બાંધણીથી થઈ અને મીર અબુતુરાજ વગેરેના રાજોમાં કમાનો વપરાઈ. એ બાંધણી વટવાના નવા રાજમાં થઈ અને મહેમદાવાદ પાસે સેયદ મુબારકના રાજમાં ખૂબ ખાલી. એનું વર્ણન યથારથાને કરીશું. ગોઝલાઈની શરૂઆતમાં બંધાયેલો શાહ વજીહીનનો રાજો અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં છે. એમાં બાંધણી જરા જુદી પડી દેખાઈ આવે છે. (જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૬૭.)

વાંચ—ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા

આ તો મુસલમાન સ્થાપત્યના ધાર્મિક આધકામનું માત્ર વર્ણન થયું. ખીજાં વ્યવહારનાં બાંધકામમાં મહેલો અને ઘરોમાં મુસલમાન સમયમાં કાંઈજ ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. એવા સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા એ એનાં વાવ કૂવા અને તળાવો ઉપર ગૂજરાતની ખીજાં કથાનું નજરે એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ ગણાવી એવો જ વિશેષતા એ ગૂજરાતની વાવ છે. વાવ એટલે પત્રચિવાવો કૂવો. દક્ષિણ હિંદમાં ઉપરથી પહોળા અને નીચે જીતરતાં સાકંડા ચતા, પત્રચિવાવો કુંડ જેવા કૂવાને કટ્યાણુવાથી કહે છે પણ વાવની પેઠે એમાં પણ ઘડા દોરડાં વગર નીચે જીતરીને પાણી લઈ શકાય છે; પરંતુ એને કિનારે એકાદ નાનો મંડપ હોય છે, તે સિવાય અંદર કે બહાર. તાપથી કાંઈ જાતનું રક્ષણ મળતું નથી. વાવમાં એથી જીલકું જ છે. આપણા જેવા ગરમ દેશમાં વાવની યોજના એક અપૂર્વ યોજના કહી શકાય. યાજલા રેલવે ને મોટરોના જમાનામાં એની કીમત ન સમજાય, પરંતુ પહેલાના જમાનામાં

પગરસ્તે જનાર પ્રચંડ સર્થના તાપમાં વાવમાં ઊતરી ઠંડું પાણી કાંઈપણ સાધન વગર પણ પી શકે અને ઠંડકમાં આરામ પણ લઈ શકે અને વાવના બંધાવનારને હૃદયથી આશીર્વાદ દે. એટલે જ વાવ બંધાવવી એ ગૂજરાતી મીમંતોમાં મોટા પુણ્યનું કાર્ય ગણાતું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાનું નામ અમર રાખવા વાવો બંધાવતી એમ જણાય છે. મુસલમાન સમયમાં મુસલમાન સ્ત્રીઓ કે વટલેલી સ્ત્રીઓએ વાવ બંધાવી હોય એવો દાખલો છે તે ઉપરથી આવા પુણ્યકર્મમાં ધાર્મિક બાધ ન આવતો હોય એમ જણાય છે.

કેવો એ લોકોને પાણી પીવા માટેનું એક સ્થાન છે અને એને મજબૂતી સિવાય બીજા અલંકારો કે આકર્ષણની શી જરૂર એમ પ્રશ્ન ઊદ્ભવે. લોકોની વધારે સમયક માટે એમાં પગથિયાં થાય, પણ એમાં સજ્જ-ગારની રીત જરૂર? પરંતુ અલંકારો અને વસ્તુઓને આકર્ષક બનાવવી એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ જ યથા ગયો હતો, એટલે વાવની બાંધણીમાં એ સ્વભાવ ઉપરાંત, લોકોની જરૂરિયાત સમવાય અને પુણ્યકાર્ય થાય, અને સાથે સાથે વાવના છેડે આવેલા કૂવામાંથી બગીચા કે ખેતરને પાણી પાઈ સૌ દર્શ્ય કે જરૂરિયાત બંને સમવાય એટલું ગૂજરાતી સ્વભાવની વ્યવહાર-કુશળતાએ વાવની બાંધણીથી સિદ્ધ કર્યું. વાવ જોતાં એક સાત માળનો મહેલ જૂગર્મમાં ઊતરતો હોય એવું જણાઈ આવે છે. એના સ્થાપત્યની વધારે વિગતો ઉદાહરણોમાં જોઈશું. ૫૬ વાવની બાંધણી ઉપર મુગ્ધ યતાં હેવલ લખે છે કે : “ રાજ પાણી બગવા આવનારને માટે સંસ્કારોને આ કેવો ખળનો કરેલો છે ! આવા કારીગરો અને બાંધતારાઓને યુરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું ધીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી? બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબૂતાઈ જ ખ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગરી બિલકુલ નથી વાપરતા, એવી જગ્યાએ પણ અલંકારોથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાતની પ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે, અસત્ય છે.”

આવી વાવો ગૂજરાતભરમાં ખૂબ હતી. પાટણની રાણીવાવનો ઉદ્દેશ્ય આગળ કર્યો છે. ઘણી વાવો નાચ પામી છે. આજે ગૂજરાતમાં સારામાં સારી ગણાતી એ વાવો-દાદા હરીની વાવ અને અડાલજની વાવ-બંને મુસલમાન સમયમાં બંધાયેલી છે.

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના અંગના યોગ્ય અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે એક મુખની ત્રણ ફૂટની વાવને “નદા” કહે છે, બે મુખની છ ફૂટની વાવને “ભદ્રા” કહે છે, અને ત્રણ મુખની નવ ફૂટવાળી વાવને “જ્યા” કહે છે; ચાર મુખની વાવને ‘વિજયા’ કહે છે. પાટણની રાણીવાવ કઈ જાતની હતી તે જાણી શકાતું નથી. અમદાવાદમાં માત્ર ભવાનીની વાવ “નદા” જાતની છે. સાધારણ જાતની વાવો એવી હોય છે. દાદા હરીની વાવ “ભદ્રા” જાતની છે, અને અડાલજની વાવ “જ્યા” જાતની છે છતાં તેને નવ ફૂટ નથી વાવના પાંચ ઉપરના ચાલસા ઉપરની હહેરીને ફૂટ કહે છે. યોગ્ય “વિજયા” જાતની વાવ હાલ જોવામાં આવતી નથી, પણ કોઈ કાળે થતી હશે (અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપરોક્ત અંગમાંથી ઉતારો).

તળાવ

એ જ પ્રમાણે તળાવો પણ ગુજરાતનું એક આકર્ષણ છે; જે કે સારાં મોટાં તળાવો ખીજા પ્રાંતોમાં પણ દેખાય છે. ગુજરાતમાં પાટણનું સદસલિંગ તળાવ અને વિરગગમ તથા ધોળકાનાં તળાવો છે. અમદાવાદમાં હોળે કુટુંબ અથવા કાંકરિયુ તળાવ ગુજરાતી તળાવોને ઉત્તમ નમૂનો છે. તળાવોમાં મધ્યમાં ખેટ કરી એના ઉપર કાંઈ પાંધકામ કરવું એવી પ્રાચીન પ્રથા હતી અને એને “બકરથલ” કહેતા. દરેક મોટા તળાવમાં બકરથલ હોય છે. જ્યાં કોતરણીની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ ગુજરાતમાં કલા કરી છે. એટલે તળાવમાં પાણી લાવવાનું ગરનાણું અને ગરણી પણ ગુજરાતી શિલ્પીઓએ ખૂબ કારીગરીથી બનેલાં બનાવ્યાં છે. ૫૭ કાંકરિયા તળાવના વર્ણનમાં એવું વર્ણન કરીશું કાંકરિયુ તળાવ એ અમદાવાદની એક ખૂબ મનોહર જગ્યા છે. પાંધણીમાં હિંદુઓમાં એનો જોડો નથી.

૫૭. His. of Ind. & Eastern Arch. P. 537. Nowhere did the inhabitants of Ahmedabad (એટલે ગુજરાત) show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental, and their success was as great in these as in their mosques or places. હવે Ind. Arch. P. 144માં આ પ્રમાણે લખે છે: “What a profanity and impertinence for Europeans to transform their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftsmanship inheriting such traditions!” વડુ પ્રકરણને છેડે

વિચિત્ર કૃવા

વાવ અને તળાવની જેમ પહોળા મોટા ત્રિજા કૃવા, એની આસપાસની બીંતમાં પશ્ચિમી બાજી એ દર બેસવાના મંડપ સાથે ગરમીની મોસમમાં આરામ મળે એ હેતુથી બનેલા છે એ પણ વાવની જેમ ગુજરાતની એક વિશેષતા ■ અને એવા કૃવા બીજાં બેવામાં આવતા નથી મહેમંદનાદ પાસે એવા કૃવો 'ભમરિયા કૃવો' કહેવાય છે એમાં બીંતોમાં ચળકતી લાદી (ગ્રેપ્સ ટાર્ફસ) એ જમાનામાં વાપરી હોય એવા ચિત્ર દેખાય છે, આંપાનેરના એક વખતના બગીચા અને પરાં જોવા ગણાતા હાલોબ ગામ પાસે "સાતકૃવા-નવ દેવડા" નામે એક અપૂર્વ બાંધણીના કૃવો છે ભમરિયા કૃવામાં 'વચ્ચે કૃવો' અને આસપાસ મંડપો છે, જ્યારે હાલોબના કૃવામાં આસપાસ કૃવા છે સાત મોટા કૃવા અને નવ ત્રિકોણાકાર કૃવા -દેવડા-કરેયા છે અને વચ્ચે એક મોટો મંડપ છે તેનો ધૂમટ પડી ગયેલો છે, અમદાવાદમાં પણ આવા કૃવા હતા એમ જણાય છે આ કૃવા અને વાવમાં એટલો ફેર છે કે વાવમાં એક છેડે કૃવા ને બીજાં છેડેથી પશ્ચિમમાં થઈ જીતરાવાનું દ્વાર હોય છે, એટલે વાવની બાંધણી લાંબી છે, જ્યારે આ કૃવા ત્રિજા છે. ૫૮

ગુજરાતની વચ્ચડી

હવે ગુજરાતી ધરોની બાંધણીનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ગુજરાતની એક ખીણ નાતી વિશેષતા-પરબડી ઉપર નજર ન નાંખીએ તો સ્થાપત્યનું વર્ણનના ગુજરાતી સ્વભાવના એક ખાસ લક્ષણનું વર્ણન અપૂર્ણ કહેવાય ગુજરાત જીવદ્યાને પ્રામાન્ય આપતો દેશ છે. મહારાજા કુમારપાળના સમયથી ગુજરાતી સ્વભાવ ઉપર આ વિચિત્ર લક્ષણની મહોરબાપ લાગેલી છે. માણસ ખામ અને પશુપક્ષી ન ખામ એ ગુજરાતી સદન જ ન કરી શકે, એટલે પખીઓને માટે ગામ અને શહેરોમાં ઠેરઠેર પરબડીઓ કરેલી છે એનાં ઉપર બેસી પક્ષીઓ લય વચર દાણા ચરી શકે ■ અને લોકો તથા મહાજનો તરફથી આ આગતની વ્યવસ્થા ચયેલી હોય છે ૫૯ ગુજ-

૫૮ આ જાતના કૃવા ગુજરાતની એક નવાઈ છે. જે આવશે એ તેની આજીવન સલામ છેવાતી નથી

૫૯. હિંદના કોઈ પણ જાગમજ પક્ષીઓ માટે આવી કલોમજ સગવડ પહેલી નથી કોઈ જગ્યાએ આજ દાણા નામે છે, પણ આજ આધકામ મયો કરતાં દક્ષિણ દિશા તો કોઈ જગ્યાએ આજ નથી ગુજરાતીઓની સ્વભાવ સાથે વ્યવહારની કલોમજ જાગમજને આજ એક સ્તંભ નમુનો છે. ૨૨

રાતની સંસ્કારિતાનું આ એક ઉત્તમ દર્શાવ છે. કાષ્ઠા સાથે પાણીની સ્વગવડ બધુ કરવામાં આવે છે, આવી પરબડીઓ પણ સારી કોતરણી કરીને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. અને પરબડી જેવું કાંઈ દિંદના ખીજા ભાગોમાં લેવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે કૃવા આગળ ઠોર માટે સારી બાંધણીના હવાકાનો પણ રિવાજ છે. દરેક યોજનામાં ધંચના કૃવા પાસે ગાય અને કૂતરાં માટે પુષ્કરની માટ બનાવેલી હોય છે એમાં બધા કોડો ગાયકૂતરાંને માટે કાઢેલો અન્નનો ભાગ નાંખી ભય છે.

ગુજરાતી ધર

ગુજરાતનાં ધરમાં બાવાહારિક સ્વગવડ ઉપરાંત ઉપર ભેગેલાં બધાં બાંધકામમાં ભેઈ એવી સુંદર નકશી પણ કરેલી હોય છે આ નકશી લાકડામાં કરેલી હોય છે અને બારણાં, પાટડા, ટેકા, જાળલી વગેરેમાં અપૂર્વ લાકડકામની કોતરણી કરવાનો રિવાજ હતો. પાટણુ અને અમદાવાદમાં એવા જૂના નમૂના હજી પણ મળે છે અને લાકડકામની ગુજરાતી કારીગરી એટલી તો પ્રસિદ્ધ છે કે એનો આખા ધરના આગલા ભાગનો એક નમૂનો લાંડનના મ્યુઝિયમમાં મુકાયેલો છે. મરિજહોની કોતરણીના લાકડાના નમૂના પણ પશ્ચિમના દેસોના સંગ્રહસ્થાનમાં ગયેલા છે. ૬૦ પરંતુ હવે લાકડકામની કોતરણી અદસ્ત યતી ભય છે અને ધરોની બાંધણીમાં લોખંડ અને સિમેન્ટ પેટેલાં છે તેથી જૂની બાંધણી નવી રીતે માય છે. ગુજરાતનાં ધરની પ્રાચીન રીત પાટણુથી અમદાવાદ આવી છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણુથી વડોદરા સુધી બાંધણીમાં સામ્ય દેખાય છે. સુરત બાજુ એમાં મોડો ફેર થયેલો જણાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ફેર છે. સામાન્ય ગુજરાતી ધર આગળ ઝોસરી, તે પછી ચોક, ચોકની આસપાસ પડાણીમાં એક બાજુ રસોડું પાણિયાનું અને ધરનું નાનું મંદિર હોય છે. વચ્ચેનો ચોક ઉપરથી ખુલ્લો હોય છે તે હવા અજવાળું પૂરું પાડે છે અને હોમહવન માટે કામ લાગે છે. પાછલા વાગમાં પડસાળ હોય છે અને એની પાછળ બેખમ મૂકવા માટે ઝોરડા હોય છે કેઈ ધરોમાં ઝોરડાની પાછળ અગર હોય છે, જેમાં અનેક કામની વચ્ચે નકામી વસ્તુઓ ભરી મૂકવાની રીત છે. આમ જૂના જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે મલાજો સચવાય એ રીતની ગુજરાતી ધરની બાંધણી છે. મદાસમાં ધરોમાં વચ્ચે ચોકની રચના કરેલી હોય છે. પણ તે ચોકની આસપાસ ચાંબલાવાળી પડાણીઓ અને એક સરખી ઝોરડીઓ માત્ર જ બનાવે

છે. મદ્રાસના ધરોમાં પાણિવારને રથાન જ નથી. ઝોરડો પકસાળ એક પાછળ એક કરવામાં જે વિચિત્ર સગવડ રહેલી છે તે ગુજરાતના ધરોમાં જ છે. આમાં ઉપર કહ્યું તેમ લાકડાકામના અલંકાર શેઠામાં વૃદ્ધિ કરે છે.^{૧૧} મસ્જિદો ને મદિરામાં કદોરા પેઠે ધરોમાં પણ બીતોમાં લાકડાના નકશીવાળા કદોરાનો સિવાજ છે. હવે એ જાતના ધર બંધા નથી એટલે ગુજરાતના પ્રાચીન કલાના શોખીનોએ એવા ધરના નમૂ સમવાઈ રહે એવું કાંઈ કરવું નોંધ્યું.

વરંડિકા-વરંડા

ગુજરાતી ધરના રથાપત્યનો વિચાર કરતી વખતે વરંડિકા શબ્દને વિચાર ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક રસમય સૂચન કરે છે આને અંગ્રેજી ઇન્જનેરીના જમાનામાં "વરંડા" શબ્દ ધેર ધેર જાણીતે થયો છે, અને એટલે શબ્દ હવે બણેલા તે વાપરતા જ નથી. સંસ્કૃત કોશોમાં વરંડ, વરંડક, અને વરંડા શબ્દ મળે છે અને એના બિન્ન બિન્ન અર્થો આપેલા છે. એમાં એક અર્થ આગણ્યાની દીવાલ એવો પણ થાય છે, પરંતુ પંદરમી સદીમાં સંગ્રહાયેલા લેખો-દસ્તાવેજોમાં ધર ધરણે મુકવાનો લેખ છે. એવા ધરના વર્ણનમાં ચતુર્દિશુ વરહિકાત્ત એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ એ લેખસંગ્રહના વિદ્વાન સંપાદક સ્વ. શ્રી ચિમનલાલ દલાલ "Surrounded by a verndah" ચારે બાજુ વરંડા-એટલાવાળું એવો કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એનો અર્થ ચારે બાજુ આગણ્યાની દીવાલ Compound wall એવો પણ કરે છે. પ્રાકૃત કોશ અને હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આ શબ્દ આપે છે. અને સંસ્કૃત કોશોમાં દાખલ થયેલા છતાં એ દેસ્ય શબ્દ છે એમ માને છે. એવા ધણા દેસ્ય શબ્દો સંસ્કૃતમાં દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી શબ્દકોશો વરંડા-Verandeh અથવા Verandah શબ્દને રથેનમાંથી અંગ્રેજીમાં આપ્યો એમ મણીને મૂળ બહારથી, કદાચ હિંદથી આપ્યો હોય એમ મણે છે. આપણામાં પ્રાચીન સમયમાં એટલાના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો હોય એવો સ્પષ્ટ આધાર નો કે મળતો નથી, પરંતુ લેખોમાં વરંડિકા શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ શ્રી. દલાલ કરે છે

૧૧. ગુજરાતનું લાકડાકામ જૂન પ્રસિદ્ધ છે. પાટણ વગેરે જગ્યાઓમાં મદિરાના મોટા ધૂમટો પણ લાકડાના મળી આવે છે. એમાં મૂર્તિવિધાન ઉત્તમ છે. પાટણ અને અમદાવાદના લાકડાકામના નમૂના માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ અને નૈન-ચિત્રાલેખનમાં ચિત્રો જુઓ.

તેવો ઝોટલાના અર્થમાં લઈ શકાય. એ જ લેખમાં ધરની ચારે બાજુની દિશાઓનાં સ્થળોનું વર્ણન રિવાજ મુજબ આપે છે તેમાં પૂર્વમાં એક “દેવમંદિરની વરંડિકામાં સીમા” એમ લખે છે, બ્યારે પશ્ચિમદિશામાં રાજબવનની “કોટડી”ની મર્યાદા એમ “કોટડી” શબ્દથી રાજબવનના કોટનો સ્પષ્ટ લુહો ઉલ્લેખ છે. ઝોટલે વરંડિકાનો અર્થ ઝોટલો કરવો કે મોટા કોટને માટે કોટડી અને નાનાને માટે વરંડિકા એવો કરવો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આજે ગુજરાતીમાં વડો શબ્દ કોટ વાળી લીધેલા બાગલામાં આવેલા મકાનોના સમૂહ માટે વપરાય છે કોટ કરી લેવાય તો વડો વાળી લીધો એમ પણ કહે છે. વડો ઝોટલે ધરની બાજુમાં કે આગળ ખુલ્લું પણ ઉપર ઝાંખાવાળું નાનું મકાન એવો અર્થ પણ કદ બાપામાં ફલિત થાય છે. આ શબ્દ દેસ્ય છે અને તે લેખમાં જે રીતે વપરાયો છે તે ભેદા કદાચ મૂળ ગૂજરાતી હોય અને ફિરંગીઓની મારફતે યુરોપમાં ગયો હોય એમ લાગે છે અને છેવટે કલેલા ઝોટલાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો હોય એમ સંભવે. આ બાપાશાસ્ત્રનો વિષય છે અને જે વરંડિકા મૂળ આપણો શબ્દ હરે અને તે અંગ્રેજી મારફતે પાછો આપણે વાપરતા થયા હોઈએ તે ગૂજરાતી સ્થાપત્યને માટે એક મહત્વની વાત ગણાય.

ગુજરાતનાં ટાંકાં

ગુજરાતના ધરની એક બીજે ક્ષાય ન જડતી વિશેષતા એ ટાંકાં છે. કૃવા તળાવની શીખીન પ્રજા ટાંકાંમાં પણ સગવડ અને સૌંદર્ય મેળવવામાં ચૂકી નથી. પરંતુ ધરનાં ટાંકાં ધરની નીચે પોલાણમાં હોવાથી એમાં કાંઈ નકશીને સ્થાન નથી. માત્ર ધરના આબૂષણરૂપ પાણિયાગમાં એક ખૂણે સુંદર ગોળ કે અષ્ટકોણ ટાંકાંનું મુખ કાંઈક નકશીવાળું બનાવવામાં આવે છે. મોટાં ધરમાં બેયિરાં હોય છે. તે સહ સમયે ભેખમ મૂકવા માટે બનાવે છે, પરંતુ એમાં હવા અજવાળું લાવીને ગરમીની મોસમમાં ઠંડક મેળવવાનો ઉપયોગ પણ કરાય છે. આવાં બેયિરાંને ટાંકાં એક સાથે પણ બહુ મોટાં મકાનોમાં જુના વખતમાં ચર્તા હર્તા મસ્જિદ, મંદિર, કે રાજા જેવી જાહેર જગ્યાઓમાં તો આવાં વિસાળ ટાંકાં હોય છે. પરંતુ એમાં અંદર અજવાળું આવે અને આસપાસ બેઠકો હોય એવી સગવડ પણ કરાય છે. અમદાવાદમાં આવાં મોટાં ટાંકાં ધણી જગ્યાઓએ એનું વર્ણન મચાસ્યાને કરીશું. મોટા કિલ્લાઓના કોઠારોમાં પણ

ટાંકાં પચેલાં હોય છે. પાવાગઢ ઉપરના મકાઈ અને નવલખા કોઠારમાં એવાં ટાંકાં છે. ટાંકાનો ઉપયોગ ભોવરા સાથે હોય તો ઠંડક મેળવવા ઉપરાંત ઘોંઘાસાનું મીઠું પાણી ભરી લઈ આપું ત્યાં ઉપયોગમાં લેવાય તે માટે કરાય છે. ધરના ટાંકાં તો ખાસ પાણી પૂરું પાડવા માટે જ હોય છે. પહેલાંના સમયમાં કાંઈ જ આંખોમાં પાણી મોણું કે ખાટું હોય ત્યાં ટાંકાં મીઠું પાણી આપું ત્યાં પૂરું પાડે છે. મોટા શહેરોમાં પુણ્યવાના રિવાજને લીધે મીઠું પાણી પણ ખારું થઈ જાય છે ત્યાં ટાંકાં એ જ મીઠા પાણીનું સાધન બની રહે છે. આમ ટાંકું પણ ગુજરાતી સ્વભાવની એક વિશેષતા છે અને ધરના સ્થાપત્યની એક વિશેષતા છે. દુબળા મુઠક કે સંકટ સમયે આકાશ સામું ન જોવું પડે અને દરેક ધર પાણીની સગવડથી ને ગમદથી પુષ્ટ રહે એ ગુજરાતીની પ્રકૃતિનું એક ઉદાહરણ ગણી શકાય, અને એ સ્વભાવના આવાં નાનાં મોટાં લક્ષણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય રચનાં લઈ રહે.

ગુજરાતના કિલ્લા-દુર્ગ

કિલ્લાનું વર્ણન સ્થાપત્યના વર્ણનમાં આવડું જોઈ એ. ગુજરાતમાં કિલ્લાની ખાસ કાંઈ વિશેષતા હોય-ઉપર જોઈ એવી વિશેષતાઓ જોવી-એવું જણાયું નથી. ગુજરાતમાં મોટા કુંગરો નથી અને પથ્થરો ધણે દરથી લાંબવા પડે છે, એટલે જુદાં મોટાં શહેરો ને રાજગઢ પૂરતા કિલ્લા બાંધવામાં આવતા અને શહેરના વસ્તીના બીજા ભાગોને સાદા કોટથી રક્ષણ કરાવું. રાજધાનીઓમાં નાનાં મોટાં શહેરોમાં નાના કિલ્લા યતા અને રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં મોટાં થાણાં લશ્કરને માટે યોગ્યતાં ત્યાં પણ કિલ્લા યતા હતા પાટણ અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોને ઉપર કાંઈ તેમ રાજગઢનો મજબૂત કિલ્લો ને શહેરનો સાદો કોટ હતા. ચાંપાનેરને પણ એ જ પ્રમાણે હતું પરંતુ એ શહેરને પાવાગઢનો મજબૂત કિલ્લો પ્રાણીમાં જ હતો. ગુજરાતમાં આણુ ઉપર અચ્ચગઢનો કુંગરો કિલ્લો અને પાવાગઢ ઉપર કુંગરી કિલ્લો હતો સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારનો ઉપરકોટ નામનો કિલ્લો પણ કુંગરી કિલ્લો હતો. આપણા સ્થાપત્યમાં કિલ્લાની રચના માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે : જલદુર્ગ સ્થલદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ. ગિરનાર, અચ્ચગઢ અને પાવાગઢ એ ગિરિદુર્ગના ઉદાહરણો છે કે જે ઇંદરનો ગઢ નાના કુંગરા

૬૩. રાજ્ય-લલ આદિ સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં આ સેંદ આપેલા છે. આને મળતા ડુર્ગોના અપરોક્તમાં હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યનું ત્રિફલ્ક કહેલું છે

ઉપર છે. પણ ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણી લાવવાં જેવાં કાયને મંદાન (11) કાય સમજને "ઈસ્તિયો વદ હુદ્યા રે" એવું ગાય છે એમી કાઈ મદત્વ જેવું દેખાતું નથી. ઈસ્તરનાં ગદ જેવાં કિલ્લા કરતાં તે ઉપર કંલા તે કિલ્લા વધારે દુર્ગમ છે. શું ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણવા જેવાં કાયને ગદ જીતવા જેવાં કાય સાથે સરખાવી એવાં છે? આં મધુ ગૂજરાતી સ્વધાવથી એક વિચિત્રતા કેમ ન ગણી શકાય? ગિરિદુર્ગીમાં નામો દુર્ગરાઓ ઉપર ફેટલાઈ કિલ્લાઓ રજપુતાનામાં છે તેમાં ચિંતોડગઢની ખ્યાતિ મોટી છે, પરંતુ ગૂજરાત ચોરાપ્ટ અને મારવાડ મેવાડ સાથે લેતાં પાવાગઢ જેવો મજબૂત કિલ્લો એક નથી. પાવાગઢના કિલ્લાનું વર્ણન જુદું કરીશું. એ કિલ્લો હિંદુ રજપૂતો સમયમાં હતો તેને મુસલમાનોએ સુધરાઓ અને વધારે મજબૂત બનાવ્યો. તવારીખકારો કહે છે કે એ કિલ્લા ઉપરથી એક ડાશી પથ્થર ગમડાને તે સેકડો માથુસોને મારી શોધ ગિરિદુર્ગ તે ગૂજરાતમાં બાંટલાં થોડાં પણ છે, પરંતુ જલદુર્ગ ખોસ નથી. દીવનો કિલ્લો મોટો જલદુર્ગ કહેવાતો હતો. સ્થલદુર્ગ ગૂજરાતમાં ધણી છે. પાટણથી રાજધાની બદલાયા પછી અમદાવાદ અને અંપાનેર શહેરના કિલ્લા સારા હતા. અમદાવાદનો બંદનો કિલ્લો સારો કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો. અંપાનેરનો રાજગઢ પણ ઉત્તમ બાંધણીનો છે. આ સિવાય ગૂજરાતમાં અહમદશાહે અહમદનગરનો કિલ્લો બાંધેલો એ આજે હિંમતનગર કહેવાય છે. કાટવાલી યાજ્ઞા માટે નાના કિલ્લા પણ ગૂજરાતમાં ધણી છે, પરંતુ કિલ્લાના સ્થાપત્યમાં ઉપરના જે ત્રણ ગિરિદુર્ગો સિવાય ગૂજરાતનાં કિલ્લાઓ દક્ષિણ હિંદના કિલ્લાઓ જેવા મજબૂત નથી અને ગૂજરાતમાં કિલ્લાની દીવાલની આસપાસ પાણીની ખાઈ કરવાનો રિવાજ ખાસ દેખાતો નથી. કિલ્લાઓના દરવાજા સખ અપસખ રીતે બાંધવાનો રિવાજ છે. એટલે પહેલા દરવાજામાં પેસી પછી ડાબા અગર જમણા વળીને બીજા દરવાજામાંથી બહાર નીકળવાનું હોય છે. ગૂજરાતમાં અમદાવાદના બંદના કિલ્લાનો દરવાજો એ જાતનો છે. પણ એનો ખરા ખ્યાલ તે અંપાનેર અને પાવાગઢના દરવાજાઓને જોઈને જ આવે છે. એ રચનાથી ધેરાધેલું લશ્કર ખ્યાલ સારી રીતે કરી શકે છે. આ કિલ્લાઓના સ્થાપત્યમાં પાંચાંગનો કિલ્લો બાંધ કરતાં ગૂજરાતની કાઈ ખાસ વિશેષતા દેખાઈ આવતી નથી. ૪૬ હિંદુ અને મુસલમાન મળવાના કિલ્લાના દરવાજામાં

૧૪. બંદના કિલ્લાના વખતે એક મસાકર લખે છે. પણ આજેના રાજ્યમાં એવું કાંઈ દેખાઈ નથી.

કમાન અને કોતરણી, સિવાય બીજો બાધણીનો ભેદ નથી.

મુસલમાન સમયના ગૂજરાતનું મૂર્તિવિધાન

હવે મૂર્તિવિધાન બાબત ટૂંકમાં જોઈએ. હિંદુ સ્થાપત્ય તો મૂર્તિઓની વિપુલતાવાળું જ હતું. જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિઓને સ્થાન છે, પણ જૈનોની મૂર્તિઓમાં ખાસ વૈવિધ્ય ન હોવાથી જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિવિધાનની કલા ઉત્તમ દૃષ્ટાએ ન પહોંચી. હિંદુ પુરાણોમાં અનેક દેવોની અનેક કથાઓ ખૂબ રસમય હોવાથી એ દરકને મંદિરોમાં મૂર્તિમંત કરવામાં શિષ્ટીઓએ પોતાનો હાથ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યો. એવી કેટલીક મૂર્તિઓ ગૂજરાતમાંથી તો ધણે જાગે નાશ પામી છે અને છટીજવાઈ મળી આવે છે. મોઢેરા જેવા અવશેષોમાંથી એનો કષ્ટિક ખ્યાલ આવે છે. એટલે દક્ષિણ હિંદમાં બેલૂર, હલ્લેબીડ, સોમનાથપુર જેવું કે મદુરા રાજેશ્વર જેવું મૂર્તિવિધાન ગૂજરાતમાં આજે તો દેખાતું નથી. મુસલમાનોએ તો મૂર્તિને બદલે કૃષ્ણવેશને જ અપનાવી એટલે મૂર્તિવિધાનની કલા ગૂજરાતમાં એ સમયમાં કૃષી કે કૃષી નહિ. ૬૫

આમ ગૂજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય ગૂજરાતીઓના સ્વસ્થાવનું અને સંસ્કારિતાનું ખરું પ્રતિબિંબ પાડે છે. એના અંગ ઉપર માટે કલાવિવેચકોમાં મતભેદ હોય, પણ કેટલીક વિશેષતાઓમાં એ લોકો એકમત છે એ ઉપર જોયું. પાશ્ચાત્ય વિવેચકોની કેટલીક ટીકાઓ તો એ લોકો દિંદો માનસ બરોગર ન સમજી શકે તેથી પણ થયેલી હોય છે. એ ટીકાઓ કેટલીક તટસ્થ રીતે થયેલી અને સાચી પણ છે, પણ એ લોકો આપણા કેટલાક સક્ષમભેદ ન સમજી શકે કે કામળ સાગણી ન સમજી શકે તે બનવા ભેગ છે. કાબી, મામી, માસી અને ફોઈને માટે એક જ શબ્દ "આન્ટ" (Aunt) વાપરનારા, અને સાળા તથા બનેલીને માટે એક જ શબ્દ Brother-in-Law (કાપદા પ્રમાણે બાઈ! દિલની સાગણી પ્રમાણે નહિ?) વાપરનારા લોકો આપણા સામાજિક ભેદની પેઠે સ્થાપત્યના સક્ષમ ભેદ ન સમજી શકે એ બનવા ભેગ છે.

નગરરચના

હવે ગૂજરાતની નગરરચના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ. આપણાં સિદ્ધપથોમાં નગરરચના માટે ખૂબ વિગતો આપેલી છે, પરંતુ ગૂજરાતમાં આજની નગરો જોતાં સિદ્ધપથોઆનુસાર એ કંઈ બાધણીનું

નગર હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઐતિહાસિક કારણોએ લાગ લગવ્યો એમ માની શકાય. હિંદુ સમયમાં શુદ્ધ નગરરચના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે થતી હશે. મુસલમાન સમયમાં એવા વસવાટને લગતા કોઈ ફેરફાર થયા હોય એ સિવાય કોઈ વધુ બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોએ તો હિંદુ સમયની લગભગ બધી જ રીતિઓ કાગમ રાખી હોય એમ સમજાય છે. વસવાટને લગતા ફેરફારમાં શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે જગ્યાએ હિંદુઓના અમુક ઉચ્ચ વણેગિ વસાવવાનો આદેશ કર્યો હોય ત્યાં એમણે ઉચ્ચ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા હોય એમ બની શકે. પરંતુ મોગલઈમાં ગુજરાતમાં તો નવા શહેરો વસાવાયાં નથી એટલે ખાસ ફેર જૂનાં શહેરોમાં નહિ થયો હોય. તે પછી મરાઠા સમયમાં શહેરોની તોડફોડ અને વસ્તીની વધવટ થયા કરી છે અને એ સમયમાં મોટાં શહેરોમાં કોઈ નિયમો ન રહેવાથી જૂની રચનાની ખૂબ અવગણના કરી ગમે તેમ નવાં બાંધકામો થવાથી જૂનાં શહેરોના ડેહર ઉકળ બદલાઈ ગયા છે. આજનું પાટણ કે આજનું અમદાવાદ ભેઈ એ જ શહેરો પ્રાચીન કાળમાં કેવાં હશે એમ કોઈ કહી શકે નહિ. ૬૬

પરંતુ ગુજરાતના સુલતાનોએ જે જે નવાં શહેરો વસાવ્યાં એમાં પાટણની નકલ કરી હોય એમ માનવાને કારણ છે. અહમદશાહ અને મહમૂદશાહ બેગડો એ જે ગુજરાતના શહેરો બાંધનાર બાદશાહો કહેવાય છે. એકે અમદાવાદ અને અહમદનગર (ઈડર પાસેનું) વસાવ્યું અને ખીજાએ મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યું અને પ્રાચીન જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની નજીક નવા કિલ્લા અને વસવાટ કરીને તેમનાં નામ બદલ્યાં. અહમદશાહે પણ ખરી રીતે તો અમદાવાદ આશાવલની ઉત્તરે અડોઅડ બાંધી નવા વસવાટનું નામ માત્ર બદલ્યું એમ કહી શકાય. ૬૭

મુસલમાન સમયના આ બાંધકામમાં નગરરચનાનું સ્વરૂપ ખાસ બદલાયું નહિ, પણ હિંદુની જગ્યાએ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યાં. આને હિંદુ નગરરચના પ્રમાણે ખરાં નજરો તો દક્ષિણમાં દાવિડ દેશમાં જ

૬૬. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં નગરરચનાનું પ્રકરણ. વળી જુઓ : Havel : History of Aryan Rule in India : P. 341. "Ahmed Shab, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan."

૬૭. મહેમૂદાબાદ અને અહમદનગર નવાં શહેરો વસાવ્યાં, જ્યારે અમદાવાદ અને ચાંપાનેર જૂના શહેરો પાસે માત્ર કિલ્લા બાંધી પછી થોડે ધોરે વધ્યાં.

દેખાય છે ત્યાં મધ્યમાં નગરની પ્રધાન દેવનું મંદિર, મંદિરની ચાર ખાંજૂએ રસ્તાઓ અને બજારો, ચારે દિશાઓમાંથી મંદિર તરફ આવતા રસ્તા, મંદિરની નજીકમાં બાજણોનો અગ્રહાર, બીજા વર્ણો કર્મવાર છે વસે, આ રીતે રચના હતી રાજાનો મહેલ અને પાસે તળાવ કે સરોવર રહેતું, અને મંદિરની એક બાજુના રસ્તાથી મહેલ તરફ જવાનું આ નગરરચના દિલ્લમાં ઘણુંખંડુ દેખાતી અને દક્ષિણ દિલ્લમાં દિલ્લુ સરકૃતિ ખાસ પ્રહારો ન થવાથી ચાલુ રહી, હાલમાં એવું ન રહ્યું. ૬૮

દિલ્લુ સ્થાપત્યના પ્રયોગમાં રાજવંશને ગુજરાતના દિલ્લુ સિંધુ-પ્રધાપત્ય મંદિર અંગત્યનો પ્રય છે, અને વેપાર એ ગુજરાતી સરકારિતાનું મુખ્ય લક્ષણ હોવાથી એમાં ૨૫૪૮ આદેશ છે કે વેપારીઓને શહેરની મધ્યમાં વસાવવા બહારની ચડાઈઓને વખતે વેપારનું રક્ષણ થઈ શકે એ ઇરાદાથી આ ગોઠવણ કરાઈ હશે દક્ષિણમાં મંદિરની પાસે-મધ્યમાં રહી શકાય એવી રીતે-બાજણોને વસાવે છે એટલો બેઠ કહી શકાય ૬૯

શિવમંદિરના પ્રમાણે નગરરચના

રાજવંશજમાં નગરોના માપ અને તેના પ્રકાર વધુ બધા એમો વિગતમાં જાતરવાની અહીં જરૂર નથી એ જોતાં અમદાવાદ 'સંવતભદ' જાતનું નગર હોય એમ જણાય છે એ પાટણની નક્કલ હોય તો પાટણ એવું નગર હશે 'સંવતભદ' એ લખચોરસ કોટખૂણાઓવાળું નગર છે એ કે આજનું અમદાવાદ જોતાં એ રચનામાં થોડા વધો જણાઈ આવે અદમદશાહે પોતા તે માત્ર લઈને કિને જ બાધેલા અને એની બાધેણી આ જોતની હોઈ શકે શહેરની એક બાજુએ રાજમદ થીય તે બીજીને કિલ્લો ચાપાનિરમા પહુ એ જાતની રચના મદમદ બેમડાએ કરી અને નામ મુહમ્મદાબાદ પાંજુ. રાજમદમાં રાજકુલ્ય મંદિર મંદિરની પેઠે મુસલમાન બાદશાહેએ જુદી મસ્જિદ કરી રાજમદ પછી મોટું મદામ અને એ પછી શહેરની મધ્યમાં જણાઈ શકે એવું સીવનનિક મંદિર થતું એ મુજબ મુસલમાન અમદાવાદમાં વધેની ઔગળ મેદાનેયોઈની પછી

૬૮ ડ્રાવિડ દેસમી મદ્રાસ અરજિએ વર્ણવેલું છે પહુ મદરા વગેરે શહેરોના આ પ્રાચીન બાધણી છે

૬૯ મંદિર અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૧૮-૩૨૦

વળી જુએ E H Hävel A hand book of Indian Art : P 120 'Ahmedabad' was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal Capital

તથા દરજાણ મુખીને શહેરની મુખ્યમાં ગણી ચક્રાય એવી જુમા મસ્જિદ. જુમામસ્જિદની પૂર્વે સ્થાપક સહમદશાહનો પોતાનો રોજો. આ રોજો એ અમદાવાદ શહેરનું મધ્યબિંદુ છે. મસ્જિદ અને રોજની આસપાસ શહેરના મુખ્ય બજારો આવે. અમદાવાદમાં માર્લેકચોક જે સૌંદર્ય છે, અને નગરરચનાના નિયમ પ્રમાણે સારે તરફથી રસ્તા મળતા હોય તે સૌંદર્ય કહેવાય. એવા મુખ્ય જાગ્યામાં બજાર ચાલુ એટલે એ સૌંદર્ય કહેવાય. ગુજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે નાણાવટાનો ક્ષેત્ર મુખ્ય ગણાતો અને એનું બજાર તે સૌંદર્ય કહેવાય. એટલે નગરના મધ્યમાં સૌંદર્ય હોય. અને માર્લેકચોક અમદાવાદમાં એવો છે એ સિદ્ધ છે અને નગરરચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે છે. ૭૦ આ રીત મુજબ એ માર્લેકચોકમાં આવેલી મહારત (મુહત) પોળ પહેલી પોળ હોય તો વેપારીને અલમદશાહે મધ્યમાં વસાવ્યા

૭૦. જુઓ મારો અમદાવાદનો ક્ષતિલાસ. નગરરચનાનું પ્રકરણ. પૃ. ૩૧૩-૩૧. એમાં પૃ. ૩૧૯ માં રાજવલ્લભ પ્રમાણે નગરોની ચર્ચા કરી છે. પૃ. ૩૧૪ માં હેવલનો મત આપ્યો છે કેલાક વિવેચકો સમજાવવાને સર્વતોમુદ્દ બતાવું ગણવા ના પાડે છે. એક વાત સાચી છે કે આજના અમદાવાદ ઉપરથી જોને સ્વસ્તિક કે સર્વતોમુદ્દ કહેવું તે ભૂરોજ તે નથી જ. એ મારે પ્રાચીન અમદાવાદની કદમના માત્ર જ કરવી પડે. ઉપરથી પ્રકરણમાં એવી કદમના પણ કરી છે, અને સારવપુર જે અમદાવાદનો પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો છે અને જ્યાંથી મલિક શાખાનના બાગ મુધી જાડની ઘડાવાળો મોટો સીધો રસ્તો રખિયાલ જતો હતો, એ દરવાજાથી શહેરના મધ્યભાગ માર્લેકચોકમાં આવવાને સીધો મોટો રસ્તો હતો. આજે એ કયા હશે તે પૂછી બહી શકાય નથી. એ રસ્તાનો નિર્ણય કરવાની ચર્ચા પણ ઉપરથી પ્રકરણમાં કરી છે. અહીં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે તે એ કે અહ-મદશાહે શહેર વસાવી કિલ્લો અને જુમા મસ્જિદ બાંધ્યા. એ પછી એના પૌત્ર મહમૂદ બેગદાએ ચોરીનો ઉપદેવ વધવોથી આજનો શહેરકોટ બાંધ્યો અને દરવાજાને પોતાના અમીરોનાં નામો આપ્યાં. એટલે પહેલેથી યોજના પ્રમાણે તે બહારનું શહેર તરિકે પ્રક્ટે ફેણ, પ્રક્ટે ત્મકે દિશાના સાર મુખ્ય રસ્તાઓ થયા હશે અને પછી દરેક દરવાજાના ચક્રાને મુખ્યમાં રાખીને એક નાના ગામની પેઠે વસાવે વધ્યા હશે. એ રીતે દરેક ચક્રું નાની નગરરચનાના સિદ્ધાંત મુજબ પ્રક્ટે હશે અને પછી શહેર સાથે જોડાઈ બધું હશે. શહેરનો કોટ નિયમથી બધાયો નથી એ પણ સૂચક છે. એટલે મહમૂદ બેગદાના સમયનું અમદાવાદ—હિંદુ બાંધણીનાં નાનાં નાનાં મામાના સમૂહ જેવું મુખ્ય કેન્દ્ર માર્લેકચોકની સાથે જોડાઈને હિંદુ સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખી આજુ શહેર મધ્ય ભાગે છે. એને સ્થાપત્ય પ્રમાણે એક ખાસ નામ આપવું તે યોગ્ય લાગતું નથી.

એમ કહી શકાય.૭૧ આ રીતે અહમદીનો લેખક ૨૫૭૮ લખે છે. પાટણના કિલ્લાને બદલ કહેતા હતા એ મુઝબ અહમદનગર, અમદાવાદ અને આપાનેરના મુસલમાન કિલ્લાને પણ બદલ કહે છે. એટલે આ બધાં નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાવ છે.૭૨

આમ અમદાવાદ “સર્વતોબદ્ધ” જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ “સ્વસ્તિક” જાતનું નગર હોય એમ સમજાવ છે. હેવલે પોતે હિંદુ નગરોના પ્રકારો કહ્યા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ આધિષ્ઠીનું છે એટલું માન કહી તેનો પ્રકાર કપો ને કૃવો ગણવે તે લખ્યું નથી.૭૩ અમદાવાદ મહમૂદ એમદાના સમયમાં વધુ તે જોતાં એને મિશ્ર આધિષ્ઠીનું કહેવું તે ઠીક છે

૨

મુસલમાન અહમદશાહના સમયનાં આંધકામ

‘સ્થાપત્ય એ પ્રજાની’ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની પેઠે મુસલમાન સમયનું ‘ગૂજરાતનું’ સ્થાપત્ય ‘પણ’ ગૂજરાતનાં ‘સંસ્કારિતા’ અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિભાષિક રીતે પાછળ ચર્ચા કરી. હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમાં જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ટૂંકમાં જોઈએ

૧. બદના કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ અગર કાર્યાવતી શહેરને અડોબડ સાબરમતી અગર શબ્રવતી નદીને કાંઠે એક જગ્યા અને સપાટ भूमि પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો બદના કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના બદની એ નકલ છે એમ કબૂલ

૭૧. માલિકગેહમા મુહર્ત-મહરત-પોળ પહેલી સવાળી દરો એ સયુઝિક લાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વજતચંદની ઇતિહાસ ઉપરથી જાણને સ્વાભ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ બાબત લેલેમ

૭૨. મિરાતે અકબરી ૪

કરે છે. એ કિલ્લાનો પાયો ઈસ્લામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને હાથે નાંખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક જુરજમાં પહેલી ઈંટ મુકાઈ. એ ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક ખાદશાહ પોતે જ હતો.^૧

આ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો ત્યારે એનાં રૂપરંગ કેવાં હશે એની કલ્પના થવી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજના બદ્રની સામે ઊભા રહીએ ત્યારે જે બે મોટા જુરજો અને એની વચ્ચે ધડિયાળનો ટાવર દેખાય છે એટલું જ માત્ર પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. અંદરનાં મકાનોમાં રાજ-કુટુંબની મસ્જિદ સિવાય આજે તો કંઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગૂંજરાત સસ્તનતના અંત સમયે મોગલ રાજ્યની ચરૂઆત થઈ ત્યારે પણ અંદરનું ધુલુંખરું બાંધકામ જીર્ણ થઈ પડી લાંગુરું હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.^૨ મોગલાઈમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો, ઝોહરખી, મેન્ડેરલો અને થેવેનોટ એનાં જે વખાણુ કરે છે એમાંનું આજે કંઈ કલ્પી પણ શકાતું નથી. ઝોહરખી (૧૬૮૦) બદ્રના કિલ્લાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં માત્ર કાણુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી ઊતરતો કહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેતી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેરલો એ કિલ્લો પર્યટનો હતો એમ લખે છે. થેવેનોટ કહે છે કે કિલ્લો એક નાના શહેર જેવો હતો.^૩ આ બધાં વર્ણન જૂનો ખાદશાહી કિલ્લો બધાવા પછી બસો વર્ષ પછીનાં છે, એટલે એ સમયે મહેલો જ પડી ગયા હતા તો કિલ્લાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા ભ્રેષ્ટ એ. અને એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. મોગલાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂબાની હવેલીના ઉલ્લેખો મળે છે તેની એક ઈંટ પણ દેખાતી નથી, એકસો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિકો નાચ પાખ્યાં ને અદસ્ત થયાં તો બસો વર્ષમાં સુલતાનોનું કેટલું રહ્યું હતું તે કલ્પી શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત થઈ એવો ઉલ્લેખ છે.^૪

૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પ્ર. ૩-૫. ૩૦.

૨. એન પૃ. ૫૦૬-૫૦૭

૩. એન પૃ. ૫૬૯ અને પ્રો. કામિસેરિયેટનો અમેજમા લખાયેલો ગૂંજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૩-૬૬. બદ્રના કિલ્લા મઠિ વિજતચર ખાદિગીની જરૂર દોષ તેમજે આ બે ક્ષયો જેવા પિતિ છે.

૪. અહમદશાહથી અડગર મુધીના પેશ્વા બસો વર્ષમાં મહેલો જીર્ણ થઈ ગયા હતા. જહાંગીરના સમયમાં છે ખરાગ થયા દોષ કે નેથી મહદનહાંએ ખાન-

એમ કહી શકાય.૭૧ આ રીતે અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે પાટણના કિલ્લાને બંદ કરેલા હતા એ મુજબ અહમદનગર, અમદાવાદ અને ત્રાપાનેરના મુસલમાન કિલ્લાને પણ બંદ જ કરે છે. એટલે આ બધાં નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાય છે.૭૨

આમ અમદાવાદ “સવતોબદ” જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ “સ્વરિતક” જાતનું નગર હોય એમ સમજાય છે. હેવલે ચોતે હિંદુ નગરોના પ્રકારો કલા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ બાધણીનું છે એટલું માત્ર કહી તેનો પ્રકાર ક્યો ને કેવો ગણવે તે લખ્યું નથી.૭૩ અમદાવાદ મહમદ બેગઝાના સમયમાં વધુ તે જોતાં એને મિત્ર બાધણીનું કહેવું તે ઠીક છે

૨

મુસલમાન અહમદશાહના સમયમાં બાંધકામ

સ્થાપત્ય એ પ્રબળી પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની જેમ મુસલમાન સમયનું ‘ગૂજરાતનું’ સ્થાપત્ય ‘પણ’ ગૂજરાતના ‘સંસ્કારિતા’ અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિભાષિક રીતે પાછળ ચર્ચા કરી હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમાં જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ઠંકામાં જોઈએ.

૧) બંદનો કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ બગર કર્યાવતી શહેરને અડોબક સાબરમતી બગર અમવતી નદીને કાંઠે એક ઊંચી અને સપાટ ભૂમિ પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો બંદનો કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના બંદની એ નકલ છે એમ કહ્યું.

૭૧. માલિકગોધામા મુહમ્મદ-મહમ્મદ-પાણ પહેલા સ્થાપી હરો બે સમુદાયિક ઘાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વખતવદના ઇતિહાસ ઉપરથી શકને સ્થાન છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ જાણ્ય છેલ્લેખ કર્યો છે.

૭૨. મિસતે અહમદી ક. બા

૭૩. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપરજીવ પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે. સવતોબદ એ સ્થાપત્યમાં એવી જાતના મહાને મહે વપરાય છે કે એને ચારે બાજુથી જોતા સરખું દેખાય જોતોમાં જે ચોખુખલ કરે છે તે કોલેક બરો આ જાતનું મંદિર ગણાય છે. (જુઓ એસાલકોપીડિયા એન્ડ આર્કિટેક્ચર-સવતોબદ સંપ્દ.).

કરે છે. એ કિલ્લાનો પાયો ઈસ્લામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને દાંચે નાખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક જુરગમાં પહેલી ઈંટ મુકાઈ. એ ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક બાદશાહ પોતે જ હતો.^૧

આ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો ત્યારે એનાં રૂપરંગ કેવાં હશે એની કહણના યધી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજનાં બંદની સામે ઊભા રહીએ ત્યારે જે જે મોટા જુરગને અને એની વચ્ચે ધડિયાળનો ટાવર દેખાય છે એટલું જ માત્ર પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે અંદરનાં મકાનોમાં રાજ-કુટુંબની મસ્જિદ સિવાય આજે તો કંઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગૂજરાત સત્તાનતના અંત મમયે મોગલ રાજ્યની યજ્ઞાત યર્ષ ત્યારે પણ અંદરનું ધણું ખરું બાંધકામ જીર્ણ યર્ષ પડી બાગ્યુ હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.^૨ મોગલાઈમાં આવેલાં યુરોપીય મુસાફરો, ઝાહરમી, મેન્ડેરસો અને થેવેનોટ એનાં જે વખાણ કરે છે એમાંનું આજે કંઈ કહી પણ શકાતું નથી. ઝાહરમી (૧૬૮૦) બંદના કિલ્લાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી ઊતરતો કહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેલી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેરસો એ કિલ્લો પથ્થરનો હતો એમ લખે છે. થેવેનોટ કહે છે કે કિલ્લો એક નાના શહેર જેવો હતો.^૩ આ બધાં વર્ણન જૂનો બાદશાહી કિલ્લો બધાવા પછી બસો વર્ષ પછીનાં છે, એટલે એ સમયે મહેલો જ પડી ગયા હતા તો કિલ્લાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા નોંધે. અને એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. મોગલાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂબાની હવેલીના ઉલ્લેખો મળે છે તેની એક ઈંટ પણ દેખાતી નથી. એકસો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિહ્નો નાશ પામ્યાં તે અદ્ભુત યધાં તો બસો વર્ષમાં સુલતાનોનું કેટલું રહ્યું હશે તે કહી શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત યર્ષ એવો ઉલ્લેખ છે.^૪

૧. જુઓ માણે અમદાવાદનો ઇતિહાસ પ્ર. ૩-૫, ૩૦.

૨. એજ પૃ. ૫૦૯-૫૧૧

૩. એજ પૃ. ૫૬૯ અને પ્રો. કોમિસેરિવેટનો અથેલમાં લખાયેલા ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૩-૯૬. બંદના કિલ્લા માટે વિગતવાર માહિતીની જરૂર હોય તેમણે આ બે પ્રયોજેલા વિનંતિ છે.

૪. અહમદશાહથી અગર સુધીના પોણા બસો વર્ષમાં મહેલો જીર્ણ યર્ષ થયા હતા જહાંગીરના સમયમાં છેક અરામ થયા હોય કે જેથી શાહબદાએ ખાન-

આને બદલાઈને મંદિર આગળ જોવા રહી કિલ્લા તરફ નજર કરીશું તો જોયા ટાવર સિવાય આગલો દરવાજો તથા એક વાર પોસ્ટ ઓફિસ અને દાલ કચેરી થઈ છે એ બાગ મોગલાઈમાં આજમખાન મુખાના સમયમાં કિલ્લાની દીવાલનો એક ભાગ તોડીને થયેલો છે અને એની મોગલાઈ બાંધણી જુદી પડે છે. કિલ્લાને જૂના જુરને અને દરવાજા હતા તેમાં પણ મોગલાઈમાં ફેરફાર થયેલા છે, એટલે સુલતાન અહમદશાહે બાંધેલા કિલ્લાનું એ સમયનું બાંધકામ તો એનો પૂર્વાભિમુખી મોટા જુરને બેઠેને જ સંતોષ માનવો પડે.

આ કિલ્લાની પૂર્વે મોટું મેદાન છે એ કારણને નામે ઝોળખાય છે. એને પહેલાં "મેદાને શાહ" કહેતા હતા. આ મેદાનની પણ પહેલાની સ્થિતિ કાંપની આજે તો મુશ્કેલ છે. એનું માપ કોઈ ૧૬૦૦×૮૦૦ ફૂટ કહે છે ત્યારે કોઈ ૨૧૦૦×૧૨૦૦ ફૂટ કહે છે. આર્કિયોલોજિકલ સર્વે વખતે એનું માપ ઉત્તર દક્ષિણ ૬૨૦ વાર અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૩૦ વાર નક્કી થયું હતું. એ મેદાનની ચારે બાજુ દરવાજા હતા એમાં પશ્ચિમનો દરવાજો તો બદ્દનો મુખ્ય દરવાજો અને પૂર્વનો તે મધ્ય દરવાજાવાળો ગણાતો. ઉત્તર દક્ષિણના દરવાજા કયાં હતા તે કલ્પના કરવાનું કોઈ સાધન નથી. એટલે આજે કારણમાં જે જે મકાનો દેખાય છે તે કોઈ પણ નહિ હોય અને વચ્ચે માત્ર એક કુવારો હશે એવું માની શકાય. આ મેદાનમાં "મેદાન" (Polo) નામની રમત રમાતી અને લશ્કર તથા હાથીઓની સલામી લેવાતી એવા ઉલ્લેખો છે એ ઉપરથી એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે.^૫

અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાંધેલાં મકાનોનું કલ્પનાચિત્ર

અહીં ગુજરાતના પાટનગરના રાજમહથી એના સ્થાપકની દરમાં, જે શહેરનું મધ્યબિંદુ છે, ત્યાંસુધીની તે સમયની બંધાવાની જરા કાંપના પુરામાં મહેલ બાંધ્યાં, જેમાં અવશેષ આજે ત્યાં સુરજના મહેલમાં છે. શાહજહાંએ શાહીબાગમાં બાંધે મહેલ પણ બાંધ્યાં. પૈશ્વસમયની હવેલી વચેરેના વર્ણન માટે અમદાવાદને ત્રણે ઇતિહાસ જુઓ.

૫. જુઓ ત્રણે અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૫૭૧-૭૩. કારણના કુવારમાં બદ્દના એક કિલ્લામાંથી પાણી આવવડ. આ મેદાનમાં શુક્રવારે જાનર બરાતુ એજેવા બાદશાહ પિસવા મેદાનેશાહમાં પોલો (ચિંગાન) ની રમત રમતાં જુઝીરખાન હબસીને હાથે ચગીસખાનનું જૂન થયું હતું. જાને જાનરમાં એક સમયે જૂન સતાધીસ અને મોટા અમીરો હતા.

કરી લઈએ, કારણુ આજે બેચાર દાડકાં ઉપરથી સરીરની કલ્પના કરીએ એવું જ રહ્યું છે. ભદ્રનો ઊંચો બુલંદ ધુરજ અને એ સમયે ઠગરાવાળો પથ્થરનો કિલ્લો તથા દીવાલો દશે, ભદ્રકાળીમાતા અને એ જ રેખામાં આવેલો મોગલાઈ દરવાજો તથા મહેલ તથા ડિરિટ્ટક્ટ કોર્ટનું મોગલાઈનું મકાન હતું નહિ એમ કલ્પવાનું એ પછી કિલ્લાના દરવાજા અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચે કુવારો કલ્પવાનો. ત્રણ દરવાજાની પૂર્વમાં અને જુમામસ્જિદની પશ્ચિમે કેવાં બાંધકામ દશે કે ખુલ્લું હશે તે કલ્પવું મુસ્કેલ છે, પરંતુ હાલ કરતાં વધારે પહોળો રસ્તો અને શોભે એવાં મકાનો હોઈ શકે. એ પછી દિલ્હી દરવાજાથી જમાલપુર જતો રસ્તો વટાવી ગુરત જ જુમામસ્જિદનું બંધ મકાન શરૂ થાય છે અને એની ચારે બાજુ મોટા પહોળા રસ્તા અને બગીચા હોય એમ સમજાય છે. આજનો ગાંધીરોડ (રીંગરોડ) તે અંગ્રેજોના સમયનો છે, પરંતુ એ પ્રાચીન સમયે બીજા દરવાજાઓથી માણેકચોકમાં રસ્તાએ જુમામસ્જિદ આગળ આવીને મળતા દશે જુમામસ્જિદના માણેકચોક તરફના દરવાજાની પૂર્વે અહમદશાહનો પોતાનો રાજો અને વચ્ચે રસ્તો વટાવી પૂર્વે એની રાણીઓનો રાજો છે. આ બધું તે સમયના માણેકચોકમાં છે અને આજે પણ ગંદાં ધરોથી ઘેરાઈ ગયેલા માણેકચોકમાં છે. આ બધાં બાદશાહી મકાનોની આસપાસ ચાર મોટા રસ્તા અને ચાર દિશાઓમાંથી આવતા દરવાજાના રસ્તા કદખીને તેમાં મુખ્ય બગીચોની ટુકાનો કલ્પવાનો. આટલું કિલ્લાની બહાર ધારીને તેના અંદરના ભાગમાં ગૂજરાત કલ્પની સામે અહમદશાહની મસ્જિદ અને એની ઉત્તરે નદી. કિનારે બાદશાહી મહેલો, હમામખાનાં, બગીચો વગેરે ધારી લેવાનું. આ કલ્પના કરવામાં ચાંપાનેરના હાલના બામાવશૈષ કિલ્લામાં ભદ્રનો મોટો ધુરજ અને બહાર ત્રણ દરવાજા ઉમેરીએ તો કેવું લાગે એ વિચાર કરવાથી કાર્ષક ખ્યાલ આવશે; જો કે પૂર્વે રાણીના હજારથી પશ્ચિમે કિલ્લો અને અંદરના મહેલોને સરખાવતાં અમદાવાદનો આટલો ભાગ ચાંપાનેર કરતાં વધારે વિશાળ અને વધારે આકર્ષક હોવો જોઈ એ એવું કોઈ રસિક કલ્પના કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મોગલાઈમાં બંધાયેલા શાહજહાંબાગ-દિલ્હીને જસો વર્ષના સમયના બેઠે કરીને ન સરખાવીએ તો એ દિલ્હીના પૂર્વાવતાર-તખલખાબાદ દિલ્હી કરતાં અમદાવાદનો આટલો દેખાવ વધારે આકર્ષક દર્શી એટલું તો દિલ્હીના પુરાતન અવશેષો જોતાં સહેજ જણાઈ આવે છે, અને એ સમયે કદાચ હિંદના મુસ્લિમ અગલ નીચેનાં પાટનગરોમાં અહમદશાહનું અમદાવાદ વધારે મનોહર કહી શકાય

એવું દશે એમાં શેકા નથી.†

અહમદશાહની મસ્જિદ

હવે મકાનોના આ સમૂહમાં આવેલા બાધકામનું વર્ણન ટૂંકમાં કરીએ. અહમદશાહે સર્વથી પહેલો કિલ્લો બાધવો શરૂ કર્યો અને તે સાથે જ રાજકુટુંબની મસ્જિદ શરૂ કરી. તે પછી ત્રણ દરવાજા અને લુમા-મસ્જિદનું કામ ઘુરત શરૂ કર્યું. એટલે પહેલી અહમદશાહની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. અમદાવાદ સહેરનો પાયો ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં નાખાયો તે સાથે આ મસ્જિદ શરૂ થઈ અને ઈ. સ. ૧૪૧૪ ના ડિસેમ્બરમાં એવું કામ પૂરું થઈ ગયું. આ મસ્જિદમાં ખાસ મહત્વનું બાધણીની દૃષ્ટિએ કાંઈ નથી, પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એવું ખાસ મહત્વ છે. અહમદશાહે ગુજરાતના પાટનગરમાં સર્વથી પહેલું બાધેલું આ મકાન એના મિનારા સિવાય લગભગ આજે પણ અણીચુલ્લ જિથું છે. ઉપર મસ્જિદની બાધણીનું જે સામાન્ય વર્ણન કર્યું તેવી જ આની બાધણી છે. પહેલી મસ્જિદ હોવાથી હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ખાસ સુધરાવ્યા વચર જ કામમાં લીધેલી જણાય છે. થાંભલા એકસરખા નથી પણ લુહી લુહી જાતના ■ અને ડેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ રચાઈ શકાય છે. એક ઉપર તો શિવલિંગ પણ દેખાય છે, અને ખીજા એક થાંભલા ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઈ. સ. ૧૨૫૦) નો મદ્દારાજ વિસલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે, અને એ રચાઈ વંચાય તેવો નથી. સિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં એમનોને પ્રાર્થના કરવા માટે ખાસ બાધેલું ઝુલુખાનું છે. એની નીચેના થાંભલા એકસરખા એક જ રચેથી લીધા હોય તેવા છે. એટલે આ મસ્જિદ આશાવણના જ કાંઈ મંદિરની સામગ્રીથી બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. એમાં એક મુંદર મહેરાજની પાસે એક મુંદર છત્રીવાળી જરા ભીંચી વેદી જેવી એક

૬. પ્રો. કેમિસેરિયેટ એમના અભિપ્રાયના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૦૨-૨૦૩ માં હકીકત ઈલ્લીમ નામના ભૌગોલિક અને ચરિત્રોના ફારસી પુસ્તકમાંથી (ઈ. સ. ૧૯૫૩) અમદાવાદની તારીફનો ઉતારો આપ્યો છે અને અણુલ ફૂલનો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે. આ બંને અભિપ્રાયો ગુજરાત સલ્તનતના સમયના અમદાવાદના છે એટલે ઉપરું વર્ણન ચકાઈ ■ એમ એ વાંચીને લાગે તેવું છે. હકીકત ઈલ્લીમ અમદાવાદને એ સમયનાં આખી દુનિયાનાં શહેરોમાં સર્વથી મુંદર કહે છે અને એનાં ખંભરો ને દુકાનોની બાંધણીનાં વખાણ કરે છે. અણુલ ફૂલના વર્ણનમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ દેખાય છે, પરંતુ એ સમયનાં કિલ્લી આગ્રા કરતાં અમદાવાદ પણ મુંદર હતું એ ખરી વાત છે. તે સાથે કિલ્લી આગ્રા મોબલઈમાં વધ્યાં એ પણ ભૂલું ન ભોઈએ.

છે એનો ઉપર અહમદશાહ પોતે નિમાઝ પઢવા આવતો એમ કહેવાય છે. છત્રી પાછળથી કોઈએ કાઢી નાખેલી છે. આ મસ્જિદમાં મરાઠા સમયમાં ધાસ અને લાકડાંની વખાર તરીકે ઉપયોગ થયો હતો. આ મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદની ખીજી મસ્જિદોની કમાનો કરતાં જરા વધારે અણી વાળી છે, એટલે એમાં દિલ્હીના ખીલજી સ્થાપત્યની તાજી વ્યસર હોય એમ લાગે છે. મસ્જિદમાં આ પ્રમાણે અરખીમાં લેખ છે : "આ મોહું મકાન-વચાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં બજવામાં આવે છે-અને કુરાને ચરીફ પ્રમાણે "મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે ખીબ કોઈને બજશો નહિ" -એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહના પુત્ર અહમદશાહ-સુલતાને ખંધાવી છે. એ પૂરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ. હી સં. ૮૧૭ છે." (૧૭-ડિસેમ્બર ૧૪૧૪)^૭

દેવતખાનની મસ્જિદ

અહમદશાહના સમયનું ખીજું મકાન જમાલપુર દરવાજા આવેલી દેવતખાનની મસ્જિદ છે. દેવતખાન ઉર્ફ મસ્તીખાન અહમદશાહનો કાંઠો હતો અને એની દરગાહ કાળુપુર દરવાજા બહાર સરસપુરને રસ્તે એણે વસાવેલા દેવતપુરમાં છે. તેમાં પણ એક મસ્જિદ હતી. એટલે આ મસ્જિદ દેવતખાને કાને માટે અને શા કારણે બાંધેલી તે લેખનો પતો ન લાગવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી સામાન્ય રીત પ્રમાણે તો મસ્જિદ પાસે જ તેના બાંધનારનો રાજ્યો હોય ■ એવું અહીં નથી. આ મસ્જિદ કોઈ આખાયે દિલ્હી મદિને દેશીને કરી હોય એમ જણાય છે. યાબિકા જુદી જુદી માતના છે અને ડોલરણીવાળો આખોયે ધુમટ કોઈ જૈન મદિરમાંથી ઉપાડેલો લાગી આવે છે. બાંધણીના ઇતિહાસના ક્રમમાં આ મકાનનું મહત્ત્વ છે.

ત્રણ દરવાજા

અહમદશાહના સમયનું ત્રીજું બાંધકામ એ ત્રણ દરવાજા છે. આ બાંધકામ ન હોવાથી અને મોટા ગેદાનની વચ્ચે એક વાંટીમાં

૭. આ મસ્જિદનું સવિસ્તાર વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મુ. ૫૭૪-૭૬ માં આપ્યું છે.

૮. દેવતપુર બે છે. ખીજી અમદાવાદથી પાંચેક માઈલ છે. આ ખીજી કાણે વસાવેલું તે નક્કી થઈ નથી.

નંગ હોય એવું હોવાથી એની મનોહરતા ખૂબ જ છે. પાછળ જે કલ્પના ચિત્ર દોષુ* તેમાં એનું સ્થાન કલ્પવાથી આ વાત સમજશે તથા દરવાજા એ પહેલાની પેઠે આજના અમદાવાદની પણ શોભા છે. એની કમાનો ધાટીલી અને સુંદર છે. ઉપર અગાડીમાં અરૂપા કરેલા છે અને વચલા દરવાજાની બંને બાજુ મિનારાની બાંધણી જેવા સુંદર ગોખવાળા છુરબ્બે છે. પરસી ધાઉન ગૂજરાતની મસ્જિદોની કમાનોની પ્રશંસા કરતા તથા દરવાજાની કમાનો અને એની બાંધણી સૌથી સારી છે એમ કહીને યુરોપની કોન્સ્ટેન્ટાઇન વજેરેની કમાનોની ઉંચાઈ આજળ તથા દરવાજાની બહુ ઠાંડે છે. એ ટીકા જરા વિચિત્ર લાગે છે. આ કલાવિવેચકને ખબર નથી કે દિલ્હીમાં કમાનો ને દરવાજાની ઉંચાઈને આધાર મોટામાં મોટો દરખારી હાથી અંબાડી સાથે જઈ શકે એ ઉપરજ છે. એટલે એમની સરખામણી યુરોપની ૮૦ ફીટ ઊંચી કમાનો સાથે થોડાજ નથી.^૬

અહમદશાહના સમયનું ચોથું મકાન તે ખાનપુરમાં આવેલી સૈયદ આલમની મસ્જિદ છે. અહમદશાહની મસ્જિદ કરતાં એની બાંધણી સહેજ સુધારેલી જણાય છે. મસ્જિદમાં દિ. સં. ૮૧૫ ની રજબ માસની પૂર્ણિમાનો લેખ છે.^{૧૦}

જુમા મસ્જિદ

હવે ગૂજરાતના પાટનગરની શોભારૂપ અને દિલ્હીસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિમાં બેસી શકે એવી અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું દે'કું વર્ણન કરીએ. પાછળ આપેલા કલ્પનાચિત્રમાં આનું સ્થાન સમગ્ર શહેર તેવું છે. આ સુંદર મસ્જિદની આસપાસ આજે મંદા નાનાં જોવા

૬. Percy Brown : Indian Architecture ; Islamic. P. 50.
 "The chief attraction of this structure as a whole are the bold yet graceful shapes of its arches, the skillful arrangement of its parapet relieved by the three elegant oriel windows on brackets, and the form and rich carving of the buttresses... But it owes much of its refined aesthetic appearance to the contours of its arches, there being few pointed arches throughout the whole range of Indian Architecture equal to those in the buildings of Gujarat, and in Tin Darvaza these are seen at their best."

ન ગમે તેવા ધરો ને દુકાનો આવી ગઈ છે. એનું મુખ્ય દાર દક્ષિણ તરફ શાકબજારમાં હોય એમ લાગે છે કારણ કે એ પ્રવેશ ખીણને એ પ્રવેશદ્વારો કરતાં વધારે લગ્ય છે. આ દક્ષિણના પ્રવેશદ્વારમાં પેસવાનો એક સુંદર મંડપ છે અને જુમા મસ્જિદની બધી સામગ્રી નવી બનાવેલી હોવાં છતાં આ મંડપ કોઈ દિવ્દુ મંદિરમાંથી આજોય ઉડાવી લાવીને ગોઠવી દીધા છે એ એના ધાબલામાંથી ધસીને સાફ કરેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એનું ઉત્તર તરફનું દાર આજના અમદાવાદના મુખ્ય મહામાર્ગમાં પડતું હોવાથી આજે મુખ્ય હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ ગૌણ છે. ખીણનું પ્રવેશદ્વાર મસ્જિદના વિશાળ ચોકની પૂર્વે અહમદશાહના રોજના આગણમાં પડે છે અને એ પણ સાદું જ છે. રિવાજ પ્રમાણે એને મુખ્ય દાર કહી શકાય.

ગમે તે બાજુથી પ્રવેશતાં મસ્જિદના લગ્ય અને વિશાળ ચોકમાં આવીએ છીએ એની પશ્ચિમે લિવાનનો લગ્ય અને સુંદર મ્હોરો આવેલો છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદનો બહારનો ફેખાવ સુંદર અને લગ્ય છે. પણ એ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં બસો વર્ષ પછી બંધાયેલી છે, એટલે એની સરખામણી કરવી યોગ્ય નથી. પરંતુ મુસલમાન સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું મહત્ત્વ વધારે છે. બહારથી આજે એને નીહાળી શકવાનું બને તેમ નથી. ગેલા કાચળામાં ખાલેલા રત્ન જેવી આજે એની સ્થિતિ છે. એના મિનારા ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના મોટા ભૂકંપમાં પડી ગયા. એટલે શાકબજાર સિવાય ખીણ કોઈ બાજુથી ગેતાં મુસ્લિમ દિવંદુનું એક લગ્ય અને સુંદર મકાન અહીં છે,^{૧૧} એમ પણ ખબર ન પડે. માણેકચોકમાં બાદશાહ અને રાણીના હજીરાના આકર્ષક દસ્ત આગળ પણ મસ્જિદ ઠંકાયેલી લાગે છે.

આ મસ્જિદની બાંધણી એટલું તો સિદ્ધ કર છે કે મુજરાતીઓ દ્વંદ્વા સમયમાં જ મસ્જિદની બાંધણીના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં નિબધાત બની ગયા હતા, અને અહમદશાહની પછીનાં બધાં પ્રયોગોમાં એની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સંકાઈ હતી. અમદાવાદની જુમામસ્જિદમાં અંદર અને બહારના

11. 'The Jam Masjid of Ahmedabad...is generally considered the high water mark of mosque in Western India.' Percy Brown 'Indian Arch. Islamic. P. 48.

દેખાવમાં મુસલમાન બાંધણીના સિદ્ધિતોને હિંદુ મંદિરની બાંધણીની ઠલા સાથે એવી તો સુંદર રીતે મેળવી દીધી હતી કે અંદર જાણે મંદિરોના મંડપોની માત્ર પુનરરચના જ કરી હોય અને બહાર કમાનો અને મિનારા માત્ર ગોઠવ્યા હોય એવું લાગે. મહોરાની મુખ્ય ઠમાન પાછળ ચર્ચી એ રીતની કલાથી બિચી લઈ ઉપર માળ કરવાથી વૈવિધ્ય ઉપજ્યુ છે. તે સાથે ચાંબલા બેવડાપીને વચલા ઠમાનની મધ્યના ચાંબલા ઉપર હિંદુ મંદિરનું તોરણ મૂકી શોભામાં ખૂબ જ આકર્ષણ ઉમેર્યું છે. ઠમાનોનાં વર્ણનો આકર્ષક બનાવ્યાં છે, અને ચાંબલાની રચના મદુરાના મંદિરના દળર ચાંબલાના મંડપ કરતાં વધારે રમ્બ અને જોવી ગમે તેવી થઈ છે. સર જોન મારશલ જેવા કડક ટીકાકાર પણ, મિનારાની રચનાનો અલુગમો નોંધવા છતાં કહે છે કે એકદરે આ મસ્જિદ એ જાતનાં આખી દુનિયાના મકાનોની સરખામણીમાં ઉત્તમ કહી શકાય,^{૧૨} અને બંગાળની અદીના મસ્જિદની બાંધણીની પેઠે Dull monotony નીરસ એક સરખાપણાની જાવના અને જોઈને ઉત્પન્ન થતી નથી.^{૧૩} માળ બાંધીને વૈવિધ્ય લાવવાની, પાંછળ ચર્ચી રીતને, પણ સર જોન ઉત્તમ કહે છે અને પાછળ જોયું તેમ, પરસી બાઉન પણ આ મસ્જિદમાં મુસલમાન બાંધણીની સુધારેલી સુંદર ઠમાનો, માળ કરવાની રીતથી આવતું વૈવિધ્ય, વાવ-મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણીઓનો સુમેળ થવાથી આ જાતના મકાનોમાં અપૂર્વ રહે છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ આપણને સારાં કપડાં પહેરાવેની પરદેશી બી જેવી લાગે છે, જ્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ, એની આજની રિયતિમાં પણ કપડાંની સાદાઈમાં રીતસરના અવકારથી જેના લાવણ્યમાં ઉમેરો થયો છે એવી સુંદર હિંદી બી જેવી શોભે છે.^{૧૪} આખા દિલ્હરની જુમા મસ્જિદોમાં આટલું વૈવિધ્ય નથી, અને સાચા દિલ્હી કલાકારને તો આ સહ તરત સમજાય એવું છે. જોતાં એમ લાગે છે કે આ એક પર્યટોનો દગલો માત્ર નથી પણ એ પર્યટોમાં, એની ગોઠવણીમાં, એની

૧૨. Marshall: Cambridge His- India III. P. 610. "As it now stands, it is one of the most superb, as it is also one of the most imposing structures of its class in the World." ખાસ બદલાવવાની રીતને સર જોન શૂળસતની વિરોધતા છે એમ કહી બીજા એ કેમ નથી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. પરંતુ બીજો મેધનાદ મંડપની નજલ જ તે જોયું છે.

૧૩. એન પૃ. ૧૧૦.

૧૪. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮.

કાતરણીમાં એને બાંધનાર અને બાંધાવનારની સ્વભાવગત રસિકતા, અને જીવતા હૃદયના ધણકારા આજે પણ જણાઈ આવે છે. ૧૫

આ મસ્જિદ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું તેના પીઠ વર્ષમાં એટલે ૧૪૧૨ માં બાંધાવાની શરૂ કરી અને ૧૪૨૪ માં પુરી થઈ. એને બાંધાતાં બાર વર્ષ થયાં. એનો લંબાઈ પહેળાઈ વચેરે સ્થાપત્યની વિગતમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. એના મિનારા હાલમાં હતાં એનું સવિસ્તર વર્ણન પાછળ ક્યું છે. સિવાનના વાવવ ખૂણામાં સ્ત્રીઓને માટે નાના ચાંબલા ઉપર માળ જેવું કરી બાળીવાળું મુલુકખાનું, અહમદશાહની મસ્જિદની પેઠે કરેલું છે. જે મસ્જિદો રાજકુટુંબ બાંધાવે તેમાં જ મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ હતો અને ગુજરાતની મસ્જિદોની એ એક વિશેષતા છે. ૧૬ વચલા મહેરાબ ઉપર અરબીમાં આ પ્રમાણે લેખ છે :

.....આ મોટી મસ્જિદ ખુદામા અને એની મદદમા વિશ્વાસ રાખનાર સેવક, નસીરઉદ્દુનિયા વઠીદીન અબુલકાદર અહમદશાહ, ખીન મુહમ્મદશાહ, ખીન મુહમ્મદશાહ, સુલતાને બાંધાવો. બાંધાવાની તારીખ પવગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અલ્લાહના આરોવાઈ હો) કીજરી સંવત ૮૨૭ નો સફર માસ (એ મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડો)નો પહેલો દિવસ છે. (તા. ૪ જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૪૨૪) આ લેખમાં પહેલાંના વાક્યો અહમદશાહની મસ્જિદના લેખ જેવાં છે એટલે ઊંડી દીધાં છે. આમાં સુલતાન અહમદશાહનો પૂરો નામસાહી ઇસ્કાળ આપેલો છે. ૧૭

૧૫. Percy Brown:—Indian Arch. Islamic. P. 48-50.

"...As proved by this fine monument, the building art takes a decisive step forward, it rises to a higher plain...from experiment to something approaching a complete and perfect realization of the ideal." His (architectural genius)work developed into something more than an orderly pile of moulded masonry, and became a thing of the spirit. For this building speaks of that 'silent flowering in stone of souls of men, whose ways of life and thought had flowed into things made by their hands', " એવાંને માટે લખે છે કે "At a composition of solids and voids this facade is superb, with its three main openings well balanced and in excellent proportions."

૧૬. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ.

૧૭. એ જ. જુમા મસ્જિદનું વર્ણન. બર્નેસ, મુસલમાન આર્કિટેક્ચર—

આદમશાહ અને રાણીના રાજ

અદમશાહે બંધાવેલાં મકાનોમાં એનો પોતાનો રાજો અને તેની સામે એની રાણીએનો રાજો મુખ્ય ગણાવી શકાય. મુસલમાનોની સામાન્ય રીત પ્રમાણે આદમશાહે પોતાની પસંદગી પ્રમાણે મરણ પછી પોતાને સુવાની જગ્યા પોતાની દયાળી દરમ્યાન બંધાવે છે, જ્યાં સંતો એવી વાતમાં પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા નથી, પરંતુ એમના શિષ્યો એમના મરણ પછી જગ્યા દરમ્યાં બંધે છે. આ અને રીતમાં મરણ પછીની આવનામાં અને આજુસના હૃદયની જાંચી લાગણીઓ સમાયેલી છે. એક મરણથી ક્યાં વગર મરણ પછીનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આનંદ માને છે, ખોળું મરણની કે એના સ્થાનની દરકાર જ કરવું નથી. ગુજરાતના મુસલમાન અમીરો અને આદમશાહે ધણે જાગે મસ્જિદોની પાસે જ પોતાની જગ્યા રાખવાનો રિવાજ રાખ્યો છે. અદમશાહે એ પ્રમાણે શહેરની મુખ્ય મસ્જિદની સામે જ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી. જુમામસ્જિદના પૂર્વના દ્વારની બહાર સુલતાનનો રાજો આવેલો છે. એક વિશાળ સુમટમાં વચ્ચે આરસની સુંદર કોતરખીવાળા સુલતાનની પોતાની કબર છે. અને બીજા એના પુત્ર અદમશાહનો અને ત્રીજા એના પૌત્ર કુટુબુદ્દીન અદમશાહની કબરો છે. આમ આ રાજમાં ગુજરાતના ત્રણ સુલતાનો સૂતેલા છે. એટલા ઉપર એનાં સર્ગાની કબરો છે. સુલતાન અદમદ ત્રીજો પણ આ રાજમાં દટાયો છે એવું તવારીખ કહે છે. પણ એની કબર ક્યાં તે કહેવું મુશ્કેલ છે આ રાજો એની જાણીએને લીધે સુંદર લાગે છે. પરંતુ અદમશાહે પોતે આખો હશે ત્યારે ક્યો હશે એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે એના મુખ્ય દ્વાર ઉપર જે લેખ છે એમાં તે ઈ. સ. ૧૫૩૭-૩૮ માં ફરહત ઉસ્મુકે એ રાજની મસમત કરાવી અને અદમદ જાન્યુએ લેખ લખ્યો એમ લખેલું છે. લેખની તારીખ "ફરહત ઉસ્મુકે" એ શબ્દો ઉપરથી અબજદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. એટલે આજે કીમેશ રાજની ખાંધણી ગુજરાત સંસ્તનતના છેવટના ભાગનાં મકાનો જેવી ગણી શકાય. રાજની બહાર જગ્યા દરવાજો છે તે માણેકચોકમાં પડે છે. એના ઉપર ચાર પહોરનું ટકોરખાનું આજ સુધી વાગે છે, અને એની માજૂમાં લંબરખાનું જ એમાં રાજ ગરબોને ખીચડી અપાય છે. અદમશાહ એક પવિત્ર-પીર-આદમશાહ ગણાય છે અને એને ઉરસ ઉજવાય છે. આજ ચાર ચાર રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ટકોરખાનું અને ગરબોને અપાવું દાન દિંદોરના આદમશાહમાં આજ ગુજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અદમશાહને

મળે છે અને ઔરંગઝેબના ઔરંગઝેબને મળે છે. પરંતુ એની દરગાહ નિકામના રાજ્યમાં હોવાથી એમાં નવાઈ નથી. પણ અહમદશાહને મળતું માન સરકારી તીજેરીમાંથી આજ સુધી અપાય છે તે ચાર બિન્ન સરકારે અદલાવા છતાં ચાલુ છે એ વાત ખરેખર ગર્વ કરવા જેવી છે.^{૧૮}

માલુક્યોકમા આ રાજ્યે જે બાદશાહના હજીરાને^{૧૯} નાગો વિખ્યાત છે તેની સામે સુલતાનના જમાનાની સ્ત્રીઓનો રાજ્યે છે તે રાણીના હજીરાને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યની બાધણી સામાન્ય કરતાં જુદી જતની છે. દસ-દૂદ છોંચા એક વિચાળ સમચોરસ એટલા ઉપર સુંદર બીંતો અને મનોહર કોતરણીવાળાં દારોની વચ્ચે ખુદ્દા ચોકમાં આ કબરો કરેલી છે. કબરો ઘોળા અને કાળા આરસમાં ખૂબ જ સુંદર કારીગીરીથી બનાવી છે. આ કબરો કેની રાણીઓનો છે તે હજી ૨૫૦૮ ધર્મુ નથી. ડૉ. બર્નેસ એને મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબી અને એની બહેન-શાદબાલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરકી બીબીની છે એમ કહે છે. એમની આ માન્યતાને હજી વધારે આધારની જરૂર છે. મિરાતે અહમદી લખે છે કે મુરકી બીબીની કબર એમના પુત્ર શાહ બીબનની દરગાહમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર છે. ડૉ. બર્નેસની માન્યતાની ચર્ચામાં અહીં બીતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ રાજ્યનું સ્થળ, જોતાં રાજ્યે અહમદશાહે બાધ્યો છે એમ સમજાય છે એટલે એમાં એની રાણીઓની કબરો જ હોવાનો સંભવ છે. જે બર્નેસનો મત ખરો હોય તે એ રાજ્યે અહમદશાહના પૌત્ર કુતુબુદીને કે મહમૂદ બેગડાએ બધાંયે એમ માનવું પડે. એટલું, તે ખરું જ કે રાણીઓનો રાજ્યે ગુજરાતના રાજ્યોની બાધણીમાં એક જુદી જ ભાત પાડે એવો છે અને સુંદર કારીગીરીવાળો હોવાથી ગુજરાતના પાટનગરનું આકર્ષણ કહી શકાય એવો છે.^{૨૦}

૧૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૮૩-૮૪.

૧૯. ગુજરાતમાં કબરને મદિના મકાને હજીરે કહે છે. ત્યાં ગરીબોને ખાવાનું અપાય છે તેથી હાજરી સબ્દ ઉપરથી એ સબ્દ આવ્યો હશે એમ મનાય છે અને પ્રાં. કોમિસિયેટ એમના ઇતિહાસમાં (પૃ. ૧૧૧) એ જ અર્થ આપે છે. પરંતુ પરસી બાહન (પૃ. ૪) મા. લખે છે કે કબરના એકરૂપને હજીરા Huzrah કહે છે તે ઉપરથી કદાચ હજીરે સબ્દ આવ્યો હોય એ મને તો ઠીક લાગ્યું છે. આગળ સાધિ-આખાયે મકાને મદીનાબ બગીચા સાથેના મકાને અરસેલા કહે છે તે ઉપરથી રહેલું કહે છે એમ પરસી બાહન માને છે. (ar-rauzza). આ અર્થ ખરો લાગે છે.

૨૦. આ બધું બર્નેસને કબરોની બર્નેસ અને પ્રાં. કોમિસિયેટના લખાણની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૮૪-૮૭ માં નિસ્તાઈથી કરેલી છે.

આમ સુલતાન અહમદશાહે બંધાવેલાં મકાનોના સમુદનું વર્ણન એના સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ઊતર્યા વગર કલાની દૃષ્ટિએ જોયું. ફરી યાદ કરવાનું કે બંધના કિલ્લાથી માણેકચોકમાં આવેલા આ બે સુંદર રોજાઓ સાથે આખાં સ્થાપત્યના સમુદનું કલ્પનાચિત્ર અપૂર્વ મનોહરતાવાળું થઈ શકે. આજનાં જંદાં મકાનો નથી એમ ધારી લઈ વિમાનમાંથી જોઈએ એવી કલ્પના ધણી જ સુંદર લાગે.

ઉપર જોયાં એટલાં મકાનોનો સમુહ આજે ઠાઈકે સારી ઠઠી સકાપ એવી સ્થિતિમાં ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આજે જોએ છે. એ સિવાય ખીલ દશે એનો પત્તો આજે નથી લાગતો. પરંતુ અમદાવાદ પહેલાંના ગૂજરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણુ જેને મુસલમાનો નહરવાલા નામથી ઓળખે છે, એ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૪૧૯ નો એક લેખ જઓ છે. એમાં પાટણુના કોટવાલ અબ્દુલ્લા સુલતાનીએ એ શહેરમાં એક દૂબો બંધાવ્યો એવો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એ લેખમાં અહમદશાહને માટે શિવાજ મુંજબ વિશેષણો લગાડી પછી લખે છે કે : “એ કચેરીનો નિમાહલાલ ગુલામ અબ્દુલ્લા ઉસ્મલતાની નહરવાલા શહેરનો કોટવાલ, એણે આ બાંધણી (કુવો)નો પાયો નાખ્યો જેથી પરબેશર કે જેને બલ અને કીર્તિ વરેલી છે, અને કુરાનના વાક્ય પ્રમાણે ” પાણી બાપવા સાથે જિન્દગીનું સર્વસ્વ અપાય છે”-એના (પુદાના) નોકરો આ જખાનો લાલ લઈ શકે, સુખ મેળવી શકે અને આ બાંધનારને પ્રાર્થના સાથે યાદ કરે, કે જેથી એને માફી (પાપની) મળે, અને એની શ્રદ્ધા દઢ રહે. બંધી પ્રસંસા આ સૃષ્ટિનાં નામ અસ્લાહની જ છે. દિજરી ૮૨૧ ના અલ્હિજ માસનો ખીજો શુક્રવાર (તા. ૬ જાન્યુઆરી ૧૪૪૯).”^{૨૧}

આ લેખ ઉપરથી વાવ કુવા બંધાવવાની પ્રણાલિકા અને પુસ્પત્રની ભાવના જે હિંદુઓમાં હતી તેથી જ મુસલમાનોમાં પણ હતી એમ જણાય છે, એ મહત્વની વાત છે.

અહમદશાહના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મહુઆ ખાતેમાં મલીક અસર ઉલમુક ખીન મલીક જૈદરે ઈ. સ. ૧૪૨૪ માં એક મસ્જિદ બંધાવી હતી એવો અરબી લેખ મળ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વડવાણમાં બે ફારસી લેખ મળ્યા છે. એમાં ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં કોઈ મલીક મુહમ્મદ ખીન મલીક મુસાએ

૨૧. આ લેખ યે. કાન્સિસોરિયેટ એમના ગૂજરાતના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પ. ૧૨૨ માં આપેલો છે.

મસ્જિદ બંધાવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે. બીજા લેખમાં મસ્જિદ 'અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં બંધાવી એટલું જ લખે છે. ત્યાં જ એક ત્રીજો લેખ ઈ. સ. ૧૪૪૮ નો સુલતાન મુહમ્મદશાહ બીજાના સમયનો (અહમદશાહનો પુત્ર) છે. ૨૨ આ લેખો વિશે વધારે માહિતી મળી નથી. બંધાવનારનાં નામ છે પણ એ કોણ અધિકારી હતો તે પણ સમજી શકાય એવું નથી. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં સુલતાનોની સત્તા હતી એટલું આ ઉપરથી સમજાય છે. પશ્ચિમનો ભાગ મદ્યમ જોગમાંથી થયો હતો.

૩

ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો

Ferguson : Architecture of Ahmedabad (P. 69)

"Their architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈનોએ સ્થાપત્ય કલાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે લખતા ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે : "Of the Indian forms of religion it is, (જૈનધર્મ), on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It cannot, of course compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure." ૫છી લખે છે કે "The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from the local Jain forms which it replaced....." ગુજરાતના પાટનગર માટેનું આ લખાણ આખાં જ ગુજરાતના સ્થાપત્ય માટે ખરું છે. ધર્મને માટે તે પરદેશીનો અભિપ્રાય ગણાને જ લેવાનો. સ્થાપત્યને માટે ખરા છે. એ જ અંક પૃ. ૬૯ માં હોય અને ફરગ્યુસન લખે છે કે : "While the elements of which it (ગુજરાતનું સ્થાપત્ય) is composed are of even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." એ જ અંકના પૃ. ૭૬

-૭૭માં ફરુચુસન આ પ્રમાણે લખે છે: "The problem which the Mahomedan, dynasty, and its newly converted adherents, set themselves, to solve was extremely similar to, that presented to the Christians, in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to, convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominatingly idolatry..... Perhaps the essential differences between the Jain and Moslem, forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. * *... Though, therefore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily, solved in so far as Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) was concerned, and in a far shorter time. It was, undertaken in 1412 (અમદાવાદની સ્થાપના ૧૪૧૧) and completed, before the death, of Ahmed Shah in 1443." ફરુચુસન : History of Indian and Eastern Architecture P. 229.માં આ પ્રમાણે લખે, છે; Of the various forms which the Saracenic, Architecture assumed in India, that of Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) may, probably be considered as, the, most, characteristic of all. No other, form, is so essentially Indian, and, no one tells its tale, with the same unmistakable, distinctness." એ જ પ્ર'થ ૫ ૫૨૭ માં લખે છે, કે; In, Ahmedabad (ગુજરાત) itself, however, the Hindu influence, continued, to be felt throughout. Even the mosques, are Hindu or Jaina in every detail; only, here, and there an arch is, inserted, not, because it was, wanted, constructively, but, because it was, a, symbol of faith; while in their tombs, and palaces, even, this is generally wanting." ૫૪૧ ગુજરાતીઓને મહાન આક્રમકારી પ્રમુખોને કહે છે કે: "The Chalukyas (અહીં ગુજરાતીઓને) conquered their conquerors, and forced them to

adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. આ પ્રમાણે દરગ્યુસનના અભિપ્રાયો છે. દરગ્યુસન દિંદના સમગ્ર સ્થાપત્યને માટે લગભગ પહેલો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસી છે. એણે આખાં પૂર્વના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સ્થાપત્યકલાના વિવેચકમાં એનું સ્થાન બહુ ઊંચું ગણાય છે.

અર્જેસ અને ક્રિસ્ટિ-સ દિંદ સરકારના આર્કિટેકચર અને આર્કિટેક-લોહના મોટા અધિકારીઓ છે અને એમણે સ્થાપત્ય ઉપર પ્રભાવગ્રસ્ત ગણાય એવા પ્રયોગ લખ્યા છે. એમના મત સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એમણી અવતરણો લઈ લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. અનતાં સુધી અત્રાપ્ય જેવા ગણાતા પ્રયોગ અભિપ્રાયો અહીં જોઈશું. ઈ. બી. હેવલના પ્રયોગ અત્રાપ્ય નથી, પરંતુ એ એક સહાય વિવેચક છે. એમને દિંદનું બધું જ સાદું લાગે છે. એ બધી કલાઓના પણ વિવેચક છે એટલે એમના કેટલાક અભિપ્રાય જોઈશું :—

E. B. Havell:—A. Handbook of Indian Art: P. 70 and 150. "The Mūhammadan Architecture of Gujarat is "Saracanic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adopted to the rituals of Islam." "The Mūhammadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions," "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India" મિ. હેવલને તો ગુજરાતના સ્થાપત્યને માટે દરગ્યુસન "મુસલમાન સ્થાપત્ય" એવો શબ્દ માત્ર વાપરે છે તે પણ ખૂંચે છે, (જુઓ Havell's Indian Architecture P. 59 અને His. of Aryan rule in India P. 341-42.)

ઇતિહાસના લેખકોમાં દુનિયામાં અત્ર પકિતમાં ગણાતા, ઓક્સફર્ડ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયાના લેખક Vincent A. Smith: Oxford History of India P. 271 માં લખે છે કે: "Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) is particularly rich in noble buildings; and

during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world.”

Elphinston : History of India P. 675 : Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings.”

J. Forbes : Oriental Memoirs Vol. II P. 199. આ યુરોપીય ગૃહસ્થ અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં આવેલા અમદાવાદના મકાનો એઈ એમને એમ લાગેલું કે અરેબિયન નાષ્ટ્રસની વાતોમાં લખેલા વૈભવો ખરા હશે. ફોર્બ્સે મોઝલાઈની પડતી પછી મરાઠા સુખમાં થયેલી લમણશ્યા વખતે આવેલા છતાં આવી લાગણી થઈ એ નોંધપાત્ર છે.

અંગ્રેજ કવિ—Light of Asia નો કર્તા Edwin Arnold : India revisited : P. 117–124 માં અમદાવાદ માટે આ પ્રમાણે લખે છે : “Lovliest little buildings in the world.” Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Muhammadans memorials, dusty and decayed as they are at present. (1886)

Briggs :—Cities of Gurjarashtra : “The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of the early Muhammadans, they too could not pray but in temples worthy of the deity of their worship.” “Here is the land for poets conceptions and painter’s canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation which should leave him a wiser if not a better man.” બિગ્ગ્સ—ગુજરાતની મુલાકાતી મરાઠાઓની આઈઓથી દેસ ઉઠેલું થયા પછી કરેલી અને અઈ સદીના

પૂર્વાર્ધમાં એ રિયલિટ હતી. એ સમયના આ ઉદ્ગારો નેધપાત ગણી શકાય. ધિગ્ધ અહીં શુદ્ધી જાય છે કે એની પ્રેરણા તો હિંદુ મકાનોમાંથી મળી હતી.

G. W. Forrest:—Cities of India, P. 62 : "To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India."

John Griffiths : In Journal of Indian Art, No. 46 : "Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood, are as beautiful as they are picturesque."

James Douglas : Western India, P. 508-513. આ લેખકે અમદાવાદનાં મકાનો જોઈ તેનાથી મોહિત થઈ એમ ધાર્યું કે શાહજહાં અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એને શાહજહાંબાદ-દિલ્હીનાં મકાનો બાંધવાની પ્રેરણા થઈ હશે. આ વાતને અંતિદાસિક ટેકા નથી. પણ એ સમયે અમદાવાદ આગ્રા, દિલ્હીથી સુદૂર સહેર હતું એટલે શાહજહાંને પ્રેરણા મળી હોય તો નવાઈ જવું નથી. એ આ પ્રમાણે લખે છે :
 "Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad...Thy God is Architecture. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb (દરિયાખાનનો ધૂમટ), Shah Jahan is up, at each rising of the sun,—golden glory, fretted windows, tracery and arabesque—watching the flecked light as it fall on pavement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps coping, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history for a hundred and fifty years Ten of her mosques which we can see even to-day, were built

before Columbus discovered America. They existed before Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Babar swam the Ganges. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste, which was to display such glorious results elsewhere—the bud was laid here: the blossom and fruit to be in Agra? Everything has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad.” કેટલુંક ઊંડી દીધા જતાં અવતરણ લખું તે પણ તે કવિત્વથી પ્રેરાયેલું છે.

Banister Fletcher નામના લંડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના *History of Architecture on Comparative Methods* નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે મુસલમાનો અરબસ્તાનની સખત સાદાઈવાળા વાતાવરણમાંથી જે જે દેશમાં ગયા ત્યાંના રંગ અને યુક્તિ એમના સ્થાપત્યમાં બધ્યા.

Percy Brown: *Indian Architecture (Islamic Period)*.
પરસી ધાઉન કલકત્તાના બંધીતાઈ કલાવિવેચક અને ત્યાંની કલાશાલા-સ્કૂલ ઓફ આર્ટના અધ્યક્ષ છે. એમણે હિંદના સ્થાપત્ય કલાના બે ઉપ-યોગી પ્રશ્નો નવી પદ્ધતિના ચિત્રો સાથે બહાર પાડ્યા છે. મૂળરાતનાં મુસલમાન મકાન મટિ એ આ પ્રમાણે લખે છે: “By far the largest and most important of the Provincial styles was that of Gujarat.” આમ થવાની બે કારણો આપે છે તેમાં એક કારણ મુસલમાનોનો શોખ, અને બીજું કારણ આપતાં આ પ્રમાણે લખે છે: “and the other to the profound artistic traditions of the inhabitants.” એ પછી મુસલમાનો આસ સંસ્કારવાળા નહોતા તેમ વિભાવાળા પણ નહોતા પણ પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવાની શોખવાળા હતા એમ લખે છે. પરસી ધાઉન એમ માને છે કે મુસલમાનોથી જિતાઈને પરત્ર થયા તોપણ મૂળરાતના કારીગરો સ્વતંત્ર હતા ત્યારે પોતાની શાઓની પરંપરાથી બંધાયેલા હોવાથી ઉત્તમ કલા જતાવી શક્યા નહોતા તે પરત્રતામાં જતાવી શક્યાં. “In such circumstances it is not remarkable that of all the provincial styles

which emerged under Islamic rule, that which flourished in Gujarat is the most indigenously Indian. Although in every intension strictly Islamic, the pattern of these buildings, or what may be called the undertones, are in the idiom of the country," પછી ઉસ્લામે શતેલા ખીજ દેશે સાથે સરખાવતા કારીગરો માટે લખે છે કે : The artizans were probably more resourceful, more fertile, and more vitally artistic than elsewhere." એ જ લેખક આપાનેરની મસ્જિદનું વર્ણન કરી છેવટે લખે છે કે : " Those who designed such buildings were not only accomplished architects but students of human nature as well." P. 56!

આ પ્રમાણે ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યને માટે યુરોપીય કલા-સ્થાપત્યના વિદ્વાન વિવેચકોના અભિપ્રાય છે. ગુજરાતના આ સમયના સ્થાપત્યનું ખરું કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ છે અને ગુજરાતનું પાટનગર હોવાથી ગુજરાતી કલાત્મક પ્રતિનિધિત્વ પણ ધરાવે છે એટલે અમદાવાદ માટેના આ ઉદ્દેશો ગુજરાતના જ સમજવાના છે.

હવે ગુજરાતના મકાનોની જગ્યાએ તે મોખની કારીગરીના ઉદ્દેશો જોઈએ.

Fergusson : Ahmedabad Architecture : P. 88.

" We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our cathedrals. Are they more beautiful than the wall of tracis-work, which enclose the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved is such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world."

Havell : Indian Architecture, P. 140 : " In this class of window tracery, India stands alone, it is purely, Indian development, of sculptor's craft, having

its origin in the Hindu temple tradition. It owed nothing to Persian Art."

Douglas : Western India, P. 309: "For as Michael Angelo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

Forrest : Cities of India, P. 72 : The windows and tracery of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphael could his pencil."

અમદાવાદની જગમસિક્ક સીંદી સર્કલની મસ્જિદની બાજીઓની ખૂબ તારીફ થયેલી છે તે એ એના વર્ણનમાં ટૂંકમાં આગળ જોઈશું. વાવ તળાવ જેવી કોઈપણોગી વસ્તુઓમાં કલા છૂટે હાથે વેરનાર ગુજરાતી શિલ્પીઓ ઉપર પ્રસન્ન થયેલા વિવેચકાના કેટલાક મત આગળ જોવા. પરસી બાહિનનો મત ખાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં જોઈએ :—Percy Brown : Ind. Arch. (Islamic), P. 57 : "During a period of such universal aesthetic appreciation as appears to have existed in Gujarat, it is only in nature of things that the most utilitarian objects should be treated artistically," એ પછી કોઈરિયા તળાવની મળણી અને પાણી ઢાવવાની ગરનાળાનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે : "Such accessories ordinarily relegated to the background and regarded merely as a means to an end, in the hands of Gujarat Craftsman were made into attractive works of Art, taking their place as an integral part of their economic environment." વાવ માટે હવે આ પ્રમાણે લખે છે :— "No utilitarian structure in Gujarat, however, illustrates more expressively the artistic atmosphere of the period than the architectural treatment accorded to the step-wells or Vavs, a common feature in the towns of Western India." મિ. બાહિન કહે છે વાવને કલામય બનાવવાની રીત હિંદુ

સમયની દલીલો જતાં મુસલમાન સમયમાં એવી પ્રગતિ થઈ. આ અગિપ્રાય મને ખરો લાગતો નથી. વાવના સ્થાપત્યમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી; માત્ર મૂર્તિઓને બદલે ફૂલવેલ થઈ એટલો જ ફેર છે. મિ. ષાઉન લખે છે કે આવી શૈલીની ઉપયોગી વસ્તુઓને સુંદર કલાના નમૂના બનાવવાની રીત હિંદના ખીલ કોઈ ભાગમાં તો નથી ખીલી પણ દુનિયાના ખીલ કોઈ દેશમાં પણ ખીલી નથી. માત્ર ઇટાલીમાં ફ્લોરેન્સના કૂવામાં દેખાય છે— પરંતુ; “*But even the Florentine well-heads although conceptions of rare elegance, are comparatively insignificant by the side of Vavs of Gujarat.*” આટલું વધુન કરી ગુજરાતની શિષ્ટપદ્ધતિ બાબતમાં પ્રાંત મારવાડમાં ગઈ એ માટે લખે છે. આપણે તો અર્થાત્તે ધીએ કે સંસ્કારિતામાં ગુજરાત મારવાડ એક જ પ્રાંત છે, છતાં આ શબ્દો જોવા જોવા છે : “*Such a virile manifestation of an architectural style as that which flourished in Gujarat, naturally penetrated into the surrounding territory.....No feature of Gujarati style was more distinctive than these ston lattices.*” આટલું લખીને ગુજરાતને artistic province કહે છે અને એના સંબંધમાં આવનાર પ્રાંત ઉપર એણે અસર કરી એમ માને છે.

પ્રકરણ ચોવીસમું

ત્રિપાસુદીન મહમ્મદશાહ અને કુલચુદીન અહમદશાહ (ખીને)

અહમદશાહના મરણનો સોડ ત્રણ દિવસ પાછા પછી અમીરો અને સહેરના આગેવાન સોડાએ, એના પુત્ર મુહમ્મદખાનને 'ત્રિપાસુદીનના વૃદ્ધીન મુહમ્મદશાહ' એ નામથી ગૂજરાતની માટીએ દિ. સ. ૮૪૬ ના રશીદિલ આખર માસની સાતમી તારીખે બેસાડયો? (૧૨ ઓગસ્ટ ૧૪૪૨). રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે અમીરોને માન ઈલાજ અપાયા અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ થઈ, યોગ્ય પુસ્તોને ભેટ વગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં. આમ થોડો વખત ગયા પછી દિ. સ. ૮૪૯ ના રમઝાન માસની ૨૦ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૪૪૫) સુલતાન મુહમ્મદને ત્યાં એક પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો. અને એનું નામ ફતેહખાન રાખવામાં આવ્યું. એ આગળ ઉપર ગૂજરાતનો સર્વથી પ્રસિદ્ધ બાદશાહ મહમ્મદ બેગડો થયો. ૨

ઈંદર અને વાગઠ ઉપર ચલાઈ

પુત્રજન્મની ખુશાહી થઈ રવા પછી, એ જ વર્ષમાં ઈંદર તરફ ચઢાઈ કરી એ મુલકને તારાજ કરવા માંડયો. ઈંદરના રાજ રામપૂર્ણનો પુત્ર હરરાય તામે થઈ સરણે આવ્યો અને પોતાની પુત્રી સુલતાનના જન્મનામાં અર્પણ કરવાની ઈચ્છા જણાવી. ઈંદરની આ ઈન્નાતા અપૂર્વ સૌંદર્યથી સુલતાન એને વશ થયો, અને એણે સુલતાનને સંમતીને પોતાના ખાપનું રાજ્ય પાહું અપાવ્યું. ઈંદરથી સુલતાને વાગઠના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી. કુંગરપુરનો રાજા ગણેશ એ જોઈને નાસી ગયો, પણ

૧. તખ્તકાતે અકબરી જિલ્લેન્દ્રનાથ દેનો તરજૂમા. પ. ૨૭૭, ત્રિશતે સિકંદરીમાં દિ. સ. ૮૪૫ નું વર્ષ આપેલું છે તે ભૂલ જણાય છે, કારણ ૮૪૬ મુધી અહમદશાહના સિકા મળે છે. અને ત્રીજી રશીદિલ આખરની તારીખ આપેલી છે. ત્રણ દિવસ થોડાના ઉપેરી તખ્તકાતે તારીખ આપેલી જણાય છે. સર કલાઇવ જેલો આ તારીખની અંગેણ તારીખ ૧૧ ઓગસ્ટ ઇ. સ. ૧૬૪૨ આપે છે. જ્યારે જિલ્લેન્દ્રનાથ ૧૭ જુલાઈ ૧૬૪૩ લખે છે. જેલોની તારીખ ખરી લાગે છે.

૨. તખ્તકાતમાં મહમ્મદખાન નામ આપેલું છે. સિકંદરીમાં ફતેહખાન નામ છે અને તે તેનું નામપણું ખરું નામ છે.

૩. કેમ્બ્રિજ લિસ્ટ્રીમાં રાજા ખીર અને હરિશય નામ આપ્યું છે તે ભૂલ છે. ઈંદરના ક્ષાએ પોતાની પુત્રી આપી તે માટે કોઈ લિફ્ટ આધાર જડયો નથી. અહમદશાહ સાથે ઈવનશર હકનાર રાજ્ય પુત્રી આપે એ વિચિત્રતા લાગે છે.

પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ સુવતાનને લાંબે સયો, અને ખંડણી આપી. ખાનઝદાન મત્રીક ગીર સુવતાનીની લાગવઘથી પોતાનો મુલક પાછો મેળવી શક્યો.૪ એ પછી સુવતાન અમદાવાદ પાછા ફર્યો.

આંખાનેર ઉપર ચલાઈ

હિ. સ. ૮૫૪ (ઈ. સ. ૧૪૪૯) માં મુહમ્મદશાહે આંખાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. આંખાનેરનો રાજા અગાદસ બહાદુરીથી લડ્યો, ૫ પણ ક્રાંત્યો નહિ તેથી પાવાગઢના કિલ્લામાં ભરાયો, અને અમદાવાદના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરા ધાડયો. આ વખતે રાજા અગાદસે માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીને કહેવડાવ્યું કે જો આ યુદ્ધમાં તમે મદદે આવશો તો દરરોજની મળલના એક લાખ ટકા ખર્ચના આપવામાં આવશે. મહમૂદ ખલજી આથી લોભાઈને મોઢું લશ્કર ૯ લાખને ગૂજરાત ઉપર ચડ્યો અને દાહોઈ આવીને પડાવ નાખ્યો. આ સમાચાર સંભળીને સુલતાને ઘેરા ઉઠાવી લેવાનો વિચાર કર્યો, અને એનાં લશ્કરનાં ભાર ઉપાડનારાં ઘોડાં પોઠો વગેરે ખરી જવાથી એણે પોતાના તણુઓ વગેરે સરંજામને બાળી ખૂંધ્યાં. આંખાનેરથી સુલતાને પાછા ફરીને સાવલી પરમણ્યા આવેલા કોઠડા મામઈ પાસે

૪ સિંહદરીમાં વાઝડની વડાઈનું લખ્યું છે, પણ કુતુબુદ્દીન નામ નથી. એ નામ માત્ર તખતમાં જ છે. કેન્નિબલ દિસ્ત્રીમાં કુતુબુદ્દીન અલ્લેશને રાજા કુંબા સાથે ચૂંચવીને ગોઠાવેા કરેલા છે.

૫, સિંહ દરી હિ. સ. ૮૫૫ લખે છે, પણ તખતમાં ૮૫૬ લખે છે. જ્યારે ફિરિસ્તા ૮૫૮ લખે છે તે ખરી લાગે છે. તખતમાંના કૃત્તી લખાણમાં મુગાદાસને બદલે કહાસ લખેલું છે તેથી બિલ્કેન્નિબલ કે કહાસ અને અગાદસ ઉપર આથી શંકા કરી ચર્ચા કરે છે.

૬, ફિરિસ્તા બિંક લાખનું લશ્કર કહે છે તે અતિસંયોજિત લાગે છે.

૭ સિંહ દરીનાં જેવાનાં અંગ્રેજી તરજુમામાં Kotkatib કોઠા નામ લખેલું છે. કેન્નિબલ દિસ્ત્રી અને એકા કહે છે અને સુલતાન મહિર મહોર પણ એમણે સુધી આગળ વધ્યો એમ લખે છે. સિંહદરી અંગ્રેજી તરજુમામાં સાનૌલી પરમણ્યાનું કોથરા એમ લખે છે, જ્યારે જ્જરાતી તરજુમામાં સવથી પરમણ્યાનું કોઠરા મામ લખે છે. દાહોઈમાં વહેલા માળવી સુલતાનની સામે થવા બંધ તેા જ ગોધરા બાગુ જઈ રાઈ પણ સુલતાન અમદાવાદ બહુ યાગે હડતો હડતો, એટલે આંખાનેરથી ઉપાગે ગોધરા બંધ એ સમજાય નથી અને એવો એને જામંદુ કહે છે તેથી તે ગોધરા તેા નથી જ. આ કોઠડા મામ એને લખતા અવાજવાણુ સાવલી પાસેનું મામ હોય અથવા તેા મહી નદીને કાઠે સરનાવને સામે ખિનારે મેળસ મામ છે તે હોય અમદા

આવીને મુકામ કર્યો, અને આખરે એક વાહિયાની સલાહથી અમદાવાદ જઈને ત્યાંથી દીવ તરફ જઈ સહીસલામત જગ્યાએ રહેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ અમીરોને આ વાત પસંદ નહોતી. આખરે દિ. સ. ૮૫૫ ના મુહર્રમ માસની દસમી તારીખ (૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧) ને રાજ રસ્તામાં એનું મરણ થયું. એને અમદાવાદમાં એના બાપના શાળમાં દફન કરવામાં આવ્યો.^{૧૦}

શેખ અહમદ ખટ્ટુ મરણ

જે વર્ષમાં સુલતાન મુહમ્મદે ઈંદર ઉપર ચડાઈ કરી અને જે વર્ષમાં શાહનવાદા ફતેહખાન (મહમૂદ બેગડે)નો જન્મ થયો તે વર્ષમાં અમદાવાદની રચાવનામાં મુખ્ય ભાગ ભેનાર શેખ અહમદ ખટ્ટુ અંતભક્ષ સાહેબ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમનું ચરિત્ર આગળ લેઈ ગવા છીએ. એમની દરગાહ અને એની આસપાસનાં મકાનો અમદાવાદ પાસે સરખેજ મામમાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.^{૧૦}

સુલતાન મુહમ્મદ મોજીલા અને બેદરકાર રાજ્યકર્તા હતો. એના મહાન પિતા અહમદશાહ જેવું એનું જીવન શુદ્ધ નહોતું અને એનું મન શાંતિથી આંખોને નૂનો રસો મસાલા-સરવાસ થઈને જતો હતો એટલે એ શાંતિ મામ દોવાનો સંભવ નથી છે.

૮. આ વાત માત્ર સિંહદરીના બંને તરફનામાં છે, જીલ અંધોમાં નથી. વાહિયાએ સુલતાનને નક્કીને સમુદમાં જઈને વહાણ ઉપર ચેલ કરવાની સલાહ આપી અને અમીરોને રુધી નહિ તેથી સુલતાનને જે આખું એમ સિંહદરી કહે છે, તે આગળ લેઈ. આ વાતને માત્ર આપ્યું નથી.

૯. આંખોને ઉપરની ચડાઈની સાથેમાં મતભેદ કરવાં મરણની સાથેમાં મતભેદ નથી. એનું મરણ અહીં રસ્તામાં થયું કે અમદાવાદ પહોંચીને થયું એમાં ખબર મતભેદ છે, પણ રસ્તામાં મરણ પડ્યું એમ સિંહદરી મુખમાં જણાવે છે. જ્યારે સિંહદરીમાં જૂજરાતના યોદ્ધા કહે છે એમ કહી જે આખાનો મત પાછળથી લખ્યું છે. વિવિધતા અમીરોએ સાક્ષીઓને કહીને જે આખાનું એમ લખીને વાતને ટેકા આપે છે. તબક્કા અને સિંહદરીમાં વારીએ જહાહુરશાહીનો મત મારો પડ્યાનું લખે છે. વિવિધતા દીવ જગ્યાની વાત લખે છે, પણ વાહિયાની સલાહની વાત માત્ર સિંહદરી જ લખે છે. સુલતાન નાસી જવાની વૈવારીમાં હતો, પણ અવાહલાહ નામના અમીરોને આ વાતની ખબર પડતાં વાહિયાને ધમકાવ્યો અને શાહનવાદા કુટુંબીને આવી આપવાની યોગ્યતા કરી સુલતાનને જે આખાનું કુટુંબીને દરમન સામે લડવાનું વચન આપેલું.

૧૦. મિરાતે સિંહદરી. અ. તરજુમા, પ. ૧૩૦

દેહ નહોતું. રાજ્યકર્તાને લાયક શુભો એનામાં નહોતા, અને રાજ્ય ચલાવવાની કુનેહ, હોશિયારી, અને આવડત પણ એનામાં નહોતાં. રાજ્યકર્તા ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે એણે મોજમગલમાં સમય ગાળ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ બહુ ઉદાર હતો, તે એટલી હદ સુધી કે બહુ ખર્ચ કરવા માટે એને લોકો 'ઝરખાંશ' કહેતા,^{૧૧} અને મરણ પછી એને 'ખુદાયગાને હરીમ' કહેતા. એના સમયમાં એક બાબા કમાલ માળવી નામે સંત પુરુષ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમની સાથે સુલતાનને કબજો થયો, અને માળવાના સુલતાનને મહમૂદ ખલજીની ચડાઈનું કારણ કેટલેક અંશે એ જ કબજાથી જીલ્લું ચલુ' હતું એમ સિકંદરી કહે છે.^{૧૨} શેખ કમાલ કુતુબુદ્દીનના વખતમાં ગુજરી ગયા છતાં તેમનું જીવન મુહમ્મદના રાજ્યને લગતું હોવાથી અહીં લેઈએ.

શેખ કમાલ માળવી

સુલતાન મુહમ્મદને માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજી સાથે લડાઈ થઈ તેનું કારણ મિરાતે સિકંદરી પીર કમાલ માળવી સાથે કબજાતું માને છે. સુલતાન મહમૂદ ખલજી માળવાના સુલતાન હોશંગશાહના વજીર અને સંગ્રા પાનજહાન ખલજી (જેને મલીક મુઘીસ અને આઝમ હુમાયૂં પણ કહેતા હતા) તેનો પુત્ર હતો. એ હોશંગશાહના નબળા પુત્રને મારી નાંખી ઈ. સ. ૧૪૩૬ માં માળવાની ગાદીએ બેઠો હતો. એ કાલો રાજ્યકર્તા અને બંદાહુર લડવૈયો હતો. એના લાંબા સમયના રાજ્યકાળમાં (૧૪૩૬ થી ૧૪૭૫) માળવાના રાજ્યનું નેર કાલું વધું, અને માળવાને ગૂંજરાત સાથે હમેશાં કબજા થવા કર્યાં. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન મહમૂદ ખલજીને શેખ કમાલ સાથે જૂના વખતનો સારો સબંધ હતો. શેખ કમાલ આ વખતે અમદાવાદમાં રહેતા હતા, અને મહમૂદે એમને વિનંતિ કરી કે આપ જો આપની પ્રાર્થના અને તપોબળ વડે ગૂંજરાતની ગાદી મને કૈંપાવશો તો શેખ અહમદ ખટુંના રાજ્ય પાછળ જો તથું કરોઈ ગૂંજરાતી કૈંકોના મોટાં ખર્ચે યાવ છે તે દુઃખ આપને આપીશ. એણે પાંચસો સોનાનો દાંકા શેખ કમાલને ગોકર્તા પથું આપ્યા.^{૧૩}

૧૧. એજ. પ. ૧૨૬.

૧૨. એજ. પ. ૧૩૧-૩૨ આ મીર કમાલના કબજાની વાત માત્ર સિકંદરી અને અહમદી કહે છે, તબક્કા કે ક્રિસ્તિયામાં નથી.

૧૩. સિકંદરી-જ. ભા. ૫. ૪૬-૪૭ અંગ્રેજી કાલાવરમાં પણ આ વર્ણન છે.

આ સમાચાર જૂજરાતના મુલતાન મુહમ્મદને ઇર્ષ્યે દ્વારા અને શેખ કમાલની વિરુદ્ધ બરાબરું. મુહમ્મદને પણ શેખ સાથે સારા સંબંધ હતા પણ તે બંધીને એણે બંધી રાખી અને શેખના પિસા પડાવી લીધા આ કારણથી શેખે હમેશાં મુહમ્મદની વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરવા માંડી. શેખ કમાલે માળવાના મુલતાનને આ વાત લખી અને જૂજરાતની ગાદી એને મળશે એવું પરમેશ્વરના દરબારમાં નક્કી થયું છે માટે લશ્કર લઈને જૂજરાત ઉપર આવ્યું એમ પણ લખ્યું.^{૧૪} આ અરસામાં મુલતાન મુહમ્મદ જે ડરીને સમુદ્રની સફર કરવા નાસી જતા હતા તે મરણ પામ્યો એ આગળ જોઈ ગયા. એની પછી અગીરોએ એના પુત્ર કુટુબુદ્દીન અહમદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને એ માળવાના મુલતાનની સામે લડ્યો. એમ કહેવાય છે કે મુલતાન કુટુબુદ્દીનની વિનંતિથી પ્રસિદ્ધ શાહઆલમ સાહેબ શેખ કમાલને સમજાવવા ગયા અને એ બે સાધુપુરુષોને બોલાવીને ઇર્ષ્ય જેમાં શેખ કમાલ અજવળ રીતે એકાએક મરણ પામ્યા, અને માળવી મુલતાન આખરે પાછો ગયો. આ શેખ કમાલની કબર અમદાવાદમાં શાહઆલમના રાજ પાસે અશીમપુરામાં ખુદાવંદખાન મલીક અલીમની મસ્જિદની પાછળ આજે પણ છે.^{૧૫} આ જૂજરાત અને માળવાના સંબંધમાં શેખ કમાલે જે ભાગ લાગવવાનું તવારીખમાં લખ્યું છે તેમાં કેટલું સત્ય હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે અને ખીણ તવારીખો આ ઉદ્દેશ્ય કરતી નથી એ જોઈ, પરંતુ ધાર્મિક સાધુઓ રાબતખટપટમાં ભાગ લેતા એવા ધણા દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે એટલે આ શેખ માળવાના હતા અને માળવી મુલતાન તરફ વલણ ગતાબ્ધું હોય એમ જાણવા જોઈ છે.^{૧૬}

૧૪. જોજ. પૃ. ૩૭.

૧૫. મિરાતે અહમદી. મુ. બા. (પુસ્તકી બા. ૨) એમદ નિઝામુદ્દીન ફત્ત પૃ. ૯૬-૧૦૧. અહમદી, સિદ્દી અને જૂજરાત વાલીહ-અરબી ઇતિહાસમાં આ દરખાદનો ઉલ્લેખ છે. અને અમદાવાદમાં આજે પણ એમ જ મનાય છે. પરંતુ એ જ સિદ્ધીમાં મુજફ્ફર માળવામાં જ્યાં ત્યારે ધાર પાસે એક કમાલ પીરની દરખાદનો ઉલ્લેખ છે. આ એટલો ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. એ કમાલ ખીલ જ તવારીખની જૂલ તે નક્કી થઈ રાખી નથી. કલ્પ માળવામાં એમના નિવાસનું સ્થાનક ઠરે.

૧૬. હિંદુઓમાં દેખાવવામાં વિદ્યારણ સ્વામી વગેરે અને મુસલમાનોમાં શેખ અહમદખટુ સાહેબ, શાહ આલમ વગેરે ધણા દાખલા જોવા છે. આવા સંતો રાબતને શરી સલાહ ખલુ ઘણી વાર આપે છે.

મુહમ્મદશાહનું મરણ

માળવી સુલતાન સાથેની લડાઈમાંથી પાછા ફરતાં મુહમ્મદશાહની તબિયત બગડી અને અમદાવાદમાં, ૨૮ વર્ષની નાની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એનું અવસાન થયું. એની કબર એના બાપના માલુકચેઈમાં આવેલા બન્ધ રોળમાં છે. એની બેગમોમાં એક સિંધના બામ ફીરોજની પુત્રી ખીખી મુગલી હતી. એમાંથી એને ફતેહખાન નામે પુત્ર થયો તે બવિબમાં મદમૂઝ બેગડાના નામથી ગૂજરાતનો સર્વથી મોટો સુલતાન થયો. આ સિંધની બે ક-બાએની બાબતમાં મુહમ્મદશાહના પુત્ર સુલતાન કુતુબુદીનના સમયમાં જે બનાવો બન્યા તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.

સુલતાન કુતુબુદીન અહમદશાહ (ખીજો)

સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી એનો મોટો પુત્ર જલાલખાન કુતુબુદુનિયા વહીદ્દીન અહમદશાહ (ખીજો) નામ ધારણ કરીને તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧ ને રાજ તખ્તનરીત થયો. એ વખતે એની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી.^{૧૭}

૧૫૬૫ જની સ્વર્ણ

શાદીએ આવતાં જ કુતુબુદીનને પોતાના પિનાએ અપૂરી મૂંઝેલી માળવાના સુલતાન મદમૂઝ ખલજી માથેની લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું. માળવી સુલતાન ગૂજરાતની સરહદ ઉપર સુલતાનપુરનો^{૧૮} કિલ્લો લઈ ભરૂચ તરફ આવતો હતો. એણે ભરૂચના કિલ્લેદારને પોતાનાં પક્ષમાં આવી તાબે થવા અને ભરૂચના વેપારીઓને પણ સાથે લાવી સદકાગ કરાવવા કહેવડાવ્યું પણ એમાં એ ફાળ્યો નહિ,^{૧૯} અને એનું લશ્કર આગળ વધતું વડોદરા આગ્યું તે ત્યાં મુકામ કર્યો. મીરાતે સિંહ હરી લખે છે કે ત્યાંથી એનો એક ગાંડો ઢાંધી નાદો અને નડિયાદના ભાખણોએ એને ઢુકડા કરીને મારી નાખ્યો.

૧૭. તા. ૧૧ મુહર્રમ ઈ. સ. ૮૫૫. મિરાતે સિંહ હરી અને તખ્તને અહમદી.

૧૮. સિંહ હરી સુલતાનપુર કહે છે, પણ હેન્ટ્રિંગ ઈસ્ટીમાં નંદારાગ લખ્યું છે. નંદારાગ એ સમયે જન્મતાવમા હવ તખ્ત સુલતાનપુર લખે છે. ત્યાંનો યાલુદાર અહલાદ્દીન સોહગળ સુલતાનને રાજ્યે તથા અને આ લડાઈનાં અને ૧૫૬૫ જ મુખી લાખ્યો, પણ ઉચ્ચે કુતુબુદીનને ધરણે આખ્યો.

૧૯. મિરાતે સિંહ હરી. ન. જા. ૫. ૪૯-૫૦. હેન્ટ્રિંગ ઈસ્ટીમાં આ વાત મોઘેલી છે અને ભરૂચના હાકેમનું નામ મરન આપેલું છે. સિંહ હરી મલીક મીરન લખે છે.

આ વાત મહામુદના જાણવામાં આવી ત્યારે એને યજુ કે ગૂજરાતની આજોડત્રાથી બાહ્યજો પશુ પહાડુરીનાં કાર્ય કરી ચૂકે છે ૧૦ એ પછી એણે વડોદરા શહેર તારાજ કરી અમદાવાદ તરફ આવવા આગળ વધ્યો ત્યારે એને ખખર પડી કે ગૂજરાતી સુલતાન કુટુબુદ્દીન લશ્કર લઈ આવે છે અને એણે મહી નદી ઉપર આવેલા ખાનપુર-વાંકાનેર ગામે પડાવ નાખ્યો છે છેવટે બંને લશ્કરો કપડવજ આગળ મર્યા અને મોટી લડાઈ થઈ, એમાં ગૂજરાતી લશ્કરની એક પાંખની ખુવારી થવા છતાં છેવટે વિજય થયો અને માળવી સુલતાન પરાજય પામી પાછો જતાં એ તરફનાં કાળાએએ એના લશ્કરને ખૂબ હેરાન કર્યું અને એને બારે ખુવારી ખમવી પડી ૨૧ આ લડાઈમાં ચાંપાનેરનો રાજા, ગુલાદાસ માળવી સુલતાનને સહાય કરતો હતો તે વડોદરા આવી એના લશ્કરને મથ્યો હતો ૨૨ એમ કહેવાય છે કે કુટુબુદ્દીને આ લડાઈ વખતે એક વાણિયાની સલાહ લીધેલી અને એણે ખાનપુર લઈ સોરઠ તરફ જઈ ઈરિયાઈ સફરે જવાની સલાહ આપેલી વસ્તુપાળ જેવા વાણિયાની સાથે સરખાવતાં આ સલાહ જરા વિચિત્ર અને વાણિયાની બ્યવહાર સુદિને ન ચોભે એવી છે ૨૩

અમદાવાદના જુભાઈ સતોએ આ લડાઈમાં લીધેલો બાગ

આ લડાઈમાં ગૂજરાતના સુલતાનને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ જુભારી સૈયદોના વડા સત કુટુબે આલમ તથા એમના પુત્ર સાહબાવમ સાહેબની

૨૦ એજ પુ ૫૦ આ બાહ્યજો ખેલાજ હતા એમ મનાય ૩૩ કોઈ એમને નજર માને છે સિંહ દરી સિવાય કોઈ વવાઈખમા આ વર્ણન નથી બાહ્યજો પરા કુટુબી ન હોઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સિંહ દરીના લેખકજી આ તખ્તાજી વસમય હોવાથી આઈ લીધું ૩

૨૧ તબકાતે અકબરી પુ ૨૨૬

૨૨ ખિતતે સિંહ દરી ગ બા. પુ ૫૬ રાજા અબુદાસ માળવી સુલતાનને બાણિયા જાન્યા હતો અને મહી નદી ઉપર ખાનપુર પાસે કુટુબુદ્દીને પડાવ નાખેને તેથી કપડવજ પાસેથી અમદાવાદ ઉપર ચડવા એણે સલાહ આપી હતી કમિશન ડિસ્ક્રીએ પશુ આ વાત નોંધેલી છે

૨૩ તબકાતે અકબરી પુ ૨૨૭-૨૨૮ સિંહ દરીએ આ વાત મત સુલતાન મુહમ્મદની બાબતમાં નોંધી છે તબકાત કહે છે કે આ સલાહ સામળી સુલતાનના અમીરો શુરસે યથા ને વાણિયાને મારવા લીધો ત્યારે એણે વાણિયા જેવો જ ઉત્તર દીધો કે "સુલતાનને બે હડલ હોત તો એ માત્ર જેવાની સલાહ શું કામ પૂછત ? તમારી જ સલાહ લેત સુલતાનની હુશ નાસી જવાની હતી તેથી એણે મને પૂછ્યું ' આ હાનરત્તવાળીથી વાણિયા બધી મથે

ખૂબ મદદ હતી અને મિરાતે સિકંદરીમાં આ ધાર્મિક પુરુષોએ લીધેલો બ્રાજ અને ચમત્કારોનું લગ્નાણુચી વર્ણન કર્યું છે એ વર્ણનને ઇતિહાસ સાથે સબંધ ન હોઈ શકે, પરંતુ એ જમાનાની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં બધે એવું બનવું હવું અને સિકંદરીના લેખકે એ બે સતોના મુખમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે તે સાધુપુરુષને સૌને એવા છે, અને વર્ણન એ દષ્ટિએ સચિત્ત છે ૨૪

મેવાડના કુભારાણ્ય સાથે લડાઈ

આ વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુલકર્ણુ-કુભારી સત્તા હતી અને એ બળવાન પાટોશીથી ગૂજરાત અને માળવાના સુલતાનોને શાંતિ

૨૪ મિરાતે સિકંદરી ગૂલામાં ૫ પુંથી ૬૦ સુધીમાં આ બાબતમાં ઘણા ચમત્કારોનું અને લડાઈમાં દેવી મહત્ત્વ મળવાનું તથા મુહમ્મદશાહના વર્ણનમાં સેખ કમાલે માળવીના વર્ણનમાં જોયું તે વર્ણનનું ખૂબ લગ્નાણુચી વર્ણન કર્યું છે સુલતાન કુતુબુદીને આ લડાઈ છતે તેા મોટી રકમ ખેરાત કરવાની બાધા રાખેલી, પણ તે પ્રમાણે તેણે કર્યું નહિ એવું પણ વર્ણન કર્યું છે જુખારી સૈયદો માટે સિકંદરીના લેખકને ખૂબ માન અને પક્ષપાત છે એણે તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકની આ લડાઈ માટેની માન્યતા જે ઇતિહાસને ચોભે એવી છે તે માન્ય નથી રાખી (૫ પૃ ૫૦) અને લડાઈ આ સતોના આશીર્વાદો અને મુદ્દાઈની નિર્તાઈ એમ લખ્યું છે આ બધું આજની દષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી એવેએના આગ્યા પહેલાં આપણે ત્યાં આવી મહાએ દરેક મોટા કાર્યમાં લાગ લગળ્યા છે અને સતો ઉપરની મહા એ આપણા સમાજજીવનનું એક અગ્ર દૃષ્ટ એ વાત સામાજિક ઇતિહાસમાં જુલની ન જોઈએ. ખીજ તબારીઓ આવા ચમત્કારોનું વર્ણન કરતી નથી

તખાતે અકબરી આ લડાઈમાં મુજબી સુલતાનનું ખૂબ જોર હવું એવું વર્ણન કરે છે અને એણે કુતુબુદીને લડાઈ મુદ્દિ એક જૂત લખીને મોકલી અને કુતુબુદીને તેને જવાબ લખીને મોકલ્યા તે આ પ્રમાણે છે મુજબી સુલતાનની બેત

“સાલજી ૩૩ કે તમે મેઆન વચર તમારા ઘરમાં દડાથી રમેા છા ।

જો તમે ખીજ કડપો તો અહીં દડો યે છે ને મેદાન પણ છે.”

કુતુબુદીનેનો જવાબ

“જો હુ મેઆન મારા હાપમા લડ તો તમારુ માણુ દડાની પેઠે રમવાનું પણ હુ કેહીને એ પ્રમાણે હેરાન કરવામા યામ માનુ છુ ”

આમાં માળવી સુલતાનના પહેલાના સુલતાન અને મુસ્લમી સુલતાન દોશ અને ગૂજરાતી સુલતાન મુહમ્મદશાહે કેદ કરેા તેમજ લલ્લેખ છે

મુઆન એ Polo ની રમત છે, અમદાવાદમાં મેદાનેશાહમાં એ રમવાની હતી તખાતે અકબરી, ૫ ૨૩૬,

રહેતી નહોતી. એ સમયે મારવાડના નાગેર પ્રદેશમાં મુસલમાન સત્તા હતી. ત્યાં સમસખાન દંદાણીનો પુત્ર ફીરોજખાન ઈ. સ. ૧૪૫૩માં મરહુ પાગ્યો. ફીરોજખાનના પુત્ર સમસખાનને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી એના ઠાઠા મુમ્તઝીદખાને નાગેરની ગાદી પકાવી લીધી. ૨૫ સમસખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સગો ચતો હતો અને એણે પોતાની પુત્રી મુમ્તઝાને પરબ્રાવી હતી. આ વખતે સમસખાન મેવાડના રાજા કુંભાની સદાય માગવા ગયો અને રાજાએ એવી ચરતે સદાય કરવાની હા પાડી. કે નાગેરની ગાદી અપાવે તો સમસખાને નાગેરના કિલ્લાના ત્રણ ભુરજો તોડી પાડી માત્ર એક ભુરજ રાખવો. ૨૬ આ વિચિત્ર ચરતનું કારણ એ હતું કે પહેલાં રાજાના પિતા રાજા મુકુલને ફીરોજખાને દરાવેલો અને એ લડાઈમાં ધખા રજૂ પૂતો માર્યા ગયેલા. રાજા કુંભાએ પિતાનું વેર આ રીતે સર્જને કીર્તિ મેળવવાની પદ્ધતિ કરી. ૨૭ સમસખાને એ વાત જાણ કરી અને નાગેરનો કિલ્લો મળ્યા પછી ચરત પાળી નહિ. ૨૮ આ કારણથી રાજા કુંભાએ ફરીથી નાગેર ઉપર ચડાઈ કરી અને સમસખાન કુતુબુદ્દીનને સરણે આપ્યો. કુતુબુદ્દીને લશ્કર સર્જને રાવ રાવચંદ નામક અને મહીકમદાઈને નાગેર મોકલ્યા. ૨૯ અને લડાઈ થઈ એમાં કુતુબુદ્દીનનું લશ્કર હાથું અને રાણો એ પ્રદેશ ભૂંડીને ચિત્તોડ ગયો.

કુતુબુદ્દીનનો મેવાડ ચડાઈ અને મલીક સામ્રાજ્યની હાર

આ સમાચાર મળ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૫૬માં વેર લેવાના હિદાઇથી મુસલમાન કુતુબુદ્દીને નાગેર ઉપર ચડાઈ કરી. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઈમાદુ-

૨૫. મિરાતે સિંહ દરી. ચ. બા. ૫. ૧૧.

૨૬. તખ્તકાતે અઝ્ઝરી. પૂ. ૨૩૦. સિંહ દરીએ આ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૨૭. એન. પૂ. ૨૩૦. ગૌ. હી. એગા આ બાબત સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે છે. તખ્તકાત રાજાના પિતાનું નામ મુકુલ લખે છે. એગાજી મોકલ લખે છે.

૨૮. તખ્તકાતે અઝ્ઝરીમાં આ માટે લખે છે કે સમસખાનના અમીરોએ એને ચરમાવ્યો કે એના કરતાં તો ફીરોજખાનને ઊંચી જગ્યા હોત તેથી ઠીક હતું નથી એ આબરૂ ગુમાવત નહિ. આ વચનથી ચરમાઈને સમસખાને રાજા સાથે કરવા કરાર પાળ્યા નહિ. બીજી તવારીખમાં આ વાત નથી.

૨૯. સિંહ દરી અને તખ્તકાતે અઝ્ઝરીમાં આ નાગેરમાં ઘેરો ફેર છે. તખ્તકાત ઉપર મુજબ નામ આપે છે, જ્યારે સિંહ દરી રાવ અમીરુદ ગણેક એવું નામ આપે છે. એગાજી રાવ સમચંદ્ર નામ આપી કૌસળાં અમીરુદ નામ લખે છે. કુતુબુદ્દીનના લશ્કરમાં આ હિંદુ મેટ્રી પદવી ઉપર હશે એ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

દમુલક મલીકશાખાને લશ્કર સાથે આગળ ગોકલ્યો. રસ્તામાં શિગહી પાસે ત્યાંનો દેવડા રાજા ખેતા સુલતાનને મળવા આવ્યો અને આણુનો કિલ્લો રાણા કુંભાએ લઈ લીધો છે તે પાછો પોતાને અપાવવા અરજ કરી. પરંતુ પહાડી મુલકમાં લડવામાં ન ટેવાયેલા મલીક શાખાને આણુની નીચેના ભાગમાં મોટી ખુવારી સાથે હાર આવી પડી. ૨૦ આ વખતે રાણો કુંભો કુંબલમેરના કિલ્લામાં હતો. સુલતાને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો અને છેવટે રાણા કુંભાને હરાવવામાં કે કુંબલમેરનો કિલ્લો લેવામાં સુલતાનને સફળતા ન મળવાથી એ પાછો ગયો. નાગોર રાણાએ લઈ લીધું અને ત્યાંની મસ્જિદો તોડી નાખી.

દર્શાવ્યાનાં પ્રજતામપતાદર્શયન્નામપુરશ્ય માર્ગમ્ ।

પ્રજ્વાલ્ય પેરીજમશીતિમુર્ચાં નિપાત્ય સમ્રાગપુરં પ્રવીરઃ ॥

નિપાત્ય પુર્ગ પરિચાં પ્રપૂર્ણ મજાન્ટુહોત્વા ચવનીથ વચ્ચા ।

અદદવચો યવમાનનન્તાન્ વિલવચમ્પુર્ગેરમ્મિમર્તુઃ ॥

લક્ષાણિ ચ દ્વાદશાગોમતલ્લોરમોચયદ્ દુર્યવનામલેખ્યઃ ।

■ ગોચર નાગપુર વિધાય ચિરાય ચો દ્વાદ્વાજસાદકાવીત્ ॥

અઘ્રહીદમિતશ્નસચય કોશત* સમસલાનમૂવતે ।

જાગસચલગામહમાદયે કુમ્કર્ણઘરણીપુરદરઃ ॥

પેરીજમશીતિમુર્ચાન્નિપાત્યો દર્શાયેલી જ્યા મસ્જિદ. નાગપુરનાગોર. પરિયા પ્રપૂર્ણખાઈ પૂરી નાખી. સમસલાનમૂવતે અમસલાનની. કે અકર્ણ=કુંભો રાણો.

મીલ શ્લોકો જોવાની ઈચ્છા હોય તેમણે ઓગાળનો ઇતિહાસ જોવો. અહીં માત્ર જરૂરી શ્લોકો લીધા છે.

ગૂજરાત માળવાના મેવાડ સામે લેખા ૧૧૧૨

માળવાના સુલતાનને મેવાડ સાથે લડાઈઓ થવા કરતી હતી. અને આ મળવાન હિદુરાજાનું તેજ ન ખમવાથી છેવટે માળવાના સુલતાને

૩૦. તખ્લાતે અકબરી પૃ. ૨૩૧ સિંહદરી પૃ. ૯૨ જન્ને લેખકો આ દાર કબૂલ કરે છે. શિશોદીના દેવડા રાજાના નામ માટે મતભેદ છે. સિંહદરી ગ્રં. ભા. ૬૫૬૯૯ લખે ■ દેવ તે દેવડાનું ટક કપું દોષ એમ લખે છે. તખ્લાત ગીતા દેવડા એવું નામ આપે છે, ઓગાળ ખેતા નામ આપે છે, પણ આ જગ્યા નામો મૂલવાળા ■ એમ પણ કહે છે.

૩૧. રાણાએ નાગોર (નાગપુર)માં મસ્જિદો તોડી, આવેને ડાહ્યાડીને સદેરને ગોચર ક્યું, યવનીએને પકડી, યવનો પામેથી દડ લીધો વગેરે પ્રસંગના કેટલાક

શૂન્યરાતની સુલતામને મેવાડ ઉપર એના ચડાઈ કરવાઈ તાજખાન નામના અંબીર સાથે કહેવડાવ્યું. આપાનેશાહર બન્ને મુલકમાન રાજ્યો છાંચે આ પાળતમાં કરાર થવા અને મેવાડના મુલક ઉપર દક્ષિણ પૂર્વમાંથી માગવાનો સુલતાન અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાંથી શૂન્યરાતનો સુલતામ ચડાઈ કરે અને છૂટ્યા પછી મેવાડનું રાજ્ય બન્ને વચ્ચે વહેંચી લેવું એવા ધણ કરાર થવા, ૩૩ આ કરાર પ્રમાણે બન્ને સુલતાનોએ એક સાથે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. શૂન્યરાતનો સુલતાન પહેલો પહેલવાથી રાણા કુંભાએ પહેલુ એની સાથે ઘડવાનું ધાયું. આ લડાઈમાં કાઈ પણ પક્ષે ખાસ ભાર વિજય મેળવ્યો હોય એમ લાગતું મંથી.

રાણા ઉપર ફરી ચડાઈ

આ લડાઈઓ પછી ત્રણ માસ પછી જ રાણાએ ફરી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને આ સમાચાર સુલતાનને આપવા મધીક શાખાન રાને મહેલમાં ગયો ત્યારે સુલતામ દારૂના મશામાં ચકચૂર હતો. શાખાનના મનમાં હતું કે સુલતાન ઘરકર લઈને આવે છે એમ સાંભળતા જ રાણા ચડાઈ નહિ કરે. સુલતામને મશામાં જ પાંદખીમાં નાખીને શાખાને ઘરકરનો ડોકો વગડાવી કૂચ કરી, ૩૪ અને તૈયારીમાં રસ્તામાં મહિના ગાળ્યો. આ વખતે રાણા નાગોર ફરી છૂટીને ચિતોડ ગયો હતો તેથી કુલ્લુદીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો. વર્ષના અંતે ઈ. સ. ૧૪૫૮ કુલ્લુદીને કુંભલમેર ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરી એમાં પણ મુલક તારાજ કરવા સિવાય કાઈ ખાસ પરિણામ ન આવ્યું, ૩૫

આનો સમય હોવાથી ઉપર આપ્યા છે. (જુઓ. ગૌ. હો. ઓગાનો હૈંચપુર રાજ્યક ઇતિહાસ. પૃ. ૩૦૨-૩૦૩. ઓગાજ એ પૃ. ૩૦૧ થી ૩૦૬ મા આ બધી લડાઈઓની ચર્ચા ને વર્ણન કરેલાં છે.)

૩૨. સિકંદરી, તબક્કાવ અને ઓગાજ અંતે લક્ષ્ય કરે છે. આંખાનેરનાં લોક રાજ્યને બેની હાઈમાં આ કંદાર કેમ થયું હોય એ જાણ નહાઈ નેકું છે. માર્ગથી અને શૂન્યરાતની હદ ઉપર આવેલા રાજ્યને ડરથી એમ કહ્યું હતું.

૩૩. બન્ને તબક્કાવ આગામાં અને વિનિસ્તાગા આ લક્ષ્ય છે: પશ્ચિમ દક્ષિણ મેવાડ ગાજાવમાં જલ અને પૂર્વ દક્ષિણ માગવામાં જલ એવી વહેવણી કરારમાં કરેલી હતી, પણ એ વાત બંની નહિ.

૩૪. મિરાતે સિકંદરી જ. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તબક્કાવે પણ આ લક્ષ્ય કરેલાં છે, પરંતુ સિકંદરી નેકું વર્ણન એમાં કરેલું નથી.

૩૫. સિકંદરી જ. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તબક્કાવે આગરી. પૃ. ૨૩૩.

મેવાડ સાથેની લડાઈઓનો સાર

આ લડાઈઓનું વર્ણન મુસલમાન તવારીખકારો, સિક્કદરી ફિરસ્તા અને તબકાતે અકબરી વિગતવાર કહે છે, અને દરેક વખતે રાજાએ મુસલમાનોને ખુશી કરી પાછા મોકલ્યા તથા એક વાર તો ચૌદ મહુ સોનું આપ્યું એવા ઉલ્લેખો કરે છે, ^{૩૬} જ્યારે પડિત ગૌરીચકર ઓઝાજી આ વાત સ્વીકારતા નથી રાજા હાર્યો નથી એમ એ લખે છે, પરંતુ પ્રશસ્તિ સિવાય બીજાં આધાર એમણે આપ્યો નથી મુસલમાન તવારીખોનું લખાણ જેમ મુસલમાનોના બળની અનિશ્ચયોક્તિ કરે છે તેમ પ્રશસ્તિઓ પણ રાજાઓ માટે અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે આ લડાઈઓમાં ખુશુ બનેલું તે સમજવું મુશ્કેલ છે આમ છતાં એટલું તો સત્ય લાગે છે કે માળવા અને ગૂજરાતના બંને સુનતાનો મળીને પણ રાજાને હરાવી નહોતા શક્યા દિલ્હી અને ગૂજરાતના સુનતાનો તરફથી રાજાને 'હિંદુ સુરત્રાણ'નું બિરુદ મળ્યું હતું આ બધું જોતાં મુસલમાન તવારીખકારોમાં અતિશયોક્તિનું પ્રમાણ ઠાઈ વધારે હોવ એમ જણ્યાર છે ઉત્તરમાં દિલ્હીનું મુસલમાન રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ગૂજરાત માળવાનાં રાજ્યોની વચ્ચે રહેલું મેવાડ મુસલમાનો લઈ નથી શક્યા તે સાથે રાજા ધત્તો બળવાન છતાં ગૂજરાત કે માળવાના મુલકને કે દિલ્હીને છતી નથી શક્યો એલે જે વિજયો કર્યા છે તે રજપુતાના અને વાગડનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર કરેલા છે આ ઉપરથી આ બધાં રાજ્યોએ સમયે સરખાં બળવાળાં હતાં અને લડાઈઓ થવા છતાં ઠાઈ ઠાઈને છતી નથી શક્યું માત્ર દિલ્હીનું રાજ્ય એ સમયે બધું બળવાન નહોતું કુબનમેરનો કિલ્લો છતવા સુલતાન કુતુબુદીને

૩૬ આ વલુનોમાં તવારીખકારો અતિશયોક્તિ કરે છે સિક્કદરી કહે છે કે સુલતાને રાજાના મુલકને એટલો તારાજ કર્યો કે હિંદુઓના ધરમા એક દોર રહ્યું નહિ અને અસખ્ય શુલાઓ પડ્યા આગળ વળી લખે છે કે રાજાએ સુલતાનની હાલત વાર માફી માગી ખડલી આપવા કબૂલ્યું તબકાત ચૌદ મહુ સોનાને બદલે ચાર મહુ સોનું લખે છે ઓઝાજી ફિરિસ્તાને આધારે ચૌદ મહુ લખે છે, પણ એ તા રાજા જ છત્યો હતો એમ માને છે તબકાતના લખાણનો સાર એવો નીકળે છે કે લડાઈનું ખાસ પરિણામ આબુ નથી અને બંને પાછા કર્યા એ છે (૫ ૨૩૩) ઓઝાજી 'વીરવિનોદ' નામના ઋષને આધારે લખે છે કે તાગેરના મુસલમાનોએ ફરી ગોવધ શરૂ કર્યાથી આ ફરી લડાઈ થઈ હતી અને એમાં હાલરો મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા ઓઝાજી આ વાત માન્ય સખે છે (૧૬૫૫૨ રાજવડા ઇતિહાસ. ૫ ૩૦૬)

ખૂન પ્રત્યન કરવા છતાં એ એના દાસમાં આવ્યો નથી તેમ જ રાણા કુર્બો પંચ આણુની દક્ષિણે ગૂજરાતની હદમાં પેઠા નથી એ અગત્યની વાત છે' બન્ને પક્ષની ખુવારીઓ પંચ ખૂન થઈ છે એટલું તો તવારીખો ઉપરથી પણ સમજાય છે

કુલુખુદીનનું ચારિત્ર્ય

ઈ સ ૧૪૫૮માં સુલતાન મદિ પઓ અને તા ૧૮મી મે માસને રાજ (૨૩ ૨૪૫ દિ સ ૮૬૩) મરણ પામ્યો સુલતાનને એની રાણી ને નાગોરના શસ્ત્રખાનની પુત્રી થતી હતી તેણે એર આખું હતું એવો વહેમ પડવાથી સુલતાનની માએ એ રાણીના પોતાની દાસીઓ પાસે કકડા કરાવી ન આપ્યા ૩૭ આમ આ સુલતાન બરચુવાનીમાં મરણ પામ્યો એ બહાદુર હતો, પણ દાણના નશામાં બાન રહેતું નહિ અને ઘણા દૂર કાંધે કરતો હતો ૩૮ એને એના દાદા અહમદશાહના રાજમાં દેશનાવવામાં આવ્યો

સુલતાન દાઉદખાન

સુલતાન કુલુખુદીનના મરણ પછી અમીરાએ ગત સુલતાનના કાકા અને અહમદશાહ પહેલાના પુત્ર દાઉદખાનને આદીએ બેસાડ્યો તવારીખ કોરો કહે છે કે આ સુલતાને સત્તા પૂરેપૂરી મળ્યા પહેલાં જ હલકી મનો વૃત્તિ બતાવવા માંડી અને ખર્ચમાં અણુધટની કાપકૂપ કરવા માંડી ૩૯

૩૭ સિંહદરી ૪ બા ૫ ૭૦ તબકાતે અકબરી ૫ ૨૩૪—૩૫ સિંહદરીએ આંહીકાત તારીખે બહાદુરશાહીમાંથી લીધી છે અને તબકાતના લખકે નેધી તે પછું એજ આધારે લીધી હતો પરંતુ સિંહદરીને લેખક બહાદુરશાહીની કલિહાસ માન્ય હકીકત સ્વીકારતો નથી સુલતાન કુલુખુદીનના મરણ માટે પણ છુખારી સૈયદાની અમલદારની વાર્તા લીજ છે સત સાંદઆલમ સાંદેબ સાથે સુલ તાને વેર બાંધું હતું એ આવજ લેઈશું પરંતુ સિંહદરીને લેખક એ કારણ મુખ્ય માને છે એ સતે અપેરી વરવાર સુલતાનને પોતાને વાંગી કહે છે કે એક હાંટને મારવા જતા તરવર પોતાની જગમા વાગી કારણ એ હાંટ નહોઈ પણ ફિરિસ્તો હતો બીનુ કાચુ એવું કોવે છે કે બેખીને શહેર બંધાવધા એ રોરીએ રોરીએ ફરવા ગીકળ્યો ત્યારે પુરુષબલે બહાર ન આવવું એવા હુકમ કરેલો એવામાં એક પુરુષને લેઈ એને વરવાર માત્રો તે પોતાને વાંગી અને માજૂર અદરથ યઈવધા આ વાર્તા કરતા બહાદુરશાહીના લેખકનું કારણ અરુ હોઈ શકે, તબકાત તો એ જ કારણ માત્ર લખે છે અને મદિનીનું કારણ પણ લખે છે

૩૮ તબકાતે અકબરી ૫ ૨૩૫

૩૯ મિરાતે સિંહદરી ૪ બા ૫ ૭૧ ૭૨—તબકાતે અકબરી ૫ ૨૩૬

સત સુલતાન મુઝફ્ફરશાહની બેગમોનાં ધરણાં લઈ લીધાં^{૪૦} અને પેતાનાં જૂના પ્રાડોશી એક દુરાસને ઈમાદુલ્મુલ્કનો મોટો ઇલ્કાબ આપવાની ઇચ્છા બહાર કરી.^{૪૧} સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે દીવાબતીનાં તેલમાં અને કબૂતરોને દાણા નાંખતા તેમાં પણ કુરકુસર કરવા માંડી.^{૪૨} આ આવા કારણોથી અમીરોને લાગ્યું કે આ બાદશાહ યવાને લાયક પુરુષ નથી. કબૂતરોને દાણા નાંખવાની ગૂજરાતી પ્રજાની પ્રસિદ્ધ રીત મુસલમાન બાદશાહોએ પણ ચાલુ રાખી હતી એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ખૂબ સ્વચ્છ વાત ગણી શકાય.

અમીરોએ આ માણસને બાદશાહીને માટે નાલાયક ગણીને કુતુબુદ્દીનના નાના બાઈ ફતેહખાનને ગાદી આપવાનો નિર્ણય કરી ઈમાદુલ્મુલ્કને એને લઈ આવવા મોકલ્યો. ફતેહખાન એ સમયે એની માતા મુગલીબીબી સાથે શાહઆલમ સાહેબને ત્યાં રહેતો હતો. અમીરે માને સમજાવી, પણ ફતેહખાનની વય એ વખતે માત્ર તેર વર્ષની હતી એટલે રાજ્યનો બાર એ ન હપાડી શકે એમ કહી આનાકાની કરી. ઉપરે ઈમાદુલ્મુલ્ક ખૂબ આગ્રહથી એને સમજાવીને ઘોડા ઉપર બેસાડી બદના મહેલમાં લઈ આવ્યો.^{૪૨} અમીરોએ એ વખતે નોખત વગડાવી અને સુલતાન ફાતેહખાન

૪૦. આ હકીકત માત્ર સિકંદરીમાં છે, તબક્કાતમાં નથી.

૪૧. એલ. પૃ. ૭૧ અને તબક્કાત પૃ. ૨૩૬. સિકંદરી લખે ■ કે ઈમાદુલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ ધરાવનાર તે વખતે હયાત હતો. ફિરિસ્તા ઇલાબ આપ્યો એમ લખે છે, પણ એ ખૂલ છે. ઉપરની બંને તવારીખોની વાત ખરી છે. કેરિબલ હિસ્ત્રી માત્ર દલકા માણ્સોને મોટા ઇલ્કાબ આપ્યા એમ અધર લખે છે. ફરસ રાખ્દનો અર્થ રોતર છ પાયરનાર એવા થાય છે. મુતસાઈ રોતર અને ફર્સ કહે છે. ફિરિસ્તાનો તરખૂમો કરનાર બીચ્ચ એનો અર્થ જાકુ કાકનાર એવા કરે ■ તે પ્રખૂ ખૂલ છે. ગૂજરાતમાં ફરસ લોકોની એક ક્રોમ ચર્ચ છે એ સામાજિક ઇતિહાસમાં મહત્વની વાત છે. એ જાતિએ રાજ્યઓના મહેલોની ખટખટમાં મોટો બાગ બાગ વેલો છે.

૪૨. આ વાત માત્ર મિસ્તે સિકંદરીએ નોંધેલી છે અને એ ગૂજરાતની ખાસિયત હોવાથી ખરી જાણે છે. રાજકીય કરતા સામાજિક ઇતિહાસ માટે સિકંદરીનો લેખક પોતે ગૂજરાતી અને અમદાવાદનો વતની હોવાથી કેટલીક ઉપયોગી નોંધ કરે છે.

૪૨. એક તવારીખ સોહજાનના પુત્ર અલાઉદ્દીને જત સુલતાનની માને સમજાવવા મોકલ્યો એમ લખે છે, પણ ઈમાદુલ્મુલ્ક વધારે બમ બેરો છે. એ સર્વત્રેષ્ટ અમીર હતો. તબક્કાત લખે છે કે એ બાઈ હિદના સુલતાનની પુત્રી હતી અને મખદૂમ જહાનના મહેલમાં રહેતી હતી એ બમ છે કિસ્સો અને તે

એનો અવાજ સાંભળી કારણ જાણવા પછી સાબરમતીની બારીમાંથી નાસી ગયો. તવારીખકાર કહે છે કે દાહિદખાન તે પછી શિખ આધન રૂમીનો શિખ યજ્ઞને જ્ઞાનમાર્ગમાં વળ્યો અને યોગ સમય પછી મરણ પામ્યો. એણે માત્ર સાત જ દિવસ ગાદી બેઠાવી. ૪૭

પીરાણાનો સતપથ

આ પંદરમી સદીની મધ્યમાં ગૂજરાતી હિંદુ-મુસલમાન સમાજના ઇતિહાસમાં એક અત્યંત ગણી શકાય એવો બનાવ બન્યો. ઈરાનમાં શિયાપંથી મુસલમાનોનો ઇસ્માઈલ સંપ્રદાય ચાલતો હતો અને એના સંચાલકો ઇસ્માઈલી ઈમામ કહેવાતા હતા. એમણે તેરમી સદીથી એ સંપ્રદાયનો હિંદમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને સિંધમાં જીજમાં ચાલું નાખ્યું હતું. હિંદમાં એ પંથને “સતપથ” એવું નામ અપાયું હતું. ૪૮ જીજમાં એ સંપ્રદાયના મોટા પીર સદર ઉદીન હતા અને ધાર્મિક પ્રચાર ત્યાંથી કરતા હતા. એમના વંશના પીર દસકપીરઉદીનને ત્યાં જીજ ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૫૨ માં ઈમામશાહનો જન્મ થયો, અને પિતાના મરણ પછી એ ઈરાન જઈને પોતાના સંપ્રદાયના મુખ્ય સંચાલકોને મળી ગૂજરાત બાજુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પરવાનગી લઈ આવી. ગૂજરાતમાં આવીને અમદાવાદથી નવ માઈલ દૂર આવેલા મિરમકા ગામમાં પોતાનો નિવાસ કરીને પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ પ્રચારની અસર ગામડાંની અલભ્ય પ્રજા ઉપર ખૂબ થઈ અને ગૂજરાતમાં ‘પિરાણાના પંથ’ તરીકે આજ સુધી એ સંપ્રદાય મચ્છર છે. ગામડાંની ખેડૂત પ્રજા અને ખાસ કરીને લેઉવા અને કડવા કષ્ટીઓએ એ પંથમાં જોડાયા. ગૂજરાતના મોમના અને મતિયા લોકો એ પંથના પ્રચારથી થયા. કહે છે કે ઈમામશાહના અમલકારોથી લોકો એમના તર્ક આકર્ષણ અને સુલતાન મહમૂદ એમડાના અમલમાં

છ અને એ સાહઆલમ સાહેબના ઘરમાં રહેતી હતી. તબક્કત લખે છે કે માએ શાખી ના પાડયા છતાં અલાહદી કૃતેહખાને યોગા ઉપર નાંખી લઈ આવ્યો.

૪૩. સિકંદરી અને તબક્કત સાત દિવસ લખે છે. કેમિગલ દિસ્ત્રી ૨૭ દિવસ લખે છે તે શુદ્ધ છે. દાહિદખાન નાસી ગયો અને જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાયો એ વાત સિકંદરીએ નોંધી છે.

૪૪. પ્રો. હોમિસેરિયેટ આ પંથનું લંબાણથી વર્ણન એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૩૩ થી ૧૪૦ માં કર્યું છે. અહીં ઇતિહાસને લખતી વાત નોંધી સમાજને લગતી આગળ જોઈએ. લોકો ગૂજરાતમાં ઈમામશાહનું આગમન ઈ. સ. ૧૪૯૫ માં માને છે, પરંતુ એમનો જન્મ ૧૪૫૨ માં થયો છે.

તેા એમની અને એમના સમ્રાજ્યોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી ગઈ. ગિરમહા ગામ પાસે જ્યાં એ વસ્યા ત્યાં પિરાણા નામે એક સ્થળ પ્રસિદ્ધ થયું. પીરોતું સ્થાન એટલે પિરાણા. ઈ. સ ૧૫૨૦ માં ઈમામશાહ એ જ સ્થળે મરણ પામ્યા અને એક વિશાળ રાજ્યમાં એમને દફન કરવામાં આવ્યા. ૪૫

નૂરમુહમ્મદશાહ

એમના પુત્ર નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ સ ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા હતા અને પિતાના મરણ પછી સંપ્રદાયની ગાદીએ આવ્યા એ ઈમામે ગૂજરાતના સતપથમાં અગત્યના સુધારા કર્યા હતાં અથવા આવકનો દસમો ભાગ જે એમના અનુયાયીઓ પાસેથી ભેગો થતો તે ઈરાનની મુખ્ય ગાદીએ મોકલવો બંધ કર્યો. એમના સમયથી ગૂજરાતનો પિરાણાનો પંથ ખીલ્યો ઈમાઈતી પંથથી ભુદો પડી ગયો. ૪૬ અહીં એ પંથના સ્થાપકો અને ખાસ વ્યક્તિઓનું વર્ણન કરી સંપ્રદાયની વિશેષતાઓ આગળ સમાજના પ્રકરણમાં વર્ણવોશું. નૂરમુહમ્મદશાહે એમના પંથનો એક ગ્રંથ સિંધી ભાષામાં લખ્યો છે એનું નામ “સત વેણી શુ વેદ” (સાચા ધર્મની વેલ) છે. સંપ્રદાયના અને દિંદુમુસલમાન સમાજના ઇતિહાસ માટે એની અગત્ય છે. નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ સ. ૧૫૩૩-૩૪ માં ગુજરી ગયા એમ એ પંથના ફારસી ભાષામાં લખાવેલા ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે. એમને એમના પિતા ઈમામશાહની સાથે એ જ રાજ્યમાં દફનાવવામાં આવ્યા. પિરાણાના મુખ્ય રાજ્યની પાસે એ પંથની ખીજ મુખ્ય વ્યક્તિઓની ઠગાહો પથ છે. નૂરશાહ, સુરભાઈ, બાલમુહમ્મદ, ખાહીરબક્ષી વગેરેની ઠગાહો ત્યાં છે અને વ્યક્તિઓના ખાસ અનુયાયીઓ મુખ્ય ઠગાહ ઉપરાંત એમને ખાસ માને છે ૪૭

૪૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ આ ઉપરાંત આ પંથની હકીકત અમદાવાદ ગેઝેટિયર, ગ્ર. ૯ ભાગ-૨ મુસલમાન વસ્તી તેમજ નિરાસતે અહમદીમાં આપેલી છે. ૫૨૬ મિ. ઈવનેએ મુબહની ઐશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં આ પંથનો એક અધ્યાયપૂર્ણ જુલત્ નિબંધ લખ્યો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એનાથી ઘણી હકીકતો લીધી છે અને તે વિધિસતીય ગણી શકાય એવી છે. અહીં પ્રો. કોમિસેરિયેટના ગ્રંથમાંથી સાર લીધો છે.

૪૬. ૫૫ જુલો પડવાથી ઈરાની સંસ્કૃતિની અસર રહી નહીં તેથી પંથને મુશ્કાળ થયું એમ મી ઇવને માને છે. કોમિસેરિયેટ એમના મતનો મોટો ઉત્તરો કર્યો છે. આ વિષય સામાજિક ઇતિહાસને લગતો છે તેથી આગળ જોઈશું.

૪૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩૬. . . .

ઠાકાઓ

આ સંપ્રદાયમાં ગુજરાતમાં ઠાકાઓની સંસ્થા ઊભી થઈ. પીર સંવદોએ વટલાયેલા હિંદુઓના ગુપ્ત પુરુષને અનુયાયીઓને અંદર અંદરના અધડા પતવવા માટે તથા એટ ઉધરાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીચા, એમને ઠાકા કહે છે. ઠાકાની નિમણૂક પીર કરે ત્યારે એમને જન્મકર જ્ઞાપરિણીત રહેવાનું અને પ્રાવાનું તથા કપડાં સિવાય કંઈ ન લેવાનું ત્રણ લેણું પડે છે આ ઠાકાઓની સત્તા વખત જતાં એટલી પ્રતી ગઈ કે પાછળથી એ લોકો ઇમામશાહના વંશજોની સત્તાને ગણકારતા નહિ. એમણે કેટલીક મિલકત પણ ભેગી કરી અને ઇમામોના અંદર અંદરના અધડાઓમાં ખૂબ જાગ લીધા અને નાણાનો વ્યવસ્થા પણ પોતાના હાથમાં લીધી. ૪૮

આ ઇમામશાહી પંથમાં આઠિયા, સાતિયા, અને પાંચિયા એવા મોટા બંધી પ્રખત જતાં પડી ગયા અને તે દરેક પંથના અનુયાયીઓ પણ થયા, તથા મંચમાં દરીયાઈ વધી નૂરમુહમ્મદશાહના નાના પુત્ર સૈયદખાને એટાભાઈથી લુહા પડીને પોતાના અનુયાયીઓને 'આઠિયા' કહ્યા, કારણ કે એમાં આઠ યાતિઓ ભેગી થઈ હતી. એ પ્રમાણે પાછળથી સાતિયા અને પાંચિયા પણ થયા. જૂના પંથના અનુયાયીઓ પણ ખાસ નામ વચરે માસુ રહ્યા હતા. આમ ગુજરાતની યાતિઓમાં બન્યું છે એવું અહીં પણ બન્યું આ સતપથના અનુયાયીઓ મધ્ય ગુજરાત, ચરોતર, અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા ખાનદેશ સુધી છે, અને કમ્ચ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ છે. નાસારીમાં એક સતપુત્ર નૂરની દરવાહ છે, એ પણ ઇમામશાહના સમકાલીને હતા એમ કહેવાય છે, ૪૯ પણ એમની તારીખ મળી નથી. ઇમામશાહી અનુયાયીઓ ઉપરાંત જીજ યાતિઓ પણ એમને માને છે આ બધા ભક્તોનું વિશેષ વર્ણન સમાજના પ્રકરણમાં કરીશ.

બીબીમીયા અને બીબીમુમલો

અહીં સુલતાન મુકમ્મદશાહ અને કુલ્લુદ્દીનની રાણીઓ માટે થોડું પણ ન કરવું ઇચ્છે છે. સુલતાન મુકમ્મદને બીજી રાણીઓ ઉપરાંત સિદ્ધના જન્મ ફીરાજની પુત્રી મુગવીબીબી નામની રાણી હતી જન્મને મુગલીબીબી અને મીરજીબીબી નામે બે પુત્રીઓ હતી એ બન્ને માટે

એણે ગૂજરાતના સુલતાનનું અને પ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ શાહઆલમ સાહેબનું માગું કરેલું. મુગલીબીબીનું શાહઆલમ સાથે અને મીરજીનું મુહમ્મદશાહ સાથે સગપણ કરવાનું નક્કી કરીને સિંધથી અગીરને મોકલેલા. મીરજી કરતાં મુગલીબીબી વધારે સ્વરૂપવાન હોવાથી મુહમ્મદશાહે કાંઈક બળ અને કાંઈ પેસાથી જે અગીરને સમજાવોને આ સગપણમાં ફેર કરાવ્યો અને મુગલીબીબીને પોતે પરણ્યો. મીરજીનું લગ્ન શાહઆલમ સાથે થયું શાહઆલમને આ વાત ન રુચી તેથી એમણે પોતાના પિતા સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબે આલમ સાહેબને ફરિયાદ કરી. એમણે જવાબ દીધો કે 'બેટા, ફિકર કરીશ નહિ, બન્ને તારા નસીબમાં જ છે.' આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી મુગલીબીબીને શાહઆલમ સાહેબને શરણે જવાનો સમય આવ્યો. ગૂજરાત સત્તનતનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ બાદશાહ મહમદ બેગડો, જેનું નામ ફતેહખાન હતું, એ મુહમ્મદશાહનો મુગલીબીબીને યથેલો પુત્ર હતો. સુલતાન કુતુબુદીનને આ વાત ખસંદ નહોતી અને ફતેહખાનને પકડી હેરાન કરવાની ઇચ્છા હતી તેથી માતા પુત્ર બન્ને શાહઆલમ સાહેબ સાથે રહેતાં અને મુગલીબીબી સાથે હવટે શાહઆલમ સાહેબે લગ્ન કર્યું. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમને પહેલાંની સગાઈ થઈ તે સમયના પ્રસંગો વાદ છતાં પરણવા માટે શિષ્ટાચાર ખાતર ના પાડતા હતા, પરંતુ મુગલીબીબીએ કહ્યું કે મુહમ્મદશાહ સાથે પોતાની સાદી થઈ તે પહેલાં પોતે મનથી શાહઆલમ સાહેબને વરી ચૂકી હતી અને એના પિતા સિંધના જામની પણ એ જ ઇચ્છા હતી. આ સ્ત્રીઓને શાહઆલમને એની સાથે ફરી સાદી કરવા દા પાડી, અને મુગલીબીબીએ આ સંતપુરુષની પુષ્કળ સેવા જિંદગી ભર કરી એમ તવારીખખતર લખે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એમની બહેન મીરજીબીબીનું અવસાન પહેલું થયેલું ત્યારે સાદી પહેલાં ફતેહખાન સાથે મુગલીબીબી સંતાના આશ્રમમાં ગઈ હતી. લોકાપવાદ ફેર કરવાના હેતુથી શાહઆલમને મુગલીબીબીને કહ્યું કે સગાઈના હકથી તમે તમારા બહેનના ધરમાં ગઈ હતાં; હવે બહેન નથી એટલે અલગ રહેવાની બધવરથા કરો. આ સાંભળી મુગલીબીબીએ જૂની વાત વાદ આપી ફરી સાદી કરી. મીરજીબીબી એમના પુત્ર શાહબીખમની કબર પાસે આશાવલમાં દફન થઈ, અને મુગલીબીબી માણેકચોકના પ્રસિદ્ધ રાણીના હજીરામાં દફન થઈ. શાહઆલમને પોતાની સાવકી મા મુગલીબીબી સાથે સાદી કરી અને એને તથા સાવકાં બાઈ ફતેહખા

ધણે ગુસ્સે થયો અને સંતને હેરાન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, એ બધી વાતોનું ચમત્કારિક વર્ણન મિરાતે સિકંદરીએ ક્યું છે ૫૦

રાણી રૂપમંજરી

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને પોતાને જે રાણીઓ હતી તેમાં એક નાગેરના શબ્દસખાનની પુત્રી હતી અને એના જે ખૂરા હાલ થયા તે આગળ જ્ઞેઈ ગયા. બીજી એક રૂપમંજરી નામે રાણી હતી એનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. એ રાણી સ્વરૂપવાન અને હોશિયાર હતી સિકંદરી લખે છે કે શાહઆલમ ફતેહખાનને પકડી લાવવા માટે એને કુતુબુદ્દીને શાહઆલમને ત્યાં મોકલી. ફતેહખાન જુદે જુદે વેઠે એમના ધરમાં રહેતો હતો. રૂપમંજરીએ એને ઝોળખી કાઢ્યો અને દાસીઓ પાસે ઉપકારીને લઈ જવા માટે એનો હાથ ખેંચવા માંડ્યો. આ ફરિયાદ શાહઆલમ પાસે ગઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે કાંઈ નહિ, આજ એ ફતેહખાનનો હાથ ખેંચે પણ બવિધ્યમાં ફતેહખાન એનો હાથ ખેંચશે ત્યાં શખ્દો સાંભળી રૂપમંજરી શરમાઈ ગઈ. સિકંદરી લખે છે કે આ વાણી સત્ય થઈ અને રૂપમંજરી કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી ફતેહખાન—સુલતાન મહમૂદનેમહાને પરણી. ૫૧

આ રાણી રૂપમંજરી એ કાણ? અમદાવાદમાં આજે જીએલી સુંદરમાં સુંદર ગણાતી જે થોડી મસ્જિદો છે તેમાંની એક મિરજાપુરમાં આવેલી રાણી રૂપમતીની મસ્જિદને નામે ઝોળખાતી મનોહર મસ્જિદની બાંધનારે બંધાવનારના નામ જેવી જ મસ્જિદ સુંદર છે. મિરાતે અહમદીમાં રૂપવતી અને રૂપમોહિની એવાં એનાં નામે આપેલાં છે. સિકંદરી રૂપમંજરી નામ આપે છે, પણ એની કબર માણેકચોકમાં મુખ્ય રોળમાં છે એમ લખે છે, જ્યારે રિવાજ મુજબ મસ્જિદની બાજુના જ રોળમાં એની કબર હોવી જ્ઞેઈએ શ. મુનવલાલ વખતમંદના વર્ણન ઉપરથી ગઈ સદીમાં એની

૫૦. મિરાતે સિકંદરી જ આ વર્ણન અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોની વાત ખૂબ ઝીણી વિગતથી આપે છે. પ્રો કેમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૭૦ માં થોડી દ્રઢીકત લીધી છે, પરંતુ આક્રિયોપેન્સિવલ સર્વેના સ્વયંના સ્વયંના લખાણ ઉપરથી બન્ને બીબીએની કબરો રાણીના હજારમાં છે એમ લખે છે. અને એ ભૂલ લાગે છે, કારણ મીરજાપુરની શાહ બીબનના રોળમાં દર્શાઈ છે એમ તવારીખનાર કહે છે. મુંતેલીબીબી પોતાની માતા ટોવાથી મહમૂદ નેમહાએ રાણીના મુખ્ય હજારમાં એની કબર કસાવી દેવા એ બંનવાજેબ છે.

૫૧. મિરાતે સિકંદરીમાં આ વર્ણન આપેલું છે. ત્યાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૦૧ થી ૧૦૪ જુઓ. એમ રૂપમતી માટે વિસ્તૃત વર્ણ કરેલી છે.

મસ્જિદનું નામ “રૂપમંતજન-મતી” અગર “રૂપમહી” કહેવાતું હતું એમ સમજાય છે. તવારીખોમાં ખીજ કોઈ આ જાતનાં નામોવાળી ખાઈ નથી અને સિકંદરી સિવાય કોઈ પણ તવારોખ કે આધાર એની કબ્જર માણેક-ચોકમાં છે એમ પણ કહેતા નથી, એટલે આ રૂપમંજરી એ જ રૂપમતીની મસ્જિદવાળી રાણી હોવી જોઈએ એમ માનવમાં કાંઈ વધી નથી. સ્થાપત્યના વિવેચકોની આ મસ્જિદ અને રાણીની જાળતની ચર્ચા મસ્જિદના વર્ણનમાં આગળ કરીશું, પરંતુ હિંદ જહાદની દુનિયાના કલાશોખીનોને જે સુંદર મસ્જિદનું લાકડાનું પ્રતીક કરાવી મ્યુઝિયમ માટે લઈ જવાનું મન થાય એવું મનોહર મકાન બંધાવનાર બ્યકિત માટે આટલી ઐતિહાસિક નોંધ અહીં કરવાની જરૂર છે. ૫૨ કબ્જર ઉપર અને મસ્જિદના મહેરાબ ઉપરનો લેખ જાખડી જવાથી પત્તો લાગતો નથી એટલે રાણીની ચોક્કસ હકીકત મળી શકતી નથી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની બેગમ તરીકે, અને એ સુલતાનના સમયમાં બંધાયેલાં સુંદર મકાનોની સરખામણી કરતાં, રાણી રૂપમતી જ એવી મસ્જિદ બંધાવી શકે અને એ જ રૂપમંજરી છે એમ માનવાને કાંઈ વધી નથી. ૫૩

મહીક શાખાન

સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં ખુજરી થયેલા પણ જેમના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયમાં થયેલી એવા સંતોનું પણ એ સુલતાનના વર્ણનમાં કંઈ ગયા, હવે આ સમયમાં થયેલા અમીરોમાં આજે પણ જેનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે એવા મહીક શાખાનનું ટૂંકું વૃત્તાંત જોઈએ. મહીક શાખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયનો સર્વથી મોટો, વજીરની પદવી ઉપર ચડેલા અમીર હતો. એ ડાહ્યો અને રાજદારી કુનેહવાળો હતો. એમ કહેવાય છે કે એના શાંત સ્વભાવને લીધે લોકોને એના અમલથી સંતોષ હતો. કુતુબુદ્દીન પછી મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એ વૃદ્ધ થયો હતો છતાં જિંદી પાવરી ઉપર ચડ્યો હતો, અને સુલતાન મહમૂદને ખૂબ આગ્રહ છતાં જિંદી પદવી

૫૨. જુએ મારો અમલગાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૨ થી ૬૦૪. એમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અહમદની પેઠે એ પૂર્વે અહમદશાહ અને એના વચ્ચેએ હિંદ રાણી પરશુવાત રાખેલું એ સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે.

૫૩. એ જ પૃ. ૬૦૨-૩. પ્રો. ડા. સિરોરિયટ પોતાના ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૭ મ આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે. આપણે તે આગળ કરીશું, પરંતુ આ રાણી કોણ તે માટે બહેન આદિથી દોસ્વાઈ એમણે કાંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી.

છાડી નિવૃત્ત થયો. શૃદ્ધાપરચાન! દિવસો એણે એકાંત અને ખુદાની બંદગીમાં પસાર કર્યા હતા. એ લશ્કરનો સેનાપતિ પણ થયો હતો, પણ એવાંડ ઉપરની ચંપાર્ણના વર્ણનમાં જોયું તેમ એ કુશળ લકર્ણ્યો હોય એમ લાગતું નથી અને શિરોહી આગળ એના લશ્કરે ભારે હાર ખાધી હતી. ઈ. સ. ૧૪૬૧ માં નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદની પૂર્વે રખિયાલ ગામ પાસે પોતે બંધાવેલા મુંદર બગીચામાં એનું મરણ થયું. એનો ઉરસ તા. ૨ જુલાઈએ અવસાન માસમાં જરોવ છે. ૫૪

મલીક શાખાનને શાળે અને મસ્જિદ

રખિયાલ ગામ પાસે મલીક શાખાને એક મુંદર તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું અને બગીચો તથા મસ્જિદ બંધાવી પોતાને માટે શાળે પણ બંધાવ્યો હતો. શાળે આજે પણ સારી દાઘતમાં છે. એ શાળેને માટે સુલતાન કુતુબુદ્દીને ૭ હજી જમીન મળીને આપેલી તેવું ફરમાન આરસમાં કોતરેલું અરબી શબ્દો મિશ્રિત ફારસી ભાષામાં લખેલું આજે પણ શાળમાં જડેલું મળે છે. એમાં કુતુબુદ્દીનના ઈસ્કામો અને શાખાનના પૂરેપૂરા ઈસ્કામો લખેલા છે. ૭ હજી જમીન મદાન અને પ્રસિદ્ધ શહેર અમદાવાદની પાસે આવેલા મોજે રખિયાલમાં રાજગુ' ખાસ કિત આદનાર અને નિમકહલાલ નોકર મલીક શાખાનને વંશપરંપરા બોગવટાથી સુલતાને આપી અને તે બોગવટામાં કોઈએ દરકત દરવી નહિ એવું ફરમાનમાં લખેલું છે. મલીકના ઈસ્કામો આ પ્રમાણે છે : મલીક ઉસ્માક', ઈમાદુસ્મુલક, અઝીઝુદ્દિનુલ્લક, તાજુદ્દિનુલ્લક, તે મલીક વૃક્ષ સુલતાનીનો પુત્ર, એમ ફરમાનમાં છે. આ ફરમાનમાં ફેર કરનારને માટે સારું નહિ થાય એવું કુરાન શરીફનું વાક્ય પણ લખેલું છે. ફરમાનની તારીખ જુલાઈએ અવસાની તા. ૨ જુલાઈ. સ. ૮૫૬ (તા. ૨૧ મે ૧૪૫૨) છે. મલીક શાખાને આ બગીચામાં શાળે અને મસ્જિદ બંધાવેલા તે ઉપરાંત બદના મેદાનેશાહમાં સહેજ ઉત્તર તરફ સલાપોસ રસ્તામાં પેસતાં કાળી બાજુ એક મસ્જિદ, ઉપરની મસ્જિદની તારીખે જ, બંધાવી છે. આ જગ્યાએ મસ્જિદ બંધાવવાનું કારણ સમજાવ એવું નથી અને મોટી લાગવગવાળા અમીરોએ મેદાનની શોભા બંધાવે તે પછી મસ્જિદ બંધાવવાનું ધ્યાન હોય અને બાદશાહોનું એમાં યાદ્યું ન હોય એમ માની શકાય. આ મસ્જિદ ખોજ મસ્જિદ કરતાં જુદી બંધણીની

૧. પર. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧૬-૧૭ અને પૃ. ૪૩૮-ઉરસ સંત નેવા પુસ્તકનો જ ધાય છે.

અને કોઈ હિંદુ મંદિરનો મંડપ ઊભો કર્યો હોય એવી દેખાય છે. એ આજે હજૂરીશાહની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે. એમાં લેખ છે અને શાખાનના ઈફકાઓમાં રૂકા ઈમાદુદ્દુલ્લક જ લખેલો છે. લેખમાં ખીલ્તુ ખુલું એક સરખું છે. મસ્જિદ ખાસ જોવાલાયક ગણાય એવી નથી. ૫૫

બાગેશાખાન અને એવું તળાવ

આજે અમદાવાદમાં રખિયાલ બાજુ 'નસિંહલુ' મંદિર છે તે 'મઝીક શાખાનના નરસિંહજી'ના નામથી ઓળખાય છે એવે બંધાવેલો બાગ બોગલાઈના પહેલા બાગ સુધી આપાદ હતો, પરંતુ પાછળથી રખિયાલની જાગીરમાં ખામની જમીન લેવાઈ ગઈ હતી, તળાવ અઈકાશુ આકૃતિનું પશ્ચરથી બાધેલું કાંકરિયાની નાની નકલ હોય એવું હતું અને એનો વિસ્તાર ૩૫ એકર જેટલો હતો. ઘઈ સદીમાં એની રિયતિ વેરાન ઘઈ ઘઈ હતી અને પાણી ન રહેવાથી એમાં બાવળિયા જોવા હતા. સત્તરમી સદીમાં બાગે શાખાન અને તળાવનું વખૂંન મુરોખીય મુસાફરો ઓળખી અને મે-ડે-હરોએ કરેલું છે. એમાં બગીચાનાં ઝાડ અને રસ્તાની સુંદરતાનું વખૂંન અને ઠંડકનાં વખાણ કરેલાં છે, અને અમદાવાદ શહેરથી બાગેશાખાન સુધી બંને બાજુ ઝાડનો ઘટાવાળો છ લીમ લાંબો સુંદર રસ્તો હતો એમ એ મુસાફરો લખે છે (૧૬૩૮ માં). અમદાવાદની પૂર્વમાં આ એક સુંદર રચન છે અને આજની સરકારને ખર્ચવાના પૈસા મળશે ત્યારે આ તળાવ અને બાગ સુધરાવી ત્યાં ઉપવન જેવું કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. તે માય તો આજે મુખિયા અમદાવાદનું સદ્બાગ્ય ચલાવે. ૫૬

હોજેકુતુબ અયવા કાંકરિયું તળાવ

હવે મુલતાન કુતુબુદીનનું નામ અમર રાખનાર અને પાટણના સહસલિંગ તળાવથી ખીજી પંકિતનું પણ આજે ગૂજરાતના અગર બાધેલા તળાવોમાં કહીએ તો હિંદનાં તળાવોમાં ઉત્તમ પંકિતમાં બેસી શકે એવા હોજેકુતુબ અયવા અમદાવાદના શલુગારરૂપ કાંકરિયા તળાવનું વખૂંન કરોએ. વાવની ચેટે તળાવો એ પણ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. અને ગૂજરાતી કારીગરોએ આ સામાન્ય બાંધકામમાં પણ ખૂબ સુંદર કારીગરી વાપરી છે તે આગળ જોઈ ગયા. કાંકરિયું તળાવ

૫૫. જીજ, અને પ્રો. કોમિસોરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૦-૫૧.

૫૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૭-૩૯, ૫૮૯, અને ૭૧૬-૧૭. પ્રો. કોમિસોરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૩.

એ આજે ગૂજરાતના પાટનગરનું આનંદનું ધામ છે. આજ ચાર સદી-
ઓથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાં આનંદ કર્યો છે. સુલતાન કૃત્તુલુદ્દીને એના
પિતાના અમલ દરમ્યાન આ તળાવ બાંધવું શરૂ કરેલું અને ઈ. સ.
૧૪૫૧ માં એ પૂરું કર્યું. આ તળાવ એક સરખા ચોત્રીસ કોણનું છે
અને દરેક બાજુની લંબાઈ ૧૯૦ ફૂટની છે. એનો ધેરાવો ૨૧૫૩ વાર
એટલે આશરે સવા માઈલનો છે. તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૭૬ એકર થાય છે.
એની બધી બાજુઓ પથ્થરનાં પગથિયાંથી સારી રીતે બનાવેલ છે, અને
વચ્ચે વચ્ચે કિનારા ઉપર બાર થાંભલા ઉપર સુંદર મંડપો બનાવ્યા છે
એ તળાવના કિનારાની શોભામાં ખૂબ ઉમેરો કરે છે. તળાવમાં પાણી
લાવવાની ગળણી, આગળ સ્થાપલના પ્રકરણમાં જોયું તેમ, ખૂબ સુંદર
કારીગરીવાળી બનાવી છે અને એ ગળણીની બંને બાજુ મિનારાની
પેઠે સુંદર કોતરણાવાળા પુરજ કરેલા છે. ગળણી ૭ ફૂટની જડાઈની
અને ત્રણ મોટાં કાણાવાળી છે. બધી બાજુએ બાંધેલું આ જાતનું મોટું
તળાવ હિંદમાં આ એક જ છે એમ કહેવાય છે. ૫૭ આ તળાવમાં
તળાવોના સ્થાપત્યમાં કહેલું બકસ્થલ છે. એમાં એક નાના મહેલ
જેવું મકાન સુલતાને બાંધેલું. એની આસપાસ નાનો પથ સુંદર
બગીચો કરેલો અને તળાવની એક બાજુથી એ બગીચામાં જવાનો
પુલ કરેલો. આ બગીચાનું નામ બાગેનગીના છે. આજે પણ એ
નગીના વાડીને નામે ઓળખાય છે. એક વીંટીમાં જડેલા નંગ જેવું
તળાવના બૂરા પાણીની વચ્ચે સુંદર નંગ હોય એવું આ બાગનું મકાન
શોભે છે. બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં તળાવ અને બાગની મરામત
થઈ હતી અને અમદાવાદને ગણે દેતાં દેતાં પણ આ તળાવમાં ખૂબ
આનંદ કરી જહાંગીર બાદશાહે એની તારીફ કરેલી છે. ૫૮ ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં
જેમ્સ ફાઉસે તળાવ જોયું ત્યારે એ ઉર્ફક જેવું ચયું હતું. બગીચો દરકાર
હીધા વચરનો બગડી ગયો હતો અને પુલનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો.
ફાઉસે આ બાગમાં એક તાકનું ઝાડ જોયેલું જે ખૂબ જોયું વખા પછી
એના ચાળીસ જેટલાં ડાળાં ફૂટેલાં છે અને તે દરેકને છોડે ઝૂમખાં જેવાં

૫૭. એજ. પૃ. ૫૮૯ થી ૫૯૨—અને નવોનાબાદ માટે પૃ. ૨૩૨-૨૦૩. પ્રો.
કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૭ થી ૧૫૦ માં પણ વર્ણન કરેલું છે.

૫૮. તુલુકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે પોતે કરેલા આનંદની નોંધ લીધી છે.
શાહીબાગ બંધાતા પહેલાંની આ નોંધ છે. શાહીબાગ બંધાવા છતાં પણ કાંકરિયું
અમદાવાદનું આનંદ ને સહેલગાહનું મુખ્ય સ્થાન જ રહ્યું છે.

પાંદડાં છે. ફેબ્રુઆરી પેઠે દરેક મુસાફરોએ આનું ૧૨૫ રાઈ સ્થળે જોયું નથી એવું વર્ણન કરેલું છે. મરાઠા સમયમાં આ તળાવની એક વખત મરાઠત ધણેલી અને એની છેલ્લી મરાઠત અંગ્રેજી અમલમાં બોરેટ્ટે કરેલી. આજની નગીના વાડી એ સમયની છે. વચ્ચેનું મકાન પહેલાં કેવું હશે એનો ખ્યાલ એથી આવી શકતો નથી. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખે છે કે આ તળાવ અને નગીના ખામ તથા એને કિનારે બાધિજા ઘટામંડળના મહેલો મેં નજરે જોયેલા તે સ્વર્ગના ઉદ્યાન જેવા દત્તા. પણ આજે (એના સમયમાં) માત્ર તળાવને ખામ છે, પણ મહેલો નાશ પામ્યા છે

કાંકરિયાની તારીક

પુરાણીક મુસાફરો આ તળાવનાં મુક્ત કાંઈ વખાણ કરે છે. ડીલા વાલે (Della Valle) નામનો મુસાફર ઈ સ. ૧૬૨૩ માં લખે છે કે "આ તળાવ કુનિયાનું એક સુંદર દર્શન છે." ઈ. સ ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેસ્સોએ આ તળાવનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ એ વર્ણનમાં કાઠીનામ સાથે મેળવી દર્ષને કાંઈક ગૂંચવાડે કર્યો હોય એમ લાગે છે અને વર્ણન તળાવને બધમેસલું નથી ૫૯ ઈ સ ૧૬૬૬ માં મુસાફર થેવેનોટે પણ તળાવની તારીક કરેલી છે. બાદશાહ જહાંગીર પૈતાની રાજનીશીમાં લખે છે. "આ રમણ ખૂમ આનદદાયક અને અનેહર છે અને એ ખૂબ જ ગમ્યુ છે." આ શબ્દો અમદાવાદને નગર-જહાનમાબાદ કહેનારના છે તે ખ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે બાદશાહી વખતમાં આ તળાવમાં અને એની આસપાસ દીવાની રાસની કરીને રાજપુરુષોએ આનંદ લૂટ્યો છે. બ્રિટિશના સમયમાં રસિયાના ઝાર અમદાવાદ આવેના ત્યારે કાંકરિયા તળાવમાં રાસની ચર્ષ હતી ૬૦

કાંકરિયા નામ શાથી ?

આ કાંકરિયા તળાવનું ઐતિહાસિક નામ તે હોજેકુલુમ છે, પરંતુ

૫૯. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. ગ્રી ક્રોમ્વેલેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૮-૪૯ માં મેન્ડેસ્સોના વર્ણનનો લાખ ઉતારો લખે છે જેનો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. મુસાફરના વર્ણનનો આદાનો એ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી.

૬૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. રસિયાના ઝારની હિંદની મુસાફરોનો મોટો ગ્રંથ હપાથેલો છે.

એ કાંકરિયા તામ્રથી જ મસહૂર છે. એ નામ સાચી પડ્યું એ માટે જુદી જુદી વાતો કહેવામાં આવે છે. એક લોકવાયકા એવી છે કે કલ્પદિવ મોલકંડીએ કલ્પાવતી અને કલ્પસાગરની રચાવના કરી તે તળાવ કાંકરિયું કહેવાયું. આ દાંતકથા ખોટી અને નિરાધાર છે. કલ્પસાગર રુપેણુ નદી વાળીને ક્ષિત્તર ગુજરાતમાં બાધિયું અને તે દાહ કલ્પસાગર નામના ગામ પાસે ક્ષેત્ર સ્થિતિમાં છે. કાંકરિયાને એ સાથે કાંઈ મંબંધ નથી. ખીજા માત્ર એમ કહેવાય છે કે એમાં ચૂનો કરવાનો કાંકરો ખૂબ હતો તેથી એ તામ્ર પ્રકયું. ત્રીજા વાત એવી છે કે સુલતાન કુટુબુદ્દીને મંત્ર સાહ-આલમ સાહેબને તળાવ માટે જગ્યા પસંદ કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે એમણે એ જગ્યા લખોટીએ નાખીને પસંદ કરેલી તેથી એ નામ પડ્યું. વળી ખીજા વાત એવી છે કે જ્યારે તળાવ ખોદાઈ રહ્યું હતું ત્યારે શાહઆલમ સાહેબ એવા આવેલા અને એમના પગમાં એક કાંકરો વાગ્યો અને એ ખોલી જોયા કે "આ કેવો કાંકરો" તે ઉપરથી 'કાંકરિયા' નામ પ્રકયું. આ એક ખુલાસો ખરોખર લાગતો નથી. ચૂનાનો કાંકરો એ જગ્યાએ મહુ હોય એ ખુલાસો કાંઈક ઠીક દેખાય છે.^{૬૧}

"કાંકરિયુ" કહેવત

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. ગુજરાતીમાં કોઈ 'દેવું' કરે તો એક કહેવત પડી ગઈ છે કે "કાંકરિયું કયું," આ કહેવત અમદાવાદની આજ્ઞાપાસનાં ભાગમાં ખાસ વપરાય છે. દેવાને માટે આ શબ્દ કેમ વપરાયો તે પણ સમજાય તેવું નથી, પરંતુ સુલતાન કુટુબુદ્દીનને મકાનો બાંધવાને શોખ ખૂબ જ હતો, અને એના દુકા રાજ્યકાળના પ્રમાણમાં એણે વધારે મકાનો બંધાવ્યાં છે જેવું વર્ષુન આગળ દુકામાં કરીયું. એના સમયમાં ગુજરાતનું મુસલમાન રાજ્ય પણ એના બાઈ મહમૂદના સમય જેટલું વધ્યું નહોતું, એટલે આ તળાવ અને ખીજાં મકાનો તથા મહેલોમાં ખૂબ ખર્ચ થયું હોય અને તેથી સુલતાનની તિલ્લેરીનું તળિયું દેખાયું હોય, આ કારણથી 'દેવું' માટે તેને "કાંકરિયું કયું" એવી લોકાક્ષિત યઈ હોય એ સંભવિત છે.^{૬૨}

૬૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ ઇ. ૫૯૧. ગુજરાતના ખીજા ભાગમાં કાંકરાવાળી જમીનને કાંકરિયું કે કાંકરિયા જમીન અને પણ કહે છે, એટલે કાંકરાવાળી જમીનને કીધે એ નામ પ્રકયું એ માર્ગજા જેવું છે.

૬૨. એજ પૃ. ૫૯૨ : આ નોંધ સામાજિક ઇતિહાસ સટે પ્રમતી છે.

ઘટામંડળના મહેલ

સુલતાન કુતુબુદીને ઠાંકરિયા તળાવના અકસ્મતમાં મૃતીના ઓગળી અંદર મહેલ બાંધેલા તે મિજલસ કે સહેજગાહ માટે હોય એટલે નાનો હતો, પણ એણે તળાવની બાજુમાં ઘટામંડળ નામે મહેલો બાંધ્યા એમ તવારીખકાર લખે છે. આ મહેલ, ઉપર બેચું તેમ, સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં નાશ પામ્યા હતા. એટલે ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં થયેલી અવ્યવસ્થામાં એનો નાશ થયો હશે એમ સમજાય છે. ઘણીવાર બાદશાહો બદના મહેલને જલ્દે આ મહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરતા, તવારીખના વર્ણનો ઉપરથી ઠાંકરિયું તળાવ અને આ મહેલો એ બધું એક રમણીય મહેલોના સમૂહ જેવું અને વૃદ્ધોની ઘટાથી લીકું લાગતું હતું એવું સમજાય છે. તવારીખોમાં આ મહેલોને ઘટામંડળ ઘટમંડળ, ખામદરોલ વગેરે નામ આપેલાં છે. સુખખામદરોલ નામના ગામ પાસે હોવાથી એને 'ખામદરોલના મહેલો' પણ કહેવા છે. ફારસી તવારીખમાં ખામદરોલનું દદમદ્રોલ અને ઘટમંડોળ નામ પણ લખ્યું છે. ખામદરોલ ગામ જાણીતું છે અને એને આજે દાણીલીંબડા કહે છે. એટલે ઘટામંડળ એ ખામદ્રોલનું અર્થપ થઈ એને સંસ્કૃત જેવું બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગે છે. ઠાંકરિયા પાસે આવેલા દાણીલીંબડા ગામ પાસે આ મહેલો હશે એવું આજે તો નામનિશાન નથી. ૬૪

આ સમયનાં બીજા મકાનો

મહેલો અને તળાવ ઉપરાંત મસ્જિદોમાં પણ આ સુલતાનોએ ખૂબ વેલા ખર્ચા હોય એમ જણાય છે. સરખેજનાં સુંદર મકાનોના સમૂહની શરૂઆત આ સમયમાં થઈ. જે કે આ બે સુલતાનોએ માત્ર શેખ અહમદખટુનો રાજા અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં, પરંતુ એક મનોહર સમૂહ તરીકે સરખેજનાં મકાનોનું મદસ્ત આ સમયને જલ્દે હવે પછી મહમૂદ ખેમદાના સમયમાં ગણાતું જોઈએ એટલે એ બાગળ જોઈશું. એ જ પ્રમાણે સૈપદ ઉસમાનની મસ્જિદ અને વટવાના રાજાને પણ આ સમયમાં જણવામાં આવે છે તે પણ બાગળ વચાસ્થાને જોઈશું. એટલે અહીં કુતુબુદીનનું નામ જે મકાનો સાથે જોડાયેલું હોવા ઉપરાંત બાંધણીનાં પ્રગતિના

૬૩. અમદાવાદને ઇતિહાસ પૃ ૫૨૧-૫૨૨. આ મહેલો મોગલાઈ પહેલાં અમદાવાદમાં મહાવજ્ર સ્થાન મહાવતા હતા પ્રો. કામિસેરિયંકે આ બાબત કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સુલતાન મજનુરે બીજાને સદ કરડા આ મહેલો વધારે પિત્ર નતા

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એના જ સમયમાં ગણી શકાય એવાં, અને આજ સુધી અમદાવાદમાં જિભાં રહેલાં મકાનોનું વર્ણન ટૂંકામાં જોઈશું. ૬૪

કુટુબુદ્દીનની મસ્જિદ

આમાં સૌથી પહેલી અમદાવાદમાં દિલ્હી ચક્રામાં આવેલી કુટુબુદ્દીનની મસ્જિદના નામથી ઝોળખાતી મસ્જિદ પહેલી આવી શકે. આ મસ્જિદ મોટી છે અને એની બાંધણી અહમદશાહનાં મકાનો પછી ટુરતની અને જાડી તથા આંખને કામળ ન લાગે એવી છે. સર જોન માર્શલ આ મસ્જિદને છવ વમરની અને ખાસ જોવાનું મન ન થાય એવી ગણે છે આ મસ્જિદ કુટુબુદ્દીનના પિતા મુહમ્મદશાહના અમલ વખતે બંધાઈ છે, અને એમાં લેખ ■ તેમાં બંધાવાની સાલ ઓક્ટોબર ૧૪૪૯ આપેલી છે. સુલતાન મુહમ્મદશાહના સમયમાં કોઈ હલકાલ ઉસ્સુલતાનીના પુત્ર નિકામે બંધાવી એમ લખેલું છે, પરંતુ આ લેખ એ જ મસ્જિદનો કે બીજેથી લાંબીને નાખેલો છે એ નક્કી થતું નથી. કુટુબુદ્દીનને નામે આ મસ્જિદ મહદૂર છે એવું કારણ એ સુલતાને પૈસાની મદદ કરી હશે એટલું જ માની શકાય; પરંતુ બાંધણીની દૃષ્ટિએ એના સમયની જ છે એમાં શંકા નથી.

સારંગપુરની શાહીની મસ્જિદ

હવે એવી જ બાંધણીની બીજી મસ્જિદ સારંગપુર ચક્રામાં આવેલી ■ અને દિલ્હી ચક્રાવાળી ઉપર જોઈ તે મસ્જિદ કરતાં એતું બાંધકામ અડિયાતું છે. આ મસ્જિદમાં લેખ નથી અને આકિરોલોનિકલ સર્વેના લેખકોમાં એને બંધાવનાર માટે મતભેદ છે. ડૉ. બર્નેસ એની બાંધણી

૬૪. આ કારણથી કુટુબુદ્દીન શાહજહાંની પેઠે શૂળશતનો ઇતિહાસમાં મકાનો બાંધનાર અને મોજી સુલતાન વરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયા છે. આ બધાં મકાનોના સમૂહને પ્રો. ડામિસેરિયેટ કુટુબુદ્દીનના સમયમાં વર્ણવે છે એ એક રીતે ઠીક નથી. અહમદ ખટ્ટ અહમદશાહના સમયમાં હતા, પણ મુહમ્મદશાહના સમયમાં માત્ર મસૂ પાગ્યા અને એમનો રોજો એ સુલતાને બંધાવવા માંડ્યા તે કુટુબુદ્દીને પૂરા કથે. પરંતુ સરખેજના સમૂહને મહત્વ એનાં તળાવ મહેલ વગેરેની સમગ્રતામાં છે એટલે એ સમૂહને મહમૂદ ખેજના સમયમાં વર્ણવી શકાય. એ જ રીતે વટવાના રોજનું વર્ણન એની બાંધણીની દૃષ્ટિએ સસ્તનતના પાછલા ભાગમાં થઈ શકે. વટવાનો દાલ છે તે રોજે કુટુબુદ્દીનના સમયમાં બંધાયેલ નથી. કુટુબે આજમ સાહેબ એ સમયમાં મસૂ પાગ્યા, પણ એમનું છવન અહમદશાહના સમયમાં ખાસ રીતે હઈ.

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૮૮.

ધારે છે છતાં સુલતાન મુજ્જૂર બીજાના સમયમાં મલીક સારમે બધાવી એમ ધારે છે એમાં એમની ભૂલ જ છે એમ ખ્યાસ વર્ષ ઉપર એને પાછળ સૂઝવામાં બાંધણીના ઇતિહાસનો બધ બેસતો નથી મુજ્જૂરના પિતા મદમદ બેગડાના સમયની મસ્જિદોની બાંધણી સાથે પણ એનો મેળ બેસતો નથી સારગધુગની સમયમાં બધાઈ માટે મલીક સારમની હોય એ તો બર્જોસની ધારણા જણાય છે, પણ તે જૂલબરેલી છે આ મસ્જિદ હોટોમાં રાણી ખીખીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે અને એ વાત પોતે નોંધી છે છતાં એ રાણી ખીખીને ડો બર્જોસ મલીક સારગની ઓ કહે છે એ માટે કાંઈ આધાર મળતો નથી સુલતાન કુણ્ણુદીનના સમયની એની બાંધણી હોવા ઉપરાંત એ સમયમાં બધાયેલી રાજપુરની મસ્જિદ અને મોટી જુમામસ્જિદની કેટલીક વિગતો આમાં પણ દેખાય છે એટલે સુલતાન મુદ્દમદશાદ કે કુણ્ણુદીનના જન્મનાની કાંઈ માનીતી ઓ માટે આ મસ્જિદ બધાયેલી હોવાનો સંભવ છે ૬૬

રાજપુરની મસ્જિદ

હવે આ સમયની અને કુણ્ણુદીનના નામવાળી સર્વથી સુદર મસ્જિદ અમદાવાદની પૂર્વમાં આવેલા રાજપુર હીરપુર નામના પરામાં આવેલી છે અને બાંધણીના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં મહત્વની છે આ મસ્જિદ ૭૪ સદીમાં ખેતરોમાં પડેલી હોવાથી મોટા કબાતત્વવિવેચકોની દૃષ્ટિએ થકી હોય એમ લાગતું નથી પરંતુ પાછળથી એનાં વધુનેા મળી આવે છે અમદાવાદમાં આજે એ "હાલતા મિનારાની મસ્જિદ"ના નામે પ્રસિદ્ધ છે આ મસ્જિદ સુલતાન કુણ્ણુદીનના નામથી બધાઈ હોવાથી એમાં રાજપુરની મસ્જિદોના સિવાજ મુજ્જૂર બેગમે માટે મુતુકખાતું બાંધતું છે અને લેખમાં એને જુમામસ્જિદ કહેતી છે, લેખ આ પ્રમાણે છે 'આ ઉમદા જુમા મસ્જિદ દુનિયાની ઓ (મખદુમતબહાન) સુલતાન અબુલ મુજ્જૂર કુણ્ણુદુનિયા વ ઉદ્દીન અદમદશાદે (બીજા) દ્વારા ૮૫૮ ના રખીઉન આખર માસમાં બાંધી (એપ્રિલ ૧૪૫૪)" ૬૭

૬૬ અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૪ પૃ ૫૬૨ થી ૫૬૪ — બાંધણીના ઇતિહાસમાં ઉપર કહેલી મસ્જિદ કસ્ટો આ વધારે મહત્વની છે આને ઉલ્લેખ તે કોમિસેવિયેટ કર્યો નથી

૬૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૪ પૃ ૫૬૨ થી ૫૬૪ — આ વધારે મહત્વની છે આને ઉલ્લેખ તે કોમિસેવિયેટ આ મસ્જિદ

આમ સુલતાને પોતાને ખર્ચે બંધાવી એટલે એનું નામ આપેલું છે, પરંતુ ખરી રીતે એણે આ સુંદર મસ્જિદ બીજાને માટે બંધાવેલી છે. ઈરાનના ઉરેઝી સૈયદોમાં નામોક્તિ એવા સૈયદ ખુદમીર બીન સૈયદ બાકી બીન સૈયદ માફૂખની માતાએ આ મસ્જિદ બંધાવી એમ તવારીખકાર કહે છે. સૈયદ ખુદમીર બાર વર્ષના હતા ત્યારે પાટલુશી એમના માતા બીબીજી અમદાવાદમાં આબ્યા અને વટવાના કુટુંબે આલમ સાહેબ પાસે મૂઠ્ઠી યાન મેળવવા પોતાના પુત્રને સોંપ્યો. બીબીજી સંસ્કારી હતા અને રાજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતા કે જો મારો પુત્ર યાની યાવ તો જ જિવાડજો. આ સૈયદ યાની તરિકે નામોક્તિ યથા અને ઉપર જોયું તે કુટુંબુદીનો વણર મહીકશાખાન એમનો બહત હતા મીરાતે અહમદી કહે છે કે મહીકશાખાનના પુત્ર (કે જમાઈ) મહીક ખુસખાસને એમણે સૈયદની તહેનાતમાં રાખેલા. બીબીજીએ એકવાર શાખાન પાસે એમના રખિયાલના બાગની પાસે પોતાને માટે જમીન મગીલી ત્યારે મહીક ખુસખાસે પોતાને માટે બંધાવેલો રોજો એમને તથા સૈયદને આપવાની ઇચ્છા બતાવી. કહે છે કે બીબીજીએ કહ્યું કે "આપણામાંથી જે પહેલું મુજરી બધ તે એમાં દફન થાય. મહીક ખુસખાસ પહેલા મુજરી થયા એટલે ત્યાં દટાયા અને બીબીજી તથા સૈયદ અસારવા પાસે બીબીપુરામાં દફન થયાં છે. બીબીજીએ અસારવા પાસે બીબીપુર વસાવેલું એમાં હિંદુઓની સારી વસ્તી હતી. રાજમાં વચલી કબરની બાજુમાં આરસની એક મોટી કબર છે એના ઉપર હિ સ. ૮૬૧ ની સાલ અને ધુલ કદદ, મરથુ પામ્યા એમ લખ્યું છે. એટલે સૈયદ ખુદમીરના મરથુ પહેલાં રાજમાં કબરો યઈ હશે એમ જણાય છે. સુલતાન કુટુંબુદીને મહીક શાખાનની લાગવમથી મસ્જિદ બંધાવી એમ માનવું પડે. ૧૮ આ રાજપુરની મસ્જિદ અમદાવાદ બદારનાં પરાંઓમાં આવેલી મસ્જિદોમાં મોટી અને સૌથી સુંદર કહી શકાય. એનો એક

સૈયદ ખુદમીરની માતાની મસ્જિદ છે એમ માને છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સૈયદ ખુદમીર અને બીબીજીની દર્શકેત મિરાતે અહમદીની પુસ્તકોના સતોના પ્રકરણ ઉપરથી મેં લીધેલી છે.

૧૮. મહીક ખુસખાસ મહીક શાખાનનો પુત્ર કે જમાઈ એને ખુલાસો મળતો નથી અને બાદશાહો મસ્જિદની બાંધણીની આ મસ્જિદ ખુસખાસે કેમ બંધાવી એનો ખુલાસો તવારીખમાંથી મળતો નથી. ધી, કેમિસેરિયેટ આ વિષયનો હલ્લેખ કર્યો નથી.

ગિનારા વીજી પદનાથી પડી ગયો હતો. જન્ને ગિનારા રચાવવાના પ્રકરણમાં જોયું તેમ દાવતા હતા.

ગૂજરાતની દિંદુ મુસલમાન સત્તાઓની રાજધામજી

ગૂજરાતના દિંદુ સત્તાના સમયમાં મુબારાજીથી કબૂદેવ સોલંકી સુધીનો સમય રાજ્યને વધારીને ગિર કબવામાં ગયો અને તે માટે કબૂદેવે પાટણથી કામચલાઉ રાજધાની આચાવવામાં કરેલી જે આગળ જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે મુસલમાન સત્તાનતમાં મુજફ્ફરશાદથી અદમદશાદ અને કુતુબુદીન સુધીનો સમય રાજ્યને વધારી, જગવા સમાવી તે રિથત કરવામાં ગયો. દિંદુ સમયમાં મિહરાજ અને કુમારપાલનો સમય મધ્યકાલ જોવો હતો અને દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી સત્તાનતમાં કુતુબુદીન પછી મહમૂદ બેગડો અને એનો પુત્ર મુજફ્ફર ખીજો તથા કાઈક બહાદુરશાદના અમલ સુધી દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી અને રાજ્યની દલ પછુ ગૂજરાતી સામાન્ય સરદાર કરતાં વધી, એટલે જે સમય સત્તાનતના મધ્યકાલ હતો કુમારપાલ પછી જેમ ધીમે ધીમે પડતી થઈ તેમ બહાદુરશાદના અમલના પાછલા ભાગમાં ચરુ થયેલી પડતી સત્તાનતના અત સુધી આવી કબૂદેવ વાઘેલાની પેઠે ઉત્તે સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજો રખડીને મરણ પામ્યો અસ્થા-ઉદીનની મામે કબૂદેવનો પેઠે જ લાખા સમય સુધી એજે અકબરની સામે લડાઈઓ કરી. જન્નેનું નક્ષીય સરખુ હતું મિહરાજ કુમારપાલના સમયમાં કલિકાલસર્વથ હેમચંદ્રચાર્ય જેના માધુપુરુષોનું રાજદરવારમાં જેવુ માન હતું તેવુ જ ગૂજરાત સત્તાનતમાં જુખારી ચેપડોનુ માન હતું, અને શાદઆલમ સાદેનુ માન મહમૂદ બેગડાના દરવારમાં હેમચંદ્ર-ચાર્યનું સિદ્ધરાજ કુમારપાલની પામે હતું એવુ જ માન હતુ. આમ જળ, લડાઈઓ, સમૃદ્ધિ ચડતી અને પડતી, સત સમાજમ અને ધર્મ જે બધામાં આ દિંદુ મુસલમાન મહાસત્તાઓનુ સામ્ય હતું હેર માત્ર એટલો જ હતો કે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં દિંદુ ને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન મળ્યુ તે સાથે અન્ય વિધર્મીઓ-મુસનમાન પારસી વગેરેને કાઈ પછુ હેરાનગતિ થઈ નથી, જ્યારે મુસનમાન મત્તામાં ઇસ્લામને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યુ તે સાથે દિંદુ અને જૈન ધર્મને હેરાનગતિ થઈ, અને પરિણામે મુદર મદિરાથી ઊભરાતો દેશ ધાર્મિક મહાનોની બાબતમાં અરધા હોઈ જોવો થયો જે કાઈ રજુ તે સત્તાધિકારીઓને પેસા કે ખીજી રીતે ખુશ રાખીને જ રહુ. આ બાબતમાં આજણુ ધર્મના મહાનો

કરતાં જૈન કેમળાં મકાનો, એ લોકો વધારે સમૃદ્ધ હોવાથી, વધારે પ્રમાણમાં ટકી રહ્યાં એમ જણાય છે.

આ બંને સમયોમાં સામાન્ય જનસમુદાયની શી સ્થિતિ હતી તે જણવાનાં ખાસ સાધનો નથી. છૂટાછવાયા સાહિત્યના ઉદ્ભવેબે ઉપરથી માત્ર તારવણી કરવી પડે. પરંતુ આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનું મુખ્ય કંદ વેપાર છે અને એ પ્રવૃત્તિ આ બંને સત્તાઓમાં ચાલુ રહી હતી એટલા ઉપરથી સામાન્ય લોકમાં ખાસ મોટા ઉત્પાદો નહિ થયા હોય એમ લાગે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું સ્વામાજિક પ્રકરણોમાં સવિસ્તર વર્ણન કરીશું. ગૂજરાતની મુસલમાન સસ્તનતના બાદશાહો, એક મુઝ-ફ્ફર ખીળના અપવાદ સિવાય, અબણ જેવા જ હતા, અને ખીળાં રાજ્યો કે મોગલાઈની પેઠે મોટા કવિઓએ એમના દરબાર સેવ્યા હોય એમ જણાવું નથી. મુસલમાન સમાજના નેતાઓ ધાર્મિક બાબતો અને લક્ષ્મર તથા અમીરોમાં મગ્ન હતા. હિંદુ સમાજના લોકો વેપાર ને ખેતીમાં હતા સાહજોએ પોતાનું જીવન સંકુચિત કરી આચારવિચાર જળવવામાં બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી, એટલે સાહિત્યવૃદ્ધિમાં મન ઓછું રહ્યું. જૈનોએ પૈસાથી વિદ્યા સંસ્કાર પોષ્યા. વર્મતવિલાસ જેવું શૃંગારનું સચિત્ર કાવ્ય આ સમયમાં રચાયું. ૬૯ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જૈન અને હિંદુઓની પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યના ખાસ પ્રકરણમાં જોઈશું. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યના જેટલું જ મહત્વનું સ્થાન સાહિત્યનું છે. જો કે ગૂજરાતી સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વેપાર હોઈ સાહિત્યને અમરસ્થાન મળ્યું નથી. માત્ર પૈસાથી ઉત્તેજન મળ્યું છે.

૬૯. સુવતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની શાન્યકાવમાં લખાયેલું આ કાવ્ય સચિત્ર છે અને સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદશર મુને અને પછીથી વિદ્ય. પ્રો. કાંતિલાલ બ. વાસે એનું સંપાદન કર્યું છે. સાહિત્ય અને ચિત્રકલાનાં પ્રકરણોમાં એનું યાગ્ય વર્ણન કરીશું.

પ્રકરણ પચીસમું

નસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો)—મદમૂદર-બેગમઃ

ગૂજરાતની મુસલમાન સલ્તનતનો મુવહ્દીયુગ

એનાં સિદ્ધિઓ અને ઘાટિય

મુસલતાન કુલુદ્દીનનો નાનો ભાઈ અને મુહમ્મદશાહનો પુત્ર હતેલખાન નસીરુદ્દીનના વ લીદીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરીને માત્ર તેર વર્ષ એ માસ અને ત્રણ દિવસની નાની કિયોરાવરયામાં ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૫૮ ના એ માસની ૨૫ મી તારીખે તખ્તનશીન થયો, અને ૧૪ વર્ષ મુધી-અરધી સદી મુધી નિર્વિદને રાજ્ય કર્યું, અને ગૂજરાત સલ્તનતની આખાદીએ એક સરખી પ્રગતિ કરી. હિંદુ રાજ્યોની સરખામણીમાં એને મુસલમાનોનો સિદ્ધરાજ કહે છે,^૧ અને કેટલાક મોગલાઈની સરખામણીમાં એને અકબર જેવો કહે છે. વિજયો મેળવવામાં કદાચ એ સરખામણી ખરી હતી, પરંતુ એ બન્ને મહાન રાજ્યોએ ધાર્મિક સદિષ્ટતા અને મોટું મન બતાવ્યું હતું તે મહમૂદ ખતાવી શક્યો નહિ, અને વિદ્યાસસ્કારની અભિવૃદ્ધિમાં એ બે રાજ્યો જેટલો એને રસ હોય એવું તવારીખો ઉપરથી જણાવું નથી. મહમૂદ અને અકબર બન્ને અલાણ હતો, પરંતુ અકબરે વિદ્યાસસ્કારને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું છે. હસ્લામને મહમૂદના રાજ્યમાં સાતુ ઉત્તેજન મળ્યું છે એ ખરું છે અને તે પણ ખર્મના સુરત વિવાળે પ્રમાણે, પરંતુ ફારસી કે અરબીના કોઈ વિખ્યાત પડિતો એના દરખાસ્તમાં થયા હોય કે તેમણે તેવા કોઈ ચિરણવ મંથો મૂક્યા હોય એવું જણવામાં આવ્યું નથી. સુન્નત ધાર્મિક દષ્ટિએ વિદ્યાન કહી શકાય એવા પુસ્તો સંતો તથા દરવીશો એના રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયા છે.

અમીરોની ખટખટ

મુસલતાન મહમૂદને નાની ઉમરમાં ગાદીએ આવતાંની સાથે જ એક ભારે મુશ્કેલી આવી. એ વખતે તત્ત મુસલતાનનો પત્નીર મલીકશાખાન જ

૧. સિદ્ધરાજની પેઠે એના વ્યક્તિય મતિ વિષિત વાતો વેળાઈ છે, અને મહાનોના બાંધકામ મતિ પણ બન્ને સરખા મસદૂર છે; પરંતુ સિદ્ધરાજ ખર્મોચ મહોત્તેઃ એણે મુસ્લિમોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ન્યાય કર્યો છે.

મુખ્ય પ્રધાન હતો.^૨ એની સામે રાજ્યના ચાર મોટા અમીરોને વેર હતું એટલે એમણે સુલતાનને શાખાનની વિરુદ્ધ ચડાવ્યો, અને હથ્થું કે શાખાનની દાનત પોતાના પુત્ર શાહશુહીનને માઠીએ બેસાડવાની છે. સુલતાને આ વાત પહેલાં માની અને એ અમીરોને શાખાનને પકડી કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અમીરોએ એને પકડીને બેડી નાખીને બદના દરવાખના ઉપરના માળમાં કેદ કરીને પોતાના પહેરેગીરો મૂક્યા.^૩ આમ બન્ના પછી રાત્રે હાથીખાનાનો ઉપરી અબ્દુલ્લા જે સુલતાનને વફાદાર હતો તે સુલતાન પાસે આવ્યો અને ખરી વાતની ખબર આપી હથ્થું કે આ અમીરોએ સુલતાનના કાકા હખીબખાનને નામનો સુલતાન બનાવવા પોતાના ધરમાં રાખી મૂક્યો છે અને બળવો કરી સત્તા લેવા માંગે છે. આ બનાવથી રાજ્યના મોટા અમીરો જે શાખાનના મિત્રો હતા તે દેશ છોડીને જવા ધારે છે. સુલતાન મૂંઝાયો અને પોતાની મા સાથે આ બાબતની મસલત કરી.^૪ અબ્દુલ્લાએ પણ બધી વાત માને કહી સુલતાને પોતાના ખાસ મિત્રો જેવા અમીરો, હાજી મલીક, મલીક કાલુ, અને મલીક ઇસાની સલાહ પણ લીધી અને ઇમાદુદ્દુલ્લા શાખાનને છોડવાનો નિર્ણય કર્યો અને શરહુદ્દુલ્લાને શાખાનને કેદમાંથી બહાર લાવવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ બળવાખોર અમીરોના પહેરેગીરોએ એને છોડ્યો નહિ આ સાબળીને સુલતાન પોતે બદના કિલ્લા ઉપર ચડ્યો અને મોટા ધટો કાઢી

૨. મિરાતે સિકંદરી. પૃ. ૭૪ (ગુ. ભા.) તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૮.

૩. કાંસિક દર્શી : પૃ. ૭૪-૭૫. તબકાત પૃ. ૨૩૮-૩૯. શાખાન જેવા વૃદ્ધ અંગે મુખ્ય વલણને હાથપગ ને ગળામાં બેડી ને સાંકળ નાખી એમ તવારીખ લખે છે.

૪. સિકંદરી હખીબખાન લખે છે અને તબકાત તથા ફિસ્તા દસનખાન લખે છે. આ બળવાના આખાથે વહુનમાં બધી તવારીખોમાં ખાસ ફેર નથી. માત્ર નામ અને કીલ્લી વિગતોમાં કાંઈક ફેર છે. પ્રો. કોમિન્ગ આ બધાં નામોની વિગતમ જાતથી નથી. કોમિન્ગ દિસ્ત્રીએ દસનખાન નામ લખ્યું છે.

૫. સુલતાનની મા બીવી મુબલો અત સુલતાનની અને પછી શાહઆલમની યેગમ હોવાથી રાજ્યની ખટપટથી બચીવી હતી.

૬. હાજી મલીક અમદાવાદમાં ઉત્તરમાં હાજીપુર વસાવનાર અને કાલુ મલીક કાલુપુર વસાવનાર જે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. મલીક ઈસાનુ નામ તબકાત એંતુ ઉદ્દીન લખે છે અને સિકંદર બીજા જગ્યાએ ઇમાદુદ્દુલ્લા અસલ લખે છે. આ અમીર અમદાવાદ અને વટવાની વચ્ચે આવેલા ઉસનપુર અને તેની મુખ્યપ્રસિદ્ધ મસ્જિદને માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બોલ્યો કે “શાખાનને બહાર લાવો એટલે હું એ દરખાશોરને સળ કું.” આ શબ્દો સાંભળીને ચોકીદારોએ એને બહાર કાઢ્યો. સુલતાને એટલી ખેડીઓ કાઢી નાંખાવી એટલે ચોકીદારોએ નાસીને એ વાત અમીરને કહી અને ડેટલાક સુલતાનને ઘરણે આંખા.

બળવા સમાચી દીધા

બીજા દિવસે સવારે સુલતાને બદમાં દરખાશ બર્યો ત્યારે અમીરો લશ્કર લઈ લડવાના ઇરાદાથી આંખા. સુલતાને હાથીઓ તૈયાર કરાવ્યા થોડા અમીરો ને જે માથુસો હતો તેને લઈને બહાર નીકળ્યો અને તથા દરવાજામાંથી બહાર નીકળી હાથીઓના ડુમલાથી નાસતા અમીરોની પાછળ પડ્યો અમીરો શહેરની ગલીઓ તરફ નાઠા અને ઉપરે હારીને શહેર છોડીને નાસી ગયા. તેમના સાચીદાર લશ્કરીઓ અમીરોથી છૂટા પડી પોતપોતાને ઘેર ગયા ‘બળવાખોર અમીરોમાંથી હિસામુલ્મુસ્ક પાટથુ પોતાનો બાઈ કોટવાલ હતો તેની પાસે નાઠો. બીજા કબીરુદ્દીન અબ્દુલ્મુસ્ક સાખરકાંઠાના ગરાસિયા પાસે ગયો ત્યાં એક રજપૂતને એણે મારી નાખેલો એના બાઈએ એનું પૂન કર્ણ, અને એનું માથું સુલતાનને એટ મોકલ્યુ તે દરવાજા ઉપર લટકાવવામાં આંખું અને બીજા મુરહાનુલ્મુસ્ક ખૂબ બડો હતો તે દોડી શકતો નહોતો. એ સરખેજ જતાં રતેદપુર પાસે સતાઈ રહેલો પકડાયો અને એને હાથીના પગ તળે મારી નાખવામાં આંખ્યો. ૧૦ ચોથા સફીલ્મુસ્કને દીવ મોકલી કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો, પણ એ શાખાનનો મિત્ર હોવાથી પાછળથી છૂટી ગયો.

૭. સુલતાનની હમર ભેટા આ કુશળતા અને હિંમત માટે તવારીખના તરજુમા કરનાર વિદ્વાનો વચ્ચાં કરે છે. તબકાતના પૃ. ૨૪૦ની નોંધ ૧ જુઓ. એમાં કેન્દિજ હિસ્ત્રીની ટીકા ખરી લાગે છે એ લખે છે કે હમર ભેટા સુલતાને બળવાખોરોનું પ્રથમ માન્યુ હોય અને પછી મા અને બીજા વિદ્વાનોની સલાહથી ઉપર મુજબ હિંમત બતાવી હોય.

૮. સિક્કદરી સૌ સૌને ઘેર ગયા એમ લખે છે, બીજા તવારીખો રાજે આંખ્યા એમ લખે છે.

૯. સિક્કદરી, ગ. લા પૃ. ૭૬.

૧૦. સિક્કદરી, ગુ લા પૃ ૭૬-૭૭, આ વર્ણન કર્યા પછી સિક્કદરી બીજા અમીરોને નવા ઇલાખો અપાવાનું વર્ણન કરે છે. (પૃ. ૭૭) એમાં મલીક ચારંગને મુખલીસુલ્મુસ્ક, ઈસાને નિજામુલ્મુસ્ક, અને કાલુને ઈમાદુલ્મુસ્કને ઇલાખ આંખ્યા અને સાર મને વધારામાં કિવાતુલ્મુસ્કને આંખ્યા.

આમ નાની ઉંમરમાં મહમૂદે અસાધારણ દિગ્ભત અને ચાલાકી બતાવી બળવો શમાવી દીધો.^{૧૧} આ બનાવ પછી સુલતાનને ધર અંગણે કાંઈ મોટી મુશ્કેલી આવી નથી. હવે પછીનાં વર્ષોં એણે બહાર લડાઈઓ કરવામાં ગાળ્યાં એનું વર્ણન આમળ કરીશું. અહીં સુલતાનના અડધી સદીના રાજ્યકાલમાં દેશની જે ચડતી થઈ અને આબાદી વધી તે જોઈએ. મધ્યક શાખાન આ પછી નિવૃત્ત થયા.

લશ્કર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં જૂજરાતનું લશ્કર ખૂબ બળવાન હતું અને કુટુબુદ્દીનના સમય કરતાં બેવડું મોટું હતું. લશ્કરના સિપાઈઓને સંતુષ્ટ રાખવામાં સુલતાન ખૂબજ કાળજી રાખતો. કાંઈ અમીર કે સિપાઈ લડાઈમાં મરી જાય તો એની જગીર કે મિલકત એને ઊકરેા હોય તો તેને તુરત મળતી અને ઊકરેા ન હોય તો ઊકરીને અરધી મળતી. ઊકરી પશુ ન હોય તો એનાં સગાંને લશ્કરપોષણ મળતું. આ કારણથી લશ્કરી તોકરી કરનારાઓમાં બલિષ્ઠ માટે ચિંતા નહોતી અને સંતોષ હતો. સુલતાને લશ્કરી ધીરધાર માટે એક બેંક જેવું ખાતું રાખ્યું હતું અને લશ્કરના સિપાઈને બ્યાજે પૈસા લેવાની મનાઈ કરી હતી. મહેસુલનો અમુક ભાગ લશ્કરી ધીરધાર માટે બલગ રાખી, ધીરેલી રકમ વસૂલ કરવા માટે પશુ કાયદા કર્યાં હતા. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે “આ કારણથી બ્યાજખોરિયા લોકો સંકટમાં આવી પડ્યા, અને લોકો તેમને કૂતરા જેવા ગંધવા લાગ્યા. સુલતાન વારંવાર કહેતો કે જો મુસલમાન બ્યાજે પૈસા લે તો તેમનાથી ધર્મસંગ્રામ કેવી રીતે લડી શકાય ? આ કારણથી પરમેશ્વર એમને હમેશાં વિજય આપતો.”^{૧૧} સિકંદરી આમળ લખે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને દ્વારકા છતાં પછી સુલતાન અમદાવાદ આવતાં પહેલાં સરખેજમાં ત્રણ દિવસ રોકાયો અને લડાઈમાં મરણ પામેલાઓનાં સગાં અને વિધવાઓને જોલાવીને ખૂબ આત્માસન આપતાં એનું હૃદય શોકથી ભરાઈ ગયું ને આંખમાં આંસુ આબ્યાં. બીજા અમીરોએ એવો શોક ન કરવા સુલતાનને વિનંતિ કરી ત્યારે એ બોલ્યો કે “લડાઈમાંથી ચોતે સહસ્રલાક્ષત આબ્યાં અને જમણે ચોરતાં ત’ નહાલ’ સગાં ખોવાં અને જમણે પોતાના પતિ ખોવા એવી વિધવાઓને એ પોતે ન મળે તો એ રાજ કેવો માણસાઈથી હીન કહેવાય ?” અમદાવાદનો કાજ નજમુદ્દીન સુલતાનને મુખારકખાદી આપવા આબ્યા ત્યારે એણે કાજને કહ્યું કે “મને

તો ઠીક પણ નેશાના છોકરા કે સાઈઓના છુત્ર ગયા તેમનું શું ? ને આ પાંચ વર્ષ બધા ઘેર જ રહ્યા હોત તો વસ્તી કેટલી વધત !” ૧૨ લશ્કરી-ઓને માટે આવી હમદદી ખતાવનાર રાજનું લશ્કર સારું હોય એમાં શંકા નથી. સિકંદરી આગળ એમ પણ લખે છે કે બ્યારે સુલતાન મહમૂદ દક્ષિણના નિઝામશાહની મદદે જુરહાનપુર તરફ મોટું લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એવું સુસજ્જ લશ્કર એ સમયના કોઈ પણ પાદશાહ પાસે નહોતું. સુલતાને પોતાના ખીસાખચાના અને પૂર્વના સુલતાનોએ સંગ્રહ કરેલા ખજાનાનો મોટો ભાગ લશ્કરને ઈનામો આપવામાં ખરચી નાખ્યો. લશ્કરની આ બધી વિજતો મુસલમાન તવારીખકારો આપે છે, પરંતુ એમાં હિંદુ સિપાઈઓની સ્થિતિ શી હતી તે માટે રૂબરૂ લખેલું નથી. અહિં ખરના સમયની પેઠે મોટા હિંદુ અધિકારીઓનાં નામ બાગ્યેજ જણાય છે. પરંતુ જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી હિંદુઓ લશ્કરમાં સામાન્ય નાની નોકરીઓ ઉપર તો નિમાતા અને કોઈ વાર હિંદુ અધિકારીઓનાં નામ પણ મળે છે, પરંતુ એમના ઉપરી તો મુસલમાન જ રહેતા. સલ્તનતના તવારીખકારો અહિં ખરના તવારીખલેખકો જેટલા આ બાબતમાં રૂબરૂ નથી.

આબાદી અને વ્યવસ્થા

તવારીખકાર કહે છે કે આ સુલતાનના સમયમાં “ ગૂજરાત દેશને નવી તેજ આવી એવી તેજ કોઈ પણ દિવસ આવી નથી ” સિપાઈનો સ્થિતિ સારી હતી અને રૈયતને કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ નહોતો. સાધુ સતો સ્થિર ચિત્તથી પ્રાર્થનામાં મગ્ન રહેતા વેપારીઓ પોતાના નફાથી ખુશહાલ હતા, હેઠમાં સહીસલામતી હતી તથા ચોરોનો ભય નહોતો. વેપારીઓના રસ્તા ભય વગરના હતા અને લૂટારાઓનો ભય નાખૂંદ કરવા માટે રસ્તાઓમાં સહીસલામતીનાં પગલાં લીધેલાં હતાં પ્રવાસીઓ માટે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી, તથા પાદશાખાઓ-મદેસા અને મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી. મોટા મુનાફ સિવાય કોઈનો જગીર પાછી લઈ લેવામાં આવતી નહિ સરકારનું મહેસૂલ જે ડરાવેલું હોય તે જ લેવામાં આવતું સુલતાન પોતે સાધુઓનો શિષ્ય હતો એટલે મંત્રોની જગીરોમાં તો વધારો કરતો હતો. ૧૩ એમ કહેવાય છે કે એક અમીર

૧૨. એલ. પૂ. ૧૧૦. છાકરાઓને વ્યાપની મનસખ પણ આવી આમાં એમ કહે છે. સિકંદરી આ જાણતમાં એક કવિતા લખે છે — “ તું જે બીજા માણસના કંબળી અમગીન ન થાય તો તને મનુષ્યનામ આપવું લાજમ નથી. ”

૧૩. મિરાતે સિકંદરી, બ. ભા. પૂ. ૭૮

મંરણ પામ્યો ત્યારે એનો છોકરો જાગીરને લાવક નહોતો. અમીરોએ એને જાગીર ન આપવાની સલાહ આપી કહ્યું કે એ પદવીને લાવક નથી. ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે “એને જાગીર આપીશું તો એને માથે પડેલી એમદારી એને પદવીને લાવક બનાવશે.”^{૧૪} સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ બીજાને ઈજ્જત કરવાની શક્તિ ધરાવતો નહિ. સિકંદરોનો લેખક એ માટે એક ભેત આ પ્રમાણે કહે છે : “લુલમગારોમાં તારા રાજને લીધે એવો તો ખીક પેરી ગઈ છે કે એક કબૂતર પર પણ કોઈ બાજ પક્ષી ઊડી શકતું નથી.”^{૧૫} મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે એના સમયમાં અનાજ કદી મોંઘું થયું નથી અને સોંધવારી હંમેશા રહી છે.

ન્યાય

સુલતાનના ન્યાય માટે પણ તવારીખકાર એવી જ તારીફ કરે છે. એ લખે છે કે “નાના મોટા વર્ગના માણસો એકમતે કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ જેવો ન્યાયી પાદશાહ ગૂજરાતમાં એના પહેલાં કે પછી કોઈ થયો નથી. સિકંદરી લખે છે કે એકવાર બદાઉદ્દીન નામના લશ્કરી અમલદાર ખીજા એકતું ખૂન કરીને નાસી ગયો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે પોતાના લશ્કરના એ માણસોને જાણા કરી પોતે ગુનો કર્યો છે એમ કબૂલ કરાવ્યું અને પાછગયો બદાઉદ્દીન લાંબવગ વાપરી એમને ઊડાવશે એવી આશા આપી. સુલતાને એ બંનેને મારો નંખાવ્યા. જ્યારે થોડા દિવસ પછી ખરી વાતની ખબર પડી ત્યારે સુલતાને બદાઉદ્દીન વગવાળો હોવા છતાં એને પણ મારી નંખાવ્યો. તવારીખકાર કહે છે કે “આ શિક્ષા યવા પછી સુલતાનના રાજ્યમાં ખીજું નાહક ખૂન થયું નથી.” તવારીખોના આ કથનને સુલતાનના સમયના ફિઝુ દસ્તાવેજો પણ ટેકા આપે છે અને પાદશાહને લગાડેલાં વિશેષજોમાં એને અન્યાયવૃક્ષોમ્મૂલનમત્તદ્વિપ, અન્યાયાનુષ્ઠરમાર્તઞ્ઠ, મ્થવૈકનિજમંદિર, કલ્લો છે. દસ્તાવેજમાં રાજ્યકર્તાને એવાં વિશેષજો લાગે એમાં જો કે નવાઈ જોતું નથી દસ્તાવેજ અને પ્રશસ્તિઓ એ બાબતમાં

૧૪. એન. પૂ. ૭૮. એ. જર્ડે ઇ. સ ૧૮૪૧ માં મિરાતે બહમદીના સાપાતર રૂપે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. એમાં મહમૂદના આ વાક્ય ઉપર લખે ૩ કે: This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust.” એ સમયમાં બ્રિટિશોને ‘મરિ આ લખવું એ નોંધપાત્ર ગણાય (ગઈ સદીની મધ્યમાં).

૧૫ સિકંદરી, પૂ. બા પૂ. ૭૮.

લગભગ સરખા જ ગણી-ચકાવ. પરંતુ આ એક જ દસ્તાવેજમાં બીજાં વિશેષણોની સાથે ન્યાયને લગતાં એક સાથે આટલાં વિશેષણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા ગણીએ તો વધો નહિ. ગૂજરાત સલ્તનતના બીજા સુલતાનોના દસ્તાવેજમાં આટલાં ન્યાય માટેનાં વિશેષણો દેખાતાં નથી એ મહમૂદના ચારિત્ર્યનું એક ખાસ લક્ષણ ગણી શકાય.^{૧૬}

લોકસ્થિતિ

દેશની આબાદી માટે સુલતાન ખાસ કાળજી રાખતો. એ બહાર નીકળતો ત્યારે ચહેર કે કસબમાં કોઈની દુકાન કે ઘર ખાલી દેખતો તો ત્યાંના અધિકારીઓને ખોલાવી તેનું કારણ પૂછતો, અને એ માણસને કોઈ વાતની જરૂર હોય તો તે પૂરી પાડવા હુકમ કરતો. સિકંદર લખે છે કે "કુરાને શરીફની આવત છે કે જે દાખલ થાય છે તે સહીસલામત છે" એ પ્રમાણે ગૂજરાતની સ્થિતિ છે,^{૧૭} એટલે કે ગૂજરાતના લોકો સુખી છે. આ કથન જોતાં હિંદુ મુસલમાન પ્રજા સુખી હોવી જોઈએ. અમદાવાદના લોકોમાં એવું કહેવાતું કે મુસલમાન સલ્તનતના સમયમાં હિંદુ લોકો પરાંમાં રહી શકતા, શહેરમાં એમને રહેવા દેવામાં આવતા નહિ આ કથન દસ્તાવેજમાં હિંદુનાં ઘર શહેરની વચ્ચે હતાં એવો પુરાવો મળવાથી ખોટું દર છે.^{૧૮} એટલે ધાર્મિક બાબતો સિવાય પ્રજાને બીજાં કુઃખ નહિ હોય એમ સમજાય છે. ધાર્મિક બાબતમાં પણ નવાં મંદિરો બાંધવાનો પ્રતિબંધ દરો અને જાહેરમાં તહેવારોની ઉજવણી નહિ થઈ શકતી હોય.^{૧૯} જો કે આવા ઉલ્લેખ પણ ગૂજરાત સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં એક જ વખત દેખાય છે. દિલ્હીના સુલતાનોએ જગિયા વેરા નાખેલાં. એવો વેરા કે ઔરંગઝેબના સમયમાં વેપારી બાબતમાં હિંદુ મુસલમાનમાં ફેર ગણવામાં આવતો એવું કોઈ સલ્તનતના સમયમાં મળ્યું હોય એમ તવારીખો ઉપરથી તો લાગતું નથી. આવી જાતના જુલમ ગૂજરાત સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં જ્યારે અમીરોનું જોર સુલતાન મહમૂદ બીજા (શરીફ)ના વખતમાં વધેલું ત્યારે દેખાય છે. વહીવટની બાબતમાં પણ ગૂજરાત સલ્ત-

૧૬. એજ, પૃ ૭૮-૭૯ અને ૯૦. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. એમાં મહમૂદના ચારિત્ર્યના વર્ણનમાં આ દસ્તાવેજના ઉલ્લેખો આપેલા છે. પૃ. ૭૦૭

૧૭. મિરાતે સિકંદરી; ગ્ર. વલ. ૭૮, અને પૃ. ૮૧.

૧૮. અમદાવાદમાં ઠીંકવા જવામાં હાલપરેલનાં પાનના એક દિહાના ઘરનો દસ્તાવેજ છે. જુઓ લેખપદ્ધતિ.

૧૯. પ્રો. બેનીપ્રસાદનો "હિંદુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન" નામનો અલગ પ્રક. મં.

નંતમાં ખાસ ફેરફાર થયા હોય એમ દેખાતું નથી અને આમડાંમાં તો પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં આહુ રહેલી હોય એમ સમજાય છે. ૧૦ જે કાંઈ ફેરફાર થયા તે મોટાં શહેરોમાં જ થયા હોય એમ લાગે છે. કચેરીઓમાં મોગલાઈની પેઠે ફારસી કે અંગ્રેજીની પેઠે અંગ્રેજી ભાષા ગુજરાતના સુલતાનોએ દાખલ કરી હોય એવા પુરાવા મળતા નથી, દસ્તાવેજો જૂની રીત પ્રમાણે અર્ધઅરફત અર્ધગુજરાતીમાં મળે છે. ફારસીને કચેરીની ભાષા તરીકે અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજ ટાડરમલે જ દાખલ કરી.

વૃક્ષારોપણ અને જગીયાનો શોખ

સુલતાન મહમૂદને ઝાંડ ઉછેરવાનો તથા જગીયાનો ખૂબ શોખ હતો. સિકંદર લખે છે કે આંખા, દાડમ, રાયણુ, જાંજુ, નારિયેળ, ખેલ, મહુડા વગેરે ઝાંડ જે ગુજરાતમાં ખૂબ ઊગે છે તે આ સુલતાનની મહેનતને લીધે છે. રૈયતનો જે માથુસ પોતાની જગીનમાં ઝાંડ વાવતો એને સુલતાન ઉત્તેજન આપતો. એ કારણથી ઝાંડ ઉછેરીને ખાજખમીયા બનાવવામાં લોકોને ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો. કહે છે કે સુલતાન ફરવા નીકળતો ત્યારે કાંઈ ગરીબની ઝૂંપડી પામે કાંઈ ઝાંડ ઉછેરતું દેખાય તો ઘોડો ઊભો રાખીને પૂછતો કે પાણી ક્યાંથી લાવીને પાવ છે. જે એ માથુસ એમ કહે તો કે પાણી ફરથી લાવતું પડે છે અને રસ્તામાં મુશ્કેલી છે તો પાસે કૂવો બોદાવી આપતો. અમુક ઝાંડ ઉછેરવા માટે ઈનામ આપવાનું પણ કહેતો. ૨૧

ખાગેફિરદોશ

અમદાવાદ શહેરના અમિ ખૂણામાં વજાલ ગામની પાસે ખાગેફિરદોશ નામે એક મોટો ખાગ પાંચ ફાસ લાંબો અને એક ફાસ પહોળો આ સુલતાને કરાવ્યો હતો. એમાં આંખા, હરડે, વગેરે ઝાંડ રોપાવેલાં. આ ખાગમાં એટલાં બધાં ઝાંડ હતાં કે એને નવલખો ખામ પણ કહેતો હતા. શહેરની પૂર્વમાં ખાગેશાખાન આ સુલતાનના સમયમાં પૂરા થયો એમ શકાય અને અમિખૂણામાં આ મોટો ખાગ થવાથી અને દક્ષિણમાં કાંકરિયું, નગીના ખાગ તથા લટામડળના મહેલો વગેરે હોવાથી અમદાવાદ શહેરની પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાઓ તળાવો અને ઉદ્યાનોથી ઇવાઈ ગઈ હશે અને શહેરમાં એને લીધે ઠંડક પણ રહેતી હતી. ખાગેફિરદોશ મિરાતે અહમદી લખાઈ (૧૭૬૦) ત્યારે નાશ પામ્યો હતો. એને મહમૂદના સમયમાં શુરંગે-

૨૦. દસ્તાવેજોમાં વચગુલની પ્રાચીન હિંદુ પ્રજ્ઞાલિકા આવ શુરાવગાન અધિ-કારીઓના નામ સાથે આહુ રહી હોય એમ દેખાય છે.

૨૧. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૮૧.

વાળા કાઠ હતો તે અદારમી સદીમાં પડી ગયો હતો અને માત્ર ભુરજો તથા દરવાજો રહ્યા હતાં. એ વખતે એને “રાજાનો બાગ” પણ કહેતા હતા. વખત જતાં બાગ નાશ પામ્યો અને “બાગફરદોસ” નામે ગામફું હવેલી પરગણા (દસકોઈ)માં ગણાવા લાગ્યું. બાગેફરદોસ એટલે સ્વર્ગનો બાગ. મરાઠા સમયમાં શહેર વેરાન થયું ત્યારે શહેર બહાર તો એતરે અને ખરેખર જ હતો. બ્રિટિશ સમયમાં આ “સ્વર્ગ બાગ”માં અમદાવાદની શહેર સુધારાઈ શહેરનો મળ ઠાલવે છે ૨૨

અમદાવાદ ઉપરાંત સુલતાન મહમૂદે ચાંપાનેર જીતીને ત્યાં કામ-ચલાઉ રાજધાની કરી ત્યારે ચાંપાનેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા હાલોલ ગામ પાસે બાગેદાલુલ નામે એક નવી રીતનો બાગ કરાવેલો ૨૩ એનું વર્ણન યથાર્થાને કરીશું આમ આ સુલતાન ગૂજરાતમાં મકાનો બાંધનાર ઉપરાંત બાગ બનાવી વનસ્પતિ વધારનાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આજે આખા દેશને ઝાઝ ઉગાડવાની જરૂર છે માટે અધ્યક્ષ સરકારના અબસચિયને વનમહોત્સવ ઉજવવાની ત્રિરણા થઈ છે તે યોગ્ય જ છે, પરંતુ આશરે પાંચ સદીઓ પૂર્વે આ સુલતાનને પણ આ ખ્યાલ આવ્યો હતો હિંદમાં વૃક્ષો વધારવાની જરૂર ખીબ કોઈ પણ પ્રાંત કરતા ગૂજરાતને વધારે છે એ વાત આજની પેઠે એ સમયે પણ સત્ય હતી એટલું સમજાય છે. મહમૂદને મુખ્ય રસ્તાઓની બંને બાજુ પણ બવાવાળાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપવાનો શોખ હતો સિકંદરી લખે છે કે આ સુલતાનના અગીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીએ દક્ષિણથી અજીર અને ખસખસનાં ખી મગાવી ગૂજરાતમાં એ વાવવાનું શરૂ કર્યું ૨૪ ગૂજરાત સલ્તનતના હેવટના બાગમાં લકાઈઓ અને અબ્દવરયાથી દેશ અડધો વેરાન જેવો બન્યો હતો એવા સમયમાં પણ અકબરના સમયના ઇતિહાસકાર અબુબક્રનાને ગૂજરાત કીમો લાગ્યો હતો અને અમદાવાદથી પાટણ સુધીનો રસ્તો મુદર વૃક્ષોથી ભરેલો હતો એવો એ ઉલ્લેખ કરે છે આજના સૂકા અને ધૂળિયા ગૂજરાતને જોતાં આ વર્ણનો વાંચી સુલતાન મહમૂદના શોખ માટે તથા સામાન્ય લોકને સુખી કરવાના એના પ્રયત્નો માટે માન જીવજે એવું છે.

૨૨. સિકંદરીમાં પૃ. ૮૨ માં આ બાગનો સામાન્ય વર્ણન છે, પણ મિરાતે અદમદીની પુસ્તકમાં જાઓયાન્બના વર્ણનમાં એની વિસ્તારથી દ્રષ્ટીકત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપાનોના પ્રકરણમાં આ એ આપેલી છે.

૨૩. એન. પૃ. ૧૧૭-૧૧૮. એ બાગ બનાવનારો ખુરાસાનનો જગીયા-નિખ્યાત હતો.

૨૪. એન. પૃ. ૧૪૯.

શહેરો વખાળ્યા

સુવત્તાન મહમૂદે જગીયા મકાનો અને મસ્જિદો બંધાવ્યા એમ એણે શહેરો પણ વસાવાં છે વાતક નહીંનું પાણી એને ઉત્તમ લાગવાથી એને કઠિ પોતાને નામે મહમૂદાબાદ નામનું શહેર વસાવ્યું અને વાતકને કઠિ મહેનો બંધાવ્યા એનાં ખડેગે ગાળે પણ દેખાવ છે ૨૫ સુવત્તાનના સમયમાં અમદાવાદ શહેરના આ દક્ષિણ તરફના વિભાગોની આગાહી એટલી સારી હતી કે અમદાવાદથી મહેમદાવાદ સુધી જાણે વસ્તીમાં ફરતા હોઈએ એવું લાગતું હતું અહીં એક વાતની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે. ખુદ અમદાવાદ શહેરને ફરતો મોટો કોટ આ સુવત્તાને માંધ્યે છે અહમ-શાહે તો શહેર વસાવી માત્ર બંધનો કિન્નો તથા મસ્જિદો બાંધી એ પાછળ જોઈ ગયા. એ પછી શહેર વધવાથી મહમૂદને વધુ સનામતી માટે શહેરનો કોટ બાંધવાની ઇચ્છા થઈ અને ઈ સ ૧૪૮૬ (દિજરી ૮૬૨)માં શહેરનો કોટ તૈયાર થયો એવું વર્ષ અબ્જર પદ્ધતિ પ્રમાણે મનદખલ હુ કાન આમેન—જે અદર છે તે સહીસનામત છે" એ વાક્યના અન્દો ઉપરથી નીકળે છે અમદાવાદના દરવાજાના નામે દરિયાપુર, કાનુપુર, સારગપુર, જમાલપુર વગેરે સુવત્તાન મહમૂ ના ખાસ મિન જેવા અમીરો નાં નામ ઉપરથી પડેનાં છે અમદાવાદમાં અદમદશાહનો બાંધેનો પવિત્ર કોટ ના પાકવો જોઈએ એ માટે જે વિરોધ થયેલો એ આ રીતે અર્થહીન હતો કોટનો વિચિત્ર આકાર અને મધાવાની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એક ખાસ પ્રકરણમાં મે ધરી છે આ સુલતાને જૂનામઠ હત્યુ ત્યારે ત્યાં નવ શહેર બાંધ્યુ તેનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યુ અને ચાંપાનેર હત્યુ ત્યાં નવુ શહેર બાંધ્યુ તેનું નામ મુહમ્મદાબાદ રાખ્યુ એના ઉ તેમ ચચારથાને કરીશુ આમ આ સુવત્તાન શહેરો વસાવવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે

એની બાબત

સુવત્તાન ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે ચુસ્ત અને નિષ્ઠાવાળો પુરુષ હતો. મિરાતિ સિકદરીનો લેખ એના ધાર્મિક વલણનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે જદાવરથામાં સુલતાન મહમૂદ ઈશ્વરભક્તિમાં જ્યારે એસતો ત્યારે એકાંતમાં એની આંખમાં અશ્રુ આવતાં અને રુદન કરતો મધીક સારજે એને આ બાબતનું કાગ્યુ પૂછ્યુ ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે મારા મુરબ્બી

૨૫ એન પૃ ૧૧૨ સિકદરીનો લેખક વાતકના પાણીની અને ત્યાંના આગોટુવ ના જુલ્ અતિશયોક્તિ કરેલા વખાણ કરે છે તે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના વર્ણનમાં આમળ જોઈશું

હજરત શાહઆલમ કહેતા કે મહમૂદ આખરે (યાની) યરો, પરંતુ મારામાં એવું કંઈ દેખાતું નથી, અને હું ઈશ્વરને ઓળખી શક્યો નથી તેથી મને શોક થાય છે." સિકંદર લખે છે કે એવા યાનથી પ્રાપ્તિ માટે એણે હજરત કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય ગેમ અલી ખતીબના શિષ્ય શેખ સિરાજુદ્દીનનો સેવક અને શિષ્ય થવાની ઇચ્છા કરેલી અને પોતાના એક મિત્ર અમીનુલ્મુલકની મારફતે એ સાધુપુરુષનો સત્સંગ સાધ્યો. કહે છે કે સુલતાને મનની બધી વાત શેખને કહી અને શેખે દુનિયાની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું ત્યારે સુલતાને એ પણ કબૂલ કર્યું, પરંતુ બધાના આશ્ચર્યની વચ્ચે શેખે સુલતાનના હિસાબી ખાતામાં નોકરી મળી અને પોતાની ઝૂંપડી જે સાખરમતીને સામે કંઈ હતી તે છોડી શહેરમાં રહેવા આવ્યા. આ નોકરી દરમ્યાન શેખે સુલતાનને એવું જતાબ્યુ કે મંસારમાં રહેવા છતાં યાન અને વિરક્તિ સાધી શકાય છે અને સુલતાનને એ યાનથી સાતિ તથા અંતોષ થયે કે તુરત જ શેખ નોકરી ને સસારી વેશ છોડી ખાજા પોતાની ઝૂંપડીમાં ગયા. શેખે ત્યારે નોકરી લીધેલી ત્યારે આશ્ચર્યથી એમના બધા જૂના શિષ્યોને એ ઢોળી લાગેલા અને બધા એમને છોડી ચાલ્યા ગયેલા, પણ ખાજાબંધી બધાને મત્ત સમજાયુ એમ કહેવાય છે કે સુલતાને ત્યારે યાન-પ્રાપ્તિ માટે શબ્દ છોડવા કહ્યું ત્યારે શેખે કહ્યું કે "પાદશાહીને ન્યાયથી ચલાવવામાં આવે તો એમાં કંઈ વધી નથી રાજા માટે તો ન્યાયની એક ક્ષણ પણ સો વર્ષની પવિત્રતા અને તપશ્ચર્યાની ખરેખર છે સાધુની ટોપી પહેરવાથી કંઈ સાધુતા દેખાતી નથી. સાધુનું આચરણ રાખીને ભયે માણસ પાદશાહી ટોપી પહેરે." સિકંદર આ વાતમાં કવિ ખાકાનીની જેત ટાંકે છે:—કે ત્રીસ વર્ષે ખાકાનીને આ ધર્મ સમજાયે કે સાધુ રાજા છે અને રાજા સાધુ છે ૨૬ સિકંદર આગળ લખે છે કે સુલતાને શિક્ષણ લીધું નહોતું છતાં અનુભવથી કવિઓ વિદ્વાનો અને પરિતો સાથે સમય માળી શકતો ૨૭

જેતડો ઉપનામનો અર્થ

આ સુવત્તાન મહમૂદ એગઠાની કેટલીક અગવ વાતો પણ રસમય છે અને એને વીધે એ સુરોપના દેગોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ દષ્ટિએ

૨૬. સિકંદરી ૫ ૮૨ થી ૮૬. આ વર્ણન સિકંદરે ખૂબ જ બાલાથી આપ્યું છે સુવત્તાનના ચાકિચ માટે ઉપયોગી દેવાથી અહીં એનો દુક સાર આપ્યો છે.

૨૭ કવિઓ પરિતો અને જિભની સાથેની વાતોમાં સુલતાન માર્મિક ખુલાસા પણ કરેલો એવા જણાયા સિકંદરીમાં ૫. ૮૬-૮૭ માં આગળ તે ૫૩-૪ અમા આસ મદલ્લ નથી દેખાઈ.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ વાતને સ્થાન છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ મુદ્દાને “બેગડા”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ બેગડા શબ્દ માટે ખરા અર્થનો નિર્ણય હજી થયો નથી ઇ સ ૧૬૧૧ માં લખાયેલી મિરાતે સિક્કદરી પણ એ શબ્દને માટે બે ભવનના અર્થ કરે છે. લોકવાયકામાં ‘બેગડો’ એટલે મેઘડ, જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના બે ગઢ કિલ્લાઓ—છતનારો માટે “મેગડો” અને તે ઉપરથી ‘બેગડો’ કહેવાયો એમ લખે છે. આ ભાટ લોકોની રીત પ્રમાણે શબ્દોની રમત કરી ઉપજાવેલી રીત દેખાય છે. સિક્કદરી ખીજા અર્થ માટે વળતા કહે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં બે હાથ પહોળા કરીને ઊભા કરીએ ને જે દેખાવ થાય એવાં મોટાં પહોળાં વક્રિય શિંગડાવાળા બળદને ‘વેગડો’ કહે છે મુદ્દાને મૂળે મોટી અને એવા આકારની હતી તેથી એને ‘બેગડો’ કહેતા હશે ૨૮ સિક્કદરીની આ માન્યતા ખરી હોય એમ લાગે છે જૂની ગુજરાતીમાં વહાણના પ્રકારમાં એક “વેગડો” નામનું વહાણ છે અને એનો આકાર પણ વેગડા બળદના શિંગડા જેવો જ હોય છે ૨૯ એ જોતાં એ અર્થ ખરા હોય એમ સમજાય

૨૮. સિક્કદરી જૂ લા ૫ ૭૩ સદેનરાઠ જહાગીર પોતાની રાજનીશીમાં મહમૂદના ‘બેગડા’ નામની બાબતમાં લખે છે કે બેગડા શબ્દનો ‘અર્થ’ ગુજરાતી ભાષામાં ‘વાહી મૂળે’ એવો થાય છે જે બદ ઇસ્લામી વાત જહાગીરે નોખી નથી, એટલે શિંગડાના આકારની વાતને ટોચ મળે છે કિસ્કિસ્તા બને અર્થોની નોખ મે છે પણ બને અર્થ લખીને ખરુ ખાહુ ઈશ્વર ભણે એમ લખે છે સિક્કદરીને અને જહાગીરના કલ્પેખનો સમય એક જ છે ‘વેગડો’ અથવા ‘બેગડો’ શબ્દ બળદના અર્થમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલો છે અને જીનોમાં એણે નામ પણ મળી આવે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં નોખમાં ટાઈમ્સ આફ ઇન્ડિયામાં આવેલા ટુનિયામાં લાખામાં લાખી મૂળેવાળા માણસના કલ્પેખનો ઉતારે આવે છે. એમાં લખેલું છે કે કિંગાપુરમાં રહેતા એક માણસની નામના મડારી ગૃહસ્થની મૂળે પાચ ફૂટ ચાર ઈંચ લાંબી હતી એટલે લાંબી મૂળે એ અતિશયોક્તિ ન હોય, પરંતુ મહમૂદ પોતાની મૂળેની ચાક પાછળ બાધતો હતો એ ખરુ દોષ તો એને “બેગડો” ઉપનામ થાય લાગે નહિ એ ઉપનામ ઉપરથી તો લાંબી પણ એના છેડા મુખ ઉપર જ શિંગડાની જેઠે વાળેલા દેખાય અને એવી મૂળેને તાવ હઈ ચકાય એમ જ સમજાય છે મુસાફરોના વર્ણનમાં આટલી લાંબી મૂળેનું વર્ણન તે એ લોકોની બધી અતિશયોક્તિ નેણ જ મને લાગે છે માત્ર સિક્કદરી કહે છે તેમ બળદના શિંગડા જેવી વાહી મૂળે ઠરો એટલું ખરુ લાગે છે

૨૯ જુઓ મારો વહાણવડાનો નિબંધ વચ્ચે ૨૯૪ મહોલ્સવ રમારક ચ ય, આ ભવનના વહાણનો દેખાવ બીજાના ચ દ્ર જેવો બે છેડા ઠીચા હોય એવો હોય છે વહાણવડાના પ્રકારમાં એનું વર્ણન કરીશું બળદના શિંગડાનો અર્થ એ વહાણના આકારને બંધ બેસે છે.

છે. ગૂજરાતીઓને શારીરિક લવચિત્રતાઓ ઉપરથી ઉપનામો પાડવાની ટેવ હતી એવા ધણા દાખલા મળી આવે છે.^{૩૦}

યુરોપના દેશોમાં આપણા દેશના રાજાઓ અને બાદશાહોમાં આ સુલતાન મહમૂદ જેટલું એ સમગ્રમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ નહોતું સોળમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો દ્વુએવિકો ડી વરથેમા અને પોર્ચુગીઝ મુસાફર બાર્બોસા ગૂજરાતમાં આવેલા એ લોકોએ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો લખેલાં છે. એમાં મહમૂદની ટેવો અને શરીરનું વર્ણન વિચિત્ર રીતે કરેલું છે વરથેમા ત્રખે છે કે “સુલતાનની મૂઝે એટલી તો લાંબી હતી કે ઘેરાં અબોડો વાળે છે એમ એ બે છેડાને પાછળ લઈ ગઈ વાળાં શકતો. એની દાઢી એની હમર સુધી પહોંચે એટલી લાંબી હતી, એ રોજ વિષ ખાતો એનો અર્થ એવો નથી કે એ ઝેરથી પેટ બરતો, પણ અમુક પ્રમાણમાં ખાતો કોઈ ને મારી નાખવાની એની ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પાન સાથે જલકૃષ્ણ આપીને એ માણસનાં કપડાં કઢાવી નાખીને એના ઉપર પાનની પિચકારી મારતો એટલે એના ધૂકના ઝેરથી એ બિમારો માણસ અરધા કલામાં જ મરણને શરણ થતો એ જ્યારે જ્યારે એનું પહેરણ કાઢતો ત્યારે એને કોઈ પણ વ્યઠી શકતું નહિ. મારા એક સાથીએ પૂછ્યું કે સુલતાન આ રીતે ઝેર શી રીતે ખાઈ શકતો? ઉત્તરમાં સુલતાનથી મોટી ઉમરના વેપારીઓએ કહ્યું કે સુલતાનના આપે એને નાનપણથી ઝેર ખવડાવીને ઉછેર્યો હતો.”^{૩૧}

પરદેશીઓની વિચિત્ર વાર્તા

બારબોસા પણ લખે છે કે “એ શાહજહાં હતો ત્યારે બચપણથી એને ઝેર આપીને ઉઝરવામાં આવેલો હતો બચપણમાં જહુ થોડા પ્રમાણમાં ઝેર આપવામાં આવતું અને પાછળથી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ મોટા પ્રમાણમાં અપાતું હતું આ કાચુથી એનું શરીર એટલું બધું ઝેરી થઈ ગયું હતું કે એના શરીર ઉપર માખ એસતી તો તે ફૂંપીને મરણ પામતી. ઉમરવાદક યતાં આ ઝેર ખાવાનું એનાથી છોડી શકાતું નહિ, કારણ કે છોડી દે તો કદાચ પોતે મરી જાય એવી એને ભીક હતી.”^{૩૨} આ બંને

૩૦. એવી રીતે જ્યાં માલસુને જાળ કે પીપ કહે છે

૩૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ ૨૩૦ માં આ બાબો ઉતાવે આપેલો છે.

૩૨. મારો અમદાવાદનો ઇનિહાસ પૃ ૭૦૮. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ વર્ણન કરેલું છે, Nursery tales of the Blue Beard નામના વાર્તાના પુસ્તકમાં

મુસાફરોનાં વજુનોનાં પુસ્તકોનાં ભાષાતરો યુરોપની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં થયાં અને એ મદમૂદની આ ભતની ખ્યાલિતિ યુરોપમાં એટલી વધી કે વાર્તાઓ અને સાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું, અને એને “હિંદના ઇતિહાસનો ખૂરી દાદીવાવો” કહેતા.^{૭૭} સત્તરમી સદીમાં થયેલા અંગ્રેજ દેશીએ પદ દવિ સેમ્યુઅલ બટલરે દુહીઆસમાં આ સુલતાનને માટે આ પ્રમાણે લીટીઓ લખેલી છે : એમાં સુલતાનને ખંભાતનો રાજા કહો છો તે સ્વચ્છ છે.^{૭૮}

“The Prince of Cambay's daily food
is asp and basilisk and toad.”

એનો અર્થ એવો છે કે ખંભાતના રાજાનો નિત્યનો ખોરાક ઊરી સાપ, ઘો, અને ઊરી મોટાં દેડકાં એવો હતો. સુલતાનનો આદાર અસાધારણ હતો એ આગળ જોઈયું. પરંતુ આ બધી વાતો તો ટાલા પહોરના મપાટાં છે એટલું કલા વખર ચાલે તેવું નથી. ઊરની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

સુલતાનનો વિચિત્ર ખોરાક

હવે સુલતાનનાં ખોરાકની વાત કરીએ. મિસલે સિકંદરોનો લેખક કહે છે કે મદમૂદનો ખોરાક રાજા એક મૂજરાતી મધુ જેટલો હતો. જમી રહ્યા પછી એ પાંચ શેર અમરા ખાઈ જતો. એ રાત્રે સૂઈ જતો ત્યારે પદ્મગની બન્ને બાજુએ સામેસાની રકાબીઓ બરીને મુકાવતો કે જ્યારે રાત્રે જે પડખે જમી કોઈ તે પડખેથી દાઘ લંબાવીને ખાઈ કાઢે અને ફરી કોંઈ જામ. પ્રભાતની નમાઝ પછી નાસ્તામાં એ એક ખાલો મકાતું મધ અને એક ખાલો ઘી પી જતો, અને દોહસો સોનેરી ટળાં

વર્ધુન છે. બુહીઅર્ડ—Buebeard—એ અંગ્રેજમાં અદ્ભુત વાર્તાઓનો નાયક છે, અને એ અનેક સ્ત્રીઓને ખારી નાખવા માટે બહીતો થયો હતો. મદમૂદને માટે વિદેશી મુસાફરોએ એવી વાતો ચલાવી હતી તેથી એને હિંદના ઇતિહાસનો બુહીઅર્ડ કહેતા હતા પણ એ બધું વપાટા જેવું જ હતું.

૭૭. સેમ્યુઅલ બટલરની આ લીટીઓ લગભગ દરેક ઇતિહાસલેખક ટાંકે છે. Basilisk ને અંગ્રેજમાં એક પ્રકારનું પૌરાણિક ઝેરોળી જેવું ઊરી પ્રાણી કહે છે. આપણે એને ઘો કહીએ છીએ તેને પણ અંગ્રેજમાં એ શબ્દ લગાડે છે. આપણામાં વિવેકવાનો પ્રયોગ બહીતો છે તે સ્વચ્છ છે.

ખાઈ જતો. તે સુલતાન એમ જોઈતો કે “ ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારું પેટ કાણ ભરત ? ” એમ કહેવાય છે કે જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર આગળ નવાં શહેરો બાંધ્યા છતાં અને ત્રિરનાર અગર પાવાગઢ ઉપરના મહેલોમાં ગ્રીષ્મમાં ગરમી જોઈ જાય એમ છતાં સુલતાન ઉનાળામાં અમદાવાદમાં રહેવા આવતો. એનું કારણ એ હતું કે એને અમદાવાદનાં ટેદી અને તડખૂય ખૂબ ઠાવતાં હતાં.

હવે આ બધી વાતોની જરા ચર્ચા કરવી જરૂરની છે. સુલતાનના ઝેરના ખોરાકની વાતો અતિશયોક્તિવાળી જ કહી શકાય, અને એરી જનાવરો એ રાજ ખાતો એ વાતો મુસાફરોનાં વર્ણન ઉપરથી નાનાં છાકરાંએને માટે ચોખ્ખેલી વાતો તરીકે જ ગણવી પડે. આ વાતમાં એક જ સત્ય હોઈ શકે. સુલતાન કુટુંબુદ્દીન, મહમૂદ જ્યારે ફતેહખાન નામથી નાનો હતો ત્યારે, એને પકડીને મારી નાંખવાના ખૂબ પ્રયત્નો કરતો હતો. મિરાતે સિંહદરીમાં એ જ્યારે એની મા સાથે શાહઆલમ સાહેબના આશ્રયે રહેતો હતો ત્યારે એને પકડવાના ફેટલાક કિસ્સા લખેલા છે અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારની અને ફતેહખાન કેવી રીતે બચી ગયો એ બધી વાતો લખેલી છે. એ વાતો પણ નાનાં છાકરાંની વાતો જેવી જ લાગે એવી છે. પરંતુ રાજદરબારની અટપટના બહુશીતા લોકો કહે છે કે એવી અટપટો આલતી હોય ત્યારે કુંવરને કોઈ ઝેર આપીને મારી ન નાંખે એટલા માટે ખૂબ

૩૪. આ વર્ણનમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હોય, પણ વાત એક અસાધ્ય નથી. મુસુતાના ગોળમીમાં આટલો ખોરાક લેનારા હોય છે એમ કહેવાય છે. પૃથુરાજ શાહમાં આર્થુરાજના ખોરાકનું આડું વર્ણન છે, પણ એ સૈષ્ઠ્ય અતિશયોક્તિ છે. દેશી વૈદકમાં વાજકરણ પ્રયોગોમાં કાઈ આવુ જોવામાં આવે છે. સિંહદરી ૧૫૭૮ લખે છે કે મહમૂદને કમ ખૂબ પ્રવળ હતો એ આ વાતને ટેકો આપે છે. કહ્યું હોયું વર્ણન કાન્દહર પ્રબંધમાં આપેલું છે એમાં પણ આવી જ વાત છે. પ્રિ. કોમ્પિ-સેરિયેટને આ બધાં વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી એ જરા નવજા જેવી વાત લાગે છે.

૩૫. પ્રિ. કોમ્પિસેરિયેટ પૃ. ૨૩૨ માં સુલતાનને અમદાવાદ તરફ પસપાવ હતો એવા મયાળા નીચે આ ટેવ ઉપર ખાસ ટીકા કરી છે. ટેદી તડખૂય માટે અમદા-વાદમાં ઉનાળામાં રહેવા આવે એવો આ સુલતાનને યાદો માનવા નેહુ એના ચારિત્ર્યમાં કાઈ દેખાણ નથી, એવું દોલ તો નવુ ચાંપાનેર ન પસાવત.

૩૬. મિરાતે સિંહદરીમાં કુટુંબુદ્દીનના વર્ણનમાં ખૂબ ચમત્કારિક વાતો આ માટે લખેલી છે, એમાં એક વખત છાકરાંની છાકરી જ્યારે દેખાયો અને એક વખત એના ટાપલા પળ જાય એવા દેખાયા એવી એવી વાતો લખી છે.

નાની માત્રામાં જ્યપણથી એને ઝેર આપવામાં આવતું.^{૩૭} આમ કરવાથી એનું શરીર ઝેરી થતું ગયું અને ઝેરની એના ઉપર અસર થતી નહિ. આવા પ્રયોગોમાં ખોરાક અને ઘી દૂધ મધ વગેરે પણ ખૂબ ખાવું પડે છે, અને પ્રમાણમાં પાચનશક્તિ પણ વધે છે. એટલે અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો સુલતાનનો ખોરાક વધારે હતો અને પાચનશક્તિ સારી હતી એટલું માનવામાં વધી નથી; અને ઝેરનો પ્રયોગ પણ ઉપર જોયું એ કારણથી થતો. કહ્યુંદેવ વધેલાના વર્ષનમાં એ નિત્ય વછનામ ખાતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ. એ જ પ્રમાણે ટેટી ને તડખૂચ માટે સુલતાન અમદાવાદમાં ગરમીની મોસમ માને એ પણ માનવા જેવું નથી. ડાઈ મોસમમાં રાજકાર્ય કે અકસ્માતથી ઉનાળો અમદાવાદમાં માળ્યો હોય એમ બને. સમૃદ્ધ સુલતાન ટેટી અને તડખૂચ ચાંપાનેર જોડે પણ મંગાવી શકે એ સામાન્ય સુદ્ધિની વાત છે. ઉપર લખેલી બધીયે અતિશયોક્તિ બરેલી વાતોનું એક જ નિરાકરણ ઘઈ શકે કે આપણા સમાજમાં બાટ-ચારણોની વાતોને લીધે અને દરેક વ્યવહારની બાબતમાં પણ અતિશયોક્તિ કરવાની સામાન્ય ટેવને લીધે સમાજમાં આવી વાતો પ્રસરેલી હોય છે અને પરદેશી મુસાફરો ડાઈ સુલતાનના મંપકમાં જાતે આવી શકતા નથી એટલે વેપારીઓ પાસેથી સાબળી રસ ઉમેરવા ખાતર પોતાનાં વર્ણનોમાં આવી વાતો લખે છે. આ જાતનાં વિદાહરણો મળે છે.^{૩૮}

“મદમૂદી” સિક્કા

સુલતાન મદમૂદની અનેક સિક્કાઓની પેઠે એના સમયના સિક્કાઓની વિશિષ્ટતા પણ જરા જોવા જેવી છે. ગુજરાતના સોલકી સમય જેવા સુવર્ણયુગના સિક્કા આપણને પ્રાપ્ત થતા નથી. એકાદ એ સામાન્ય ઉલ્લેખોથી એ સમયમાં સિક્કા હશે એટલું માત્ર અનુમાન ઘઈ શકે છે, પરંતુ મુસલમાન સલ્તનતના રીતસરના સિક્કાઓ મળે છે એનું વર્ધન આગળ કરીશું પરંતુ મદમૂદના ચારિત્ર્યનો જે મહત્તા અને એના લાભો રાજપાળની જે સમૃદ્ધિ જોઈ તે પ્રમાણે એના સિક્કાની પણ લોકપ્રિયતા

, ૩૭. સુલતાનની ખોરાકની વાત સિદ્ધાંતે લખે છે. તખ્તકાત લખતી નથી. એ વાતો લોકો પાસેથી સાબળીને માત્ર પરદેશીઓએ જ ફેલાવેલી છે. અને લોક-વાયકામાં ઉપર જણાવ્યું એટલું ચોક્કસ સત્ય મદાયદોષ, પણ વધારે વાત ગપાટાજ છે.

૩૮. વીર વિક્રમ અને સિદ્ધજી મઠિ પત્તુ વિચિત્ર વાતો ચોખવેલી છે. અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં પત્તુ છાપાંમાં ફેલાવેલાં આણું કાંઈ દેખાય છે.

અને વિશેષતા છે. ગૂજરાતમાં આ એક સુલતાનના સિક્કા વધુમાં વધુ મળી આવે છે, પરંતુ સિક્કાને રાજનું જ નામ મળે એવું બાબ્બેજ બુન્યું છે. ગમે તે રાજના સિક્કા હોય, પણ તે ગધા ટંકા, દ્રમ, કે રૂપિયા કહેવાય. પરંતુ મહમુદના રૂપિયા "મહમુદી" કહેવાય છે. અને મહમુદીની લોકપ્રિયતા સુલતાનની પછી પણ રહી છે. નાણાની લેવડદેવડના વ્યવહારમાં એનું સ્થાન જીવું રહ્યું છે. મિરાતે અહમદી પણ રાજ્યની આવડના ઉદ્દેશ્યોમાં મહમુદીનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. શ્રી. કેમિસેરિયેટ લખે છે કે આનું રાજનું નામ સિક્કાને મળ્યું હોય એવો એક જ દાખલો પુરોપમાં "નેપોસિયન"નો છે. પરંતુ ગૂજરાતના હિંદુ સમયમાં મહારાજા વિસલદેવના સિક્કા એવા જ વ્યવહારમાં લોકપ્રિય મળ્યાતા અને એને માટે દરતાવેલોમાં વિશ્વપ્રિય દ્રમ અને વિશલપ્રિય દ્રમ એવા શબ્દો વપરાયેલા છે. વિશ્વમુક્ત એ વિસલદેવનું બિરુદ હતું.^{૩૯} એટલે સિક્કાની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ પણ "મહમુદી"નું અને એને નામ આપનાર સુલતાન મહમુદનું મહત્વ પણ ખૂબ જ છે.

આમ ગૂજરાત ઉપર અરબી સદી સુધી સરા બોગવી ગયેલા સુલતાન માટે વાર્તાસાહિત્યમાં શોભે એવી વાતો ચાલે છે. એ પરાક્રમી હતો, બલો પણ હતો, યરવીર અને ન્યાયી પણ હતો,^{૪૦} અને મુસલમાન માન્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક પણ હતો. એનો સમય ગૂજરાતનો સુવર્ણયુગ હતો. સુલતાન બહાદુરશાહે ગૂજરાતની સોમાઓ મહમુદના સમય કરતાં પણ આગળ વધારી, પરંતુ મહમુદના જેટલો દેશ સુખી કે આખાદ નહોતો. ગૂજરાતની મુસલમાન સલ્તનતને એ આ રીતે સર્વથી મોટો અને મહાન બાદશાહ હતો.

૩૯. લેખપદ્ધતિ : પૃ. ૨૦ અને પૃ. ૪૨. નાણા અને ચિકિત્સા ટક્યાયોના વર્ણનમાં આ બાબત વધારે માહિતી આપીશું.

૪૦. તબક્કાને અગતી પૃ. ૨૯૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૩૦૬-૭. James Douglas મહમુદનું વર્ણન સમય આપે છે : "He is the most ugly and interesting man in Gujarat History. Like the sky-ferriers his beauty consists in his ugliness. He is attractive and repulsive. As was said of Landerdale by his wife : "The brute is an elephant, but it has an ivory tusk." This is Bigarab." (અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦૬ ની નોંધ ૧ માં એ અવાસનો આ ઉલ્લેખ આપ્યો છે.)

પ્રકરણુ ધ્વીસમું

સુલતાન મહમૂદ બેગડો-ચાલુ-સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈએ।

જૂનાગઢ, ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર

દક્ષિણના નિઝામશાહને મદદ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચૌદ વર્ષની નાની વયમાં ગાદીએ આવતાની સાથે અમીરાને બળવો ડિ'મતથી દબાવી દીધો એ જોયું, એ પછી ખીબ્બ ૪ વર્ષથી એણે વિજયો માટે ચારે તરફ નજર દોડાવવા માંડી. શરૂઆતમાં થોડો સમય વ્યવસ્થામાં અને કપડવંજ તરફ જઈ માળવાની સરહદ સુધી શિકાર વગેરેમાં ગાળ્યો એવામાં ઈ. સ. ૧૪૬૨ માં દક્ષિણના નિઝામશાહ તરફથી મદદમૂલે પત્ર મળ્યો કે માળવાનો સુલતાન મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણ તરફ ચડી આવે છે અને એમાં ગૂજરાતના ખાદશાહને સહાય માટે આમ્રદભરી વિનયિ કરો હતી? મહમૂદને તો પત્ર વાંચી દક્ષિણના સુલતાનની મદદે જવાનું મન ચલુ અને ચોતાના અમીરાએ ગાદી ઉપર બેડા પછી ટૂંકા સમયમાં એટલે છેટે લડાઈ કરવા જવાની ના પાડી? છતાં મોટું લશ્કર લઈ સુલતાને દૂચ કરી અને નદરમાર જઈ પડાવ નાખ્યો. આ સમાચાર સાંભળી માલવી સુલતાન દક્ષિણનો ખુલક લૂંટી લડાઈ કર્યા વગર પાછો ફર્યો તવારીખકારો કહે છે કે આ અડાઈમાં ગૂજરાતી લશ્કર ખૂબ મોટું હતું અને એ સમયમાં કોઈ ખાદશાહ પાસે એવકું મોટું અને એટલું સુસજ્જ લશ્કર નહોતું. ગૂજરાતના લગભગ બધાં મામડાં લશ્કરી નોકરી માટે જાગીર તરીકે આપી દેવાયા હતા અને ખાલસામાં કાંઈ રહ્યું નહોતું કે નદરમારમાં નિઝામશાહ તરફથી માળવી

૧ દક્ષિણ તરફની આ લડાઈનું વર્ણન સિક્કદરી, તબક્કને અકબરી, ફિરિસ્તા વગેરે તવારીખ મયો . લખાણથી કરે છે ગૂજરાતની અંદરના પહોવઠ માટે આ વર્ણન ખાસ જરૂરી નથી સુલતાનનું વય એવા સરહદની બહાર જઈ ખીબ્બને મદદ કરવાનું કાર્ય જા વિગિવ લાગે છે. સિક્કદરી ગ. શા પૃ. ૮૭-૮૮. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૪૩-૪૪. આ લડાઈમાં કા તે માળવાને દબાવવાનું કારણ કે ખોટી મેટાક સેવાનું કારણ લખાય છે

૨. તારીખે ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાનનો કાકો અઘવાડિયા સુધી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તે ગાદી પાછી મેળવવાની ખટખટ કરે છે માટે સુલતાન દૂર અડાઈ કરે છે તે ચોખ્ખી નથી.

૩. સિક્કદરી પૃ. ૮૯. તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૨૪૫. સિત્તેર હબર ઘોડેસવાર

ચડાઈનું વર્ણન કરતાં બીજો પણ મહમૂદને મળ્યો અને એણે અમદાવાદ પાછો ફરવાનો વિચાર કર્યો. સુલતાન અમદાવાદ તરફ થોડે છેટે સુધી ગયો એટલે ખૂબ મોઢું લશ્કર લઈ મહમૂદ ખલજીએ માળવાથી પાછો દક્ષિણ તરફ ચડી દેવગઢ સુધીનો મુલક ઉત્તર કર્યો, ત્યારે સુલતાને ફરી નંદરમાર આવીને મુસલમાન બાદશાહોએ એક બીજા સાથે ન લડવું નોંધી એમ માળવાના સુલતાનને લખ્યું અને એ પાછો ફર્યો. સુલતાન મહમૂદે પણ અમદાવાદ પાછા ફરતાં રરતામાં દરિયાની નજીકમાં આવેલા એક પહાડી કિલ્લાને જીતી લીધો. એનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ત્યાંના લોકો વહાણોની અવરજવરને નોખમરૂપ હતા એનું વર્ણન આગળ કરીશું. તવારીખ-કારો આ દક્ષિણની ચડાઈની ખૂબ લાંબી વિગતો આપે છે, પરંતુ એમાં જીતરવાની અહીં જરૂર નથી.

આ અર્થે વખરની લડાઈઓ અને કૂચોમાંથી પાછો ફરી થોડાં વર્ષ અમદાવાદમાં પસાર કરી ઈ સ ૧૪૬૭ માં, એટલે કે પોતે ઉમરલાયક થયો તેને બીજે જ વર્ષે, મહમૂદે સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂનાગઢનો વિજય કરવા માટે કૂચ કરી. એ સમયે સુડાસમા વંશનો પ્રસિદ્ધ રા. મંડલિક જૂનાગઢનો રાજા હતો.

સિકંદરીએ કરેલું સૌરાષ્ટ્ર વર્ણન

સૌરાષ્ટ્ર કે સુરાષ્ટ્ર એ એના નામ પ્રમાણે દરેક રીતે સુદર પ્રદેશ હતો. સુલતાને મહમૂદ મઝનવીએ સોમનાથના મદિમા અને સંપતિથી આકર્ષાઈને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી એ પાછળ નોંધ ગયા. કિલ્લીના સુલતાનોના સમયમાં પણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ થયેલી અને મુદમ્મદ તખલકે સૌરાષ્ટ્રમાં નિવાસ કરેલો એ પણ નોંધ ગયા. મિરતિ સિકંદરી સૌરાષ્ટ્રની પ્રશંસા કરે છે એ અહીં લેવા જેવી છે : "મિરનારનો રાજા કોઈ બાદશાહની બીક રાખતો નહિ, કારણ એનો કિલ્લો આકાશ જેટલો જીવો હતો અને ત્યાં સુધી કોઈની પાચ પહોંચ્યો નથી. જૂનાગઢના કિલ્લામાં એનું રહેઠાણ હતું અને એ કિલ્લાની દીવાલો મિકંદરના કિલ્લા જેવી હતી. સૌરાષ્ટ્ર જેના દેશનો એ રાજા ધણી હતો મૌરાષ્ટ્ર દેશ એવો સરસ છે કે

અને પાવરેશ દાથી આ લશ્કરમાં હતા એવું વર્ણન જરા અતિશયોક્તિભરેલું લાગે છે. દરેક મનસમદાર પોતાની જાગીરમાં પોતા રાખે અને લડાઈ વખતે એના પાપ તે જ આ રાક્ય અને

જલ્દે પરમેશ્વરે પોતે માળવા ખાનદેસ અને ગૂજરાતમાંથી તત્ત્વ ચૂંટી કાઢી દુનિયાના લોકોને જતાવવાને માટે તે બનાવ્યો હતો. અથવા તો જલ્દે કુદરતના નાશુવટીએ આ ત્રણે દેશોની કસોટીરૂપ બનાવ્યો હતો. એના બંદરો ખીજા દેશોના બંદરો કરતાં અડધાતાં હતાં, કારણ કે આ ત્રણે દેશોમાં જે અનાજ અને ફળ આવતાં તે આ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતાં અને ખીજો માલ પણ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતો.”^૫

સોરઠના લૂટારાઓ હમેશાં ગૂજરાતની સીમ ઉપર લૂટ ચલાવતા. સુલતાન અહમદશાહે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરેલી, પણ એમાં એને ખાસ વિજય પ્રાપ્ત થયેલો નહિ, અને માત્ર મુલક તારાજ કરી લોકોને ત્રાસ આપી પાછો ફરેલો. સુલતાન મહમૂદને સોરઠ જીતવાનું મન ધણી સમયથી હતું, પરંતુ સોરઠના કિલ્લાઓની મજબૂતી અને એ જીતવા માટે જે સામગ્રી જોઈએ એ બધી તૈયાર કરવાની મુશ્કેલીઓથી વિલંબ થતો હતો. છેવટે હિ. સ. ૮૭૧ (ઈ. સ. ૧૪૬૭) માં તૈયારી કરી સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર સવારી કરી. ^૬

ઐતિહાસિક યુગનું પહેલું પાટનબર

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી જ જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું આખા મહાગૂજરાતનું પહેલું ઐતિહાસિક પાટનગર જૂનાગઢને ગણી શકાય. એ પહેલાંનું આપણું પ્રદેશનું પાટનગર દારકા હતું, પરંતુ એ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં ગણાય ભારતના સમ્રાટ અશોકના સમયના સુદર્શન સરોવરના કોંબને લીધે જૂનાગઢનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસમાં બહુ જ છે એ વાતનો સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય પહેલા ભાગમાં આપણે કરી ગયા છીએ. જૂનાગઢનું પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર છે. આ શહેર લગભગ સાતસો વર્ષ સુધી આપણા ભૂમિવિભાગના પાટનગરનું સ્થાન ભોગવ્યું છે અને એટલે લાંબો સમય અવિચ્છિન્ન પાટનગર રહ્યું હોય એવું ખીજાં કોઈ શહેર ભારતમાં લાગ્યેજ નહીં ^૭ .

પુરાણોમાં ગિરનાર

ગિરનારની આસપાસના સ્થળને પુરાણોમાં વચ્ચેપથ કહેવું હતું

૫. ત્રિશતે સિદ્ધરૂપે વૃ. ભા. પૃ. ૬૧. આ પછી સિદ્ધરૂપે પેતાના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન કરે છે તે યથાસ્થાને જોઈશું

૬. સિદ્ધરૂપે પૃ. ૯૨.

૭. અદ્રશ્ય મૌર્ધ અને અશોકના સમયથી ગુપ્ત સમ્રાટોના સમય સુધી ગિરિનગર પાટનગર તરીકે રહ્યું છે.

એને રૈવતક ક્ષેત્ર પણ કહે છે. રકંદપુરાણમાં એ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય તથા જુગોળ આપેલું છે. મહાભારતમાં પણ એ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ છે, એમાં ધણી તીર્થો છે, પણ ત્રણ મુખ્ય છે. ‘વસ્ત્રાપથમાં દેવવર ભવ (શિવ) છે. રૈવતકમાં દામોદર-વિષ્ણુ છે, અને ત્રિરિની ઉપર શ્રી અંબિકા છે.’ એટલે ગિરનાર-જૂનાગઢનાં આ ત્રણ મહાસ્થાનોથી એનો સ્થળનિર્ણય નિશ્ચિત છે. ભવ એ હાલના ભવનાથ મહાદેવ છે. દામોદર વિષ્ણુ ત્રિરિતળેટીમાં દામોદર કુંડ સાથે સુપ્રસિદ્ધ છે; અને ગિરનારને મસ્તકે શ્રી અંબાજીનું મુદર સ્થાન શોભી રહ્યું છે. ગિરનારનાં નામો ઉલ્લખ્યંત, ઉર્જ્યંત વગેરે પુરાણોમાં અને ત્રિલાલેખોમાં જુદી જુદી રીતે લખેલાં મળે છે. રૈવત કે રૈવતક એ પ્રાચીન જુગોળમાં પર્વત અને પ્રદેશ બન્નેનાં નામ છે. ૧૦ ગિરનાર-ઉલ્લખ્યંત અને રૈવત એ બન્ને નામો આપણા પૌરણિક સાહિત્યમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે એ બે પર્વતો એક જ કે લિન્ગ એ સમજવાનું જરા મુશ્કેલ બન્યું છે અને વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે; ગિરનારની બાજુના-એના ભાગ જેવા એક કુંડરને રૈવત કહે છે એમ ધણે ભાગે માનવું થાય છે. પુરાણોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાં પડવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ બધા ઉલ્લેખો સાથે જોતાં એ બન્ને પર્વતોને એક માનવા કે રૈવતને ખીજે સ્થળે ધણે દૂર માનવો તેના કરતાં બન્નેને ગિરનારના જ ભાગ માનવા એ વધારે સંગત લાગે છે. ૧૧

૮. રકંદપુરાણ પ્રભાસખ ૩, વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય. ૧૧ીં શ્લોક. ઉમારા કરના ‘પુરાણોમાં ગુણગત’ એ શંકમાં વસ્ત્રાપથ શબ્દ જુઓ. એમાં રૈવતક, ઉલ્લખ્યંત, વગેરે શબ્દો મટિ પણ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે.

૯. રકંદપુરાણ, પ્રભાસખ ૩. વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય : વસ્ત્રાપથે દેવવરી મવાઃ શિવનો દામોદરો રૈવતકે યવસ્થિપ્તઃ । ઇત્રેતિ દેવી ત્રિરિવૃત્તિ શસ્તિપતા ।

૧૦. વરાહમિહિર બૃહત્સહિતામાં રૈવતકને પ્રદેશ તરીકે સૌમજૂની સાથે જ મણાવે છે. પુરાણોમાં એને પર્વત પણ ખરવે છે.

૧૧. રૈવતને મટિ શ્રી. ઉમારા કરે જૂળ ચર્ચા કરી છે. દ્વારકાને હાલની દ્વારકાની જગ્યાએ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે જે કાણો આપ્યા છે તે અહીં અસ્થાને છે. પરંતુ રૈવત દ્વારકાની પાસે જ હોતો તે કાસ્તુથી રૈવત નામને કોઈ નાનો ટેકરો દ્વારકાની સાથે સમુદ્રમાં ડૂબી જવો એમ માનવા ઘણાવાય છે. શ્રી દુર્ગાશક્તિ જૂનાગઢને જ દ્વારકા માને છે એટલે ગિરનાર જ રૈવત કહે છે. એની વિરુદ્ધ શ્રી. ઉમારા કરે લેવાયો કરે છે, ચર્ચા રસમય છે. પરંતુ રૈવત હાલની દ્વારકા પાસે હોય એ સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી. આપણાં પુરાણોમાં ઐતિહાસિક સ્થળોના નામો અને ક્રમમાં જૂળ અંશવાદો છે અને ઘણીવાર એ જ વિભાજના નવા પેરાવિભાજોને એક સાથે જુદા

પ્રાચીન ગિરિનગર

આમ પુરાણો અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ્યંત અને રૈવત એવાં માગે મળવા છતાં જૂનામઠ પાસેના પર્વતનું નામ ગિરનાર પડ્યું છે તે ભોતી ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર એ બહુ જ મહત્વનું છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના લેખમાં પર્વતનું નામ ઉર્જ્યંત છે અને સ્થળનું નામ ગિરિનગર છે, એટલે જૂનીમઠની નેહીની જગ્યાએ જે નગર હશે તેનું જ નામ ગિરિનગર છે આ નગર ઉલ્લેખ્યંત પર્વતમાંથી નીકળતી સુવર્ણરેખા (સોનરેખ) અને પલાશિની નામે નદીઓની પાસે હતું અને એ બન્ને નદીઓના પાણીને ત્રણે બાજુ કુદરતી દીવાલો જેવા ટેકરા હતા અને એક બાજુ કૃત્રિમ બંધ બંધી એક સરોવર બનાવ્યું હતું તેનું નામ સુદર્શન તળાવ હતું. એક વખત ખૂબ ભારે વરસાદ અને પવનના તોફાનમાં બન્ને નદીઓ અને ખીણ નાળામાં મોટું પૂર આવવાથી નગરનાં અને સરોવર કાંઠાનાં પર્વતશિખરો, ઝાડ, કાંઠાના બંધ, મેડા, અગ્રાસીઓ, દરવાજા તથા વિસામાઓ તૂટી ગયા અને મોટા બંધ પણ તૂટી ગયા. ૧૨ એ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સુખા એ સમરાઓ, એવું એના લેખમાં વર્ણન છે. આ ઉપરથી ગિરિનગર હાલના જૂનામઠની પાસે પણ ગિરનાર પર્વતની જરા વધારે પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. સમ્રાટ અશોક અને રુદ્રદામાના લેખો ગિરિનગર શહેરમાં જતા આવતા મુખ્ય માર્ગમાં બધાની નજરે ચડે એવી રીતે અને સુદર્શન તળાવને કાંઠે જ મોટા ખડક ઉપર કાતરેલા હોવા જોઈએ ૧૩ ગિરિનગર એટલે પર્વતની ઉંચ પાસે વસેલું નગર અથવા તે હાલનાં પર્વતો ઉપર વસાવેલાં સ્થાનો “હિલસ્ટેશન” જેવું પર્વતના ચડાવ ઉપર જીંદગીની જગ્યાઓમાં બધેલું નગર જ કહી શકાય. આ પ્રાચીન ગિરિ-નગરનો સ્થાનિર્ણય હજી ચોક્કસ રીતે થયો નથી. રુદ્રદામાના લેખ પછી વરાહમિહિની બૃહત્ સંહિતામાં અને કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાસામાં

જુદા મળાવે છે. એટલે સ્થળનિર્ણય બહુ મુશ્કેલ બને છે. સ્થળોનું એકબીજાથી ઊંચ નક્કી કરવામાં પણ ત્રુચ્ચલ છે. ઉલ્લેખ્યંત-ગિરનારને સોમનાથની પાસે મૂકાય છે ।

૧૨. “રુદ્રદામાનો ગિરનારનો લેખ.”--(ય)મળાનુરૂપપ્રત્વીષારમણિ ગિરિશિલર-તલ્લટાટલ્લકોવતાપદ્મારણોષ્ણવધિવ્રત્તિના મુનનિવનત્તરણવધોરેનેમ વાયુના ... આ ઉપરથી ગિરિનગરના બાંધકામનો ખાલ આવે છે.

■ હાલ લેખ જે ખડક ઉપર કાતરેલો છે તે સ્થળ ગિરિનગરનું મુખ્ય સ્થળ હશે, ન્યાયો પશ્ચિમમાં કાઠક સૌથી લીટી રોરવામાં આવે તે ઉત્તરનો નીચાણવાળો બાજુ સુદર્શન તળાવનો અને દક્ષિણનો બિંધો પણ ટાળાવ લેતો બાજુ ગિરિનગરના વિસ્તારનો હોવા સભવ છે. જે સમગ્ર માળવા દરવાજા મુખી પડેલો.

એ નામ મળે છે, એટલે ઇ. સ. ત્રી પાંચમી સદી સુધી ગિરિનગર એ 'શહેરનું' નામ રહ્યું હોય, અને દસમી સદીમાં રાજસોજરે એને પર્વતના નામ તરીકે ગણાવ્યું છે એટલે તમરનું નામ પાસેના ઉત્તમવર્તને અપાયું અને તે સમયથી એ પર્વતના પૌરાણિક નામે પ્રચલિતચો વગેરેમાં જ રહ્યાં, પણ લોકપ્રિય નામ તો "ગિરનાર" પડી ગયું, અને તે આજ સુધી ચાલુ છે. ૧૪ સુદર્શન તળાવનો બંધ તથા વખત વૃદ્ધાના ઉલ્લેખ છે. છેલ્લો ક્યારે વૃદ્ધો અને જંગલ ક્યારે વધ્યુ તેનો સમય નક્કી થઈ શકતો નથી. આમ એક સમયનું મોટું અને મુંદર શહેર ગિરિનગર પણ જંગલ ઘઈ ગયું અને વસ્ત્રાપયક્ષેત્ર ઉપર રાજ્ય કરનારા મુઠાસમાજોએ વચળા-વામન-રઘુવીમાં રાજધાની કરી.

જૂનાગઢ નામ પડવાનું કારણ

આ પ્રાચીન મહારાજાનું નામ પાસેના પર્વતને મળી ગયું ત્યારે જૂનાગઢ નામ શી રીતે પડ્યું તે જોઈએ. ચિરાંતે સિઠંદરીમાં એનું સંપુર્ણ ગણી શકાય એવું કારણ આપેલું છે, અને તે એના લેખકના સમયમાં સોરઠના લોકોમાં મનાઈ હતી એ ઉપરથી લખેલું છે. એમ કહેવાય છે કે વંચળીમાં રાજધાની હતી ત્યારે ગિરનાર અને વંચળીની વચ્ચે એક ગાઠ જંગલ હતું, અને એમાં માણસ કે ઘોડા દાખલ થઈ શકતા નહિ. એક વખત એક કઠિયારે જંગલમાં જાડા ચાલ્યો ગયો અને એની નજરે એક જૂનો કિલ્લો દેખાયો, તથા તેનો દરવાજો પણ નજરે પડ્યો. કઠિયારાએ વંચળી આવીને રાજને વાત કરી. રાજ્યે ધણી કઠિયારાઓ મોકલી જંગલ કપાવી નખાવ્યું અને કિલ્લો ખુલ્લો થયો. રાજ્યે જૂનો પ્રતિહાસ જાણનારા પુરુષોને આ કિલ્લો કેવો બાંધેલો અને ક્યારે બાંધ્યો વગેરે હકીકત પૂછી, પણ કાંઈએ એ વાતનો ખુલાસો કર્યો નહિ. એટલે જેના બાંધનારનું નામ અને બંધાવાના સમયનો પત્તો ન લાગ્યો એવા કિલ્લાનું નામ જૂનો કિલ્લો એટલે 'જૂનોગઢ'

૧૪ વરાહમિહિર ગિરિનગર નામ દક્ષિણમાં મૂકીને ગોરાળો હત્યન કરે છે. એ મદાન પડિત સ્વયે આપવામા પુરાણે કરતાં કાઈક વધારે ચોક્કસ છે છતાં આવી દિશાની ભૂલો પણ એને ફટલીક કરી છે. ગિરિનગર દક્ષિણમાં કાઈ બીજું કોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાંચમી દસમી સદી સુધીમાં આસ લલ્લેખો મળતા નથી અને એટલા સમયમાં શહેરનું નામ પર્વતને મળ્યું એ છતિદાસમાં એક વિચિત્ર ધરના પણ કહી શકાય. રાજસોજર જનુ મોટા પર્વતો વગરના આપણા પ્રાંતના પર્વતોમાં ગોવર્ધન પછી ગિરિનગર અને પછી દેવસય લખે છે. એ ઉપરથી આપણા પ્રાચીન લેખકોની કમ અને દિશાની માન્યતા સમજાયે.

પડ્યું. ૧૫ છુર્ણુદુર્ગ વગેરે નામ “જૂના ગઢ” ઉપરથી થયેલાં છે. ૧૬
 ‘મુલતાન મહમૂદે જ્યારે જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રા’
 મંડલિકની સત્તા નીચે કિલ્લો ધણો મળખૂત ગણાતો હતો. એ સમયે કિલ્લો
 કેવો ગણાતો હતો એતું વર્ણન સિકંદરીમાં ફારસી કાવ્યોની અતિશયો-
 ક્તિથી ક્યું છે એમાં લખે છે કે “આ કિલ્લો એવો છે કે એતું આકાશ
 સુધી મસ્તક પહેચિલું છે અને એતું શિખર સૂર્યાચંદ્રને મુકામ કરવાની જગ્યા
 છે. કિલ્લાનો રંગ નીલો છે અને એના રખેવાળ શનિને ડરાવે એવા છે.
 એનો દેખાવ રાત્રિથી પણ વધારે અધારો છે. અને એના રસ્તાઓ વાવથી
 પણ વધારે સાકા છે. આકાશના ચાર રાશિમંડળોની બરાબરી કરે
 એવો એનો એક ભુરજ છે.” ૧૭ આ વર્ણન ગિરનારના ઉપરકોટનું ૧૬
 જૂનાગઢના ઉપરકોટનું છે એ સમજાય નહિ એવું છે. સિકંદરી લખે છે કે
 ગિરનારની દક્ષિણ બાજુ કુંગરા બહુ મોટા નથી અને વચ્ચે ઘાટું જંગલ
 છે તેમાં વનચર પ્રાણીઓ રહે છે. એ જંગલમાં ખાનત નામની
 એક જંગલી પશુઓ જેવી હિંદુઓની જાતિ પહાડની તળેટીમાં ધર
 બનાવીને રહે છે અને એમને પકડવા લશ્કર મોકલે તોપણ
 પકડાતા નથી. ૧૮ આ જંગલમાં થતાં ઝાડનું વર્ણન પણ ક્યું છે અને
 કેટલાંક ઝાડ એવાં યા્ય છે કે જેમનાં નામ પણ કોઈ જાણતું નથી. મિરાતે
 અહમદી આવાં કેટલાંક ઝાડનું વર્ણન ચમત્કાર જેવું કરે છે. ૧૯ સિકંદરી
 આગળ લખે છે કે એ પહાડની પ્રથિમે ચાર તીરવા છેટે એક પથ્થરની
 ટેકરી છે અને તેના ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો છે તેનું નામ ‘જૂનાગઢ’
 છે. એને તથ્ય દરવાજા છે આ વર્ણન એ સમયના ઉપરકોટનું છે. ૨૦
 ઉપરકોટ કોણે બધાંબે એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ સુડાસમા
 મહારિપુએ બધાંબે હોય એમ મનાય છે. જૂનાગઢનો આ કિલ્લો મળખૂત
 અને એની આસપાસ પથ્થરમાંથી ખોદી કાઢેલી ખાઈ છે. દસમી

૧૫. મિરાતે સિકંદરી. જ. શા. પ. ૯૩-૯૪.

૧૬. છુર્ણુદુર્ગ-ચવનગઢ તરે જૂનાગઢ ઉપરથી બનાવેલાં નામો છે.

૧૭. સિકંદરી. પ. ૯૨-૯૩.

૧૮. સિકંદરીના સાપાંતરકાર ‘ખાનત’ને કહી કહે છે, પરંતુ એ પથ્થર ફાંસીને
 ખાણ ખોદવાના હોય.

૧૯. અહમદીની પુસ્તકની પૃ. ૨૫૦-૫૨. એમાં ચમત્કારિક વર્ણન આપેલાં છે.

૨૦. સિકંદરી. પ. ૯૩. તીરવા એટલે ચાર ધનુષ્ય છે. પુરાણોમાં ધનુષ્યો
 ઠા માપેલાં છે.

સદીમાં વંચળીથી ત્રહરિયુ અને એના વંશએ જૂનાગઢને રાજધાની બનાવી-
ને રહ્યા હોય એમ લાગે છે. આજનો ઉપરકોટ તો મુસલમાની સમયમાં
મુધારાવધારા કરીને સમરાબ્યો હોય એવો છે, પરંતુ રજપૂત સમયના
અવશેષો એમાં મળ્યા આવે છે. મુઘલસમ્રાજ્યોના પહેલાં ગિરિનગર શહેરને
આ કિલ્લો હતો કે નહિ તે જાણવાનું આજે કંઈ સાધન નથી. પરંતુ
ગિરનાર ઉપર બૌદ્ધ વિહાર હતા^{૨૧} અને ચીનો મુસાફર હુએનસેન એના
ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી ત્યાં ઘોડી ધણી પણ વસ્તી હશે એમ સમજાય
છે. ઉપરકોટમાં રા'નવધણુનો કૂવો ખાસ જોવાલાયક છે અને એમાં
જીતરવાનાં રૂબ પચાચિયાં છે^{૨૨} અડીકડીની વાવ પણ જોવાલાયક છે.
મુસલમાનોએ છૂટ્યા પછી એમાં રા'મંડલિકના મહેલ કહેવાતા કોઈ
મકાનને જુમામસ્જિદમાં ફેરવી નાખેલ પણ જાણાય છે. અને ૧૬ મી સદીમાં
ઈસ્લામમાં હાજેલી એક મોટી સોપ છે, તેના ઉલ્લેખ આમળ કરીશું. ખીછ
રીતે ઉપરકોટ આજે વેરાન દર્યામાં છે.

જૂનાગઢ પર પહેલી ચડાઈ

સુતતાન મહમૂદે જૂનાગઢ ઉપર પહેલી ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૬૭ માં કરી.
એણે આ ચડાઈ કરતી વખતે કરેલી લશ્કરી તૈયારીનું અને એ માટે ભેગાં
કરેલાં કૌમતી હથિપાસેનું વર્ણન તવારીખમાં આપેલું છે. મહમૂદ જ્યારે
જૂનાગઢના કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના હિંદુઓ પોતાનાં મિલકત
અને કુટુંબોને 'મહાબિલા' ^{૨૩} નામની એક પહાડી ખેમાં સલામતીની જગ્યાએ

૨૧. જૂનાગઢ અને ગિરનાર વચ્ચે ઉપરકોટમાં એવી ગુફાઓ છે અને લોકો
અજ્ઞાનથી ખાપરકોટકિયાની ગુફાઓ એવાં નામો આપે છે.

૨૨. આ માટે એક દોહરો પ્રસિદ્ધ છે :

અડી કડી વાવ ને નવધણુ કૂવો

જેણે ન જોયો તે છવતો મૂલ્યો.

આ બે વડારણો હાલી એમ કહેવાય છે.

૨૩. ગિરનારે સિંહ દરીમાં મહાબિલા ખે વખે છે, જીછ તવારીખોમાં મહા-
બિલા અને મહાબલા લખે છે. રાજ સંસ્કૃત જેવા દેખાય છે, પરંતુ આ નામનો
કોઈ પણ પત્તો આજે લાગતો નથી. ફારસી તવારીખોએ આ રાજ ક્યાંથી કાઢ્યો
તે સમજાય તેવું નથી લખનાયથે ગિરનાર ઉપર જંગલના કોઈ સાંકડા રસ્તાને એ
જમાનામાં એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય અને પાછળથી એ જગ્યાઈ જવાનું
હોય એમ બને. આ જગ્યા વખતે પણ આ જાગન વધાસ કાનેલો, પણ પત્તો
લાગ્યો નથી. રાસમાળા મોહનવીલ લખે છે, કોમ્પિલ્ડ ડિક્શનરીમાં આ નામ નથી.

લઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે આ ખોર્મા કુશ્મન જઈ શકે એવું હતું નહિ અને એમાં જવાનો રસ્તો સુરક્ષિત હતો. સિંધનો શાહનદા અને સુલતાનનો મામો તલ્લખશાહ આ બધી વિગતના સમાચાર લઈને સુલતાન પાસે આવ્યો, અને બીજે દિવસે એક નાની ટુકડી સાથે જઈને મહમૂદે સિંહુઓના સરખમની' લૂંટ ચલાવી. રક્ષકોએ બચાવ કર્યો પણ એમની ખુવારી ચર્ષ. તવારીખકારો કહે છે કે રા'મંડલિકે તાબેદારી સ્વીકારી ને ખડણી આપી એટલે ધેરો ઉઠાવી લઈ સુલતાન અમદાવાદ ગયો. આ વહુ'નમાં તવારીખકારોના ચબ્દો જોતાં એમ લાગે છે કે ગિરનારનો કિલ્લો છતવો સહેલો નથી એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને લવિબ્યમાં વધારે તૈવારી કરીતે બીજી ચડાઈ કરવાનું ધારી પાછો ગયો હોય. "સમય જોતાં એ વર્ષને માટે કિલ્લો છતવાતું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગવાથી ખડણી લઈ પાછો ગયો."૨૪ એ ચબ્દો જોતાં એમ સમજાય છે કે પહેલી ચડાઈમાં સુલતાન ફાળ્યો નથી જો કદાચ ગ'મંડલિકે ખડણી આપવાનું કહેવડાવ્યું હોય તોપણ મુસલમાન લશ્કર આસપાસની વસ્તીને લૂંટી મુલકને ઉર્જા કરવું હતું તે અટકાવવાના હેતુથી સમાધાન કર્યું હોય એમ જણાય છે.

બીજી ચડાઈ

બીજો જ વર્ષે ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં મહમૂદને સમાચાર મળ્યા કે રા'મંડલિક સોનેરી છત્ર ધારણ કરીને બલકાથી મૂર્તિપૂજા કરવા ગય છે. ૩૫ આ સાંભળીને સુલતાનના મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા ચર્ષ. એણે ચાળીસ હજારનું લશ્કર મોકલીને જૂનાગઢના રાજાને તામે કરી છત્ર ખુચવી લેવા

૨૪. તખ્તકતે અકબરી. પૃ. ૨૫૦. મિરાતે સિકદરી ચૂ લા પૃ. ૬૬ તારીખે ફિરિસ્તા કહે છે કે નરમની માસમને લીધે સુલતાનને બહુ ઠીક ન લાગ્યું અને તેમ પણ મહમૂદ લડી શક્યો નહિ. મહાગિવા ખોના રક્ષકો જેને ફિરિસ્તા બરાઓ (Baraos) લખે છે તે સમજાય તેવું નથી, જ્યારે તખ્તકત પ્રધાનો લખે છે.

૨૫ આ મૂર્તિપૂજાને કલ્લેખ કયાનો છે તે સ્પષ્ટ નથી. મહમૂદે લાભ સમય જૂનાગઢમાં રહીને સોરઠની લડાઈઓ કરી. એમાં તવારીખમાં સોમનાથનો કલ્લેખ એકે વાર નથી સામરકાઠે એ સંધે મુસલમાન સત્તામાં હતો અને દીવમાં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યનું વડું મથક હતું, એટલે સોમનાથના કલ્લેખો એ સમયમાં મળતા નથી. શ્રી. સુનરાઈ અને શ્રી. ચાપર એમના સોમનાથના આગળના ખોદકાસના ડેવાલમાં મહમૂદના સમયમાં જેક વાર મહિનેકે પ્વ સ થયો એમ લખે છે. તવારીખમાં તે એવો કલ્લેખ મળતો નથી. જ'ડલિકની મૂર્તિપૂજાને કલ્લેખ મિરનાર જૂનાગઢ પૂરતો જ હોવો જોઈએ.

ફરમાન કાઢ્યું અને છત્ર ન આપે તો દેશને લૂંટીને વેચાન કરવા ફરમાવ્યું. શા'મ હલિકે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે છત્ર અને ખીજી કીમતી બેટા સુલતાનને મોકલી આપી યુદ્ધ થતું અટકાવ્યું. સુલતાને આ બેટા અને દ્રવ્ય ગવૈયાઓને વહેંચી દીધું. ૨૬

ગિરનારની શરૂઆત ખુરુ' કારણ

ગિરનારના શા'મ હલિક સાથેની લડાઈએનું વર્ણન જોતાં એમ સમજાય છે કે શા'મ હલિક મહમૂદને ખંડણી આપીને એના તાબેદાર તરીકે રહેત તો કદાચ એનું રાજ્ય કાયમને માટે છૂટી લેવાનો મહમૂદ નિશ્ચય ન કરત પરંતુ આમાં એક નોંધપાત્ર અંતિહાસિક કારણ બન્યું તે જોઈએ ૨૭

સિધના ઊંચ ગામના મુસલમાન સંત અને ગૂજરાત સલ્તનતના સ્થાપક ને ગૂજરાતની બાદી માટે આશીર્વાદ આપનાર, અને અમદાવાદ પાસે વટવાના સંતપુરુષ કુતુબેઆલમ સાહેબના દાદા, સૈયદ જલાલ છુખારી મંબદ્રમ જ્ઞાનિવાના હુકમથી ઈસ્લામના પ્રચાર માટે સૈયદ સિકંદર માગરોગમાં આવીને રહ્યા હતા ૨૮ માગરોગમાં હિ. સ ૭૮૫ માં જુમા મસ્જિદ બંધાઈ હતી અને ઈસ્લામનો પ્રચાર થયો હતો ત્યાં વેપાર અર્થે પણ મુસલમાનોની વસ્તી હતી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં સૈયદ રુકનુદીન ઉર્ફે સૈયદ રાજૂ સૈયદ સિકંદરની ગાદીએ હતા. એમણે અમદાવાદના મુમ્સિદ સંત શાહઆલમ સાહેબ ઉપર માગરોગથી એક પત્ર લખ્યું. ■ એ પત્રમાં મહ ગિરનારનો હિંદુ રાજા મુસલમાનોને શાંતિથી રહેવા દેતો નથી અને ઇસ્લામનો પ્રચાર બધામાં આવી પડ્યો. ■ તે માટે અમદાવાદના સુલતાનની મદદ માંગી હતી શાહઆલમ સાહેબે એ

૨૬. એક તવારીખ આ પ્રમાણે લખે છે, 'ત્યારે ખીજી 'મગર લાવનારને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે અને ત્રીજી 'નાવનારોએને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે.
 ૨૭. અમદાવાદના આ જે ઐતિહાસિક પત્રો સૈયદ અબુ અફર નદવી સાહેબને ક્ષેત્રા હાવતમા મળેલા એના ફોટોગ્રાફ એમણે પુસ્તક 'ત્રૈમાસિકમા પુ પ અક ઉમા ઉપાખ્યા છે, અને એ માટે એક ઐતિહાસિક લેખ લખ્યો છે. મૂળ પત્રો અને તેના તરજુમા પણ આપ્યા છે પત્રો સૈયદ સલુ અને શાહઆલમ સાહેબના પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં છે એ જૂથ મહરમની વાત છે એ જમાનામાં મુસલમાન મહાપુરુષો કેવા પત્રો લખતા હતા તે બહુવાનું મને છે
 ૨૮. જનાબ નદવી સાહેબે આ આખી ઐતિહાસિક વિષય લખાણથી સ્વર્ણ છે. (જુઓ હમ્દુકા લેખ.')

પત્રનો ઉત્તર પણ વાળ્યો હતો. પત્રો ધર્મા જ વિશેષણથી ભરેલા છે અને એ સમયના મુસલમાન પત્રોનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનો સાર માત્ર અહીં જોઈએ.

સૈયદ ઠગુદીનના પત્રનો સાર૨૯

માંવરોજના સૈયદ રાજૂનો પત્ર

“હાજી સમયથી હું આપની ખિદમતમાં હાજર થઈને આપના પવિત્ર કદમો ચૂમું એવી ઇચ્છા મને હતી. બદકિસ્મતને કીધે દુનિયાના વહેવારો અને પાપકર્મમાં હું એવો ડુબેલો છું કે આપ નામદારના સ્થળની યાત્રા કરી હું ઉન્નત નથી થઈ શક્યો, મને તેથી દુઃખ થાય છે. આપ કૃપા કરી પરવાનગી આપો તો મેવામાં હાજર થાઉં. મારા દાદા સૈયદ સિકંદર મુહમ્મદને આપના પરદાદા હજરત મખદૂમ જહાનિયાએ સોરહમાં વસવાનો કુકમ આપ્યો હતો એ પછી મારા મહામ પિતા એમને પગલે ચાલીને લોકસેવા કરતા રહ્યા. પિતાના અવસાન પછી એ કાર્ય જરી રાખવા આ રંક સેવક તૈયાર થયો, પરંતુ મુશ્કેલીઓ એવા પ્રમાણમાં સામે આવીને ઊભી છે કે આગળ કદમ ભરવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. ખાસ કરીને ગઢ ગિરનારના રાજા અને વર્તમાન હાકેમો એટલા પ્રમાણમાં મુસલમાનોની વિરુદ્ધ છે કે હવે આ સ્થળે વસવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે આ વખત મદદનો છે. આથી કરીને આપ કૃપા કરમાવો કે ખુદા અમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરે અને ગદદ કરીને અમને આ ભુલકર્મમાંથી બચાવે”

હજરત શાહઆલમ સાહેબના ઉત્તરનો સાર૩૦

અમદાવાદના શાહઆલમનો ઉત્તર

“આપ જિનાબનો પત્ર મળ્યો. આપની તન્દુરસ્તીના સમાચારથી ખુશી ઊપજી આપે અમારી મુલાકાતનો ઇરાદો રાખ્યો તે મુબારક છે. આપ જરૂર જલદી પધારજો. આવવાથી મામલાનો તોડ જલદી આવશે.

૨૯. આ પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબનું એ સમયનું લોકપ્રિય નામ નિયાં મંજલા આપેલું છે. સિકંદરી સિવાય બીજા ઇતિહાસોમાં એ નામ મળતુ નથી અને જુદી જુદી રીતે સિકંદરીમાં પણ લખેલું છે -નામા ખરુ નામ મળે છે.

૩૦. આ પત્રમાં ઈશ્વર ઉપર મહા રાખવાનું અને મત્ર લખવાનું લખ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. જુના જમાનામાં રાજ્ય ઉપર લાગવત ધરાવતા સતપુરુષો પણ મહાને ઉત્તેજન આવી રીતે જ આપતા હતા અને હિંદુ સમાજમાં પણ આવી રીતે ખૂબ ચાલુ હતી.

મુસ્કેલીઓના નિકાલ માટે નેક ફીરોની રીત મુજબ ખુદા તરફની આપની મશગૂલીતા વધારી ઘો. વળા હર નિમાજ પછી દર વાર આ મંત્ર બંધાવો:—“અલ્લાહુમ્મા ખસીબીઓં એક અલાનાએતિક” (ઓ મારા પ્રભુ! તારી આજા ઉકાવતો રહીને અમે તારી મદદ માગીએ છીએ). હું આજે જ સુસંતાનના દીવાનને ગુણને અરજ કરીશ. મુલાકાતના વખત સુધીમાં પરિણામ જાહેર થઈ જશે જદ ગિરનારના હાલેમની જે ફરિયાદ આપે લખી છે તે બાબત આપ બેફિકર રહે. મઝહૂર હાલેમ દૂંઠા સમયમાં યોગ્ય શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે, દોસ્ત ખુશી થશે અને ફુરમનનાં મોં કાળાં થશે. અદરમને હાજર સમજીને એ વાતની આપ ખાત્રી રાખશો. આપ આપનાં બાળબચ્ચાં અને મંજલીસમાં હાજર હોય તે સવેને ખાસ કરીને મારી દુઆ બંધાવો, અને જનવહેવાર જારી રાખવો, કારણ કે કાબળપત્ર પશુ મુલાકાતની જરોબર છે. અંતમાં એટલું કહીશ કે ખુદા રહેમ કરે કુનિયાના સૌથી બહેતર આદમી મુહમ્મદ ઉપર, અને એમની તમામ ઘોંસાંદ ઉપર.”

આ પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ સૈવદ શેજૂની ફરિયાદ મહમુદના દરઆરમાં કરી. મહમુદ એ સંતના આશ્રયમાં જ ઊંઘ્યો હતો અને ગૂજરાતના સુપતાનોના દરઆરમાં શુખારી સૈવદોનું અને ખાસ કરીને શાહઆલમ સાહેબનું ખૂબ માન લેમજ ચલણ હતું એ પાછા જોઈ ગયા છીએ, એટલે ગિરનાર ઉપર ઉવટની ચડાઈ કરી જૂનામઠ હમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કરાવવામાં આ એક મોટું અને વિશ્વસનીય કારણ ગણી શકાય.

૨' મંડલિકની પડતીનાં કારણો

કોઈ પણ વંશની પડતીના કારણજીત થયેલા છેલ્લા રાગને માટે આપણામાં અનેક વાતો ચોજવાનો રિવાજ છે. એ વાતોમાં સમય જતાં ખૂબ અસિધયોકિત થઈને લોકહલ્લમાં એવું તો ગ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે કે એમાં ખતુ કેટલું અને ખોટું કેટલું એ સમજવું ખૂબ મુસ્કેલ બને છે હિંદુ ગૂંડશીતમાં છેલ્લા રાગ કર્ણદેવ વાધેલા માટે, પાવાગઢના છેલ્લા રાગ પંતાઈ રાવળ માટે અને જૂનામઠના છેલ્લા રાગ રા' મંડલિક માટે આપણામાં આવી વાતો ચોગઈ છે. એમ કહેવાય છે કે રા' મંડલિક મોજીલો અને ઉદ્ધત હતો અને સાધુચતોનું સન્માન કરતો નહોતો. ગૂજરાતના ચિરંજીવ સત કવિ નરસિંહ મહેતાનું એણે અપમાન ક્યું

હતું એમ કહેવાય છે.^{૩૧} સીઓનો પણ એ શોખીન હતો. એના એક વિશ્વ નામના વલ્લિક પ્રધાનની મનમોહના નામની એક ખૂબ સુંદર સ્ત્રી હતી.^{૩૨} રાજ્યએ એના સ્વરૂપના વર્ણન સાંભળ્યા ત્યારે પ્રધાનને રાજકાર્ય નિમિત્તે બહાર મોકલી પોતે એ સ્ત્રીની મુલાકાત કરવામાં સફળ થયો અને એના સગીતવનો ભગ કર્યો.^{૩૩} આ વાત જ્યારે એના પતિ પ્રધાનના જાણવામાં આવી ત્યારે એણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કરી રાજ્યને કહ્યું કે 'કિલ્લાના બંડારોમાં અનાજ ઘણું જૂનું થઈ ગયું છે એટલે કહો તો નવું લાવીએ.' રાજ્યએ હા પાડી ત્યારે એણે જૂનું અનાજ ખાલી કરાવી મહમૂદને છૂપી રીતે સદેશ મોકલ્યો કે આ વખતે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરશો તો કિલ્લો હાથમાં આવશે. મુવતાને ખુશી થઈને એ પ્રમાણે કહ્યું અને કિલ્લો જિતાયો.^{૩૪} તવારીખકાર સિકંદર લખે છે કે આ વાત એણે ગૂજરાતના બરૈસાપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળેલી છે. આ ઉપરથી આપણા લોકોને આવી વાતોનો ખાસ શોખ હોય એમ સમજવું છે. એ જ પ્રમાણે એક બીજી વાત પણ રા' મંડલિકને માટે લોકોમાં કહેવાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના એક ગામમાં નાગપાઈ નામે એક સુંદર ચારણ સ્ત્રી હતી. એના સ્વરૂપના વર્ણન સાંભળી રાજા શિકરને બહાને એ ગામ પાસે જઈ ચારણ સ્ત્રીને મેળવવામાં સફળ થયો, અને એના સૌંદર્યથી બાન બૂકીને એની આખરૂ લીધી^{૩૫} એનો એને શાપ લાગ્યો. તારીખે સોરઠમાં લખે છે કે સોરઠમાં ધણા મુસલમાનો આવીને વસ્યા હતા રાજ્યએ એવા વિધર્મી

૩૧. આ વાતમાં સત્ય કેટલું તે સમજવું નથી. નદવી સાહેબે ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ વાતની નોંધ લીધી છે.

૩૨. આ નામે સોરઠમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે, પણ સિકંદર પ્રધાનનું નામ તદ્દન લખે છે અને એની સ્ત્રી નામ મોહિની લખે છે.

૩૩. સિકંદરને મોહિનીને માટે આ પ્રમાણે કવિત લખ્યું છે. " (મોહિની) તારા સુખ જેવા ચહેરાથી અને સુગંધના ફૂલ જેવા શરીરથી ઠાલા માલુસોની અકલને ઠ રમાડે છે. આસપોના લોહીમાં પન્ન જોણી તારી આમજોએ તે ઉનાળાના રત્ન જેવી લાલ કરી છે." પૃ ૯૯.

૩૪. એજ, પૃ. ૧૦૦ સિકંદર આ લખાણ પછી "ખટુ ખોટું ઇશર નહોતું" એમ કહે છે. લગાઈનું અને હારનું ઇતિહાસને શોભે એવું વર્ણન તારીખે બહાદુર શાહીમાં આપેલું છે તે પણ સિકંદર વર્ણવે છે, પૃ. ૯૯.

૩૫. નદવી સાહેબનો લેખ. ચારણ સ્ત્રીનું નામ નાકી એવું લખ્યું છે. નામનું નામ મોને મોહ એવું લખ્યું છે. એમણે તારીખે સોરઠનો દસ્તખત ઉપરથી આ બધો હેવાલ લીધો છે.

વસવાટ કરનારાઓ પાસેથી એવી નાવધરી માંગવી સર કરી કે એમણે દાઢી મૂંડાવવી, ગાય ઝળ્ળે નહિ ઠરવી, અને મસ્જિદના મહેરાબમાં શિવલિંગ કેતરાવવું. ૪૬ એમ કહેવાય ■ કે સંવત્ ૨૧૪૭ જેવા ઝાલિયા આવા જુલમોથી કંટાળ્યા હતા. તારીખે સોરકંના આ કથનમાં કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા તે ઐતિહાસિક પત્રો ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એવી જાતની ખરી કે ખોટી કૃતિયાદો અમદાવાદ પહોંચી હતી અને એ કારણથી સુલતાને જૂનાગઢને હમૈશને માટે છૂટી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જૂનાગઢ છલ્લુ

ઈ. સ. ૧૪૬૬ માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીના અવસાનના સમાચાર આવ્યા, આ સાંજળી ગુજરાતના અમીરોએ સુલતાનને કહ્યું કે અહમદશાહના વખતથી માળવા છૂટી લેવાના પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી. હાલ એ દેસ છૂટી લેવાનો વખત છે. અમીરોની આ સલાહ સુલતાનને ગળે ઊતરી નહિ અને એક મુસલમાન સુલતાન ગુજરી ગયો હોય તેનો લાભ લઈ એનો દેસ છૂટી લેવો એ માણસાઈ નથી એવો ઉત્તર દીધો ૩૭ આ વખતે સોરક ઉપર ફરી ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી, બે હજાર ઘુડી ધરાઈ અને અરબી ધોડા, જેની

૩૬. તારીખે સોરક, દીવાન રજુઆત છૂટ. આ અથ દિહુનો લખેલો છે અને બહુ પ્રાચીન કહેવાય એનો નથી એમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકવાયકાને આધારે આ વાતો કબી હોય એમ લાગે છે. એના આરિઅ માટેની વાતો એની પડતી પછી, બધે બને છે એમ, એડી કઠાઈ હોય એમ લાગે છે. તથાસંપિમા ને વર્ણન ■ તે યાજીને જેવાથી મંડલિક મહમૂદ સાથે હમૈશાં રાજદ્વારી કુનેહથી વર્ત્યો છે. વળી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર ઉપરથી સમજાય છે કે, મહમૂદ દિહુ રાજાઓને ઘણે કરવાના બહાનાં જ શોધતો હતો. અર્થિયાના દુહા ગોઠિલે સુલતાનની હદમા ધાડ પાડેલી ત્યારે એને શિક્ષા કરવાનું સુલતાને મંડલિકને કલ્લુ અને મંડલિકે એનો ધરોખર અમલ કરેલો. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર રામંડલિકને શરો અને લડાવક કહે છે, પણ એ ડાહ્યો હતો અને ફમાલાન પણ હતો એમ લખે છે. એણે સમય પિછાનો હતો અને તે પ્રમાણે ડહાપણથી વર્તતો હતો, પરંતુ સુલતાન પ્રમાંધ અને ચડતીલો હતો એટલે એના બળ આગળ મંડલિક કાળ્યો નહિ લડાઈનું ઐતિહાસિક વર્ણન સિકંદરીએ તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લીધું છે તે ચોચ છે. ત્યારે વીજ વાતો એ જ અથમા લોકો પાસેથી સાલજેલી લખી છે એમ અચકર કલ્લુ કરે છે.

દરેકની કીમત બાર હજાર ટંકા હતી, પાંચ હજાર રત્નજડિત મૂકની તરવારો, એક હજાર સોનેરી મૂકની ખંજરો, અને સાતસો રત્નજડિત કમરબંધ ખાસ લશ્કરીઓમાં વહેંચ્યા. ૩૮ સોરઠમાં પ્રવેશ કરીને, એણે ચારે તરફનો મુલક લૂંટવા માંડ્યો અને દેશને વેરાન બનાવ્યો. રા'મંડલિકે આ બધું જોઈ, તાબે ચવાળી ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ સુલતાને ઉત્તર પાડ્યો: કે, આ વખતે સોરઠ દેશમાં ઇસ્લામનો ખુબ ફરકાવી દેશને તાબે કરવો છે, ૩૯ આ ઉત્તર સાંભળીને મંડલિકે કિલ્લા મજબૂત બનાવ્યા, અને સુલતાને જૂનાગઢ પાસે આવીને પડાવ નાખ્યો. ચાર દિવસ સુધી કિલ્લામાંથી રજૂપૂતો નીચે બિતરો આવીને મુસલમાન લશ્કર ઉપર વૃદ્ધી પડતા અને લડાઈ કરી પાછા કિલ્લામાં જતા. ચોથે દિવસે સુલતાને ઘેરા મજબૂત બનાવ્યો, પરંતુ મુસલમાનોની ખુવારી બાર ચલી હતી. એક લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ બીર બાલમખાન ફાફી માર્યો ગયો. આ વખતે, ઘેરા કિલ્લાની એટલો તો નજીક હતો કે એના ઉપરથી પરચરો ફેંકતા તે સુલતાનની ઓવણીમાં પડતા હતા. ૪૦ મંડલિકે ફરી સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું, પણ સુલતાને કિલ્લો છુટા સિવાય કાંઈ સાંભળવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. સિકંદરી લખે છે કે મંડલિકના લશ્કરે લડાઈ બંધ કરવાની ચરતે કિલ્લો સોંપી દેવા કહેવડાવ્યું તે સુલતાને કબૂલ કર્યું, પરંતુ રજૂપૂતો નીચેના કિલ્લામાંથી નીકળીને ગિરનારના ઉપરના વધારે મજબૂત કિલ્લામાં જઈને બસાયા. આ ખબર મળતાં સુલતાને રજૂપૂતો ઉપર હુમલો કરવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ એમાં મુસલમાનોની, ધણી ખુવારી ચઈ. ૪૧ ઢિંઢુ, લશ્કર, ઉપરના કિલ્લામાંથી નીકળી રોજ લડાઈ કરી જવું. છેવટે ખોરાકનો ત ગીથી ખરી મુશ્કેલી, જીબી ક્ષુધા અને રા'મંડલિકે તાબે, ચઈને સુલતાન જે કહે તે પ્રમાણે કરવાનું વચન આપી દયા માટે વિનંતિ કરી. ૪૨ મહમૂદે

૩૮. સિકંદરી. પૃ. ૯૪-૯૫. તખ્તઘત પૃ. ૨૫૩. હયાયારોના પર્લુનમાં બને આધારોમાં જરા જરા ફેર છે. યોદ્ધાની સખ્યા બે હજારને બદલે બેહજાર પાંચ છે. તખ્તઘત કહે છે કે પાંચ કરોડ સોનાના સિકા લશ્કરીઓમાં એક જ દિવસ અને રાતમાં ચઈને વહેચવામાં આવ્યા

૩૯. તખ્તઘતે આજબરી. પૃ. ૨૫૩.

૪૦. એજ. પૃ. ૨૫૪. સિકંદરી, પૃ. ૯૮.

૪૧. તખ્તઘતે આજબરી. પૃ. ૨૫૪.

૪૨. એજ. પૃ. ૨૫૪-૨૫૫. સિકંદરી અને તખ્તઘત બંને લખે છે કે રા'એ મુસલમાન ચવાળીના પાડી ત્યારે કષ્ટ કે બનાવા ચાક સમુદ્ધીનના કાપથી એનું

રા'ને મુસલમાન થવાનું કહ્યું અને એ પણ છેવટે કબૂલ કર્યું. એથી પુત્રી થઈને સુલતાને રા'મંડલિકને "ખાનજહાન"નો ઇતકાબ આપ્યો. રા' ન્યારે મહમૂદની સાથે અમદાવાદ ગયો ત્યારે એને ન્યારે ન્યારે પોતાની અસલ સ્થિતિ અને ગિરનાર યાદ આવતો ત્યારે પોતે ખૂબ રીતો હતો. ૪૩ રા' મંડલિકનું મરણ અમદાવાદમાં થયું અને આજે એની કબર અમદાવાદમાં ખાલેકચોક પાસે કોઈ જાળમાં એક સામાન્ય દુકાનમાં છે. ૪૪ જૂનાગઢના સ્વતંત્ર રાજાઓનો આ રીતે અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૪ થી તારીખે કિલ્લો શરણે આવ્યો.

જૂનાગઢનું નામ મુસ્તફાખાંદ

જૂનાગઢ જીતીને સુલતાને ત્યાં નવું શહેર વસાવ્યું અને એનું નામ મુસ્તફાખાંદ પાડ્યું, અને અમીરાએ પણ મકાનો બંધાવ્યા તેથી મુસ્તફાખાંદ અમદાવાદની નકલ જેવું થઈ ગયું. ૪૫ ગોટા કાજીઓ અને સૈયદોને પણ વસાવ્યા. સુલતાને પોતે પણ જૂનાગઢમાં રહેવાનું પસંદ કરી ત્યાં ટંકશાળ કરી મુસ્તફાખાંદના નામના સિક્કા પણ પડાવ્યા. ૪૬ ત્યાં રહી એણે સોરઠ દેશની નવી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આસપાસના દિંદુ રાજાઓએ આવીને સુલતાનની તાબેદારી સ્વીકારી તથા તકાદા વગર ખંડણી આપવી શરૂ કરી અને જૂનાગઢમાં ગૂંજરાતના આદાશદનો સંગ્રહ મેલ રહેવા લાગ્યો. આમ મુસ્તફાખાંદ નામ પાડ્યા છતાં જેમ આસાવલનું કહ્યુંવતી નામ જુલાઈ ગયું, આંખાનેશું મુહમ્મદાવાદ જુલાઈ, તેમ જૂનાગઢનું નામ નવું જુલાઈ લોકહૃદયમાં વસેલું જૂનાગઢ નામ જ ચાલુ રહ્યું.

સોરઠનો સુસલમાન શાહુદાર

સોરઠના વહીવટ માટે અમદાવાદથી જેની નિમણૂક થતી તેને શાહુદાર હેવામાં આવતા હતા. સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર ખલીલખાન જે પાછળથી

૧ ઇસ્લામ તરફ આકર્ષાઈ હલ, સિકંદરી એમને જુખારી કહે છે અને તળાઈતે ત્ર દરવીશ કહે છે. સિકંદરી આજળ એમ પણ લખે છે કે રા'ને અમદાવાદ લઈ યા અને ત્યાં સાહજ્યાલમ સાહેબનાં વચનોથી એ સુસલમાન ગયો (સિકંદરી. ૧૦૦).

૪૩. સિકંદરી. પ. ૬૯.
 ૪૪. સિકંદરી ખાલેકચોકની કાજીપુરા ન્યાના રસ્તામાં લખે છે. હાઈ આંખાનેશું જે રસ્તા નજીક જ છે.
 ૪૫. તળાઈતે અકબરી. પૃ. ૨૫૫
 ૪૬. પ્રો. કોમિસેનિચેટનો ગૂંજરાતનો ઇતિહાસ. પ. ૧૧૭.

મુજરૂંદર ખીજ તરીકે ગાદીએ આવ્યો તે પણ જૂનાગઢના હાકેમ તરીકે નિભાયો હતો અને એણે વસાવેલું ખઠીલપુર આજે પણ જૂનાગઢના પરા તરીકે રહેલું છે. ૪૭ મહમૂદના જ સમયમાં ગુજરાતનો ખીરે બંદર-નોકા-સેનાધિપતિ મલીક અયાઝ સુવતાની મોરડનો હાકેમ થયો ત્યારે કિરંગીઓનું તોફાન સમુદમાં વધતું જતું હતું એ કારણથી મલીક અયાઝે દીવ બંદરમાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું હતું અને પોતાના તરફથી એક તાતારખાન ઘેરી નામના અમીરને નાણા તરીકે જૂનાગઢમાં નીમ્યો હતો. આ તાતારખાન ઘેરી અને એનો પુત્ર અમીરખાન ઘેરી પાછળથી ગુજરાત સલ્તનતની નબળાઈના વખતમાં અમદાવાદના સુલતાનોની નામની સત્તા ગાન્ય રાખીને અરધા સ્વતંત્ર જેવા ચર્ષ ગયા હતા. ૪૮

મંડલિકના વંશનો રાયબહાદ

આમ મુસલમાન અધિકારી જૂનાગઢમાં રહેવા છતાં કેટલોક અગત્યનો વહીવટ રા' મંડલિકના પુત્ર મુપતના હાથમાં રહ્યો હતો. સુવતાન મહમૂદે એને બગસરા ચોવીસીની જગીર આપી હતી, અને એના વંશજોને ખીજ સુકાસમાં રજપૂતોથી વિન્ન ઝોળખવા માટે "રાયબહા"નો ઈસ્લામ પણ આપ્યો હતો. એ વંશના રજપૂતો આજે પણ બગસરા અને કેશોઈમાં રાયબહા કહેવાય છે સોરઠના મુખ્ય રાજાની વંશના હોવાને કારણે સોરઠની મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ પણ એમને જ સોંપાયુ હતું અને મુસલમાન ચાણદાર માત્ર કિસ્તાના લાકરને ઉપરી અને ખાદયાઈનો પ્રતિનિધિ જ ગણાતો ૪૯ સુલતાન મહમૂદે આ રીતે વહીવટી સત્તા

૪૭. કાઠિયાવાડ સર્વસમ્રાજ્ય - કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનો ગૂજરાતી સાર.

૪૮. એન પ્રો કોમિસેરિયેટ ડા. ગેઝે માધી આ હકીમતો લીધી જ અને કા ગેઝે. કહે જ કે સલ્તનતના સમયના બક્ષિસનામાના દસ્તાવેજ મોમલાઈ બેટલા મળતા નથી એનું કારણ રાયબહાની સત્તા હતી એ હોય છે એને રાયબહા મહેસૂલ ઉપરાવવામાં સ્વતંત્ર જેવા હતા અને ધણીવાર સુલતાનને ઈન્જાની પેઠે કારાવેલી રકમ ભરતા એમ કાઠિયાવાડ સર્વસમ્રાજ્ય લખે છે.

૪૯ પ્રો કોમિ નો ઇતિહાસ પૃ ૧૭૦ કા ગેઝે ને આધારે. તા'મંડલિક મુસલમાન થયો તે કારણથી એના પુત્રને જગીર આપી હતી કે રાજદારી કારણથી એ નહીં ચર્ષ નથી પરંતુ મુસલમાનો જમીનમહેસૂલની આતરબ્યવસ્થા કરી શકે એ ચક્ર જ નહોતો, એટલે મહમૂદે હકાપણ વાપરીને એ સત્તા જૂના ટિંકુ રાજના વંશમાં રાખી હોવી જોઈએ કોઈને એ જાબતમાં વધી પડે તો મુસલમાન ચાણદાર સુધી વાત જતી.

રા' મંડલિકના વારસોના જ હાથમાં રાખી હતી એ કહાવણ અને દરદેશી-
ત્વ કાર્ય હતું.

જૂનાગઢ અને ગિરનારના બે જુદા કિલ્લા

જૂનાગઢની આ લડાઈના વર્ષન ઉપરથી એટલું તો સમજાશે કે જૂનાગઢને બે કિલ્લા હતા: એક જૂનાગઢનો ઉપરકોટ અને બીજો ગિરનારનો ઉપરકોટ નીચેના ઉપરકોટની આસપાસ ચહેરને ફરતો ક્રોટ બાંધીને મહમૂદ એનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યું. રજપૂત શહેર એ જ જગ્યાએ હતું કે બીજી જગ્યાએ એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉપરકોટનો વિસ્તાર એટલું રજપૂત સમયમાં પણ એમાં લશ્કરનું મથક અને કિલ્લો હતો અને રાજના મહેલો હશે એમ જ જણાય છે તે સાથે ગિરનારના ઉપરકોટમાં આજે જૈન મંદિરો છે ત્યાં કિલ્લો ગણી શકાય પરંતુ રા મંડલિકના વખતમાં આજે જાણ છે તે મંદિરો હતા, એટલે લશ્કરી કિલ્લો ઉપરના ભાગમાં કઈ જગ્યાએ હતો તે આજે જાણવું મુશ્કેલ છે. જૈન મંદિરોના બાગને પશુ કોટથી સુરક્ષિત કરીને ત્યાંથી લડવામાં આવે તો એ ભાગ નીચે રહેલો દુશ્મનો માટે છતવો મુશ્કેલ ગણી શકાય એવો છે અને એક જિલા વિશાળ ખડક ઉપર એ ભાગ આવેતો હોવાથી દુશ્મન બાંધી શેરો ધાંસીને અંદરના રક્ષકોને શકવે તો જ છતી શકે એવી એની કુદરતી રચના છે. પરંતુ એનો વિસ્તાર બહુ તો બે હજાર માણસોથી વધારે લશ્કરીઓને સમાવી ન શકે એટલો જ છે, એટલે લશ્કર સિવાય સામાન્ય વસ્તી એમાં સમાઈ શકે એ શક્ય બાબતું નથી.^{૫૦}

ગિરનારનાં ઉપરકોટનાં જૈન મંદિરો

ગિરનાર ઉપરના આ ઉપરકોટમાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો છે. જૈનોના તીર્થંકર શ્રી નેમીનાથ કાગવાન અહીં મોક્ષે ગયા હતા એટલે ગિરનાર જૈનોનું પવિત્ર માતાનું ધામ છે એમાં બીજાં કેટલાંક મંદિરો છે પણ શ્રી નેમીનાથ કાગવાનનું મંદિર મુખ્ય છે. અહીં ઘણાંખરાં મંદિરો

૫૦. તવારીખોના વર્ષન ઉપરથી ગિરનારના ઉપરકોટના વિસ્તારમાં મંદિરો ઉપરાંત કિલ્લો હોવા એટલે એ કે જુદા કિલ્લાના બિહનો જણાતા નથી ઉપર બે હજારથી વધારે માણસો માથ એવું દેખાતું નથી, એટલે લશ્કરી ઉપરોળ માટે ખાસ સજોગોમાં જ એ વપરાતો હોય એવું સ્પષ્ટ બરોબર થાય તો કોઈ શય એને છતી ન શકે એવું છે. મહમૂદની જૂનાગઢની ચડાઈ વખતે તોય વપરાઈ નથી એટલે આ ઘડાઈ વધારે મુશ્કેલ હતી.

વિક્રમનો બારમી સદીની આસપાસ બંધાર્યા છે મદિરા તે ઘણા પ્રાચીન હતી, પરંતુ હાલના સ્વરૂપમાં એમના જીર્ણોદ્ધાર બારમી તેરમી સદીમાં થયા હોય એમ ઉદ્દેશ્યો ઉપરથી જણાય છે એ બધા ઇતિહાસ બહુ લખ્યા હોવાથી અહીં એમાં જોતરવાની જરૂર નથી મહારાજા કુમારપાલે તથા વસ્તુપાલ તેજપાલે બંધાવેલા મદિરા પથ્થર છે અને એક તે સપ્રતિ રાજ્યે બંધાવેલું મદિર કહેવાય છે અને બીજા પથ્થર જૈન મદિરા છે આ મદિરાના સમૂદયી ઉત્તરે જતાં હાથોપજવાનું ઝરણુ આવે છે તે ઉપર ગૌમુખી પછી શ્રી અબ્બાજી માતાનું જિંસુ શિખર અને મદિર આવે છે અબ્બાજી માતાનું મદિર પથ્થર પ્રાચીન છે અને એ દેવી શ્રી નેમીનાથ ભગવાનની શાસન-અધિષ્ઠાપિકા દેરી છે ૫૧ શ્રી અબ્બાજીના મદિરમાંથી નીચેના જૈનમદિરાનો અને આખા ગિરનારનાં જંગલ અને તળેડોનો દેખાવ ખૂબ જ રમીણુય લાગે છે અબ્બાજી માતાની દૂકથી આગળ ગૌરખનાથ અને હતાત્રેય અને કાલિકાનાં શિખરો તરફ જવાય છે સુસહમાન સમયમાં આ મદિરાની શી દશા હશે તેના સ્વપ્ન ઉદ્દેશ્યો મળતા નથી, પરંતુ જૈનો જેવી રાજ્યમાં લાગવમ ધરાવતી કામે ૫૨ મદિરાનો ખસ બહુ નહિ થવા દીધા હોય એમ સમજાય છે, જો કે એ સમયમાં નવાં મદિરા નહિ થવા હોય એટલું તે સ્વપ્ન છે સં. ૧૯૩૨ માં સપ્રતિ રાજ્યના મદિરમાંથી એક સુંદર કર્વાવાળી પરિકર નીકળ્યું છે અને તેના ઉપર વિ સ ૧૫૨૪ માં ઉદયવલ્લભ સુરિના ઉપદેશથી શ્રી સદે વિમલનાથ દેવ પરિકર સહિત બનાવ્યા અને યાનસાગરસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ પથ્થર છે આ વર્ષ જોતાં ઈ સ. ૧૪૬૭ આવે છે, એટલે બહુ મૂલ્યવાન ચર્ચ કરી ત્યારે આ પ્રતિષ્ઠા ઉદ્દેશી ચર્ચ હશે એવું સમજાય છે ૫૩ એ ૧૬મી સદીનાં સમયના ઉદ્દેશ્યો મળતા નથી એ જ મદિરમાંથી વિ સ ૧૨૧૫ અને ૧૪૬૧ ના લેખો પથ્થર મળ્યા છે

૫૧. ભગવાન નેમીનાથનો શ્રીકૃષ્ણ અને માદવો સાથેના સુબધ વગેરે જૈન કથાઓ છે શ્રી અબ્બાજી ગિરનાર ઉપર પ્રાચીન ધાબ છે એ વર્ણન માટે જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ગિરનાર રાજ્ય જુઓ

૫૨ સિદ્ધ લાલજી મદિરા કરતા જૈન મદિરાનો નાસ પ્રમાણમાં આઠા થયા છે અને એના જીર્ણોદ્ધારની પરવાનગીઓ પથ્થર ત્વરાથી મળી છે તેમ જ મારલ લાલ વન છે એ વાત આજળ જોઈશું

૫૩ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ગિરનાર રાજ્ય

સુહાદિઅખાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક

આ વખતે અમારે સુલતાન લાંબો વખત મુસ્તફિયાદ-જૂનાગઢમાં રહ્યો ત્યારે અમદાવાદની આસપાસ અવ્યવસ્થાને લીધે ચોરલૂંટારાઓનો ભય ખૂબ વધી પડ્યો અને ગૂજરાતમાં લોકોને જવા આવવાના માર્ગો સહી સલામત રહ્યા નહિ. આ સમાચાર મળવાથી ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૧માં સરકારી સરંજામની વખારોના ઉપરી જલાલુદ્દીનને સુલતાને 'સુહાદિઅખાનનો ઇલકાબ આપીને અમદાવાદનો કોટવાલ નીમ્યો. આ અમીરે અમદાવાદમાં એવો તો સારો બદોબસ્ત કર્યો કે થોડા વખતમાં ચોર લૂંટારાઓનું નામ પણ રહ્યું નહિ અને લોકો મુખથી નિદ્રા મેતા એવો શાંત સમય આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એણે ટૂંકા સમયમાં પાંચસો ચોર લૂંટારાઓ પકડીને ફાંસીએ લટકાવ્યા. એની આવી કામગીરી જોઈ સુલતાને એને ઈસ્તીફાએ મમાલિકતની જગ્યા આપી અને પાછળથી એને વજીરપદ પણ આપ્યું. આ જગીરનું વર્ણન આગળ કરીશું. બવરથા જળવવા માટે એના તખ્લામાં હોશિયાર સવારોના ૧૭૦૦ થોડા હતા, એને 'બરગીર ખાસ' કહેતા હતા આ અમીર તારીખે બહાદુરશાહીના કતિબો ઠાકો થતો હતો. અમદાવાદમાં એણે બંધાવેલી મુંદર મસ્જિદ આજે અખંડ ઊભી છે તેનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું. ૫૪

કચ્છ અને સિંધ ઉપર ચઢાઈ

ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં કચ્છના સોઠા અને સુમરાએએ મુસલમાનોને હેરાન કરવાના અમાચાર મળવાથી સુલતાન જૂનાગઢથી નીકળી ઉતાવળી રૂએ કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચ્યો. કચ્છીઓ ચોવીસ હજાર હતા અને સુલતાનનું સરકાર ખૂબ નાનું હતું. છતાં કચ્છીઓને હરાવી તાબે કરી એમના નેતાઓને મુસલમાન ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે જૂનાગઢ મોકલવામાં આવ્યા. એ પછી સિંધનો જામ નિઝામુદ્દીન જે સુલતાન મહમૂદનો માતામહ થતો હતો, તેની સામે સિંધી બહુઓએ બળવો કર્યો હતો અને કચ્છ તથા ગૂજરાતની સરહદને પણ ભય પેદા થયો હતો, તેથી

૫૪. મિરાતે સિકદરી ગ. ભા. ૫. ૨૦૩ તખકાતે અખગરી ૫. ૨૫૫-૫૬. તખકાતમાં ઉપર મુજબ ઇલકાબ લખ્યો છે, અમારે સિકદરી મસલકે મમાલિક લખે છે. સુહાદિઅખાનના તખલા અને બીજા સત્તાનું વર્ણન સિકદરી કરતા તખકાતમાં વિગતથી આપ્યું છે. એના પુત્ર મલીક ખીદરની સત્તા એ વખતમાં બાપથી પણ વધી ગઈ હતી એમ તખકાત અને ફિરિસ્તા બન્ને લખે છે; સિકદરી એ ઉલ્લેખ કરતી નથી.

સુવતાને સારું લશ્કર લઈને સિંધ ઉપર ઝડપી સવારી કરી. રણમાં ઘાઈને જવાનું હતું એટલે સરંગમ તેમજ દરેક ધોડેસવાર સાથે એક ખાસી ધોડા પણ લીધા હતા. બળવાખોરો સારા તીરંદાજ હતા, અને એમની સંખ્યા પણ મોટી હતી, પરંતુ સુવતાનના કેળવાયેલા લશ્કરે તેમને હરાવ્યા, અને આ સમાચાર જાણ્યા પછી સિંધના જામે સુવતાનનો આહાર માન્યો. ૫૫ સિંધ અને કચ્છ ઉપરની આ ચડાઈની વિગત તવારીખ-કારોએ એટલી ઓછી અને એટલી વિરોધવાળી લખેલી છે કે એ માટે થંકા ઉત્પન્ન થાય એવું છે. જૂનાગઢથી કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચવું શક્ય નથી અને રણમાં થઈ ઝડપી દૂર કરવી પણ શક્ય નથી; પરંતુ કચ્છી અને સિંધી બળવાખોરો કરતાં સુવતાન પાસે વધારે કેળવાયેલું લશ્કર હતું અને આ બળવા સામાન્ય હોય એટલું ખરું એમ લાગે છે. આમાં તવારીખકારોની અતિચોક્કિત પણ કંઈક અંશે હશે. ૫૬

દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ

ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં મોરકની લડાઈઓમાં મોટા બનાવ કહી શકાય એવો એક લશ્કરી વિજય સુવતાનને મળ્યો. મહમૂદ જૂનાગઢમાં હતો ત્યાં એક મોંઘાના મુદ્દમદ સમરકંદી નામે મુસલમાન ધાર્મિક પુસ્તકખાંડા અને ખૂબ શોઈને સુવતાન પાસે પોતાની દુઃખની હકીકત કહી. મોંઘાના દક્ષિણથી વદાણને રસ્તે દોરમજ થઈ સમરકંદ જતા હતા ત્યાં દ્વારકા પાસે જગત એટલા લોકોએ એમને ભૂંટી લીધા અને એમના કુટુંબને કેદ કરી બે નાના છોકરા સાથે એમને રખડતા મૂક્યા. બે છોકરાઓને વારા ફરતી ખજા ઉપર જીંચકી લાંબો પંચ કાપી મોંઘાના જૂનાગઢ આવ્યા અને સુવતાનને અરજ કરી કે પોતાને આ દુઃખમાં મદદ કરે. મહમૂદે આ સાંભળીને મોંઘાનાને સુખ સમવડ કરી આપીને દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી. ૫૮ એમ કહેવાય છે કે મહમૂદના પહેલાં કેઈ મુસલમાન બાદશાહે દ્વારકા ઉપર કદી ચડાઈ કરી નહોતી. ૫૯

૫૫. તખ્તગાતે અકબરી પૃ. ૨૫૭-૨૫૮. તખ્તગાત કચ્છ અને સિંધ બંને ઉપરની સવારીનું વર્ણન કરે છે અને સિંધ ઉપર માત્ર સિંધનું નામ લખે છે. બંનેમાં હકીકત એટલી અધૂરું છે કે આ ચડાઈઓનું કાંઈ મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી.

૫૬. તખ્તગાતે. અકબરીનો. તખ્તગાતો. ૩૭૫૭. ૫૭૫. તખ્તગાતો. આ. વર્ણન. માટે યાદ દર્શાવે છે.

૫૭. કેમિજ દિસ્ત્રી મોંઘાનાને વિદ્વાન કવિ અને વેપારી કહે છે.

૫૮. સિંધ દર્શી પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. તખ્તગાતે અકબરી પૃ. ૨૫૬-૬૦.

૫૯. સિંધ દર્શી પૃ. ૧૦૮. સિંધ દર્શી આ કારણથી સુવતાનને ગાઠી કહે છે.

દ્વારકા અને ખેટની લકાઈ

આ વખતે ઝોખામંડળનો રાજા બીમ નામે હતો, અને વાધેરો પ્રસિદ્ધ ચાચિયા ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળથી છેક અદારમી સદીના અંત સુધી જગત અને દ્વારકાના ચાચિયાનું જોર ખૂબ હતું અને એ રસ્તે ચર્ધને જતું વદાણુ સલામત રહેતું નહિ. સુલતાન મહમૂદે દ્વારકા ઉપર ચકાઈ કરવાનો ઇરાદો કેટલાક વખતથી રાખેલો, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં રસ્તાની મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં ચકાઈ મુલતવી રાખતો હતો. આ ઓલાનાની અરજથી એ કાવું જલદી પતાવવા હવે સુલતાન તૈયાર થયો અને. ઈ. સ. ૧૪૭૩ ના મે માસની ૧૪ મી તારીખે (૧૬ મી જુલાઈ) જૂનામઢયો કૂચ કરી. સુલતાનના અમીરો ઝોની દર વર્ષે આવી એકાદ લશ્કરી હિંજાલ કરવાની ટેવને લીધે કંટાળી ગયા હતા, પણ એમનું કાઈ આશુ નહિ. ૬૦ આખરે રસ્તાની ખૂબ મુશ્કેલીઓ સહન કરીને સુલતાન દ્વારકા પહોંચ્યો. અને એ સમાચાર સંભળતાં જ રાજા બીમ અને ઝોના લશ્કરીઓ સંજોદ્ધાર ખેટના સુરક્ષિત કિલ્લામાં લરાઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે દેશના એ વિભાગમાં સાપ ખૂબ થતા હતા અને ખીળનું જંગલી જનાવરોનો ત્રાસ પણ ખૂબ હતો. કહે છે કે એક પહોરમાં સુલતાનના પોતાના તણુમાં સાતસો સાપ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને ખીળનું જંગલી જનાવરો પણ મર્યા મર્યા હતા. ૬૧ સુલતાને ખેટની સામે આવેલા આરંભકા ફર ગમ પાસે પોતાની છાવણી નાંખી હતી અને ત્યાં ઝોને ચાર મહિના રહેવું પડ્યું હતું. ખેટના આ ઘેરા દરમ્યાન મહમૂદે દ્વારકાના સુપ્રસિદ્ધ રણુએડરાયના મંદિરનો અને ખીળનું હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો. ૬૨

ખેટની છત અને દ્વારકાના રાજાનું નાશી જવું

હવે સંજોદ્ધાર ખેટને છતવા માટે સારા નૌકાસૈન્યની જરૂર હતી અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય ચાણુ સૌરાષ્ટ્રમાં દીવ બંદરમાં જ હતું. સુલતાને મોટી સખ્યામાં વદાણો તૈયાર કરાવી સિપાઈઓથી તેમને

૬૦. સિંકદરી ગ્ર. ભા. ૫. ૧૦૬. તળકાતે અક્ષરો ૫. ૨૬૦-૨૧.
 ૬૧. સિંકદરી ૫. ૧૦૬-૧૦૭ તળકાત ૫. ૨૬૧. સિંકદરી માત્ર સાપ માટે વખે છે, જ્યારે તળકાત સાપ ઉપરાંત વાઘ વડુ ને સિંક પણ લખે છે.
 ૬૨. આ નામ દરેક વવારોખમાં લુટી લુટી એડણીથી લખેલું છે; કાઠિયાવાડ સુવંસમઢયા "અરામડા" નામ છે જ્યારે પ્રચલિત ઉપર મુજબ છે.
 ૬૩. સિંકદરી ૫. ૧૦૮.

સળગ કરી સંજોદાર બેટને ઘેરો ધાલ્યો. તવારીખકાર રહે છે કે હિંદુઓ પણ કિસ્લામાંથી તેમજ બહાર આવીને વહાણમાં બેસીને પણ ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યા, પરંતુ છેવટે હાર્યા. ૬૪ હાથોહાથની લડાઈ પણ યઈ. મહમૂદે બેટનો વિગ્ન કરી ત્યાંથી મોતી વગેરેની મોટી લૂંટ મેળવી અને ત્યાંના મંદિરોનો ધ્વંસ કરીને રાજ બીમને પકડીને કેદ કર્યો, અને મૌલાનાના કેદ કરેલા કુટુંબને પણ હોડાબધું, તથા ખીજ બધા મુસલમાન કેદીઓને છોડાવી હિંદુઓને કેદ કર્યા. ઓખામંડળ અને દારકાના વહીવટ માટે મલીક તુખાનને ફરહત ઉસ્મુલકનો ઇલકાબ આપીને ત્યાંનો યાજ્ઞદાર નીમ્યો અને મહમૂદ ઈ. સ. ૧૪૭૭ ના ઓક્ટોબરની ૬ થી તારીખે જૂનાગઢ પાછો આવ્યો. ૬૫ દારકાના કેદી રાજ બીમને મૌલાના સમરકંદીની પાસે મોકલ્યો, પરંતુ મૌલાનાએ સુલતાનનો આભાર માનીને બીમને પાછો મોકલી આપ્યો. તે પણ મહમૂદે બેટીઓ સાથે રાજ બીમને અમદાવાદ મુહાફિઝખાન પાસે મોકલ્યો અને હુકમ પાડ્યો કે એના અંગના કકડા કરી અમદાવાદને દરેક દરવાજે એક એક કકડો લટકાવવો. મુહાફિઝખાને રાજને અમદાવાદની આસપાસ ઢસડીને કૂર રીતે બાદશાહના હુકમનો અમલ કર્યો. આ હકીકત બધી તવારીખો આપે છે અને તેને આધારે ધણાખરા ઇતિહાસકર્તાઓમાં પણ આ વાત લખેલી છે, ૬૬ પરંતુ ઓખામંડળના ઇતિહાસમાં આનાથી જિલદી વાત લખેલી છે : દારકાના રાજ સાગણીએ પોતાનું રાજ્ય હેક ખંબાળિયા સુધી વધાર્યું હતું, સૌરઠના આખા પશ્ચિમ કાંડા ઉપર એ ચાંચિવાવૃત્તિ કરતો હતો અને મુલકમાં ધારો પણ પાડતો હતો, અને મક્કા હજ કરતાં વહાણો પણ લૂંટ્યાં હતાં, એવામાં આ મૌલાના સમરકંદી ક્તેહમારી નામે વહાણમાં ઈશાનના અખાત તરફ (હોરમઝ) જતો હતો તેને પણ લૂંટ્યો અને એ તથા દાસ્તીઓને આરબકામાં ગુલામ તરીકે રાખી મૌલાના અને છોકરાઓને છૂટા મૂક્યા.

રાજ્ય છવતો રહ્યો અને દારકા ચાલું છતી ભીધું

આ બનાવ પછી સુલતાન મહમૂદ બેમડો દારકા ઉપર ચડ્યો અને બેટ તથા દારકા છતીને પોતાનો દાકેમ ત્યાં મૂક્યો તે ઉપર બેઈ ગયા, પરંતુ

૬૪. એન. પુ. ૧૦૮. તળકાવ પૃ. ૨૬૧.

૬૫. જ.ને તવારીખો. પુ. એન મુજબ.

૬૬. સિકંદરી પુ. ૧૦૮. તળકાવ પૃ. ૨૬૧-૬૨. તળકાવ લખે છે કે રાજ

બીમ વહાણમાં નાહો, પણ સુલતાનનાં વહાણોએ એને પકડ્યો ને પાછળથી જૂનાગઢમાં બાધીને લાવ્યા.

મુસલમાન સત્તા લાંબો સમય ટકી નહિ અને બીમણ મોટી ફેાળ લઈ ચડી આબ્યો અને દારકા પોતાને હાથ કરી લીધું. પરંતુ બીમણના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં હમીરજીના વંશના માથુક અને બીમણ વચ્ચે જઈડો થયો અને માથુકે તથા વાધેરાએ મળી દારકા જીતી લીધું. બીમણએ છેવટે સલાહ કરી વાધેરાની સત્તાને સ્વીકાર કરી બનેએ એકત્ર થઈ દારકા ઉપર કોઈપણ પરદેસી હુમલો કરે તો ગંપથી તેનો સામનો કરવો એવું નક્કી કર્યું. દારકામાં આ વાધેરાની સત્તા લાંબો વખત ચાલી હોય એમ જણાય છે ૬૭ અને સુલતાન મહમૂદના મરણ પછી સોરઠના પશ્ચિમ તરફના આ છેડા સુધી મુસલમાનોની સત્તા જામી હોય એમ જણાતું નથી. આ હકીકત સાચી હોય તો તવારીખોએ કયેધુ બીમણના કકડા કરીને લટકાવવાનું બધું જોઈું હરે છે. ગૂજરાત સસ્તનતાના અંત સુધી દારકામાં દિંડુસત્તા રહી હોય એમ જણાય છે

દારકા આપણું પહેલું પાટનગર

હવે દારકા અને એના અવગેથોનું ટૂંકું વર્ણન કરીએ. પરંતુ એ કરતાં પહેલાં અગત્યનો પ્રશ્ન દારકાના સ્થળનિર્ણયનો છે. દારકા એ આપણા જમિવિભાગનું પ્રાગૈતિહાસિક મગવનું પાટનગર છે અને મહાગૂજરાતના પાટનગરોની પકિતમાં એ સર્વથી પહેલું છે આજે સામાન્યમાં સામાન્ય ભારતવાસી દારકાપુરીને લીધે આપણા પ્રાંતને જાણએ છે, અને એનું સ્થાન ભરતખ ડની સર્વથી પવિત્ર ગણાની સાત નમરીઓમાં છે. કૃષિરના પૂર્ણાવતાર તરીકે ગણાતી આપણા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની, ધર્મમાં પરિવર્તન લાવનારી એક સર્વથી મહાન વ્યકિત એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દેવકીપુત્ર. એમની આગેવાની નીચે મથુરાથી નાસી આવેલા વાદવોએ આનર્ત દેશમાં આવીને કુરાસ્યલીમાં જમાવટ કરી ૬૮ અને એ નગરોને કિલ્લા તથા

૧૭. આ હકીકત કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમાં આજામ ડળના ઇતિહાસમાં આપી છે. ગેઝેટિયરના ગૂજરાતી સારાંશ સર્વસમૃદ્ધ સિંહદરી ઉપરથી રાજ બીમની કવલની નોંધ લે છે છતાં દારકા માટે આ હકીકત વિગતથી લખે છે. તખકાતે અકબરીમાં ૬૫૪ લખ્યું છે કે રાજ વહાલુમાં નાઠો અને તેને પાછળથી સુલતાન પાસે જૂનાગઢ મુકામે જાપીને લાગ્યા. આમાં એમ બન્યું હોય કે રાજ બીમજી નાસી જ ગયો હોય અને હાથ ન આબ્યો હોય. તવારીખોનું વર્ણન કાંતો મુસલમાનોનું જીયુ રાખવા મટે હોય અગર તો સુલતાનના માથુરોએ રાજને બહાર કોઈને જ પકડીને લાગ્યા હોય, એવું પણ ધણીવાર બને છે.

૧૮. દારકા મટે દારવતી, દારવતી, કસરવલી, આનર્તપુરી એવાં નામો પુરાણોમાં છે.

દ્વારથી સુરક્ષિત કરીને એનું નામ બદલીને દ્વારવતી અગર દ્વારકા રાખ્યું. દ્વારકા સમુદ્રતટે હતું એમાં તો બધાં પુરાણો એક મત છે, અને દ્વારકામાં આતીને વસ્વા પછી માદવો જરાસંઘથી સુરક્ષિત થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા કયાં ?

આ શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા કઈ? આ એક મોટી ચર્ચાના વિષય થઈ પડ્યો છે, અને એના લંગાણમાં ઊતર્યા વગર એનો થોડો વાત કરીએ. દ્વારકાને સમુદ્રતટે હાલના એપામંડળના દ્વારકાથી છેક કોડીનાર પાસેના મૂળ દ્વારકા સુધી ત્રણેક જગ્યાએ એને મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને દ્વારકા રૈવતક પર્વતની ખૂબ જ પાસે છે એવા પુરાણોના ઉલ્લેખથી એક મત એને જૂનાગઢને સ્થળે જ મૂકે છે ૬૯ જ્યારે બીજા મત એને આજની દ્વારકાને ઠેકાણે જ ગણવાના ઉત્સાદમાં આખા રૈવતક પર્વતને ઉપાડીને એપામંડળમાં મૂકે છે, અને એ ધ્વજ સાથે પુરાણોનું વર્ધન બંધ ન ખેસવાથી દ્વારકાની સાથે જ એ પર્વત સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માને છે. ૭૦ આ બંનેની વચ્ચે કેટલાક એવા માનનારા ૭૧ કે મોરડને દક્ષિણ કિનારે દ્વારકા હોવું જોઈએ. આ ચર્ચા ખૂબ જ વાદગ્રસ્ત હોવાથી અહીં એને સ્થાન નથી; પરંતુ આજે આપણામાં દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાના એક સ્થળને મૂળદ્વારકા કહે છે, એ નામ જ એટલું તો બતાવી આપે છે કે દ્વારકાના સ્થળને માટે પ્રાચીન કાળથી મતભેદ છે. ૭૨ અને દ્વારકાની સાથે

૬૯. સ્વ. દુર્ગારાકર સાક્ષીજી દ્વારકાને જૂનાગઢની જગ્યાએ જ મૂકે ૭૦ અને સમુદ્રના સાંનિધ્યને ગણતા નથી.

૭૦. શ્રી. ઉમારાકર જોશી એ પ્રમાણે માને છે. એમના 'પુરાણોના ગુજરાત' એ નામના ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ મથક દ્વારકા માટે નિસ્વૃત ચર્ચા કરી છે, અને હાલના દ્વારકાની જગ્યાએ પ્રાચીન નગરોને મૂકીને રૈવત પર્વતને એક નાનો કુંજરો કરાવી મૂક્યો એવા બનાવથી એ સમુદ્રમાં ડૂબ્યો હોય એમ માને છે.

૭૧. મહામહોપાધ્યાય સ્વ. હાથીભાઈ સાસ્ત્રી મૂળ દ્વારકા આગળ જ દ્વારકા માને છે. મૂળ દ્વારકાની જગ્યા પ્રાચીન દ્વારકા ન હોય એ જાણવ દલીલ કરતાં શ્રી. ઉમારાકર કહે છે કે મહાભારતમાં અર્જુન દક્ષિણની વહાણમાં પ્રભાસ આવીને દ્વારકા ગયો એમ લખ્યું છે. એટલે જો મૂળ દ્વારકાની જગ્યાએ દ્વારકા હોય તો એ પ્રભાસથી પૂર્વમાં હોવાથી પહેલું આવે અને પ્રભાસ આવવાની જરૂર ન રહે. આ દલીલ વિચાર કરાવે તેવી છે ખરી, પણ એનો સમજૂતી મળી શકે એવી જો એ અહીં લખાણના હથથી નહિ લખીએ. આ દલીલ કરતાં પણ વધારે વિચાર કરાવે એવો તેમ મૂળ દ્વારકા નામનો જ પ્રયોગ છે.

એના સ્થળનું સ્મરણ પણ આપણા ઇતિહાસવિમુખ સમાજના માનસિક સાગરમાં ડૂબી ગયું છે. આજનું દારકા કોઈ આઠમી સદીમાં સ્થપાયેલું માને છે; પરંતુ ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં બ્યારે પૌરાણિક હિન્દુ ધર્મનું ઘડતર રચાતું હતું ત્યારે આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો બન્યા જણાય છે કે જેથી કેટલાક મહત્વના ફેરફારો થયા છે. સોગડને કાઠે યથેલા આવા કોઈ ફેરફારને લીધે અને અસલ દારકા પણ સમુદ્રમાં લુપ્ત થવાને લીધે એખામડળ જેવા દૂરના સ્થળે આજની દારકા સ્થપાઈ હોય એમ જણાય છે, અને આ અનુમાન ઠીક હોય તો આજની દારકાના સ્થળને આશરે એ હજાર વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન માનવ પડે ૭૨ ઇતિહાસને બાજુએ મૂકતા પણ આજે દારકાપુરીનું સ્થાન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્વનું જ ગણી શકાય. દારકાના પૂજ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણનું નામ "રણુઓડરાય" કેમ પડ્યું એ પણ રસમય મંરોહનનો વિષય છે

આજની દારકા

દારકામાં શ્રીરણુઓડરાયનું મંદિર સાઠા ચારસો વર્ષ જૂનું ગણાય છે અને એ બખ્ત દેખાવવાળું છે, અને એને ફરતો કોઠ છે દારકામાં શંખનારાવણનું મંદિર પણ છે શંખનારાવણનું મંદિર પ્રાચીન ગણાય છે, પરંતુ હાલનું મંદિર ૧૭૦ વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવસાહેબે બંધાવેલું. ત્યાં એક કચ્છી ગઢ નામે જગ્યા છે એટલા ભાગ ઉપર કચ્છની હકૂમત હતી એમ કહેવાય છે, ખાકી દારકા અને એખામડળ ઉપર ગાયકવાડ સરકારની સત્તા હતી અને આજે રાજ્યોના વિધિનીકરણ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં હાલ ઉપર હોવા છતાં એ મુનઈ સરકારની સત્તામાં ગણાય છે સાંસ્કૃતિક મહાગૂજરાતનું આ પહેલું પાટનગર ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું એકાકરણ થાય તો જ યોગ્ય સ્થાન પામે એ દિવસ ક્યારે આવશે ? દારકામાં એક હાજી કરમાણી નામના મુસબમાન પીરે સારી જગ્યા શોધેલી છે એખામડળમાં રહેતા યહ્યોને ગૂંચગી વાલણો કહેવામાં આવે ■

૭૨. મને તો લાગે ■ કે ઈ. સ. શરૂઆતમાં બારશિવ નામ મહાશયના સમયમાં શિવપ યતુ જેર જૂન હતું અને પાણપન સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ પણ ગૂજરાત સોરાડને કાઠે યથે હતો જૂની દારકા સમુદ્રમાં જઈ ચક્ર ડૂબી ગઈ હોય અને વૈષ્ણવોને એ જગ્યા સનામત ન લાગી હોય તો એખામડળમાં નવી દારકા સ્થાપી હોય અને મૂળ જ શરૂ મૂળદારકા નામ હતું હશે ટાલેમીના વર્ણનમાં આજની દારકાનું જે સાચું દેખાય છે તેનું કારણ એટલા પ્રાચીન મુસબમા ત્યાં વૈષ્ણવોનું યાત્રુ નમ્યું હોય એમ જની શકે

ખુદાવંદખાનતું કાવતરુ

જૂનાગઢને છૂટી, સૌરાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા કરી, દારકાને છૂટી પાંચ વર્ષ સૌરાષ્ટ્રમાં શાબ્દા પછી સુલતાન અમદાવાદ આગ્યે અને ત્યાંથી દર વર્ષે જૂનાગઢ જતો હતો. ઈ. સ ૧૪૮૦ માં એ મુસ્તફાવાદ-જૂનાગઢમાં આગ્યે ત્યારે અમદાવાદથી એના અમીર ખુદાવંદખાને સુલતાનને ગાદીએથી ઉઠાડી એના શાહનશા અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતરું રમ્યુ એ વર્ષની રમગન ઈદની સવારી વખતે આ કાવતરું અમલમાં મૂક્યું એવો ખુદાવંદખાનનો ઇશદો હતો. ખુદાવંદખાને રાયરાયા^{૧૩૩} નામના એક હિંદુ અમીરને ખાનગીમાં પોતાનો ઇશદો કહ્યો અને વછર બદાઉદ્દીન ઈમાદુમુલકને મારી નાંખવાની પણ એને વાત કરી. એમ કહેવાય છે કે સુલતાનની હમેશની સરકરી મવારોઓથી અમીરો ખૂબ કંટાળી ગયા હતા અને સુલતાનને પદબહુત કરીને અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડી સત્તા હાથ કરવા માંગતા હતા. બદાઉદ્દીન રાયરાયાનો ખાસ મિત્ર હતો, એટલે ખુદાવંદખાને બદાઉદ્દીનથી આ કાવતરાની વાત છાની રાખવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ રાયરાયાએ આપ્યે વાત છાની રાખવા માટે બદાઉદ્દીન પાસે કુરાનના સોગદ લેવાથી એને વાત કહી અને એ વછરે મળીક સારંગ અને મુકાહિમખાન જેવા વિશ્વાસુ અમીરોને ઈદને દહાડે લોકો કાંઈ તોફાન ન કરે તેવો બંદોબસ્ત રાખવાનું કહી શાહનશાની આસપાસ હાજર રહેવાનું કહ્યું. આમ કરવાથી આપ્યે કાવતરુ નિષ્ફળ ગયું આ વાત લોકોને મોઢેથી સુલતાને જૂનાગઢમાં સાંભળી ત્યાં એ બિતાવુર થયો અને અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યો.^{૧૩૪} મનબારના અગ્નિયા બદરેએ આવતાં વહાણો છૂટે છે એવા સમાચાર મળવાથી ધોખા સર્ક તેનો બંદોબસ્ત કરી ત્યાંથી વહાણમાં ખભાત જઈ, ત્યાંથી અમદાવાદ પહોંચ્યો.

કાલાવાક ઉપર સ્કાઇ

આ સમય દરમ્યાન શાહનશા અલીલખાન ત્યારે જૂનાગઢમાં

૧૩૩. આ કાવતરાની વિગત તખ્તકાને અકબરીએ લખાણથી આપી છે, સિકંદરીમાં બહુ દુકા ઉલ્લેખ છે રાયરાયા હિંદુ અમીર લાગે છે, પણ એ ઉલ્લેખ છે એનું નામ આપ્યું નથી સિકંદરી એ નામ નથી આપ્યું.

૧૩૪. તખ્તકાને અકબરી પૃ. ૨૬૪-૬૭ સિકંદરી પૃ ૨૨૨-૨૩ ખુદાવંદખાને ઈમાદુમુલકને મારી નાંખ્યે છે અને શાહનશા અહમદને ગાદીએ બેસાડ્યો છે એવી અફવા જૂનાગઢમાં ચાલી. કોઈ કહે છે શાહનશા મોઢો છે એવું સુલતાનને કહેવામાં આવ્યું.

સોરઠનો મુખ્ય હતો ત્યારે કૂવાના ઝાલાઓએ મુસલમાન સત્તાનો વિરોધ કરી બળવો કર્યો અને શાહનદો એમની સામે લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એને હરાવ્યો. આ સમાચાર મહમુદને મળ્યા ત્યારે મોટું લશ્કર લઈ એણે ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાંના રાજા વાધોજી સુલતાનના લશ્કરની સામે સૈવદપુર પાસે ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો. એમાં મુસલમાનોની સારી ખુવારી થઈ, પરંતુ આખરે વાધોજી અને એના બધા સરદારો માર્યા ગયા અને સુલતાને મુલક તારાજ કરી કૂવાને ખેલાનખેલાન કરીને લૂંટ્યું. ૭૫ ઈ. સ ૧૪૮૬ માં આ લડાઈમાં એવી તો ખુવારી થઈ કે ઝાલાવાડમાં આજે પણ કોઈ મોટી આપત્તિને કૂવાનો કંર" કહેવામાં આવે છે કૂવા પછી ઝાલાવાડની રાજધાની ઢળવહમાં આવી અને તે પછી ઈ. સ ૧૭૨૦ માં ધ્રાંગધ્રા વચ્ચું ત્યારે ત્યાં આવી.

પાલણપુરના ઝાલોરી નવાબો

હવે મહમુદના રાજ્યના કેટલાક બનાવોની ટૂંકી નોંધ લઈએ. જે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના મૂળ પુરુષ અફરખાને ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાન સત્તા સ્થાપી તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ કાન્હડદેવના ઝાલોર અને સોનગીરમાં પણ મુસલમાન સત્તાની સ્થાપના થઈ અને રજપુતાના જેવા વીર રજપૂતોના મુલકની મધ્યમાં જ એક મુસલમાન સંસ્થાન સ્વસ્થતાથી બન્યું. ઝાલોરમાં એ સમયે ચોઢાણુ રાજ્ય હતું. એ વખતે બિહારથી મલેક શેરખાન નામે લોહાણી અફઘાનોનો સરદાર મક્કા ઢળ કરવા માટે આવ્યો હતો એણે ચોઢાણીના રાજ્યમાં નોકરી લીધી. રાજ્યોમાં બને છે તેમ ઝાલોરના ચોઢાણુ રાજાને મારવાડના રાઠોડ રાજા સાથે બનાવ નહોતો. રાઠોડ રાજાએ કપટથી વિસલદેવ ચોઢાણુને પોતાને ત્યાં ખેલાવીને મારી નાખ્યો અને ઝાલોર લઈ લીધું ૭૬ થોડો વખત વિસલદેવની વિધવા રાણીએ મલેક ખુર્રમ જે અફઘાનોનો સરદાર હતો એની સહાય લીધી ૭૭ અને રાજ્ય ચલાવ્યું. પરંતુ આખરે મલેક ખુર્રમ ઝાલોર પચાવી બેઠો.

૭૫. કાઠિયાવાડ સર્વેસ ગ્રહ.

૭૬. પાલણપુરના નવાબ ઘલેમહમદખાને પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે એમાંથી પ્રો ક્રોમ્વેલેટ પોતાના અગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૦-૫૨ માં વિગતો લીધી છે.

૭૭. રાણીનું નામ પોખાંબાઈ લખ્યું છે. એજ. પૃ. ૫૧. નબળી વ્યવસ્થા અને બંરાતુ ચલણુ જેવું હોય તેને આપણામાં " પોખાંબાઈનું રાજ્ય " છે એવી કહેવત છે. મારવાડની આ વાત જુનું નામ ક્રમ આલી એ ગ્રંથકર્તા દ્વારા વિચારવા જેવું છે.

અને રાજપુતાનામાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. મલેકે પાટણ ઝંડર-ખાન પાસે મદદ માંગી અને દિલ્હી લાગવજ વાપરીને પોતાનું રયાન નિશ્ચિન કરી લીધું. ઈ. સ. ૧૩૬૪ માં આ રીતે મલેક ખુર્રમ ગુજરાત સમતતના સ્થાપકની મદદથી સત્તાધીશ થયો અને ઈ. સ. ૧૩૬૯ માં તેમણે લંચની ચકાઈ પછી અર્ધ સ્વતંત્ર જેવો ધર્મ પડ્યો. આ વચ્ચે પાછળથી ઉત્તર ગુજરાતમાં પાલણપુર રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૬૪૭ ના ભારતનાં રાજ્યોના વિભીનીકરણ સુધી એ રાજ્ય હતું જેટલે પાંચ શતાબ્દોએ સુધીનું આ મુસલમાન રાજ્ય ભારતનાં ખીન્નાં ઈસ્લામી રાજ્યોમાં સર્વથી પ્રાચીન હતી સકાય એવું છે. મોઘલાઈમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ઝાલોરને નવારે મારવાડમાં ભેગવી દીધું ત્યારે આ પ્રાચીન વંશના નવાઓએ પાલણપુરમાં આવી સ્થાપી. ઝાલોરમાં નવારે મલેક ઉસમાન અને એના ભાઈ વખ્તે કબડો થયો ત્યારે મુસલમાન મહમૂદ મોઘલાએ મલેક ઉસમાનને મદદ કરી અને ઝાલોર ગુજરાતની સત્તા નીચે આપ્યું. મહમૂદે ઝાલોરની સત્તા નીચે, સાચોર-સત્યપુર, અને ગુજરાતની એક સમવની રાજધાની જેવું સિતમાલ શીમાલ-એ જે વિકાગો મૂક્યા અને ઉસમાનને યુગદત ઉસ્મુકનો ઇસ્લામ આપ્યો. આ ઇસ્લામ પાલણપુરના નવાઓના કુટુંબમાં આજ સુધી ચાલુ છે. પાલણપુરના નવાઓ મેહલવી છે. ૭૮

પ્રાચીન પાલણપુર

પાલણપુર ગુજરાતનું એક સમૃદ્ધ અને પ્રાચીન નગર છે; પ્રહ્લાદન-દેવ-પાલકથાદેવ પરમારે એ વસાવ્યું છે. પાલણપુરમાં ખૂબ સમૃદ્ધિવાળા જૈન શેડિયાઓ વસતા હતા અને સારાં જૈન મંદિરો હતાં. જૈન આચાર્યોમાં પ્રભાવક શીસોમમુંદરસરિનું અને સમ્રાટ અકબરને પ્રતિભોધનારા જગદ્ગુરુ બિરુદ ધારણ કરનારા શ્રીહીરવિજયસરિનું પાલણપુર જન્મસ્થાન છે. ૭૯ જૈન સાહિત્યમાં એની સમૃદ્ધિનું ખૂબ વર્ણન કરેલું છે. ત્યાંના વેપાર એવડા મોટા હતા કે એને રથવેણાકૂલ-શૂમિનું બંદર કહેતા. ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભગ્ન અને મુંદર મંદિર હવું, અને જૈન તથા પ્લાણપુ

૭૮. એજ પૃ. ૫૧-૫૨ અને પૃ. ૧૭૮-૭૯. વાલેમહંમદખાનના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ લખે ॥ કે આ ઇસ્લામ મારવાડમાં ૬૬૯ ઇ.સ. થયો અને કોઈ ઉલ્લેખના આન જેવું કામ કરી બતાવે તેને "જીજો જળદેવ" કહે છે.

૭૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પાલણપુર તીર્થ.

મતના અનુયાયીઓ સંપથો રહેતા ૮૦ પ્રહારનદેને જે મંદિર બંધાવેલું એને આને પદલવિયા પાર્શ્વનાથ કહે છે. બીજાં જેન મંદિરો પણ ત્યાં છે. પાલણપુરના ઝવેરોઓ ગૂજરાતની બહાર દૂર દેશાવરોમાં વિખ્યાત છે.

સોનગીર

ઝાલોર શહેરની પાસે કાન્દહાદેવનો પ્રસિદ્ધ સોનગીરનો કિલ્લો આને પણ જીત્યો છે અને એક સમયે એ રજપુતાનાના મજબૂત કિલ્લાઓમાં ગણ્યોતો હતો એ કિલ્લો ધરો પ્રાચીન ગણાય છે. એને તથ્ય રક્ષણ-દીવાલોની હરોળ છે અને જાદર તળાવ તથા મંદિરો છે. અલ્લાહીદોને છતાં પણ એમાં મસ્જિદ બંધાવેલી તે પણ આને જીતી છે. ૮૧

રાણપુરના ગોલેલ સાથે લડાઈ

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવેલો રાણપુરનો કિલ્લો રાણજી ગોલેલના હાથમાં હતો અને એ ઠાકોર અમદાવાદના સુલતાનને તાબે હતો ચારણ-કથા કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ અને રાણજી સાદુ થતા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત રજપૂત બેગમ પિપેર ગઈ ત્યારે બન્ને બહેનો મળી અને ઠાકોરોમાં પોતાની મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જન્મવાની ના પાડી એણે વિવેકથી એવું બહાનું કાઢ્યું કે પોતાનો સ્વામી સુલતાનનો ખડિયો છે, એટલે બહેન મોટા સુલતાનની રાણી હોવાથી નોકરની સ્ત્રીથી એની સાથે બેસાય નહિ. પરંતુ આ બહાનું ઉપાકું પડી ગયું અને અપમાનિત થયેલી બહેને સુલતાનને આ વાત કહી, બહેનબનેવીને ખોશાવીને સાથે જમાડવા દુરામદ કર્યો રાણજી. એ પહેલાં તો ના પાડી, પણ એનું ચાલ્યું નહિ છેવટે યુક્તિથી એ સુલતાનના દરબારમાંથી પોતાની સ્ત્રીને લઈ આવ્યો લોકકથા બીજી વાત એવી કહે છે કે મહા હજ કરવા જતી એક મુસલમાન સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈ રાણપુરમાં રાતવામો રહી હતી. પ્રભાત થતાં ઠાકોરએ જીતીને બાંધ પોશાવી. આ સાંભળી રાણપુરના શાહજોએ રાણજીને કહ્યું કે મુસલમાન સ્ત્રી થવાની આ આગાહી છે. આ સાંભળી ઠાકોરે ઠાકોરને મારી નાખ્યો અને આ બનાવની ફરિયાદ એની માએ અમદાવાદ જઈને સુલતાનને કહી

૮૦. નાસિનદનેઠાર-પ્રહારનપુરવર્જન હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યમાં પણ પાલણપુરનું વર્ણન છે, પણ એ જૂળ આલકારિ કાથામાં છે.

૮૧. પ્રો. કમિસેરિચેટનો ઇતિહાસ-૫. ૫૩. ના સોનગીરના કિલ્લાનું સુદર ચિત્ર આપ્યું છે.

મુલતાનનો ક્રોધ પ્રબલિત કર્યો. ૮૨

હવે મહમૂદને બદલે બંડારીખાન મુસલમાન લશ્કર લઈને રાણપુર ઉપર ચડ્યો અને રાણપુર એની સામે લશ્કર લઈ ધધુકા આગળ મળ્યો અને ત્યાં ખૂનખાર લડાઈ ચઈ એમાં ઠાકોર પાછો દહી રાણપુર મુઘી ગયો. રાણપુરએ પોતાના અંતઃપુરમાં એવું કહી મોકલ્યું કે કિલ્લા ઉપરથી જો ખબર નીચે પડેલો દેખો તો દાર ચઈ સમજીને આપધાત કરવો લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી ત્યાં ખ-યુ' કે ખબર રાખનારો તૃપાને લીધે ખબર નીચે મૂકી પાણી પીવા ગેઠો. આ દેખાવ જોઈ રાણીએને કૂવામાં પડીને આપધાન કર્યો. લડાઈમાં હેવટે રાણપુર પશુ પડ્યો એ પછી મહમૂદે ગોહેલના બાજેજ હાલુજી પરમારને રાણપુરની ગાદી આપી, અને હાલુજીએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. આ હાલુજી પરમાર આજના રાણપુરના મોલેસલામ ઠાકોરોનો મૂળપુરુષ હતો. ૮૩ મોલેસલામ ગરાસિયાઓનું વર્ણન આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. રાણપુરનો આજનો કિલ્લો મોગવાઈમાં શાહજહાં બાદશાહના સમયમાં ઈ. સ ૧૬૩૫ માં અમદાવાદના સુબા આઝમખાન ઉધાઈએ બધાવ્યો છે. ૮૪ ગૂજરાતના મુલતાનેએ અહમદશાહના સમયથી ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો સાથે સખંધ બાધવા માંડ્યા હતા અને એમાં એમને સહકાર પશુ મળેલો અને સામનો પશુ થયેલો.

મહમૂદે દક્ષિણના મુસલમાન મુલતાનને મદદ કરવા એ દિશામાં સવારી કરેલી ત્યારે રસ્તામાં એક દરિયાકિનારાના સ્થળની લડાઈનો સામાન્ય

૮૨. રાસમાળામાં આ વર્ણન આપેલું છે, અને પ્રો. કોચિરોફિચેટ એની સારી નોંધ લીધી છે. આ બધા વર્ણનમાં કદ અને હેટલી વાત માનવી એ પ્રકાર છે. મુસલમાન ઠાકોરને મારી નાખવાની વાત માનવા જેવી લાગતી નથી, અને એ વાત જો ખરી હોય તો ગોહેલ ઠાકોરની ખુદીને માટે માન રહે નહિ. પરંતુ હિંદુ ને પરલેલો બંદને મુસલમાનને પરલેલો બંદને સાથે જમવાની ના પાડી હોય અને એથી લડાઈનું ખીજ રોપાયું હોય એ વાત એ સમયનું વાતાવરણ જોતા સ્પષ્ટિતક લાગે છે.

૮૩ મોલેસલામ ગરાસિયાની ઉત્પત્તિ અહીં રીતે અલ છે. રાણપુર ગોહેલ બાવનગરના રાજાઓના વડીલના કુટુંબનો હતો. હાલુજી પરમારનો ખીજે ભાઈ ધોળાના કસ્બાવીઓના વડોનો સ્વાયક હતો.

૮૪. અમદાવાદમાં ભદ્રમાં મુખસિદ્ધ સરાઈ આ આજમખાને જ પાવેલી. એ જ્યાં જતો ત્યાં મકાન બધાવતો એટલે એને 'ઉધાઈ' કહેતા હતા.

ઉદ્દેશ્ય ઉપર ક્યો છે આ લડાઈની તાગેખ માટે સકા હોવાથી બધો એની જગ વિગત જાણી જરૂરની છે એ લડાઈ ગુજરાતના સુલતાનને મન નાનું હમકણુ દશે તેથી તવારીખગરોએ એનું લાજુ વર્ણન કયું નથી, અને સિકંદરી તો એને બહુ ટૂંકમાં પવારી દે છે, પરંતુ એ લડાઈમાં ગુજરાતના અપખરૂપ પારસી કોમે અમલને ભાગ લખવેલો એટલે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનો ઉદ્દેશ્ય મદત્વને રણી ઘટાવ ઈ સ. ૧૪૧૫ માં આ બનાવ બન્યો એમ તવારાખના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ પદરમી સદીના ઉશ્વા ષાદમાં બન્યો હોય એમ પણ કેટલાક મત ધરાવે છે. મદમૂદે ઠોકણુમાં બદરૌદનો અને ગુજરાતમાં પારનેરાનો એ કિસ્સા જીતી લેવા વરકર મોકલ્યુ અને એ વખતે ફરિયાકિનારે ઇમશુ ઉપર પણ વરકર મોકલ્યુ આ બંધાં રચ્યો દિડુ રાજાએના હાથમાં હતાં અને જાજુમાં પારસીઓનું અત્યંત યાજુ હતુ પારસીઓ મુસલમાનોના પ્રાસથી ઈશન છાડીને મારાજુમાં આગ્ના હતા અને ત્યાં થોડો સમય રહીને ઈક્ષિયુ ગુજરાતને કિનારે વગ્વા હતા સબળુમાં એ સમયે બહી રાજા નામના રાજાનું રાજ્ય હતું એ લોકો જાહવ-વાદન વરાના હતા તેથી એણે નામ કહેવાનું એમ મનાય છે આ રાજાએ પારસી લોકોને સારો આશ્રય આપ્યો મદમૂદે પદરમી સદીના અતભાગમાં જુને સંબળુ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે બહી રાજા ખૂબ વીરતાથી એની સાથે લડ્યો મદમૂદનો લશ્કરી અમલદાર અલપખાન નામનો હતો રાજાનો મદદે ૧૪૦૦ પારસી થોડો-સવારનું લશ્કર હતુ એનો સરદાર અરહેશર નામે વીર યુરૂપ હતો ૮૬ આ

૮૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પોતાના જ એક ઇતિહાસમાં પૃ ૧૮૦-૮૫ માં આ બંધી હુકોડત કિસ્સે સબળ ઉપરથી અને પ્રો. હોડીવાનાના પારસીઓના ઇતિહાસ નામના ક્રમ ઉપરથી ખૂબ વિગત સાથે આપી છે એમનું માનકું એણે છે કે તવારીખો ઉપરથી ૧૪૧૫ થી વર્ષ મળે છે હતા આ બનાવ કદાચ ૧૪૧૧ માં બન્યો હોય આપણે આ પ્રકરણની સજ્જાનમાં દૂધી નોંધ કરી છે તે ઉપરથી સિકંદરી અને તળામત આ લડાઈને ૧૪૬૫ માં મૂકે છે પ્રો. કોમિસેરિયેટ વખે છે કે આ બનાવને મુસલમાન તવારીખો દૂધામાં જતાવે છે સિકંદરીને જોવા એ વાત ખરી હશે, પરંતુ તળામતે અકબરી, ક્રિસ્તિયા અને તારીખે અલશીમાં આ લડાઈનું જરા લખાણથી વર્ણન કયું છે કિસ્સે સબળુ માટે મતલબ પ્રવર્તે છે, પણ અહીં આજુ મતની નોંધ લીધી છે

૮૫ પારસી હેવાલ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ Javā Rana લખે છે, પરંતુ એ જાહવ વરાના હતા એટલે 'બહી' કહેવાતા હતા

૮૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૮૨

લડાઈમાં રાણાની દાર થઈ અને પારસીઓ કપાઈ ગયા, ૮૭ પરંતુ રાણાએ પોતાનો પ્રેમને આપેલા આશ્રવનો આવો સુંદર બહોળો આપી આ કેમ ખરેખરી ખાનદાની બતાવી. આ લડાઈનું વર્ણન નવસારીના બહમન કેકેઆદ સંજ્ઞાએ ઈ. સ. ૧૫૬૬ માં લખેલા 'કિસ્સે સંજ્ઞ' નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે. ૧

અલપખાને શ્રીત મેળગ્યા પછી ફરતાથી વેર કીધું અને સંજ્ઞાને ઉત્તમ કરી નાખ્યું પારસીઓના યુવાનો મરણ પામ્યા હતા. જે લોકો શ્રવતાં દેશા હતા તેઓ એમને ઇરાનથી સંભાળપૂર્વક લાવેના ઇરાન-શાહ નામે મથહર એવા પવિત્ર આતશબહેરામ સાહેબને સંજ્ઞાથી બહરોટના કિલ્લામાં લઈ ગયા અને ત્યાં ફેટનાક વર્ષ ખૂબ મુસ્કેવીઓમાં ગાળી વાસલા આંખ્યા અને વાસલાથી નવસારી અને વલસાડમાં આંખ્યા. તે પછી એ પવિત્ર આતશ બહેરામ માહેમની પધરામણી ઉદરાડામાં કરી અને એ સ્થળ આજે પારસીઓનું સર્વથી પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે પારસીઓ ઉદવાડાને, હિંદુઓ કાશી તથા મુસ્લમાનો મક્કાને પવિત્ર ગણે છે એટલું જ, મહત્વનું ગણે છે. ૮૮

ગુજરાત સલ્તનતની સરખાતના સમયમાં નવસારીમાં આશા રાણા નામે એક પારસી ગૃહસ્થની લાગવન ખૂબ હતી અને સુવતાન બહમદશાહની સમયમાં એમની રાજકાજમાં જરા સત્તા પણ હતી. સુવતાન મહમૂદની સમયમાં આશા રાણાના પુત્ર ચ આ આશા પણ એટલે જ પ્રસિદ્ધ હતા

૮૭ એમ કહેવાય છે કે સરદાર ખરહેરાની બહાદુર ધણિયાણી રક્ષણ ગુણે પુત્રને વેરા પદેરી ખેરાનું એક નાનું સૈન્ય લઈ મુસલમાનોનો જ્વામનો કર્યો હતો. શ્રી કામિસેરિયેટ આ હકીકત નેવેવી નથી.

૮૮. આ વર્ણનમાં તરાવીખો જુદા જુદા નામે લખે છે સિકંદરી ખાનદાનો પહાડી કિલ્લો રહે છે. તખલાવ પૂ ૨૪૬ માં ખાનદાનો કિલ્લો કહે છે. આમાં તવા રીખો દરિયાકિનારાની જગ્યાને "ફૂન" કહે છે એક તવારીખ "ફુન" લખે છે. કેમિસેરિયેટ અને શ્રી. કેમિસેરિયેટ એને દમલુ જ કહે છે. પરંતુ "ફુન" પાઠ ખંડા હોય તે એ દહાલુ હોઈ શકે. બન્ને સ્થળો સંજ્ઞાથી સરખા હતા છે. સિકંદરી ખાનદા એક જીલ્લ ઉલ્ટેજમાં ફૂન ને શાહલુ એમ સ્પષ્ટ લખે છે એટલે દમલુ ધારડુ એ ખોટું છે ખાનદા એ બહરોટનું શાહ રૂપ છે. ત્યાં કિલ્લો છે એમ કહે છે, પણ ગુફાઓ છે અને ત્યાં જગ્યાનો રસ્તો મુસ્કેલ છે. એ પણ સમલુ અને દહાલુની પાસે કહેવાય છે તખલાવનો તરજુખો ખનદારની પૂ ૨૪૬ માં નોંધ ૧ જુએલ કેમિસેરિયેટની ટીકા કરવા પણ ગુજરાતની જુગોળની એમને ખરોખર ખબર નથી

અને ગુજરાતની પારસી કોમના અમગણ્ય પુરુષ મણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે સંબંધના નાશ પછી પવિત્ર અગ્નિને, બદરોટની ગુફાઓમાં સાચવી રાખી પછી નવસારી લાવવામાં એમણે સહાય કરી હતી. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં ચંચા આશાની પ્રસિદ્ધિ પ્રુપ્ત હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં એટલે સુલતાન મદમૂદના અવસાન પછી પણ એઓ હવાત હતા. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં આ ચંચા આશાએ પાવસોઓના મૂળ સ્થાન ઈરાનમાંથી પોતાના ધર્મને લાવતી ખરી અને શાસ્ત્રીય દષ્ટીકૃત ગુજરાતથી ખાસ માધ્યમ મોકલતે મંજારી. અને એ કાર્ય માટે અરુચી નરીમાન હોશમ નામના માધ્યમને ઈરાન મોકલવા હતા. આ માટે પહેલવી આપના પંડિતો અને દરવૂરો સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેને રેવાવત-શાસ્ત્રીય પરંપરા કહે છે અને એ રીતે પહેલો રેવાવત ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં થયેલો છે. ૮૯

પ્રકરણ સત્યાવીસમું

સુલતાનના વિજયે

પાવાગઢ—ચાંપાનેર—(ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર)

સુલતાને કરેલી કાવતરાની તપાસ

સૌરાષ્ટ્રમાં લાગે સમય લડાઈઓ કરી ખુદાવંદખાને પોતાની સામે કરેલા કાવતરાની તપાસ કરવા સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને અમીરોના મનનું પારખું જોવા વાત ચલાવી કે પોતે મક્કા શરીફની યાત્રા કરવા ધારે છે અને રાજ્યવહીવટ અમીરોને સોંપી દેવા માંગે છે. સુલતાને આ વિચાર માટે અમીરોની સલાહ માંગી અને કોઈએ ડરથી પોતાને મત કહ્યો નહિ ત્યારે અનશનમત લીધું. એમ કહેવાય છે કે અમીરોએ છેવટે ગભરાઈને સુલતાનને ખુશ કરવા માટે એમ કહ્યું કે પહેલાં ચાંપાનેરના હિંદુ રાજ્યનો વિજય કરી પછી હજ કરવા જવું. આ સંભળી સુલતાન ખુશ થયો અને અનશનમત છોડી પારખ્યા કર્યા.^૧

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવા શોધાયેલાં કારણો

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈઓ કરી એ ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી પૂર્વ તરફ ચાંપાનેરનું જળવાન હિંદુ રાજ્ય રહી ગયું હતું તેને છૂટવાનો સુલતાનનો ઈરાદો લાંબા સમયથી હતો, અને લડાઈ કરવા માટે જૂનાગઢની પેઠે જ એ બહાનાં શોધી રહ્યો હતો. ચાંપાનેર છૂટી લેવાનું એક મોટું કારણ એવું પણ હતું કે માળવા માથે ગૂજરાતની સરતને દબેશાં કળિયા આજ્યા કરતા હતા, અને ગૂજરાત માળવાની સરહદ ઉપર આ એક મજબૂત ઘરકરી મથક જેવું હતું એનો કિલ્લો પણ ખૂબ જ મજબૂત હતો સુલતાન અહમદશાહના સમયથી ઈંદર ચાંપાનેર વગેરેના રાજ્યો કેટલીક વાર સાથે મળીને અમદાવાદના સુલતાનને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન કરતા અને માળવાનો સુલતાન ધણી વાર એ લોકને મદદ કરતો.^૨ આમ જૂનાગઢનો વિજય જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવી દારવાઈ વેપારને સરળ બનાવવાના ઉદ્દેશથી

૧. તખત્તે અકબરી. પૃ. ૨૧૯-૨૭૦.

૨ અહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં આવેલ દાખલા પાછળ જોઈ જવા લીધે. સોલકીએના સમયમાં અને સલ્તનતના સમયમાં પાવાપતિ રાવજોએ ગૂજરાત માળવા વચ્ચેની લડાઈઓમાં ઘરકરી યાજુ તરીકે ભાગ લીધો છે અને જૂનાગઢના દાખમાં એ મહત્વનું ઘરકરી મથક આજ્યા પછી માળવાનો વિજય કરે

યથે હતો તેમ ચાંપાનેર જીતીને સરહદ ઉપરના એક મળખત લશ્કરી મથકને હિંદુ સત્તાના હાથમાંથી લઈ લેવાનો ઉદ્દેશ હતો, એટલે એ માટે નાનાં મોટાં બહાનાં શોધ્યા કરતો હતો. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન જુનાગઢ હતો ત્યારે ચાંપાનેરનો રાજા ગૂજરાતની હદમાં વડોદરા અને ડભોઈમાં આવી લૂંટ કરનારાઓને આવવાજવાની સગવડ કરી આપતો હતો એવું એક બહાનું મળ્યું હતું.^૭ જીજી તવારીખકાર લખે છે કે ઈ. સ. ૧૪૮૨ (હિ. ૮૮૭) માં ગૂજરાતમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો હતો અને ચાંપાનેર સુધી દુકાળની અસર હતી એ સમયે રસૂલાબાદના યાત્રુમાં મલીક સધા સુલતાની નામનો અમલદાર ચાંપાનેર તાપાનાં કેટલાંક ગામ લૂંટી આવ્યો. આ બનાવથી ચાંપાનેરના રાજાએ પોતાના લશ્કરથી એના ઉપર હુમલો કરી મલીકને હાર આપી, એમાં કેટલીક ખુવારી થઈ અને મલીક મરણ પામ્યો. રજપૂતોએ મલીકના લશ્કરનો સરંગમ અને એ ક્ષાથીએ લૂંટમાં મેળવ્યા^૮ આ સમાચાર મળવાથી સુલતાને ચાંપાનેર જીતી લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ સમયે ચાંપાનેરમાં ગઝાલસનો પુત્ર જયસિંહ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એ 'પતાઈ રાવળના' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. 'પતાઈ' એ 'પાવાપતિ'નું ટૂંકું ગૂજરાતી રૂપ મનાય છે. વળી એક મત એવો પણ છે કે પુષ્પરાજ ચોહાણના વડાના દોષ્ટ આ રાજાએ 'પથાઈ' અને પછીથી 'પતાઈ' કહેવાયા હોય. ચાંપાનેર-પાવાગઢ ગૂજરાતમાં અમલનું સ્થળ છે અને એવું અનેક દષ્ટિએ મહત્વ છે એટલે એ સ્થળનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં આલેખવાની અહીં જરૂર છે.^૯

૭ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી લખે છે કે આ લૂંટારોએ પતાઈ રાવળ સક્રિય મદદ કરતો હતો એટલે મુહાફિઝખાને એ ભાગ ઉપર ભવસ્થા કરવા નીમ્યાં હતો. આ હકીકત બરાબર નથી મુહાફિઝખાન અમદાવાદનો જ સૂચે નિમ્નાયો હતો. પતાઈ રાવળ એના મુલકમાંથી લૂંટારુઓને જવાઆવવા દેતો પ્રવૃત્તિ મદદ કરે એવી એની યાચી હોય એમ મનાઈ નથી.

૮. મિરાતે સિકંદરી ૩ ભા. મા આ નામ મલીક અસદ આપેલું છે. ત્યારે બેલીના અ એટ વસ્તુમાને ઉતારો તબક્કાતની નોંધમાં આપ્યો છે. (પૃ. ૨૭૧) મા મલીક સીદા ખાસિયા એલ સુલતાની એલ નામ છે. તબક્કાત પાતે મલીક સધા લખે છે. ઉપરનું વર્ણન સિકંદરી કરતા તબક્કાતમાં બનેબર કરેલું છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી રાવળે રસૂલાબાદ તાજાં કરું એમ લખે છે એ વાતને આધાર નથી.

૯. જયસિંહના પિતાનું નામ બધા જ એમાં જવાહર આપેલું છે. માત્ર તબક્કાતે અકબરી એને ઉદ્યરિ

પાવાગઢના સ્થળની કાવ્યમય મનોહરતા

એકંદરે સૂકા કવી ચકાવ એવા ગૂજરાતમાં કુંજરતો- દેખાવ નાનો હોય તોપણ રમણીય લાગે છે. વડોદરાથી ઈશાનમાં વિસ્તૃત મેદાનોની વચ્ચે દૃષ્ટિમર્પાણમાં એક નાના વાદળા જેવો પાવાગઢનો કુંજર દેખાવ છે અને પચમહાલના દાસોદ કસગાની નજીક જતાં એનો દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. મોટા વિસ્તારમાં આ પર્વત એકતો ઊભો દોય એવો દેખાય છે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનો અરેલાં મારાં અને મોટાં સ્થળો બહુ થોડાં છે. આણુ દરેક રીતે ગૂજરાતનો જ ભાગ છે છતાં કેટલાક ઠમનસીય રાજદારી અકરમાતોને લીધે એ ગૂજરાતની બહાર ગણાય છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ઇતિહાસ એ બંને દૃષ્ટિથી જોતાં આપાનેર-પાવાગઢ જેવું મહત્વનું સ્થળ મહાગૂજરાતમાં બીજું એકે નથી એનો ઇતિહાસ, એનો કિસ્સો, એનાં ખંડેશ, એનાં મકાનોના અવશેષો, એની વનશી, એનાં તળાવો, મહાકાળોના સ્થાન નરીકે એનું યાત્રાસ્થાન તરીકેનું મહત્વ, એ બધાનો એક સાથે વિચાર કરતાં એમાં એક મહાકાવ્યના બધા જ રસ એકી સાથે રહેલા છે. એની આસપાસ સ્વાયેથી કંતકથાઓ અને વાતો, એને માટે લખાયેલાં લોકગીતો, અને એ બધી સામગ્રીએ ગૂજરાતીઓના જીવનનાં ઉલ્લાસમાં લીધેલું મહત્વનું સ્થાન જોતાં આ બધા રસ એકી સાથે બીજે કયાંય મળે તેમ નથી. ગિરનારમાં કદાચ એવા રસ મળી આવશે, પરંતુ વનશીનું જે લાસ્ય, મકાનોનું જે લાવિત્ય, તળાવોની જે રમૂજતા પાવાગઢ આપાનેરમાં નજરે પડે છે તે ગિરનારનાં જુનાગઢમાં દેખાતી નથી. સુદર્શન તળાવ નજીક ધવા પછી ગિરનારની મનોહરતા એકી યર્ષ હોય એમ પણ માની શકાય. આણુ ખૂબ રમ્ય છે છતાં એના ઇતિહાસમાં આટલા રસોની એકી સાથે જમાવટ નથી.^૬

એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-પૌરાણિક સમય-નામ પડવાનાં કારણો

આપાનેર પાવાગઢનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે, એટલે સબળ આધારો ન મળે ત્યાંસુધી એ સ્થળની પ્રાચીનતા તો બહુ ન ગણી શકાય. પાવકાવલ-માદાત્મ્ય આ સ્થળને ઐતોહ્યિક મહાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ગૂજરાતનાં બીજાં પૌરાણિક સ્થળો જેટલી એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વિશ્વામિત્રી નદીનું ખૂબ પાવાગઢમાં છે એમ કહી એ નથી. કોઈ પ્રતમાં બતાવરાવ, બસાધરાવ ■ અને કિન્દિસ્તાનો તરલુમી કરનાર ગિરમ 'એનીસય' લખે છે.

૬. જુઓ 'કુમ્હાર' માસિકના ચૌથ અકથા મારો લેખ.

મહર્ષિનો આશ્રમ ત્યાં હતો એમ કહે છે. આણુમાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ છે એટલે પુરાણોએ કથેલા એમના દરીદ્ર વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ પણ ગૂજરાતમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોવ એમ દેખાય છે. પરંતુ વેદના ગાયત્રી જેવા મહાન મંત્રના દ્રષ્ટાને ઉત્તરની-વેદભૂમિમાં કોઈ સ્થાન નહિ મળ્યું હોય અને વસિષ્ઠની સ્પર્ધા કરવા પાવાગઢ જેની એકલી અદ્ભૂતી ટેકરીમાં આશ્રમ કરી બાર મહિનામાં અગિવાર મહિના સુકા રહેનારા એક વહેવાને પોતાનું નામ વિશ્વામિત્રે આપ્યું હોય એ માનવા જેવું નથી. પાવાગઢ નામના અર્થ પણ આપણા લોકોએ જાટચારણોની વાતો જેવા ઉપગ્રવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આણુની પેઠે પાવાગઢની જગ્યાએ પણ મોટા ખાડો હતો અને વસિષ્ઠની પેઠે વિશ્વામિત્રની ગાય એમાં પડી એટલે ઋષિએ દિમાલયના એક પુત્રનું આવાહન કરી ખાડો પૂર્યો એવી વાત ઉપગ્રવેશી છે. ઋષિઓની પેઠે પર્વતો વચ્ચેની હરીદ્રાઈ એટલે સુધી કંપી છે કે ખાડો આણુ કરતાં પાવાગઢનો વધારે જોડો હતો એટલે દિમાલયનો પુત્ર પોણા ભાગનો અંદર ઊતરી ગયો અને પા ભાગનો જ બહાર રહ્યો તેથી પાવાગઢ નામ પડ્યું. આ કારણથી સરખો છતાં પાવાગઢ બહાર આણુથી નીચો દેખાય છે. આમ સમાજને પ્રસન્ન કરવા આવી વાતો પોષ્યવેશી છે. માહાત્મ્ય સંસ્કૃતમાં લખેલું હોવાથી 'પાવકાયલ' નામ પણ લખીને પાવાગઢની આગળના 'પા' અક્ષરનું સર્મથન કરે છે. કોઈ તો આ કુંગર ઉપર પવન ધૂળ જોરથી આવે છે તેથી એનું નામ 'પવનગઢ' પણ કહે છે. ચાંપાનેર નામ માટે પણ વનરાજના ચાંપા વાણિયાની વાત તેમજ ચાંપા બીજની વાત પણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ રૂપેણ અને સરસ્વતીની વચ્ચેના નાના પ્રદેશ ઉપર સત્તા ધરાવતા વનરાજને ચાંપાનેર જેટલે દૂર આવી શકવાનું માનવા જેવું નથી. એના કરતાં ગૂજરાતના આશાવલ જેવા મધ્ય પ્રદેશ સુધી બીજ સત્તાઓ હતી તો આ બીજોના પ્રદેશમાં જ ચાંપા નામનો બીજ કોર હોય એ વાત વધારે સચુક્તિ લાગે છે. આમ આ બંને સ્થળોના સ્થાપનાર તથા તેમનાં નામ પાડનાર માટે સખળ આધાર મળતા નથી એટલે ગમે તે દંતકથાઓ ચાલે છે.

શિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને આચોન ભૂગોળ

પાવકાયલ માહાત્મ્યમાં આ પર્વતનું 'પવકવ' નામ જરા ધ્યાનમાં

૭. એ દેખાય આ બધી ચર્ચા કરી છે. શ્રી રમણદાસ વસવલાલ દેસાઈનું મંતવ્ય ■ કે ચાંપા બીજ કોર હશે એ સચુક્તિ લાગે છે. મધ્ય અને પૂર્વ ગૂજરાતમાં બીજોની સત્તા હતી એ ભૂલવા જેવું નથી.

લેવા જરૂર છે. ખાડે પૂરનાર દિગ્માલ્યના પુત્રનું નામ પંચવકત્ર હતું. ગુજરાતનો આખો જાગ શૈવ હતો અને પંચવકત્ર એ સિવનું નામ છે એ ખેતો આ સ્થળ ટોઈ શૈવમતનું ધામ હોય એવો સંભવ ઠીક શકાય. તે સાથે આ કુંગરને પાંચ બાજુઓ છે એટલે શક્તિના પંચકોણુ યત્રની આદર્શ અને એના શિખર ઉપર શક્તિનું ધામ છે એટલે આ ઠોઈ શક્તિનું પ્રાચીને સ્થળ હશે એમ પણ મનાય છે પાવકાયલ નામ માટે ટોઈ કારણ મળતું નથી, એને ટોલેમીના મુદ્યમા એવા અવાજવાળા એક સ્થળને મેકમીન્ડલ પાનામદ સાથે મેળવવા મળે છે એ વાતને કાંઈ જ આધાર મળી નથી. કવિ રાજશેખરે કાન્વમીમાલા નામનો મુદ્ય લખ્યો છે એમાં આપણા ભૂમિવિભાગની ભૂગોળ દસમી સદી પહેલાં મનાતી હતી તેવી કાંઈક ચોક્કસ રીતે આપી છે એમાં ગોવર્ધન ગિરિનગર આદિ પર્વતોમાં એક માત્મશિખર નામ છે, પણ એ પાવાગઢનું નામ હોય એમ આધાર વગર ઠીક શકાય નહિ નદીઓનાં નામ પર્વતો કરતાં પણ વધારે ચોક્કસ છે, પણ એમાં વિશ્વામિત્રીનું નામ નથી અને સાગરમતી તથા વામકની પછી મહી નદી નામ લખીને પછી હિડિબા નામની નદીનું નામ કહે છે તે કાંઈ નદી એ સમજાય તેવું નથી નર્મદાથી દક્ષિણપથ કહે છે એટલે મહી પછીની આ નદી તે ઢાલર ગણવી કે સૌરાષ્ટ્રની કોઈ નદી ગણવી તે પ્રશ્ન થાય છે પૂર્વગુજરાતને હિડિબવન કહે છે એવી એક કલકથા છે એટલે મહી પછી ગોટી નદી ઢાલર છે એનું નામ હોઈ શકે આમ આ સ્થળને માટે દસમી સદીમાં પણ કાંઈ આદિતી મળતી નથી પુરાણો ભારતના કુલપર્વતો ગણાવે છે તેમાં પારિવાત્ર પર્વત એ ઢાલના અર ઘસ્ટીની જગ્યાએ મધ્ય ભારતમાંથી સર યાઈ દક્ષિણ પૂર્વ તરફ વળી ગુજરાતને માળવાથી છૂટા પાડી વિશ્વની પ્રશિખના ભાગને બળી જાય છે. આ નામમાં પ્રથમ અક્ષર વા છે એ સ્વચ્છ હોવા છતાં આધાર વિના કાંઈ રહી શકાય નહિ કે આખી પર્વતમાળામાંથી છૂટી પડી ગયેલી

૮ Meccindie's Ptolemy મજમૂદારની આદર્શ, પૃ ૧૫૪. એમાં Bammogoura-બેમોગૌરા-એવા નામને યુલ (yale) નકશામાં નર્મદાની ઉત્તરે મૂકે છે તે ઉપરથી એને પાવાગઢ ધારે છે આ આધાર નેમનવી નામ છે.

૯ ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ ચર્ચા કરી છે તે ઉપરાંત ગુજરાતની ભૂગોળ માટે માંસા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ બા. પંચાના પહેલા પ્રકરણમાં રાજશેખરે કરેલા ઉલ્લેખોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને હિડિબા નદી માટે પણ ચર્ચા કરી છે.

આ ટેકરીને જ પૌરાણિક નામ રજું એમ કહેવા માટે આધાર તો નોંધવો. એટલે આ નામ માટે કોઈ પ્રકાર પડી શકતો નથી. ૧૦

આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનું સૂચન

ગુજરાતની સરકારિકતાના પ્રતીક જેવા આપણા મહાવિદ્યાન આચાર્ય આણુ દશકરભાઈ એક વખતે રહેતા હતા કે દિંદના નકશાને ઊભો ખેવડો વાળો તો આપાનેર પાવાગઢ ન્યાં નગાળમ્યાં અડરી તેની સમીપમાં જૈનોમાં ખોટાં સ્થળો ત્ર પાપુરી અને પાવાપુરી આવેલાં છે, એટલે જૈનોએ આ સ્થળને પોતાનું જાતધામ બનાવ્યું હોય અને પોતાનાં પવિત્ર મહાસ્થાનોનાં નામ આપ્યાં હોય એવો સંભવ પણ છે આપાનેર અને પાવાગઢમાં જૈનોનાં ધણાં મંદિરાં હતાં અને પાવાગઢ ઉપર હજી પણ એનાં અવશેષો છે એ આ સંભવને ટેકો આપે છે. આપણા ધાર્મિક મંત્રદાયો કોઈ પણ અગત્યના સ્થળમાં એક સાથે જ વિકાસ પામ્યા હોય એવાં ઉદાહરણો મળે છે. ૧૧ એટલે જૈન, શેવ, અને સંકિર્તાનાં સ્થળો અહીં એક સાથે વિકસ્યાં હોય એમ માનવામાં ખડુ વધો નથી.

અ હરવિનો ઉદ્દેશ

અ હ કવિના સ્યેલા કહેવાતા પૃથુરાજ રાસાંમાં બીમદેવ સોલકોનું વર્ણન કરતાં રામચોર તુવારને પાવાપતિ કહેલો છે. તે ઉપરથી કોઈ વખતે ત્યાં તુવાર રજપુતોનું ગભ્ય હતી એમ પણ મનાય છે પરંતુ પૃથુરાજ ઘોડાધુના સમકાલીન અ હ કવિએ એ રાસો સ્યેલો નથી એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય બૌરીશકર ઝોઝાજીનું માનવું છે, એટલે એ પ્રચલિત આધાર કામનો નથી. કદાચ તુવારકુલના કોઈ રજપૂત ઠાકોરે થોડો સમય ત્યાં સત્તા જમાવી હોય ૧૨

કોઈ એમ પણ માને છે કે જાળામુખી પર્વતોના ગસચી કોઈ પર્વત ધાળામાંથી પાવાગઢનો પહાડ છૂટો પડી ગયો હોય, અને પાવક એટલે

૧૦. પાવાગઢ નામમાં પહેલો અક્ષર ષ આવવાથી અનેક લોકો ક્ષયા છે. ચારણોની રીત પ્રમાણે મીઠુશ્ચ સવવાને પાવો વાસણી વગાડયા તેથી પાવાગઢ નામ પડ્યું એટલું કહેવું રહી ગયું હતું એ આચાર્ય છે

૧૧. ઉપરોક્તના કોષ્ટકે અગેરિકા જહ પોતાના સહેરોના નામ ત્યાં આપ્યાં. એવા દાખલા આપણે ત્યાં મયુરા, મહુરા આદિમાં મળે છે જૂજસતમાં એવા દાખલા બનેલા છે તે એ વદાલ્પવટાનાં નિજધમાં બતાવ્યા છે

૧૨. કુંવાર કે બીજા કોઈની સત્તા આપાનેરમાં સોલકી સમયમાં હોવી જોઈએ એટલું તે જૈન વસ્તી ત્યાં હતી તે ઉપરથી સમજાય છે.

અગ્નિ એ કારણથી 'પાવકાયલ' નામ પ્રસિદ્ધ થયું હોય. પરંતુ આમ કહે નારા કાંઈ જ આધાર આપી શક્યા નથી ૧૭

ઐતિહાસિક દષ્ટિમાં સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી

એટલે ઐતિહાસિક આધારની દૃષ્ટિએ ચાંપાનેર પાવાગઢનું સ્થાન બહુ પ્રાચીન લાગતું નથી અને પાવાગઢના અર્થ માટે તે એની આરભ માં રહેના વા અક્ષરમાંથી અર્થો ઉપજવવાનો જ પ્રયત્ન માત્ર થયો છે સોલકીઓના પહેલાના સમયમાં ગૂજરાત માળવાની સરદદ ઉપર રહેનો આ પહાડ ગૂજરાત કરતા માળવાની દદમાં રહ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને સોલકીઓને માગવા સાથે વારવાર યુદ્ધમાં ઊતરવું પડતું એટલે સરદદના આ ગ્યાનનું મદત્વ એમના સમયથી વધુ એમ માની શકાય સોલકીઓના પહેલાં પૂર્વગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અપર-માલવ કહેવાતો હતો એટલે પાવાગઢની પામે તે પહેલાં વસ્તી હોય તે પણ એ ગૂજરાત ખાજુ એ બહુ જાણીતો થયો હોય એમ લાગતું નથી એ કારણથી સોલકી સમય પહેલાં આ સ્થાનના ઉત્તરે આપણને મળી શકતા નથી એમ લાગે છે

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખો

આમ છતાં જૈન સાહિત્યમાંથી પાવાગઢ ચાંપાનેરનાં જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી સોલકી સમય પહેલાં ત્યાં જનોના મંદિરો હશે અને તીર્થોમાં એની મહત્ત્વા પશુ હશે પાનીતાણા કે ગિરનાર જેનાં પ્રથમ પકિતનાં જૈન તીર્થોથી સહેજ ઊતરતી પકિતમાં પાવાગઢની ગણતરી થતી હશે તપગચ્છની બૃહત્પટ્ટાવલિમાં અચલ ગચ્છની ઉત્પત્તિમા લખે છે કે એ ગચ્છના સ્થાપક વિશ્વવશ્વ ઉપાધ્યાય વિ સં ૧૧૬૯ માં વિદ્યાર કરતા પાવાગઢ ઉપર આવ્યા હતા, અને ત્યાં સભવનાથ ભગવાનને નમ-સ્કાર કર્યાં આ વર્ણનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભગવાન સભવનાથનો પ્રસાદ અહીં સપ્રતિ રાજ્યએ કરાવેતો આ કથા એટલું તો સૂચન કરે છે કે એ સમય-બારમાં સદી પહેલાં-ધણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં જૈન મંદિરો થયાં હશે અને પાવાગઢ જૈન તીર્થ ગણાવું હશે. આ વર્ણનમાં ખીજે એક સૂચક ઉલ્લેખ મહાકાલી દેવીનો છે એમ કહે છે કે શ્રી વિશ્વવશ ૧

૧૭ આપણામાં ઘણા દેશી સ્થાનોને પાછળથી માહાત્મ્ય વધ્યાથી સસ્કૃત રૂપ અપાયાના દાખલા મળે છે અને તે લાગે છે 'પાવાગઢ' નામનું 'પાવકાયલ' સસ્કૃત રૂપ બ્રાહ્મણોએ માહાત્મ્યમાં દાખલ કર્યું હોય. પાવક અગ્નિને બદલે પાવન કરનારો માટે 'પાવકાયલ' નામ ચોલવું હોય.

મહાકાલીનું આરાધન કર્યું ૧૪ જોયા તીર્થ કરા શ્રી અભિનદન પ્રભુની શાસન અધિષ્ઠાયાિકા કાલિકાદેવી હતી શ્રી વિજયવદ્રે અમલગમ્બીની સ્થાપના કરી તેથી એ ગમ્બીના આચાર્યો મહાકાલીને સ્વગમ્બીરક્ષિકા ગણે છે આપાનેરમાં બાવન જિનાવવનું બાબ મદિર જૈન સધે બધાંબુ હવ અને જોમા શ્રી અભિનદન પ્રભુજીની અને શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજીની મુખ્ય પ્રતિમાઓ હતી ૧૫ એ બન્ને મૂર્તિઓની અબનસાધાકા અને પ્રતિષ્ઠા વિ સ ૧૧૨૨ મા વૈશાખ સુદ ૫ ગુરુવારે શ્રી ગુણસાગર સુરીશ્વરને દાથે યર્ષ હતી ત્વારે આપાનેરના જૈન સધમાં મોટા ઉત્સવ થયો હતો વિ સ ૧૨૯૮ (ઈ સ ૧૨૪૨) માં શ્રી દેવેન્દ્રસુત્રિ પાવાગદમાં શ્રી સંભવનાથના દર્શને આંબ્યા હતા અને ત્યાંથી કર્ષ્ટવાણુબ્ય (૪૫૩૫ જ) ગયા હતા એ સુરિ તપગમ્બીના ૪૪ મા પદ્મર હતા તેરથી સદીમા મુજ્જરે શ્વરના મદામ ત્રી વસ્ત્રપાલ તેજપાલે જોધરાના મુગુલને જીવીને પાવાગદમાં સર્વતોભર નાથનુ ભગવાન મહાવીર પ્રભુજીનુ મદિર બધાંબુ હવ ૧૬ પદરમી સદીમા આપાનેર પાવાગદમાં જૈન મદિરો સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે શ્રી જીવનસુંદરસુરિએ પાવાગદના શ્રી સંભવનાથની સ્તુતિ કરી છે જોમાં એ પર્વતને ધનુજ્ય પર્વતના અવતાર રૂપે વર્ણવ્યે।

■ ૧૭ પાવાપતિ જોહાજો અને આપાનેરના જૈનો મહાકાલીને રાજ્યની અને ગમ્બીની રક્ષક દેવી માનતા હતા પદરમી સદીમાં ખલાતના શેઠ મેધાશાહે શ્રી સંભવનાથના મદિરમાં આઠ દેવકુનિકાઓ કરાવી હતી અને

૧૪. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સપાદિત તપગમ્બી બહુતપદ્માવધી જૈન સાહિત્ય સરોધક પુ ૧. શ્રી કલ્યાણવિજયજી સપાદિત તપગમ્બી પદ્માવધીમા ચેતેશ્વરી અને પદ્માવધી એ બે દેવીઓ મહાવિદેહમા અહ હતી તે વિજયવદ્રનું નામ સાભળી પાવાગદ આવી આ ઉત્તેજ જ્યા વિચિત્ર લાગે છે શ્રી જિનવિજયજીએ કાલિકાને ઉત્તેજ માગ્ય લાગવાથી અહાં એ લીધો છે 'ગવદ પર્વતિ ભાગ્યા'

‘મહાકાલી દધ્યાગલી

૧૫ જીજો મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીત જૈન તીર્થેનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૫૬ થી ૨૬૩

૧૬ એજ પૃ ૨૬૦-૨૬૧ વસ્ત્રપાલચરિતને જોમા આધાર આપ્યો છે

૧૭ એજ પૃ ૨૬૨ જિન પુરવીકાવગ્ધવાવરેડજિનદમ્બચરમેજિનુપારહારે । તૃતીયાંજન કુન્દન મદત રનુવ ગવકે મૂપર વગ્મવતમ્ ત વાંપ ના પુરાવનતાવિગદે પીવવક ક્રી દિવત— એથી સ્તુતિ કરી છે

એની પ્રતિષ્ઠા શ્રી જીવનમુદરના ગુરુ મહાપ્રભાવક શ્રી સોમમુદરસુરિએ કરાવી હતી. ૧૮ ખાંડવગઢના સંઘપતિ વસ્વાહે પશુ શ્રી સંઘવનાથજીની વંદના કરી છે. છેલ્લા પાવાપતિ જયસિંહને શ્રી સોમદેવસુરિએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. શાશ્વ કુંભાને તથા રા' માડનિકને પશુ એ જ સુરિએ વિદ્યાપ્રાપ્તિ રજિત કર્યાં હતાં, અને પાવાગઢને જૈનતીર્થ તરીકે ઉપદેશતરંગિણીમાં વર્ણવ્યું છે. ૧૯ વિ. સં. ૧૫૨૭ માં પાટણના ખીમસિંહે પાવાગઢમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યાનો પશુ ઉલ્લેખ છે મહમૂદ બેગડાની ચકાઈ વખતે કદાચ આ ઉલ્લેખ જૈન બાંધકામ હોય. એ પછી અકબરના સમયથી કોઈક જૈન ઉલ્લેખો મળે છે.

પાવાગઢના જૈન અને હિંદુ અવશેષો

વડોદરામ્હુકિવમના શ્રી ચંદ્ર આપણા સ્થાપત્યના ઉત્તમ અભિવાસી, એમણે પાવાગઢનો અવશેષો ઉપર મનનીવ લેખ લખ્યો છે ૨૦ એમના મંતવ્ય પ્રમાણે પાવાગઢના છેક ઉપરના મોલિયાના કિલ્લાના મેદાનમાં અને દુધિયા તળાવ માસે જૈન મંદિરોના અવશેષો મળે છે એનાં છલ્લોહાર થયેલા છે. આ અવશેષો ઉપરથી એ બધાવાની તારીખ મળતી નથી. ૫૨૬ સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન ઉપરથી એઓ ચૌહાની અને ષંદરમી સદીનાં બાંધકામ હોય એમ માને છે. બધા છલ્લોહારમાં થાય છે તેમ આ મંદિરો પશુ અરામતમાં બનાવ્યાં છે. આ મંદિરોના સમૂહમાં નવલખી મંદિરોમાં ગણાતાં પશુ મંદિરો હાલ છે તે કોઈ મોટા નાશ થયેલા મંદિરના નાના ભાગ હોય એમ એમનું માનવું છે. એ વિદ્યાળ મંદિરની તો આજ માવ ઝાટલાની જીભથી જ જીવી છે અને શ્રી ચંદ્રના મંતવ્ય પ્રમાણે એ યોમુખજીનું મંદિર છે. શ્રી ચંદ્ર સખે છે કે દેલવાડા અને કુભારિયાની મંદિર કરતાં અહીં જુદી રીત દેખાય છે અને એ મંદિરો બહારથી સાદાં છે બ્યારે આ પાવાગઢવાળું મંદિર બહાર પશુ કાંતરણીવાળું હશે એમ જણાય છે. કદાચ વસ્તુમાલ તેજપાલના સર્વતોમર મંદિરનું એ અવશેષ હોઈ શકે ૨૧ શ્રી ચંદ્ર આ બધા અવશેષોને

૧૮. એન. પૃ. ૨૬૦.

૧૯. એન. પૃ. ૨૬૨.

૨૦. જુઓ Journal of the Gujarat Research Society, Vol. XI, No 2. Pavagadh-Champaner. By Dr Goetz શ્રી ચંદ્રનો લેખ વિદ્યાપુર્ણ છે અને સ્થાપત્યની નવ્યાં મઠે આધારભૂત બહુવિધ તેવો છે.

૨૧. શ્રી ચંદ્રે જૈન સાહિત્યના આધારો એવા હોય એમ લેખ વપાવો

એની કાતરશુદ્ધી મૂર્તિવિધાન વગેરે ઉપરથી ચૌદ કે પંદરમી સદીનાં માને છે. પરંતુ બારમી સદીથી જૈન મંદિરો અહીં બંધાયાં હતાં એ આપણે જાણેલાં બધાં. એટલે સુસલમાનોની છત પહેલાં પણ દિંદુ પાવાપતિઓના સમયમાં આ મંદિરોનાં છજોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું પડે. જૈન સાહિત્યમાં આ મંદિરોમાં હમેરા થયા હોય એવા ઉલ્લેખો પણ છજોદ્ધારના ઉલ્લેખ નથી, અને છજોદ્ધાર કરવા જેવો નાશ થાય એવું કંઈ એ સમયમાં પાવાગઢ ઉપર તો જન્યું હોય એવું જણાવું નથી. ૨૨

શ્રી મહાજ્ઞાપીયા તળાવ ઉપર એક શૈવ સંપ્રદાયના મંદિરનાં અવશેષોનું વધુન કરે છે અને ત્યાંની મૂર્તિઓ, નંદિ તથા મંડળના દ્વાર ઉપર લક્ષ્મીશ પાશુપતાચાર્યની મૂર્તિ ઉપરથી શૈવ સંપ્રદાયનું મંદિર હશે એમ કહે છે. ૨૩ પાવાગઢ-ચાંપાનેર જૈન સાથે શૈવ તીર્થ પણ હશે અને એમાં શિવની પૂજા કરતાં વધારે મહત્વનું સ્થાન મહાકાળીનું હશે એમ પણ સમજાય છે. વિષ્ણુના મંદિરનો ઉલ્લેખ મળતો નથી એ ઉપરથી આ સ્થળ શિવ, શક્તિ, અને જૈનોના ધર્મનું સ્થળ હશે એટલું કહી શકાય. આ બંધાતો સાથે વિચાર કરતાં અને જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં પાવાગઢ-ચાંપાનેર નામ માટે વા અક્ષરને બધાં બેસાડવાના પ્રયત્ન કરતાં આચાર્ય શ્રી આશ્વંદશંકરભાઈનો તર્ક વધારે સચુક્રિતક સામે છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી બરેલા પર્વતનાં સ્થળોએ જૈન જૈનોએ તીર્થસ્થાન સ્થાપ્યાં છે તેમ આ સ્થળે પણ એમણે સ્થાપી પોતાના મહાતીર્થ ચંપાપુરી-પાવાપુરીનાં નામ આ સ્થળને આપ્યાં હોય એ સંભવિત છે. મૂળરાત હેરા પાશુપત શૈવોનું આદિસ્થાન હતું તેથી શિવ અને શક્તિની પૂજા પણ અહીં શરૂ થઈ હોય

લાગતું નથી. વસ્તુપાલજી ચોમુખજી મંદિર એ સમે તો બદ મંદિર જ હોય શકે. " સર્વતોભદ્ર " નામના મંદિર માટે માનસાગર સિદ્ધિજનક " બે-સાહસોપોદિમા બોધ આકિંટકચર " એ એજમાં સર્વતોભદ્ર ચળ્લ જુએ.

૨૨. જૈન સાહિત્યમાં છજોદ્ધાર થયા હોય તેા એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. બારમી સદીનાં મંદિરોની મૂર્તિઓ ચૌદ કે પંદરમી સદી જેવી લાગતી હોય તેા છજોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું જ પડે. પણ એવું કશું દોષ એમ લાગતું નથી. એટલે શ્રી મહાજ્ઞાપીયા ગણ-મતાને વધારે આધારની જરૂર પડતી.

૨૩. જુઓ શ્રી મહાજ્ઞાપીયા ઉપર્યુક્ત લેખ. એમાં શિવમંદિરના અવશેષોની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે એમાં સચુક્રિતતાની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં એક વાત કહેવી

પાવાગઢનો કિલ્લો

પાવાગઢનો કિલ્લો મુસલમાનોએ જીત્યો તે પહેલાં કેવો હતો એનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી ગર્દોળે આપ્યો છે. પાવાગઢના કિલ્લાને ત્રણ બારે કોટવાળી સરક્ષણ હરોળો છે. આમાં છેડ નીચલી સરક્ષણ હરોળની દીવાલના પરચરો ઉપરથી ચોઢાણોના પહેનાં એનું બાંધકામ થયું હતો એમ શ્રી ગર્દોળ માને છે. અટકના દરવાજાથી કિલ્લો ચડી યાય છે. અહીં મેદી તળાવ નામે પાણીથી હમેશાં ભરેલું સુંદર તળાવ છે અને એને કાંઈ પતાઈ રાવળનો મહેન હોય એમ અવશેષો ઉપરથી મનાય છે. આ બધી સંરક્ષણ હરોળોની દીવાલોને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી સમ રાવીને કુષારા વધારા કર્યાં છે. એટલે ચડતાં જ દરવાજાઓ આવે છે. એમાં કેટલાક હિંદુ સ્થાપત્યના દરવાજાઓ આવે તે જોતાં અસલ હિંદુ કિલ્લાની હરોળનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. મુસલમાન કમાનોવાળા દરવાજા બંધ છે.

ખાસ જરૂરની છે સ્થાપત્યના વિજ્ઞાનમાં બાબણી અને મૂર્તિવિધાનનો કમવાર ઇતિહાસ તેમજ પ્રગતિ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ અવગત છે. એ ખરું છે, પરંતુ એ વિધાનનો સમય નક્કી કરવામાં એ એક જ પદ્ધતિ કોઈ વાર બરાબર કામ ન પહોંચાવે. મોદેરાના મંદિરની અગિયારમી સદીની બાબણી અને રાણકપુરના મંદિરની પદરમી સદીની બાબણી જોવા આ ચારે સદીઓમાં ગુજરાતની સ્થાપત્યકલા સંપૂર્ણ રીતે ઉપર હતી એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી એટલે જૈન હિંદુ મંદિરોની બાબતમાં એકલી બાબણી અને મૂર્તિઓને ધ્યાનમાં લઈ સમય નક્કી કરવામાં જોખમ છે. એમ મને લાગે છે. મુસલમાન સ્થાપત્ય નવ ઊંચું થઈ અને ગુજરાતી કારીગરો નિષ્ણાત છતાં નથી રીતો અપનાવવાની હતી, એટલે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બાબણીની પ્રગતિ સમય નક્કી કરવામાં ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એમાં સંકેત નથી. ખીજા વાત એ ધ્યાનમાં રેવાની છે કે પાવાગઢ આપાનેરમાં ચૌદાજી રાજ્ય વર્ષ એટલે રત્નપુતાના કે ઉત્તર હિંદના સ્થાપત્યની અસર આપાનેરમાં આવવી જ નોંધે એમ પણ કહી શકાય નહિ અને તે લાગે છે કે ગુજરાત-રત્નપુતાનામાં જૈન-હિંદુ સ્થાપત્યમાં મૂળ સિદ્ધાંતો એક જ હતાં જે સ્થાનિક ફેર ફેલાતો તે જ ધારવારના સંક્રિત અને શોખ ઉપર આધાર રાખતો. કેટલાક યુરોપીય કલાવિવેચકો 'જૈન સ્થાપત્ય' એવું નામ આપવાની ભૂલ કરે છે એવા વિભાગ આપણા સ્થાપત્યને માટે પાડવા ઉચિત નથી. ચોઢાણો પૂર્વ ગુજરાતમાં લાગે સમય વચ્ચે ઉત્તર હિંદની એમની કાંઈ વિશેષતા દેખે તે પણ નાખાનેર જેટલે જ લાગી શક્યા દેખે એવા બહુ સંભવ જાણાનો નથી. નવરુદ આજના સ્થાપત્ય કે સિલ્પમાં ખાસ કરીને આ ચાર સદીઓ માં જ પહોંચે કે કામગીરી જ ધારવારના સંક્રિત અને શોખ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ એ ઉપરથી સમયનિર્ણય કરવો તે ઠીક નથી. આ મારું અવન માન્યતા છે.

કિલ્લાના મધ્યભાગમાં પહેલિયા પહેલાં પીછ સંરક્ષણ હરોળ ચરૂ ચાય છે અને એનાં દીવાલો, છુરખે, તથા દરવાજાની રચના તથા બાંધણીથી કિલ્લાની ખરી મજબૂતાઈનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એમાં એક ઉપર એક ચડાણમાં સબ્બ અપસંગ બાંધણીથી બાધિલા ચાર દરવાજાથી બનેલો 'બુટિયા દરવાજો' ખરેખર લાભ્ય છે, એની પાછળ યદને એક દીવાલ સાત મંઝીલ તરફ ચાલી જાય છે એ પછી રજપૂત બાંધણીનો ખ્યાલ આપતો સદનચાહ દરવાજો આવે છે એને વટાવ્યા પછી પર્વતના મધ્યભાગમાં આવેલા મેદાનમાં મરાઠાઓએ બાધિલી માચી હવેલી અને એની પાછળ તેજ જેવા રંગતું સુદર વનરાજિની વચ્ચે આવેલું તેલિયા તળાવ આવેલું છે. માચી હવેલીથી જીયુ ચડાણ ચરૂ ચાય છે અને મકાઈ કોઠાર નામે ત્રણ ધૂમટવાણુ મકાન આવે છે ત્યાં ઉપર જવાના રસ્તામાં કામે દાયે ભદ્રકાળીના મંદિરે જવાનો રસ્તો છે એ જળે મુખ્ય પર્વતથી જુદી પડતી હોય તેવી ટેકરીના મેદાનમાં મહેજનાં ખડેરા અને ટેકરીને છેડે ભદ્રકાળીનું મંદિર આવેલું છે. પર્વતના મુખ્ય રસ્તા ઉપર પાછા વળીને ઉપર ચડતાં મોટી ખાઈ આવે છે અને એના ઉપર પહેલાં ખમેટી લેવાય એવો પાટિયાનો પુલ હશે એમ લાગે છે એના ઉપરથી જવાતું હોવાથી એ ઝોળાંવા પછી ઘુરત આવતા દરવાજાને પાટિયાયોળને દરવાજો કહે છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં દિંદુ રજપૂત ધાટનો તારા દરવાજો અને એ પછી સુરજ અમર નગરખાનાનો દરવાજો આવે છે. એ વટાવ્યા પછી ત્રીજી સંરક્ષણ હરોળ પૂરી ચાય છે અને પર્વતના ઉપરના મેદાનમાં જવાય છે. આ મેદાન વિશાળ છે. એની આ ઉલ્લી સંરક્ષણ હરોળને મુસલમાનોએ છૂટ્યા પછી મજબૂત બનાવી મહમૂદ બેગડાએ એતું નામ 'મૌલિયા' રાખ્યું આ મેદાનમાં ઉપર જેવાં એ મંદિરો અને અવશેષો છે, અને દિંદુ સમયમાં પાવાગઢના તીર્થમાં મજાતાં મંદિરો અહીં જ હતાં. ૨૪ આ મેદાનમાં જાચિયુ અને દુધિયુ એ બે તળાવો છે

૨૪. જુઓ શ્રી મટકનો ઉપરુક્ત લેખ. એમણે શિવ મંદિર અને જૈન મંદિરના અવશેષોની ઉત્તમ ચર્ચા કરી વર્ણન કર્યું છે પાવાગઢની સુદરતા માટે એમણે 'દાકગર વાંકલી'માં સચિત્ર લેખ આપેલો છે તે પણ ખાસ વાચવા જેવો છે. એમના સ્થાપત્ય સ્વભાવી લેખમાં જૈન શિંદુ અવશેષોના વિગતો તથા પાવાગઢના વકરાઓ મળે છે તે પણ જેવા જેવા છે શ્રી મટકે વીસ વખત પાવાગઢ જઈ સ્થાપત્યના અવશેષોનો અભ્યાસ ત્રીજુવટથી કર્યો છે. લેખને છેડે જે આધારત્રયો મોખ્યા છે એમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા બર્નેસના મથ અને વીલ્ડ અંગ્રેજ આધાર

છે અને એની પાસે યદીને ગઢીસો ફીટ ઊંચી પર્વતના સૌથી ઊંચા શિખરની ટેકરી ઉપર જવાય છે. આ ટેકરી ઉપર મહાકાળીનું આસપાસ દ્વારવાળું મંદિર છે અને એ મરાઠા સમયમાં બંધાયેલું છે. મહાકાળીની મૂર્તિ પહેલાં જૈન શિલ્પના વિધાન પ્રમાણે હતી એમ જાણી શકાય છે.^{૨૫} હાલનું મંદિર છેક સાદું છે અને મહાકાળીનું મુખ મૂળ્ય છે. મંદિરની ઉપર સદનચાહ પોરનું મુસલમાનોનું સ્થાન છે. મુસલમાનોના સમયમાં એ મંદિરની જગ્યાએ કબર હશે અને એ પછી કબરની નિશાની મંદિરની ઉપર ચાખી ફરી દેવીની પ્રતિષ્ઠા યદી હશે એમ લાગે છે. ૨૬

હિંદુ ચાંપાનેર

હિંદુ સમયનું ચાંપાનેર પાવાગઢના કુંગરની ઉત્તરે હતું એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આજનું ચાંપાનેર મહમૂદ બેગમને જીત્યા પછી પર્વતની પૂર્વ તરફ નવું બંધાયું. શ્રી મદ્મ માને છે કે પહેલી રક્ષણ હરોળ પાસે મેદી તળાવ અને રાજના મહેલની પાસે જ રજપૂત ચાંપાનેર હતું. ૨૭ પરંતુ એ જગ્યાએ રાજ અને એના મોટા સરદારોના મહેલો અને ખાસ કરીને અમલદારો માટે ઘેરા વખતે રહેવાની જગ્યા સિવાય વધારે કંઈ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. સામાન્ય લોકો અને વેપારીઓનું ચાંપાનેર ઉત્તર તરફ તળેટીમાં હોય એ ખરું લાગે છે અને હાલ જંગલને કીધે એના અવશેષો દુર્લભ છે. મુસલમાનોએ પૂર્વ તરફ શહેર ફરી વસાવ્યા પછી હિંદુ શહેરના અવશેષો નવા શહેરમાં વાપર્યાં હશે અને એ કારણથી આજે જૂના શહેરના અવશેષો દેખાતા નથી. અમદાવાદમાં આશાવલ્લુ થયું તેમ, રજપૂત ચાંપાનેરના કોઈ કોઈ ભાગ મુસલમાન ચાંપાનેરમાં લઈ પશુ ગયા હોય. શ્રી મદ્મ, લખે છે કે જુદિયા દરવાજા આગળ નીચેની હરોળમાંથી એક છૂપો રસ્તો આવતો હતો અને મેદી તળાવ આગળથી એ રસ્તો જંગલમાં યદી પર્વતની નીચે ઊતરતો હતો. એ રસ્તામાંથી ઘેરા વખતે સાધનસામગ્રી છૂપી રીતે લાવવામાં આવતી. આ રસ્તો મુસલ-

લીલા છે એમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કોઈ આધાર જણાતા નથી. પંચમહાલ મેઝ-ટિયરમાં પણ કોઈક વર્ણન કરેલું છે.

૨૫. મહાકાળીની મૂર્તિ અસલ જૈન શિલ્પવિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈન લીધોના ઇતિહાસ લેખક લખે છે, પણ એનો આધાર આપ્યો નથી.

૨૬. જુઓ શ્રી વટ્ઠનો લેખ સદનચાહ માટે બિમની માનવતા ખરી જણાય છે.

૨૭. મેદી તળાવ પાસે મદેલ અને અમીરોનાં મકાનો કોઈ શકે. વસ્તીનાં ધરી ત્યાં દોષ તેો રજપૂત ચાંપાનેર મૂળ નાનું દોષ એમ માનવું પડે.

માનોને જડ્યો તેથી ધેરાયેલું લશ્કર દાર્જુ એમ એ માને છે ૨૮ સુલતાન
 પટક દરવાજા આગળ તોપમારો ચલાવતો હતો એમ પણ કહે છે
 પરંતુ સુલતાનના ધેરાનું વર્ણન તવારીખોએ આપેલું છે તે આગળ જોઈશું
 મકાનોનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું

જ્યસિદ પતાઈ રાવણ અને એના આપદાદાએ

પાવાગઢના કિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન કર્યું દરેક ઇતિહાસ આગળ
 જોઈએ સુલતાન મહમૂદ જોગડાએ આંખાનેર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ત્યાં
 જ્યસિદ દરેક ચોદાણનું રાજ્ય હતું એના મૂળ પુરુષ પૃથ્વીરાજ ચોદાણની
 પડતી પછી નાસીને દક્ષિણમાં આગા અને આંખાનેરમાં ઘાઠી સ્થાપી એ
 પહેલાં ત્યાં કોનો સત્તા હતી તેની વિગત મળતી નથી, પણ પાછળ જૈન
 ઉદ્દેશો જોવા તે ઉપરથી ત્યાં પાટણને તામે રહેનારા કાઈ નાના કાકારની
 સત્તા હતી એ સમયે રાજદારી બાબતોમાં આંખાનેર કરતાં ગોધક-ગોધરાનું
 મહત્ત્વ વધારે હોય એમ સમજાય છે. આંખાનેરમાં સગા જમાવનારા
 ચોદાણના મૂળ પુરુષનું નામ ખીચી હતું તેથી એ લોકો ખીચી ચોદાણો
 કહેવાય છે પાવનદેવ ખીચીએ આંખાનેરમાં આંખાને પાવાપતિ ચોદાણાનું
 રાજ્ય સ્થાપ્યું એની વસાવગી કાનોલ પાસેના એક લેખમાં મગી આવી
 છે એમાં જ્યસિદ પાવાપતિને શક્તિવાક્ય કહ્યો છે અને પાવાગઢને
 પાવકુદુર્ગ કહ્યો છે ૨૯ પાવાપતિનું દેક ૨૫ પતાઈ થયું હોય મૂજરાત
 સંસ્કૃતનંતની સર્યાપતથી મહમૂદ આંખાનેર લીધું ત્યાંસુધી પતાઈ રાવણને
 મુસલમાનો સાથે અવારનવાર વડાઈઓમાં ઈતરવું પડતું હતું સુલતાન
 અહમદશાહ પાવાગઢ છોટવામાં ફાળ્યો નહોતો અને જ્યસિદના દાદા
 ત્ર્યલક શૂપ સાથે એને સુલેહ કરવી પડી હતી જ્યસિદના પિતા ગગાદાસ
 -ગગરાજ-સાથે પણ મહમૂદની પહેલાંના સુલતાનોને લડાઈઓ થઈ હતી
 કંઈક જોવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવાપતિને સંપન હોતો એ પણ આપણા
 રાજકારણના ઇતિહાસની એક કમનસીબ ઘટના છે માળવા અને મૂજરાતની
 વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજ્ય નન્ને દેશના રાજ્યોને સમય પ્રમાણે
 સદાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખતો માળવાના હિંદુ રાજ્યોની

૨૮ શ્રી મટ્ઝની માન્યતા ખરી હશે, એ કે તવારીખો તો એક નહિ
 પણ 'સુરગો' જોવાની એના ઉલ્લેખ કરે છે

૨૯ જુઓ વડોદરા જાણ મધમાળાના શ્રી સ્મશાનના વસવલાલ દેસાઈની
 "પાવાગઢ" નામે પુસ્તિકા

પેઠે મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ગૂજરાત સાથે વારંવાર લડાઈઓ કરી છે, અને એમાં પાવાગઢના રાજાઓએ કોઈ પણ રીતે ભાગ લીધો છે.^{૩૦}

સુલતાન મહમૂદની ચડાઈ અને ઘેરા

પોતાના વડીલો પાવાગઢ જીતવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા અને માળવા સાથે ધર્મી ચાલુ જ હતું એટલે મહમૂદ બેગડાને ચાંપાનેર જીતવાનો નિશ્ચય તો પહેલેથી જ હતો એ આગળ જોઈ ગયા, અને સુલતાન બહાનાઈ શોધ્યા કરતો હતો એવામાં એને બહાનું મળી રહ્યું એ પણ જોયું. હવે મહમૂદે મોટું લક્ષ્ય લઈ વડોદરા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જ્યસિંહે આ સમાચાર સાંભળીને પોતાના વડીલોને સમાધાન માટે મોકલ્યા અને પોતે પકડેલા સુલતાનના બે દાથીઓ ધરણ ગયા હતા એટલે તેના બદલામાં ખીજા બે દાથી અને છૂટેલા માલ તથા સોનું સુલતાનને પાછાં આપવા જણાવ્યું.^{૩૧} પરંતુ સુલતાનને આ વખતે સમાધાનની ઇચ્છા નહોતી એટલે એણે ઉત્તર પાઠવ્યો કે “આ સંદેશનો જવાબ કાલે તરવારથી આપીશું”^{૩૨} આ સમાચાર સાંભળી જ્યસિંહ રાવળે પણ કિલ્લો મજબૂત કરી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાને વડોદરેથી જીપડીને ચાંપાનેર વટાવી માળવાના રસ્તા ઉપર આવેલા કરનાઈ ગામ આગળ પડાવ નાખ્યો અને બહેરામખાન અદલશુહ, તાજખાન અને ઇખ્તિવારખાનને આગળ મોકલ્યા.^{૩૩} સુલતાને સૈયદ બદી અબ્દુલ્લાહને^{૩૪} ધોરાજી અને સરંબમ લાવવાના રસ્તાનું રક્ષણ કરવા નીમ્યો. સૈયદ પોતાની ટુકડી લઈ સરંબમ વગેરેનું રક્ષણ કરતો આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર રજપુતોની ટુકડીએ હુમલો કર્યો અને એના બધાં ધોરાજી અને સામગ્રી પડાવી લીધાં. આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાનને ખૂબ નિરાશા થઈ અને એ વર્ષના દિ. સ ૮૮૭ સફર માસના અંત સુધી ત્યાં ઘેરા ખાલીને પડી રહ્યો. હવે સુલતાને અગદાવાદના પ્રસિદ્ધ

૩૦. કુમાર માસિકમાં ગાંધી લેખ જુઓ. જંબાલસ રાવળે સુલતાન મુહમદ (અહમદશાહના પુત્ર) ને હરાવેલો એ વિચ્છન્ન વર્ણન એક સસ્કૃત નાટકમાં કર્યું છે, પરંતુ આ વખતે એની વિગત મળી શકી નથી.

૩૧. પાવાગઢના મહમૂદના ઘેરાનું વર્ણન મિરાતે સિકંદરી કરતાં તળકાતે અકબરીમાં ખૂબ વિગતથી આપ્યું છે. જુઓ તળકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૨

૩૨. સિકંદરી, જુ. ષા. પૃ ૧૧૩. તળકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૨.

૩૩. સિકંદરી આ નામ આપતી નથી, તળકાતમાં છે.

૩૪. સિકંદરીમાં આ નામ નથી. તળકાતની પ્રતોમાં પણ ફેર છે. ફિરિસ્તા સૈયદ મહમૂદનું નામ લખે છે.

મુહાફિજખાનને ઘેરાનો બંદીબસ્ત કરવા નીચ્ચે અને એ રોજ સવારથી ખપોર સુધી ગંધી તોપો વગેરે તપાસી સુલતાનને ખબર આપતો. તવારીખ-કાર લખે છે કે મુસલમાનોએ કિસ્વામાં જવા માટે સૂર જો^{૩૫} બિાદવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ માટેના નિષ્ણાત ઈજ્જતેરા પશુ સાથે આવેલા હતા.^{૩૬} સૂરજો માટે લાકડાંનાં પાટિયાં બેઠાંએ તે માટે એક એક ઝૂંડીની એક એક અચરફી બેટલી કીમત આપવી પડી અને એ રીતે સુલતાનને એક લાખ ટંકાનું ખર્ચ થયું.^{૩૭} આ વખતે જ્યસિહે ફરીથી સમાધાન માટે કહેવડાવ્યું અને ઘેરો ઉઠાવી લેવાય તો નવ મહુ સોનું અને ત્રે રૂપાં ચાલે એટલું અનાજ આપવા માટે કહ્યું, પરંતુ સુલતાને કાંઈ પણ સ્વીકારવા ના પાડી અને કિસ્તો છૂટી લેવાનો જ નિશ્ચય જાહેર કર્યો.^{૩૮}

પતાઈ શવજી માંબિસો માળવાની સહાય

આ સંબંધીને દિ. સ. ૮૮૨ માં જ્યસિહે સહાય માટે માળવાના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન પાસે પોતાના સૂર^{૩૯} નામના વહીલને મોકલ્યો અને પ્રત્યેક મળલે એક લાખ તનખા આપવાનું વચન પશુ કહેવડાવ્યું. આથી લલચાઈને માળવાનો સુલતાન લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને મહુગઢની બહાર પહાવ નાખ્યો. આ સમાચાર મળતાંજ ઘેરો સબાળવા માટે અમીરને મૂકી સુલતાન મહમૂદ બીલુ^{૪૦} લશ્કર લઈને દાહોદ તરફ ગયો અને ગ્યાસુદ્દીન સાથે લડવા તૈયાર થયો આ ખબર મળતાં માળવી સુલતાને વિદાનેનો મત લઈ હિંદુ સાથે લડતા મુસલમાન રાજા સામે પોતે મુસલમાન હોવાથી ન લડી સહાય એમ નક્કી કર્યું, અને પોતે મહુ પાછો ગયો આ સમાચાર સંબંધી મહમૂદ ખુશ થઈ આંખાનેર પાછો આવ્યો અને આંખાનેરમાં જુમામસ્જિદનો ખાયો નાખ્યો.^{૪૦} આથી

૩૫. તખ્તખતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩ ૭૪ સિંહ દરી. પૃ. ૧૧૪.

૩૬. મિરાતે સિંહ દરી. પૃ. ૧૧૪.

૩૭ અચરફીની કીમત સિંહ દરીએ લખી છે, જ્યારે તખ્તખતે માત્ર ફૂલ ખર્ચ લાખ ટંકા થયાં એમ લખ્યું છે. આ ટંકા સોનાના કે ચાંદીના તે સ્પષ્ટ નથી, પણ અચરફી સોનાની છે.

૩૮ તખ્તખતે અકબરી પૃ. ૨૭૩.

૩૯. સિંહ દરી સૂર નામ લખે છે, તખ્તખત મુન્ન લખે છે, સિંહ દરીના અગ્રેજ તરખુમામા સદ્દરા નામ લખ્યું છે, કેમિજલ હિસ્ત્રી સુરો લખે છે કોઈ સૂરખામ નામ હોવાનો જીબવ છે.

૪૦ સિંહ દરી ચ. લા. પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. તખ્તખતે અકબ

અમીરોને પણ ખાતરી થઈ કે સુલતાન કિલ્લો છૂટ્યા વિના પાછો ફરનાર નથી. આ સુદમાં મુહાફિજખાન ઉપરાંત ગૂજરાતના બે સુપ્રસિદ્ધ અમીરો હતા : એક અમદાવાદનો કિવામ ઉસ્મુલક મલીક સારંગ અને બીજો ગૂજરાતનો નૌકામેનાપતિ—મિરે જહર—મલીક અગાઠ સુલતાની. આ મલિક અગાઠ પરદેશની તોપો દીવ ખંદરથી ગૂજરાતમાં લાવ્યો હતો અને એ, પાવાગઢના ઘેરામાં પહેલવહેલી વપરાઈ એમ જણાય છે ૪૧

ઉવદની લડાઈ અને જયસિંહની હાર

તવારીખકાર કહે છે કે સુરજોનુ કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને એક દિવસ સુલતાનની પોતાની ટુકડીના સિપાઈઓએ એક સુરંગમાંથી છૂપી ગીતે જોયું તો સવારમાં રજપૂતો દાતણ પાણી ગ્નાન અદિ માટે જતા હતા અને સંપાદિ કરતા હતા. આ વખતે કિલ્લાના રક્ષણમાં બહુ ઝાઝા મારણો હતા. આ સાંભળીને સુલતાને પોતાની ટુકડી લઈ મલીક સારંગને એ સમયે એ માર્ગમાંથી જવા હુકમ કર્યો. મલીક સારંગ સુરંગમાંથી કિલ્લામાં પેઠો અને હાથોહાથની લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં રજપૂતોની ખુવારી થઈ અને એ લોકો દરવાજા તરફ પાછા હાંચા. એ વખતે દરવાજાની ખાજૂની દીવાલ ઉપર મલીક અગાઠના તોપમારાએ મોટા ચીરા પાડ્યા હતા તે જોઈ અગાઠ એક ટુકડી લઈને કિલ્લામાં પેઠો અને એક બારીમાંથી દરવાજાના છુરજ ઉપર ચડી ગયો. બીજી ખાજૂથી સુરંગને રસ્તે સુલતાન મદમુદ પોતે સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાં આવ્યો અને ઉપર ચડ્યો આ વખતે ખૂબ વીરતાથી લડના રજપૂતોએ ઠાંગોળાના બોન દરવાજા ઉપર મડેલા મુસલમાનો પર હાથથી ઉપાડીને ફેંક્યા, પરંતુ સુલતાનના લશ્કરીઓએ એ બેબગોળા ફૂટે તે પહેલાં ઉપાડી પાછા ફેંક્યા તે પાછાં રાવળના મહેલના આંગણમાં પડ્યા ૪૨ આ દેખી રજપૂતો નિગહામાં આવી ગયા અને નીહરની તૈયારી કરી. સીઆ હોકરને અગ્રિમા નાખી

૪૧. હિંદુસ્તાનમાં તોપ પહેલવહેલી ગૂજરાતમાં આવી અને તે આ સમયમાં આની એથી પ્રાચીન લડાઈઓની રીતોમાં પ્રિટિ ફેર પડ્યો. ગૂજરાતી લશ્કરમાં સરઆતમાં પરદેશી ચાલદાને હતા. મો. નહી સહેબને “ગૂજરાતમાં તોપ” એ લેખ જુઓ

૪૨. તખાતે અકબરી પૃ. ૨૭૪-૭૫. આ બોબ પતાહના મહેલના આંગણમાં પડ્યા. એ ઉલ્લેખ ઉપરથી શ્રી જહ્ન માને છે કે એ મહેલ અકબરના દરવાજાની છેક પાસે હોવા જોઈએ શ્રી જહ્ન એમ પણ માને છે કે રજપૂતોનો દરવાજા નહી એક છૂપો રસ્તો હતો તેમાંથી કીવામ ઉસ્મુલક અદર પેઠો.

બધા મરણિયા થઈ લડવા નીકળ્યા. આ જનાવ દિ. સ. ૮૮૯ ઝિલકાદ માસની ૧લી તારીખે બન્યો. આખો દિવસ અને રાત ખૂનખાર લડાઈ ચાલી. ૪૩ જાહેર કાશીની આ લડાઈ પહેલાં તોડેલા દરવાજાની ઉપરના ખુલ્લિયા દરવાજાની પાછળ ઘર્ષ હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈ ચાલતી હતી તે સુખતે મહમૂદ પોતે લશ્કર લઈ દરવાજાનાં દાર ઉઘાડી નાખી અંદર પેઠે, આ વખતે રજપૂતો તળાવમાં સ્નાન કરી કેસરિયા કરવા તૈયાર થયા અને સાતસો રજપૂતોની એક ટુકડી મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડી ૪૪ બંને બાજુએ બહુ મોટી ખુવારી ઘર્ષ, અને આ લડાઈમાં જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એનો મનો કુમરસી પકડાઈ ગયા ૪૫ ધણા ખરા રજપૂતો કેસરિયામાં ખપી ગયા, અને કેટલાક નાસીને ત્રીજી સ રક્ષણ દરોળ તરફ ઉપરના કિલ્લામાં ભરાયા, પણ છેવટે મુસલમાનોએ એમને દરાબ્યા ૪૬ પતાઈ રાવળ અને કુમરસીને સુલતાન પાસે લાવ્યા અને મુસલમાને એ બંનેને મુહાફિઝખાને સોંપી એમના ધાની સારવાર કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે પાંચ મહિના કેદમાં રહ્યા પછી મુહાફિઝખાને સાબ થયા પછી એમને સુલતાન પાસે હાજર કર્યા અને સુલતાને જો એ બંને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો જીવતા રાખવાનું જાહેર કયું, પણ એ બંને વીરપુત્રોએ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને બદલે મરવાનું પસંદ કયું. સુલતાને મુસલમાન પકિતોની સલાહ લઈ જયસિંહ પતાઈ રાવળનું માથું ઉઘાડી દીધું ને એક લાકડા ઉપર ટંગાવ્યું. ૪૭ કુમરસીને જ્યારે એ લાકડા પાસે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એણે એકાએક એક લશ્કરીના. હાથમાંથી તરવાર ઝૂટવી લઈને મુસલમાનના એક હજુરિયા કપીરના મુત્ર શેખને મારી નાખ્યો. ૪૮ એ પછી કુમરસીને પણ મારી

૪૩. તખ્તઘટે અકબરી પૃ. ૨૭૫-૭૬.

૪૪. તખ્તઘટે અકબરી. પૃ. ૨૭૬.

૪૫. એન. પૃ. ૨૭૬ સિંહ દરી. પૃ. ૨૧૫.

૪૬. ત્રીલ દિલ્લામાં રજપૂતો ગયાની વાત માત્ર તખ્તઘટે જ લખે છે. પૃ. ૨૭૬.

૪૭. સિંહ દરી. પૃ. ૨૧૫. તખ્તઘટે અકબરી પૃ. ૨૭૬. તખ્તઘટે લખે છે કે પાંચ મહિના કેદમાં એની સારવાર કરી, જ્યારે ફિસ્તિયા લખે છે કે એને બેઠા પહેલાં રાખેલી અને શેખ મુસલમાન થવાનું કહેવામાં આવ્યું અને મારી નાખવાની ધમકી અપાવી.

૪૮. કુમરસીની આ વાત માત્ર સિંહ દરી જ લખે છે, કંઈજાજ દિલ્હી મુજબ મોહલેલા સૂર અથવા સુરીને મારી નાખવામાં આવી એમ લખે છે, પણ એ ઉલ્લેખ ઉપરથી તવારીખોમાં નથી.

નાખવામાં આવ્યો. આ બનાવ દિ. સ. ૮૬૦માં બન્યો. સિકંદરી લખે છે કે જ્યસિંદનો બે દીકરીઓને સુલતાને પોતાનાં જનાનામાં મોકલી અને એક દીકરાને શિક્ષણ આપીને મોટો કર્યો. એનું નામ હુસેન રાખ્યું એ મોટો થયો ત્યારે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં મોટો અમીર બન્યો અને એને નિઝામ-ઉલ્મુકનો ઈલાખ આપવામાં આવ્યો. ૪૬

પાવાગઢનું પતન અને ખુવારી

પાવાગઢનું પતન દિ. સ. ૮૮૬ના ઝિલકાદની બીજી તારીખે થયું (ઈ. સ. ૧૪૮૪). આ લડાઈમાં પાવાપતિની સાથે રહી લડનારાં હિંદુ રાજવીઓનાં નામ ચારણોની વહીઓમાંથી રાસમાળામાં આપ્યાં છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૪૧ ના પોષ માસની ત્રીજ ને રવિવારે પતન થયાનું લખે છે (તા. ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૪૮૪) આ તારીખ મુસલમાન તવારીખની તારીખ સાથે એક મહિનાનો ફેર પતાવે છે. હિંદુ રાજાઓમાં વેરસી, સારંગ જડેજ, કરજી, લેહમલ, અને સુરવૈયો, ચંદ્રભાણુ એટલાએ પતાઈ રાવળને માટે પોતાનો જીવ આપ્યો એમ લખે છે. ઘેરા કુલ વીસ માસ સુધી ચાલ્યો. એમ કહેવાય છે કે રજપૂત લશ્કર સાઠ હજાર માણસોનું હતું, અને સુલતાનનું એકો મોઢું હતું. ઘેરા દરમ્યાન સુલતાને આસપાસનો મુલક લૂંટ્યો અને એક ઘર એવું નહોતું રહ્યું કે જેમાં અનાજ પેસો, દોર કપડાં વગેરે રહ્યું હોય. આમ લાંબા ઘેરાઓમાં બને છે તેમ થયુંને હાથે છેવટે રાજપની સામાન્ય પ્રજાને જ વેઠવું પડે છે અને મુલક ઉગળક થઈ ગયું છે. ૫૦

દેવગઢમાંદિયા અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો

પતાઈ રાવળ જ્યસિંદદેવના મરણ પછી એના બે પુત્રો જીવતા રહ્યા હતા તે નાસી ગયા. બાટ લોકો કહે છે કે જ્યસિંદનો મોટો પુત્ર રામસિંહ પિતાની હયાતીમાં મરણ પામ્યો હતો. બીજા બે પુત્રોમાં મોટો પુસ્વોરાજ નર્મદા કિનારાના એક ગામડામાં જઈને પાછગયો મોહન

૪૬. આ ઉલ્લેખ સિકંદરીમાં પૃ. ૧૨૫ માં આપેલ છે, તખલાવમાં નથી. પ્રો. એમિસેરિયેટ આ હખીકંડા આપેલી છે (પૃ. ૧૯૫) અને આ બધી હખીકંડોના આધારમાં ફિરિયા, બેઝીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ દાજી દરીનાં અરબી ઇન્દિહાસમાં નામો લખ્યાં છે. બાટ ચારણોની નામમાં પતાઈનાં આ તજ સંવાનો મઠિ નોષ નથી, એમાં માત્ર તજ પુવો જ હતા એમ કહે છે અરબી ઇતિહાસમાં આ નામના હલકાઓમાં એ ઠાવો છે તે આગળ જોઈશું.

૫૦. પ્રો. કે.નિ. નો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૪. નો. ૨. ઇમિગ્જલ દિસ્ત્રીમાંથી લવારો

નામના રથને ગયેલાનેરમાં પોરાત સંતનતના અવ્યવસ્થાના સમયમાં ત્યાં નામું રાજ્ય સ્થાપવા પાકડુંને હોટાઉદેપુરનું રાજ્ય કહેવાય છે. હોટા-ઉદેપુરને મોહન પુસ્તીવિજયમાં આવે છે. ખીજા પુત્ર કુમરજીએ દેવગઢ-પારિવાનું રાજ્ય શરૂ કરી આ જન્ને રાજ્યો આને પણ જ્યસિંહ પાવાપતિના વંશનું હતો રાખી રહ્યાં છે.

મુહમ્મદાબાદની સુલતાન અને ચાંપાનેર બૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર

હવે સુલતાનની પાકડું જૂના ચાંપાનેરની બાજુમાં પર્વતની પૂર્વ તરફની તળેટીમાં મામરિગઢ બધાવવી શરૂ કરી હતી તેની પશ્ચિમે અમદાવાદના બદના જમના જ્યે કિલ્લો—રાજગઢ બાંધ્યો. એ ચાંપાનેરનું શરૂ કહેવાય છે. એ જગદના કિલ્લાનું નામ 'જહાંપનાદ' રાખ્યું, ૫૧ અને એમાં અમદાવાદના બદમાં રાજકુટુંબને માટે જેવી મરિગઢ છે તેવી બાંધી, અને મહેલ પણ બંધાવ્યો. એ પછી મોટા વ્યમીરો, વેપારીઓ, વાણિયાઓ, મોટા અમલદારોએ પણ મકાનો બધાવ્યાં આ શહેરનું નામ 'મુહમ્મદાબાદ' પાકડું, અમદાવાદમાં શહેરને ફરતો કોટ આ સુલતાને જ બધાવ્યો છે તેમ જહાંપનાદ-રાજગઢની આસપાસ ચાંપાનેર શહેરને ફરતો કોટ પણ બધાવ્યો. આ કોટનો દરવાજો હાલોલ તરફથી આવતા રસ્તામાં આવ્યો જેવામાં આવે છે. મહમૂદને ચાંપાનેર એટલું તો પસંદ થયું કે અમદાવાદને મદલે મોટો લાગ અહીં જ માજવા માંઓ અને કામચલાઉ રાજધાની કરીને ટંકશાળ પણ સ્થાપી ચાંપાનેરનું ટંકશાળમાં નામ 'શહેર મુકરંશ' અને ત્યાં પાડેલા સિક્કામાં એ નામ ઉપરાંત 'મુહમ્મદાબાદ ઉર્ફે ચાંપાનેર' એવું નામ પણ છે. ૫૨ આ પછી ખીજા અરબી સદી સુધી, સુલતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ચાંપાનેર બૂજરાતનું પાટનગર રહ્યું. પાવાગઢના કિલ્લાને પણ મહમૂદે સમરાવી સુધારા વધારા કરીને મજબૂત બનાવ્યો અને એક ઉપર ત્રીજી રક્ષણકારણને કિલ્લો સુધારાવી એનું નામ 'મોલિયા' રાખ્યું.

સિક્ક દરીમાં આવેલું ચાંપાનેરની ચલતી અને પઠલીનું વર્ણન

મિરાતે સિક્ક દરીનો લેખક ચાંપાનેર-મુહમ્મદાબાદના ખૂબ કવિત્વ બરેલાં વખાણ કરે છે. એનાં મકાનો અને બગીચાનાં ઝાડનાં વર્ણનો મોટી મોટી ઉપમાઓ આપીને કરે છે. ઉપરે કહે છે કે ચાંપાનેર જેણે સુદર શહેર બૂજરાતમાં તો નથી, પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પણ નથી. મોટાં મકાનો

૫૧, મિરાતે સિક્ક દરી. ચ. ભા ૪. ૧૨૧.
૫૨, ગ્રા. હોમિ. ને. ઇતિહાસ. ૫. ૨૯૭.

અને બગીચાઓથી સરેર એવું બૂલી ગયા. ફળફૂલનાં જાડની લા નારિયેળીનું ટોપરું હલવા જેવું મીઠું થાય છે, ત્યાંની કેરી બધાં ફળ ઉવટે ત્યાં ચંદનનાં જાડ યતાં હતાં એવો જાડનું વન એવું મોટું હતું કે તેનું આમ ખૂબ લાણું અને કવિત્વ બરેલું વધુ (૧૬૧૧) એ સહેરની એવી તો પડતીનું વધુ થાય : " સુખદાન અસ્તા ! ભવ ચાંપાનેરની તે વાધ તથા વરુનું રહેકાણું થઈ પશું છે. ત્યાંની થઈ પડી ગઈ છે ! ત્યાંના રહેવાસીઓ નાખૂડ એર જેવું થઈ ગયું છે, અને ત્યાંની આબોહવા યકિંતનેા નાશ કરે છે । દરેક સુરોબિત વાડીઓમાં આદમીઓના બદનમાંથી અને જે બાગો હસતા હતા ત્યાં જંગલ દેખાય છે । સુખડાનાં વૃક્ષોનું તો નામ કે નિશાન જેવામાં આવતું નથી ! ખરે કુરાનમાં લખેલું ફળીભૂત થયું છે. ખુદાના કીર્તિમંત તથા કૃપાવંત સુખડા સિવાય કુનિપાની દરેક ચીજ આખરે ફના થશે. "૫૩ ચાંપાનેરના આવા પતનનાં કારણો ખાસ જેવા જેવા છે. અડધી સદી પછી સુલતાન બહાદુર સહેનશાહ કુમારૂને હાથે હાથે અને તે પછી રાજધાની પાછી અમદાવાદ ગઈ, એટલે રાજ્યના મુખ્ય સહેર તરીકેની બધી પ્રવૃત્તિઓ ચાંપાનેરમાં બંધ થઈ. અમલદારો વગેરેનો વસવાટ પણ બંધ થયો. માળવા અને ગૂજરાત વચ્ચેના મોટા લશ્કરી સ્થાન તરીકેનું પાવાબઠનું મહત્વ પણ મોમલાઈમાં ઝોણું થયું અને વેપારી તથા બાદશાહી મહામાર્ગ પણ બદલાવા એટલે વેપારીવર્ગ પણ ત્યાંથી ખસવા મંજો. ૫૪

મોમલાઈના જૈન ઉચ્છેદો

આમ છતાં પણ જહાંગીરના સમયમાં સિકંદરીનો લેખક કહે છે એવી છેક વેરાન દયા ચાંપાનેરની થઈ હોય એ જાણવડું નથી. જૈનોની

૫૩. મિરાતે સિકંદરી ગુ. જા. પુ. ૧૧૬-૧૭. સાપાંતર કરનારે આ વર્ણન લંબાણથી આપ્યું છે છતાં પણ એ, લખે છે કે મૂળ અંકમાં એથી વધુ ઘણું લખ્યું છે અને કવિત્વથી એટલું તે કારણ છે કે કવિદાસ જેવા અયમાં ન રોમે તેથી ઊગી રીધું છે.

સારી વસ્તી ચાંપાનેરમાં સત્તરમી સદીમાં રહી હોય એમ જણાય છે. અકબર ઉપર પ્રભાવ પાડનાર જમદગુરુનું બિરુદ પાગેલા શ્રીહીરવિજય-ચરિતા શિષ્ય શ્રીવિજયસેનસુરિ વિ. સં. ૧૬૩૨ (ઈ.સ. ૧૫૭૬) માં ચાંપાનેરમાં આજ્ઞા દત્તા અને જયવંત શેઠે એમને હાથે મોટા પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ઊજાગ્યા હતા. સંવત ૧૭૪૬ (ઈ. સ. ૧૬૯૦) શ્રીશીલવિજય-ગણિએ ચાંપાનેરનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે: "ચાંપાનેરી નેમિબિજયુંદ મહાશક્તી દેવી સુંબકંદ." વિ. સં ૧૭૬૭ (ઈ. સ. ૧૭૪૧) માં અંબલ-ગચ્છીય શ્રી ઉદયસાગરસુરિએ પાવાગઢની મહાકાલિકાની તથા સાચા દેવની યાત્રા કરી હતી. તપગ્નના ૬૦ માં પદ્ધર શ્રીવિજયવિલક-સુરિએ વિ. સં. ૧૬૧૨ (ઈ. સ. ૧૬૦૬)માં પાવાગઢમાં આવી વ્રત લઈ પહેલું 'રામવિજય' નામ ધારણ કર્યું, અને ત્યાંથી ખંભાત યઈ ગમ્પનાયક થયા. એ જ ગમ્પના ૬૨મા પદ્ધર શ્રીવિજયરાજસુરિએ ચાંપાનેરમાં વિ. સં. ૧૭૦૨માં (ઈ.સ. ૧૬૪૫)માં પંડિત ૫૬ પળયું હતું. ૫૫ આ ઉપરથી જણાશે કે મિરાતે સિકંદરીના લેખકનાં માન્યતા અને વર્ણન કાંઈક અતિચોક્કિત બનેલાં છે અને ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં ચાંપાનેર છેક વેરાન નહોતું એટલું તો આથી સિદ્ધ થાય છે. રાજધાની બદલાયા પછી ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી પછી ધીમે ધીમે શહેરને ધસારો પડતો ગયો અને મોગલાઈમાં ચાંપાનેરના લોકો ધીમે ધીમે અમદાવાદ તથા વડોદરા તરફ આપતા ગયા. ચાંપાનેરની ખરી પડતી મરાઠા સમયમાં થઈ અને યાત્રાના રક્ષણ સિવાય ત્યાં જવાનો રસ કોઈને ન રહ્યો. જૈનોના તીર્થ તરીકે ગણાવા છતાં એવું બહુ મહત્ત્વ ન રહ્યું. ખ્રિસ્તી સમયમાં શહેરને ફરી આબાહ કરવાના પ્રયત્નો થયા તે નિષ્ફળ ગયા. ૫૬

ચાંપાનેર-પાવાગઢના નાશના ઐતિહાસિક કારણો નોંધ, પરંતુ

૫૫. જુઓ નૈન તીલેનો ઇતિહાસ "પાવાગઢ". અને ભિલવિજયપદ સપાહિત તપગ્ન જલતપદાવલી : નૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧.

૫૬. પચ્ચમહાલ એકઠિયરમા આ વિગતો આપેલી છે. પ્રો. કામિસેરિયંટે મરાઠા સમય અને તે પછીની સ્થિતિનું વર્ણન અને અંગ્રેજ અમલદારોના—માઈસ, એસ્ટ, વગેરેના ઉલ્લેખો આપ્યા છે સર આર્સે મેલ્ટની ડાયરોનેક લાંબો ઉતારો પણ આપ્યો છે, જે મહત્ત્વનો નથી, અને સલ્તનત પછીનું વર્ણન આપણા વર્ણનમાં પણ અગત્યનું નથી. કુમારુના સમયનું સિકંદરીનું વર્ણન અતિચોક્કિતકારેલું આપ્યું છે જે બતાવવા મોગલાઈની સ્થિતિને ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાદશાહે પાવાગઢને ઘેરો ઘાલેલો તેવું વર્ણન સુલતાન જહાંગીરશાહના વર્ણન વખતે કરીયું.

“ કાષ્ઠસે બાદશાહ ચડે ને સારી દિલ્લીકા દોવાન રે,
બાદશાહ બીતરે બાગમેં મેં કયા મસ દેખન જાઈ રે.”

ચાલી ગુજરિયાં દહીં બેચનેકું બાદશાહકે દરબાર રે,
અધવર સો કોઈ મલિયર સો કોઈ સોને મીઠાં દૂધ રે.
સાસુ કહે પ્રમ મુલો ગુજરિયાં લરકરમે મત જાઓ રે,
સાસુની વારી ના રહે વહુ મહી વેચવાને જાવ રે.
હાટે મોલા હાટ વાણિયાને ચોરે મોલા ચોપદાર રે,
જે દેખે તે મોહી રલા ને બાદશાહ સગખા મોલા રે.

એ પછી બાદશાહ લાલચો આપે છે તેનું લાંબુ વર્ણન છે એમાં બાદશાહની મૂઝને બકરાની પૂંજ કહે છે. અને એના જડખાતોડ જવાબથી ગુસ્સે યતો બાદશાહ એને કહે છે કે “ હિંદવાણી પ્રં હરામખાલી બાદશાહકું દેવે જવાબ રે.” ઉપર બાદશાહ એ ગુજરી કાષ્ઠ છે એમ પૂછે છે તેના જવાબમાં ગુજરી આ પ્રમાણે કહે છે —

“ ગોકુળગઢ માડું સાંસરું ને ચંપા પુરુષ ઘેર નાર રે,
મોડવગઢની ગોવાલણી મેના ગુજરી માડું નામ રે.”

ગુજરીના દિવરણું નામ લીરા છે. એને કાગળ મળતાં એ પોતાના કાઈ ચંપાને બતાવે છે અને ચંપો કહે છે કે “ કાઈ નહિં, એવી મેચાર ખીજ પરણીયું.” પણ દિવર ઘરવીર છે અને લડાઈ કરે છે. ઉપર સાસુનાં મહેલ્યા માટે અને તે પછી આ પ્રમાણે લીટીઓ છે :

“ સાસુ મહેલ્યાં બોલિયાં વહુ જાઓ બાદશાહને ઘેર રે”

એ વહુએને જવા દો, હું ખીજ પરણાવું કાલ રે.

નથુલ મહેલ્યાં બોલિયાં, બાબી જાઓ બાદશાહને ત્યાં રે,

ત્યાંથી ગુજરી આલિયાં ને અયાં પાવાગઢ માંપ રે,

પાવા તે ગઢમેં અલોપ ચઈ અઈ મહામણી કહેવાય રે.”

આ પ્રમાણે પાવાગઢની લોકકથાએએ ગુજરાતી સમાજની અંત કરણમાં સ્થાન લીધું છે. આ લોકગીતમાં કાઈ ઐતિહાસિક સાચ સમાપ્ત છે તેનું સરોધન ચવાની જરૂર છે. પાવાગઢ ચંપાનેનાં મકાનોનું વર્ણન જુનાં પ્રકરણમાં આગળ કરીયું

શિરોહીના શબ્દોએ કરેલો લેટ

સુલતાન મહમૂદનાં પાછલાં વર્ષો સાધારણ નાની લડાઈઓમાં ગવા છે; અને એમાં પણ દક્ષિણની લડાઈઓનું ખાસ મહત્ત્વ નથી. એટલે

ટૂંકામાં એના ઉલ્લેખ કરીશું ઈ. સ ૧૪૮૬-૮૭ માં કેટલાક પુરાસાની અને ઈરાણી સોદાગરો ચારસો ઈરાની અને તુરકી ઘોડા તથા હિંદમાંથી કપડાં લઈ ગૂજરાત વેચવા આવતા હતા ત્યારે ગૂજરાતનો સરહદ ઉપર ચિરોહીના રાજ્યે એમને લૂંટી લીધા સોદાગરોએ અમદાવાદ આવી સુલતાનને આ ફરિયાદ કરી ત્યારે એણે લૂંટાયેલી રકમ રાજ્યની તિન્નેરીમાંથી આપવી દીધી અને ચિરોહીના રાજ્ય ઉપર ધમકીનો પત્ર લખ્યો એટલે એણે લૂંટેલી રકમ સુલતાનને આપી દીધી ૫૯

દક્ષિણના બહાદુર જિલાનીનો બખલો:

૫૬૨મી સદીના છેલ્લા દસકામાં ગૂજરાતના બંદરોને આંચિયાનો ત્રાસ વધી ગયો હતો એ વખતે દક્ષિણમાં સુલતાન મુહમ્મદ લક્કરી-બહાણી રાજ્ય કરતો હતો. એનો વયોવૃદ્ધ વઝીર મહમૂદ મવાન જિલાની દક્ષિણ હિંદમાં પોતાનાં કહાપણ, દયા, -વાય તથા સારા વહીવટથી બહુશીલો હતો. ૬૦ એતું ખૂન થવાથી દક્ષિણી સુલતાનની મહત્તાને અંત આવ્યો હતો. આ ખૂન થવાથી મહમૂદ મવાનની પાસે જીજરીને મોટો થયેલો બહાદુર જિલાની રીસે જારાયો અને એણે કાબોલ બંદરથી આંચિયાગીરી સરૂ કરી, અને બગ્લો કરી તેણે આખા કેકશુર્મા પોતાની સત્તા જમાવી બહાદુર જિલાનીના એક પાંદૂત નામના હબ્સી સરહારે ગૂજરાતની હદમાં આવેલા માલીમ ઉપર ચાર વડાઓનો કાફો લઈ હુમલો કર્યો અને અને એ બંદરને બાબુ. ૬૧ આ વખતે બહાણી

૫૯. મિરાતે સિકદરી જ. બા. પૃ. ૧૨૨-૨૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૭-૭૮. તબકાત આણુનો તાલ લખે છે અને કહે છે કે સુલતાનનું કરમાન મળતાં જ ચારસોમાંથી ૩૭૦ ઘોડા પાંખ આપી દીધા અને ખાજીનાની કોમલ આપી. આ ઉલ્લેખમાં ખાસ કાંઈ નથી, પરંતુ આ વેપારીઓ હિંદીથી આવતા હતા અને ત્યાં કાપડ ગૂજરાતમાં લાવતા હતા. એટલે કાપડ માટે પ્રસિદ્ધ એવા ગૂજરાતમાં ઉત્તર તરફથી કાપડ આવતું હતું એ નોંધપાત્ર છે. કહાચ બંદરેથી દેસાવર પ્રોક્લવા મટિ હોય.

૬૦. સિકદરી પૃ ૧૨૩-૨૫. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૮-૭૯. આ મહમૂદ મવાન દક્ષિણ હિંદમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો ઈલકાબ 'ખાન્ને જહાન' હતો.

૬૧. પ્રો. કોમિસેન્ડિયેટ આ હકીકતની નોંધ લેતા સિકદરી અને તબકાત કરતાં કેટલીક વધારે વિગત આપે છે, પરંતુ એ ક્યા આધારે એની નોંધ એમણે લીધી નથી. કદાચ અરબી ઇતિહાસમાંથી વિગત મળી હોય એમ આજે હબ્સીના નામ ઉપરથી લાગે છે મિરાતે સિકદરી આખા કેટલીક ખીલ વધારાની હકીકત આપે છે તે ખીલ વવાસીખોમાં નથી અને પ્રો. કોમિ. એ ખણુ નોંધી નથી, જ્યુ એક દષ્ટિએ તે સ્પષ્ટ છે, સિકદરી લખે છે કે બહાદુર જિલાનીએ ગૂજરાતના બંદરો લૂંટવા મારેલા તેમ

ગૂજરાતના લોકો શુ માને છે તે તરફ જરા જોધુ જોધું ગૂજરાતી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કોઈની મોટી ચડતી વડતીમાં કારણમાં -ધામ અને નીતિથી ભ્રષ્ટ થવાનું કારણ મુખ્ય માનવું અને એમાં કોઈ દેવી સંતાનો હાય માનવો. ઇતિહાસમાં કોઈ એવો મોટો બનાવ બન્યો હોય તો એની આ બતની કારણો યોજીને એના સમિક લોકગીતો ભેટી સમાજને કહે રખાતાં. જૂનામઢના પતનમાં એવો એક દાખલો ભેરો પરંતુ પાવાગઢના પતનમાં એવો દાખલો જરા પધારે લોકપ્રિય અને રસિક છે, અને ગૂજરાતી સમાજમાં એ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિય ધર્મ ગૂજરાતજોને કહે એના સહકાર આજ સુધી ચિરંજીવ છે, એટલે સમાજની સંસ્કારિતાના વર્ણનમાં એનું સ્થાન છે.

ગૂજરાતનો સમાજ પતાઈ રાવળ અને પાવાગઢના પતનમાં એવું માને છે કે જ્યસિ હ પતાઈ નવરાત્રમહોત્સવ જીવવતો હતો ત્યારે માતા કાલિકા માનવીરૂપ ધારણ કરી ગરબો રમવા આગ્યાં. એમના રૂપ ઉપર મોહિત થયેલા રાજાએ એમનો હાથ આલ્યો. માતાએ કહ્યું કે તું માત્ર તે તે આપું. જનતાની પ્રિય એવી પ્રસિદ્ધ લીટીઓ આ પ્રમાણે છે:-

મા પાવા તે મઢથી ઊતર્યા મહાકાલી રે

વસાબુ આપાનેર પાવાવાળી રે

x x x

આપા તે નેરનાં આર ચોટાં મહાકાલી રે

x x x

માગ માગ ગૂજરાત કેરી ગાદી કે બદર બેસણાં રે ભોવ.

x x x

માંથુ એટલું એ જ કે મહોલે પધારાને રે ભોલ

x x x

હટ હટ પાવાનાં રાજાને કે જી હું ખોગિયુ રે લોલ,

આજથી છકે ને છ મસિ કે .....

આમ માતાજીનો પતાઈને શાપ થયો. કિલ્લામાં ઘોરાકની પોઠો જર્ત હતી તેમાંથી મુસલમાન લડવૈયા નીકળ્યા-વર્ગેરે વર્ણન છે પરંતુ આ ગરબો ગૂજરાતના લોકપ્રિય દેવીભક્ત શ્રીવલ્લભ ધોળાનો બનાવેલો છે અને એક આધુનિક છે, છતાં એટલો લોકપ્રિય છે કે સામાન્ય જનસમુદાય ઇતિહાસને વૃથાને જીર્ણ કારણ માને છે. ઉપર જોધુ નેમ જમસિંહ મહિલ.

બહુ હતો, અને એ બંને કે આતાજ છે તે એવી અરુણી કરે એવો મૂખ નહોતો. ૫૭

એના ગુજરીને બરબો : એનાં રસિક લખે.

ઉપરનો ગરબો ઉચ્ચ વર્ણોમાં ગૂજરાતમાં ગવાય છે, પરંતુ નીચ વર્ણોમાં એક ખીને ગરબો ગવાય છે તે વધારે રસિક છે, પરંતુ એને પાવાગદના પતન આથે કાઈ જ સબધ નથી. એ ગરબો 'એના ગુજરીના ગરબા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે કાઈ ગુજર ગોવાળવધૂને મુસલમાન બાદશાહને બોવાનું મન થાય છે. એની સાસુ એને ના પાડે છે છતાં ગોવાલણીને વેગે દહાં વેચવા બંધ છે ને બાદશાહના લશ્કરનો છાવણીમાં દાખલ થાય છે. બાદશાહને અને ગુજરીને ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે. બાદશાહ એના ઉપર મોહ પામીને એને પટરાણી બનાવવાનું કહે છે બાદશાહની બધી દાલબોના એ જડપાતોડ જવાબો આપે છે. એથી ગુસ્સે થઈ ને બાદશાહ ગુજરીને કેદ કરે છે. ગુજરી એના દિયરને પત્ર મોકલે છે અને દિયર ગુજરાતું લશ્કર લઈ બાદશાહને હરાવી ગુજરીને છોડાવે છે. ગુજરી ઘેર બંધ છે, પણ સાસુ અને નથુંદ મહેલ્યાં મારે છે કે "બાદશાહને ત્યાં રહી આવી એટલે ધરમાં ન આવવું." આનું સાંભળી ગુજરીને સત ચડે છે અને ગુજરી પાવાગદમાં આવીને અલોપ થાય છે ને 'મહાકાલી' કહેવાય છે આ લોકગીત વળી એક જુદો જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. મુસલમાનો રાજ્યમાં જ રાજ્યના કે રાજના અત્યાચારથી કાઈ ગુજર સીને સત ચડે છે, ને એ સત પોતાની પવિત્રતાની અવગણના કરતાં સાસુરિયાના વર્તનથી વધે છે, અને ગુજરી દેવી સ્વરૂપ થઈ જાય છે. ગૂજરાતની દેવીઓનાં સ્થાનકોના ઇતિહાસમાં આવા કેટલાક દાખલા પણ બનેલા છે, અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર આ વાત રસિક પ્રકાશ નાખે છે. ગરબાની કેટલીક લીટીઓ આ પ્રમાણે છે. ૫૮

૫૭. આ ગરબો નરરાતમાં અને ખીને વખતે પણ ગૂજરાતમાં ગાયેગામ ગવાય છે અને જૂન લોકપ્રિય છે, છતાં છેક અર્ધ સદીમાં લખાયો છે એટલે આધુનિક છે. આ ગરબાને લોકહૃદયમાં ઇતિહાસરૂપ સ્થાન લીધું છે. લોકમાં આંખનેરની આબાદી એટલી તો અતિશયોક્તિથી બોલાય છે કે હાલેએને એ સહેરનો હલાલવારો, કાસીબને કલાલવારો અને ગોધનને ગોચર-ગોધરા એવું મનાય છે. આ તદ્દન અર્થહીન અને અતિશયોક્તિને અલગર મણો તોપણ એ લખવાય એવી માન્યતા છે

૫૮. આ ગરબો ગૂજરાતમાં હવેથી વર્ણોમાં પ્રચલિત છે. આ ગરબા ઉપરથી એક નાની નારિયા પણ બજવાયેલી. ગરબો ગૂજરાતી હિંદીનું વિચિત્ર નિમિષ છે...

સુલતાનના અમીરોએ પણ જળવો કર્યો અને એના સભ્યમાં અવ્યવસ્થા યદ્ રહી. બહાદુર ગિલાનીએ ચાંચિયાગીરી એટલી વધારી મૂકી કે ગુજરાતના ધર્મખર્ચા બંધને બદલે અર્ચા કરવા અને દક્ષિણથી સોંપારી આવતી બંધ ચંચાથી ગુજરાતના લોકોને ધનમાં ધાણા ખાવા પડ્યા. ૧૨

ચાંચિયાનો નાશ

આ ત્રાસ હવે એટલો વધી ગયો હતો કે ગુજરાતના સુલતાનને સખત પસંદા લીધા વગર છૂટકા જ નહોતો. સફરખાનની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલેલું એને નિષ્ફળતા સંપત્તી હતી, એટલે હવે તરી અને ખુસ્કી જનને રસ્તેથી ગુજરાતના સૈન્યોએ કૂચ કરી. જમીનમાર્ગે કિવામ ઉદ્દમુલક મલીક સારંગ લશ્કર લઈને વસાઈ અને અગાસી બંદર સુધી પહોંચ્યો ત્યારે એણે સુલતાનને કહેવડાવ્યું કે બહાદુરી સુલતાનની સરહદમાં પ્રવેશ કર્યા વગર કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. બીજા બાજુથી લઘાયક માણસોથી સભ્ય ચયેલા અને તોપો મોકલેલા ત્રણસો વઢાણોનો ઠાકો પણ કામોલ તરફ આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર બહાદુરી સુલતાનને પહોંચ્યા ત્યારે એને સમજાવું કે ગુજરાતના બાદશાહે અમાઉ એના સભ્યને ધણીવાર મદદ કરી છે અને ગુજરાતનો સુલતાન એનો મુરખપી જેવો છે. સુલતાન મદમૂદે પણ સમાચાર મોકલ્યા કે બહાદુર, ગિલાનીનો બળવો તમારે જ દબાવી દેવો જોઈએ. ૧૩. આ ઉપરથી મોટું દક્ષિણી લશ્કર

માણ્ય એવું છે કે મદમૂદે જવાનની કાલ પછી મલોક ઉત્તુલ્લર દક્ષિણી ત્યાંથી નાસીને ખંભાત આવી રહ્યો હતો, અને બહાદુર ગિલાનીએ એનો પુત્રીતા, ઢાધની, માગણી કરી હતી અને મદમૂદે એ સ્વીકારી નહોતો. દરમ્યાન મલોક ઉત્તુલ્લર ખંભાતમાં મરણ પામ્યો ત્યારે મલોકના વડીલ મદમૂદે દયાતે બહાદુરને અપસાન કરેલા, સબંધથી ઉત્તર દીધા આથી શરૂને, મર્મ બહાદુરે મદ મદ દયાલને મારી નખાવ્યા. અને મલોકની, ડાહરીને ઉઠાવી જવાની કાસિસ કરી, પણ ખંભાતના લોકોએ એને બચાવી. આથી શરૂને, મર્મ બહાદુરે ગુજરાતના બંદરોએ ચાંચિયાગીરી, ચાર કરી, અને કેટલોક વખત ગુજરાતના બંદરોનો વેપાર બંધ જેવો થઈ ગયો. (સિદ્દંતરી, પૃ. ૧૨૪)

૧૨. સિદ્દંતરી પૃ. ૧૨૧. આ ઉલ્લેખ બતાવે છે કે એ સમયે પણ સોમનાથ મહાબારથી આવવી નહતી. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિદ્દંતરીમાં જ છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બીજા તવારીખો કરતાં સિદ્દંતરીમાં આવા ઉલ્લેખો વધારે મળે છે. માણ્ય છે એને કર્તા. સિદ્દંતરી ગુજરાતનો-અમદાવાદનો જ છે.

૧૩. સિદ્દંતરી લખે ■ કે ગુજરાતનું. ૧૨૬૨ મરી આવવું જોઈ દક્ષિણી સુલતાને જ સમાચાર મોકલ્યા, નચારે પ્રે. કોમિસેરિયેટ ગુજરાતના સુલતાને દક્ષિણી સુલતાન-પારે પેતાનો માણસ મોકલ્યો એમ લખે છે. તખ્તાક પણ સિદ્દંતરીની માફક જ લખે છે. એટલે પ્રે. કોમિસેરિયેટની વિગત અરબી ઇતિહાસમાંથી લેવી જોઈએ.

ગિલાનીની પાંજળ મોકલવામાં આંધું અને લડાઈ થઈ એમાં બહાદુર ગિલાની માર્યો ગયો. એનું માથું બહાણી સુલતાને ગૂજરાતના સુલતાનને મોકલી આપ્યું. બહાદુરે પકડેલાં ગૂજરાતના વહાણો અને સફરખાનને છૂટા કરી ગૂજરાતના સુલતાનને કીમતી બેટ સાથે પાંજ સોંપવામાં આવ્યાં. માહીમથી આ બધો ઠાકનો ઉપાડીને સુલતાનને બંદરે આંબ્યો. ૬૪

ફિરંગીઓ સાથે નૌકાસૈન્ય

આ વખતે ફિરંગીઓનું જોર અરબી સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું અને ગૂજરાતના બંદરે બલમાં હતાં. આની સામે ગૂજરાતના મીરજાદર મલીક અવાઝ સુલતાનોએ દીવથી નૌકાસૈન્ય લઈ ફિરંગીઓના ચેલે બંદરે ઉપર ચડાઈ કરી. આ દરિયાઈ લડાઈમાં ગૂજરાતની મહત્તે તુકો વહાણો પહોં હતાં. આ લડાઈમાં ઘણા ફિરંગીઓ અને ચારસો તુકો માર્યા ગયા, અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યે ફિરંગીઓનું એક મોટું વહાણ પકડ્યું એમાં એમને એક કરોડ રૂપિયાની કીમતનો માલ હાથ લાગ્યો આ નૌકાલડાઈમાં તોષા વપરાઈ હતી અને ઉપયુક્ત મોટા વહાણનો કુપહંક તોંપથી તોડી નંખાવ્યો હતો. આમાં મલીક અવાઝ સાથે એક ડગસાલ નામનો મોટા હિંદુ નૌકા અધિકારીનું નામ પણ આવે છે. ૬૫

ખાંસદેસ ગૂજરાતનો બાગ

ગૂજરાત સલ્તનતનાં વખતમાં ખાંસદેસનો બાગ ગૂજરાતની હદમાં જ ગણાયો છે. આસીર અને નંદરખારનો વેપાર ગૂજરાતીઓના હાથમાં પ્રાચીન સમયથી છે, અને પ્રદેશની બાબા ઉપર પણ મોટે વાગે

૬૪. સિંહદરી પૃ. ૧૨૫. તળકાંત પૃ. ૨૭૬. આ હલેખમાં તળકાંતે આબરી એક વિચિત્ર વાત લખે છે કે બહાણી સુલતાનેનું લરકેર બહાદુર ગિલાનીની સામે લડવા બપડ્યું ત્યારે દક્ષિણના ભેટીલોકોએ જે પણ પ્રયાણ કરે મઠી આપી હતી તે પહેલાં બીજા સહેરમાંથી સુલતાને પ્રયાણ કર્યું હતું.

૬૫. આ લડાઈ ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત ગણ્ય ગૂજરાત અને તુકોએ ફિરંગીઓ સામે આગાં બાગ લીધી એ નોંધપાત્ર વાત છે. પ્રા. તળકાંતે અબગરીએ પૃ. ૨૮૨ માં આ નોંધ લીધેલી છે અને એમાં સુલતાન માહીમ બધો એમ લખ્યું છે અને મલીક અવાઝ દીવથી દરિયાઈ રસ્તે ચેલેવ ગયો, એ વલેખમાં માહીમ જતાં પહેલાં ડૂન (Dun) આવ્યો એમ તળે ઉંચે પાંજળ ચમ્ચું તે દમન નહિ પણ દહાણુ હોય એમ માહીમના સાજિવથી સમજાય છે. મલીક અવાઝની સાથે હિંદુ અધિકારી છત્રચાવ (Satarasal) નું નામ ફિરિસ્તા આપે છે તે નોંધપાત્ર છે. સિંહદરી પૃ. ૧૨૭ માં આ નોંધ લે છે તેમાં દેહલુ ૧૫૪ લખે છે તે દક્ષિણ વચેરના લેખકો દમ્લુ ધારે છે તે જૂલ છે.

ગૂજરાતી ભાષાની અસર છે.^{૧૬} સુલતાન મહમૂદના સમયમાં એ પ્રદેશની રાજધાની યાલનેરમાં હતી અને પાછળથી જુરહાનપુરમાં રથપાઈ હતી. ખાનદેશના સુલતાનો ગૂજરાત સસ્તનતના મિત્રો હતા અને ખંડણી પણ આપતા હતા અને ધમસંગધથી પણ જોડાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં ખાનદેશનો સુલતાન આદીલખાન ખીજે, મોટા સત્તાવાળો હતો એણે ગૂજરાતના સુલતાનને ખંડણી આપવી બંધ કરી હતી અને ઈ.સ. ૧૫૦૦ ના અરસામાં મહમૂદ બેગડાએ એને બળથી તાબે આણ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૫૦૧ માં આદીલખાન ખીજે મરણ પામ્યો અને એનો ભાઈ દાઉદખાન ગાદીએ આબે, પરંતુ ફારૂકી વંશના જ પોતાના દૌદિત્ર આલમખાનને ખાનદેશની ગાદી મળે તે માટે મહમૂદે પ્રયત્ન કર્યો. ઈ.સ. ૧૫૦૮ માં દાઉદખાન મરણ પામ્યો, અને રાજ્યમાં બે પક્ષે પડ્યા હતા, એવા એકને અહમદનગરના નિઝામશાહનો ટોકો હતો. સુલતાન મહમૂદે ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ કરી સામા પક્ષને હરાવી પોતાના દૌદિત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને યાલનેરમાં દરબાર કરીને એને 'આદીલખાન ત્રીજો' નામ આપ્યું, અને પોતાના શાહબદા ખલીલખાનની પુત્રી એને પરણાવી. આમ ગૂજરાત અને ખાનદેશની મૈત્રી ફરીથી દૃઢ થઈ. આસીરગઢ, જુરહાનપુર, અને ખાનદેશનો મોટો ભાગ અહમદના સમય સુધી ગૂજરાતને તાબે રહ્યો.^{૧૭}

સુલતાન મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદીએ ગૂજરાતના સુલતાનની મૈત્રી દૃઢ કરવા માટે બેટમાં કીમતી વસ્તુઓ મોકલી. આ પહેલાં દિલ્હીના બાદશાહે મોઈ સુલતાનને બેટો મોકલી નહોતો.^{૧૮}

આમ પૂરું વર્ષ રાજ્ય કરી ગયેલા સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો અને એની પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ ખીજનો દુકા રાજઅમલ એ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સસ્તનતનો સુવર્ણયુગ હતો.

૧૬. નદરબાર જુરહાનપુરમાં ગૂજરાતની વસ્તી સારી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. આ સીરી ભાષા માટે ખાનદેશ મેજેટિવર જુઓ.

૧૭. સિકંદરી અને તબકાતે અહમરી આ હકીકતો ખૂબ લખાણથી આપે છે, પરંતુ અહીં એ લખાણમાં ભિત્તરવાની જરૂર દેખાતી નથી. તબકાતે અહમરી, ૨૮૩-૮૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૭-૨૯.

૧૮. તબકાતે અહમરી પૃ. ૨

પ્રકરણ અઠાવીસમું

મહમ્મદ બેગડાના સમયના નામાંકિત પુરુષો

સુલતાન મહમ્મદ બેગડાના અરથી સદી જેટલા લાંબા રાજ્યકાળમાં જેમ ગૂજરાતની દરેક રીતે આબાદી વધી તેમ આજ સુધી જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે એવા નામાંકિત માદાપુરુષો પણ યદ્ય ગયા.

શાહઆલમ સાહેબ

જે સમયના નામાંકિત માદાપુરુષોમાં સર્વથી પહેલું નામ શાહઆલમ સાહેબનું છે. એમનું આખું નામ 'સિરાજુદ્દીન અબુલ ખરકાત સૈયદ મુહમ્મદ દજરત શાહઆલમ સાહેબ જુખારી' છે. વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબે-આલમ સાહેબના એ અગિયારમા પુત્ર થાય અને ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં પિતાના અવસાન પછી એમણે જુખારી સંવદોની આગેવાની લીધી. એમની માતાનું નામ ખીખી અમીના સુલતાન ખાવન હતું અમદાવાદના મુસલમાન સતોમાં શાહઆલમ સાહેબનું નામ ખૂબ મરહૂર છે અને આજ સુધી મુસલમાન સમાજમાં એમનું ખર્ણું જ માન ડ. ઈ. સ. ૮૧૭ ના જિલ્લાદ માસની ૧૭ મી તારીખ-સોમવારે એમનો જન્મ થયેલો હતો. એ તારીખ "વારીસે અલી" શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે સત્તર વર્ષે જેવડી નાની વયે સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ સત અહમદ ખદુ પાસેથી મધરખી પંથનું જ્ઞાન એમણે લીધેલું અને પોતાના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ પાસેથી પણ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. એમણે સિંધના જ્ઞમની જન્ને પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરેલું તે પાછળ જેઈ ગયા છીએ. એ સગાઈથી અહમદશાહને પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદ એમનો સાદું થતો હતો સુલતાન મહમ્મદ બેગડો એમની ઊંચામાં જિજીવે હતો અને પોતે એ સુલતાનના મામા થતા હતા સુલતાન મદમૂદની મા સાથે પાછળથી શાહઆલમ સાહેબે પુનર્લગ્ન પણ કર્યું હતું. આમ ગૂજરાત સલ્તનતના રાજકુટુંબ સાથે એમને નજીકનો સંબંધ હતો. સુલતાન કુતુબુદ્દીન એમને પહેલા તો ખૂબ માન આપતો, પણ મદમૂદને આશ્રય આપ્યા પછી એ જન્ને વચ્ચે રોહ નહોતો. એમનું વહાલનું નામ મિર્વા મંજલા હતું.

૧. શાહઆલમ માટે મિરાતે સિદ્દીનીમાં છટા ખૂબ ઉલ્લેખો છે. અહમદીમાં દેક ચરિત્ર છે. એ બધા ઉપરથી એ "શાહેઆલમ" નામે લેખ તૈયાર કરેલા તે શુ સાહિત્ય સલાએ છપાવેલો અને 'વસત' માસિકમાં પણ છપેલો. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સતોના પ્રકરણમાં એમનું ચરિત્ર પણ મે લખેલું છે. એ બધામાંથી સુધારા સાથે અહીં આર લખ્યા છે.

એમને અટ્ટે કહેવાતા ચમત્કારો

મિરાતે સિકંદરીનો, લેખક સિકંદર સુખારી સૈયદોનો ખૂબ પ્રશંસક છે, એટલે એણે ઢગરતં શાહના ધણા ચમત્કારોનું વર્ણન કર્યું છે. એમના ચમત્કારોનું અને વાતોનું એક ખાસ પુસ્તક પણ છે એને 'દિકાવતે શાહી' કહે છે. માળવાના સુલતાનનો પણ લઈને પોતાની સાધુતાને માળવાના દિનમાં વાપરતા શૈખ કમાલ માળવી અને એમનો સામે ગૂજરાતના સુલતાનોના પક્ષના શાહઆલમ સાહેબની વાતો સિકંદરીમાં આપેલી છે તે પાછળ એઈ મયા છીએ. એમાં પણ ચમત્કારની વાતો લખેલી છે. પરંતુ રાજ્યમાં લાગવમ ધગવતા સાધુ પુરુષો રાજખટપટમાં પણ ભાગ લેતા એવા દાખલા બધા ધર્મના સાધુઓમાં બને તેમ અહીં પણ બન્યા હોય એમ માનવું પડે. સતોના શિષ્યો એમાં દૈવી સક્રિયતાનું આરોપણ કરી ચમત્કારોનું વર્ણન કરે તે સ્વાભાવિક છે આમ છતાં વીતરાગ સતપુરુષો સામાન્ય લોકોને ન સમજાવે તેવું પોતે સમજી શકે છે અને જીવિષ્યમાં જે બનવાનું નિર્માણ થયું હોય એ તરફ અંગુલિનિર્દોષ કરે છે એવા દાખલા આજે પણ બને છે, એટલે પવિત્ર મતોની ચમત્કારોની વાતોને એક સુદા તાર્ત્વિક દર્શિબિંદુથી જોવાની જરૂર છે શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોમાં એક રમૂજ વાતનો નોંધ લીધા વિના અહીં આલે એવું; નથી. શૈખ કમાલ અને શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે જ્યારે વૈમનસ્ય ચાલવું હતું ત્યારે એ બન્નેનો ધોખી એક હતો, અને એ બન્ને સતો પાસે રાજ જઈને સંતાનની વાચના કરતો હોય એને પુત્ર તો થયો, પરંતુ એ ઊકારાને લઈને જ્યારે શાહઆલમ પાસે ગય ત્યારે એ ઊકારો રહે અને શૈખ-કમાલની પાસે ગય ત્યારે એ ઊકારી થઈ જતી. એનું કારણ એમ કહેવાયું કે એ શાહઆલમ પાસે પુત્રની અને શૈખકમાલ-પાસે પુત્રીની માંગણી કરતો. આ કારણથી આજે પણ મુસલમાનોમાં એમ મનાય છે કે એક દિવસે આ બે સતોની કબર પાસે જવું નહિ. અમર તો શાહ-આલમની દરગાહે જવા પછી શૈખકમાલની કબર પાસે કદી જવું નહિ.^૨

દરેક ધાર્મિક પંથમાં સાધુપુરુષોના પ્રકારો હોય છે. કેટલાક દુનિયાનો બધી વસ્તુઓને ત્યાગ કરી અવધૂતની પેઠે રહો છે. જ્યારે કેટલાક દુનિયામાં રહી ત્યાગ, ભોગ્ય, ભોગ્યવર્તા, છતાં પણ જલકમલવત વીતરાગ ;

^૨ િસ્તૃષ્ટ રહે, છે ; ઢગરતા શાહઆલમ સાહેબ આવી ભતના સંતપુરુષ

હતા એમ કહેવાય છે કે સાહ્યાલમ ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરતાં અને સંગીતના ગોષ્ઠીન હતા એક વખત એક કાજી આ પામતનાં વિરુદ્ધ ધર્મવચનો બેમાં કરી એક પત્રમાં લખી પત્ર પાઠકોમાં ધાંવી હજરત સાહેબ પાસે ગયો, પણ એમની દાંજરીમાં નરમ ચર્મ કાંઈ મેલી શક્યો નહિ સાહ્યાલમને કાજીના આપવાનું કારણ પ્રથમથી સંમતીઈ ગયું હતું તવારીખકાર લખે છે કે કાજીએ પાઠકોમાંથી પત્ર કાઢ્યો તો કોરો દેખાયો પછી એ સાહેબે એક સૂતરની દોરી કેડે વીટી જોમાં એક નાતી લાકડો ખોસી કાજી સાથે પોતે મહાર નીકળતાં જ લાકડી રત્ન જડિત ખજર જેવી દોરી સુવર્ણના કમળધ જેવી અને કાંઈકો રેશમી દેખાયો કાજી સમજી ગયો અને વીતરાગ પુસ્તકે આશક્તિરહિત ભોગ ભોગવે છે તેનું રહસ્ય સમજીને યાદનો સિંધ બન્યો મહાપુસ્તકોનાં કાર્યો લોકસમૂહ માટે હાય છે, અને શ્રદ્ધાવાળા માણસોને એમાં ચમત્કાર પણ દેખાય છે, એવા દાખલા દરેક પથના સાધુઓમાં બન્યા ॥ અને અને પણ છે ૩

આમ સાહ્યાલમ સાહેબ એક સતપુરુષ હતા, અને શુક્રવાર સિવાય કોઈને મળતા નહિ અને ઈશ્વરસ્તવનમાં સમય ગાળતા રાજદરબારમાં એમનાં માન અને લાગવગ ખૂબ જ હતી અને રાજકારણમાં માયુ પણ મારતા એ મંગરોળના સૈવદ રુકનુદીનના પત્ર અને તેના જવાબ ઉપરથી પાઠળ જેઈ ગયા ગેખ કમાલ સાથેના એમના કલહની સિદ્ધિદરીમાં આપેલી વાતો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે એમણે એમનાં પિતાં કુટુંબે આનન્દ સાહેબ જેટલી સતને સુવળ એવી માનસિક શક્તિ અને સંમતુદ્ધા મેળવી નહોતી સૈવદ રુકનુદીનને લખેના ઉત્તરોમાંથી સમજવ છે કે એમનામાં

૩, આત્મના વિજ્ઞાનના જમાનામાં ઇતિહાસ જેવા ગ્રંથમાં ચમત્કારની વાતો લખવી એ કોઈને હસવા જેવું લાગે પરંતુ ઇતિહાસમાં તે જમાનાનું ચિત્ર આવડુ નેઈએ આમ હતા પણ અહીં નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે ચમત્કારોનો જમાનો તદ્દન ગયો નથી અતિશયોક્તિ અને લક્ષ્ણેનું ગાઢપણ બાદ કરતા એવા મહાત્માએ આને પણ મંજે છે એ જમાનામાં કદાચ વધારે મળતા હશે સત માનવી છે પણ સામાન્ય માનવી કરતા પરમેશ્વરની વધારે નજીક છે એટલે નિર્માણ વસ્તુને આપણે કરતા સહેલાઈથી સમજી શકે છે મહા પન્ડ આત્મા અજ્ઞતાને વાગ શક્ય છે કેટલાક પ્રત્યક્ષ અનુભવોની આટલું નખરાંની રમ લઈ છું આહીં એટલું પણ કહેવું નેઈએ કે આત્મા મહાત્માઓ છેક વીતરાગ નથી હોતા પોતાના જડના પ્રત્યે એમને મમત્વ તો હોય છે જ

ધાર્મિક અસદિધ્યતા પણ દાર્ષિક અંશે દશે દુનિવામાં સંતપુરુષો પણ પોતાના પંથ તરફ મમતા ધરાવતા હોય છે અને પરપંથ તરફ અણમોજતાવતા હોય છે એવા દાખલા પણ પુષ્ટગ મળે છે. દુનિવાના રામદ્રોષથી રંઝાયા વગરના ત્રિગુણ વિષયોથી પર એવા પંથમાં વિચરનારા દાર્ષિક જ સંત હોય છે. પરંતુ સામાન્ય પુરુષો કરતાં તો ઉપર કલ્યા એવા સંત જિંદગી ધર્મિમાં જ છે. સેવક રુકનુદ્દીન ઉપરના પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે. ૪

આ શાહઆલમ સાહેબનો સુપ્રસિદ્ધ રાજા અને અમદાવાદની દક્ષિણે જીમે છે. સમ્પત્તનતના સમયમાં એમના નિરામનું નામ રસલાખાદ હતું. આજે અમદાવાદમાં મુસલમાન સમયનાં જે મકાનોના સમૂહો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં શાહઆલમના રાજનું રયાન ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એ સમૂહનાં મકાનો ૧૫૦ વર્ષના ઝાળામાં બંધાયાં છે એટલે એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. દિ. સ. ૮૮૦ જમાદીઉલ આખર માસની ૨૦ મીએ એ જન્મતનશીન થયા. એ તારીખ " આખર ઉલ આલિયા " એ શબ્દોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. એમના ઉરસમાં બૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી દર વર્ષે ૫૦૦૦૦ માણસો જાગ લે છે. એમના વંશના સૈયદો 'શાહી સૈયદો' કહેવાય છે, ન્યારે એમના પિતા કુટુબેઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદો 'કુટુબિયા સૈયદો' કહેવાય છે.

એમનો પરિવાર

શાહઆલમ સાહેબને પાંચ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ હતી. એમાં શાહ બીખન સિંધના જમની પુત્રી બીબી મુરકીના પુત્ર હતા. રસલાખાદ બંધાયા પહેલાં એ પોતાના પિતા સાથે આશાવલમાં ગહેતા હતા. એ નાની ઉમરમાં જ અવસાન પામ્યા હતા. એમની માની અને માતામહ સિંધના જમની કપર ત્યાં જ હતી. આ શાહ બીખનનો રાજા જમાલપુર દરવાજા બહાર નદીકિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઈ. સ. ૧૮૬૮ ની નદીની રેલમાં પડી ગયો.

૪. સર જેહી એમની સિકદરીમાં પૃ. ૧૪૦. જેલમાં લખે છે કે માળખા બૂજરાતની રાજખટપટમાં જે પથોના સતોએ જાગ લીધેલા એવો જ અર્થ કરવાનો.

૫. આ રીતે ગિરાતે અહમદી પ્રમાણે એમનું મરત્ત ૬૩ વર્ષની ઉમરે થયું. કોમિસેરિયેટ ૬૦ વર્ષ લખે છે અને આજને અકબરીના આધારે જન્મ ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં અને મરત્ત ૧૪૭૬, ૨૧ જોડેગરે લખે છે આખીર ઉલ આલિયાની પેઠે ૧૫૦૦ જામદીઉલ આખર ૨૦ મીએ એ જન્મ પામ્યા હતા.

શાહઆલમ સાહેબના વચના ચેપદોનું વિસ્તૃત વર્ણન મિરાતે અદમદીમાં આપેલું છે ગૂજરાત સલ્તનત તથા મોગલાઈમાં પણ કેટલાક અમીરોએ રસૂયામાદના મકાનોમાં ઉમેરા કર્યા છે તથા પોતાની કબર આ સતપુરુષના સન્નિધ્યમાં કરવાનું બાંધ્ય માન્યું છે એ બધા વિસ્તારમાં લિતરવાની અહીં જરૂર નથી મોગલાઈમાં ઔરંગઝેબ માદરાહના સમય સુધી એ વશમાં બમીરોના ગમો હતા અને એમાં વખતોવખત વહીવટ કરનારોએ એણે પણ કહ્યું છે, એ વિગતોની પણ અહીં જરૂર નથી આ સમયના બીજા કેટલાક સતો અને સાધુચરિત અમીરોનાં લખાણથી વર્ણનો મિરાતે સિદ્ધરીમાં કરેલાં છે એમાં મલિક મુહમ્મદ અખ્ત્યારનું વર્ણન ખૂબ લાંબુ કરેલું છે સુવત્તાન મહમૂદ બેગડાનો એ મિત્ર હતો અને દુનિયા ઉપરથી વિરાગ આવતાં એક અવધૂતની પેઠે એણે સસાર અને જ્ઞપત્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એની જીતે બધુ આપીને બીજી લમ કરવા પણ એમણે પરવાનગી આપી, પરંતુ એણે પણ પતિની પેઠે દુનિયાના મોગનો ત્યાગ કર્યો સુવત્તાન અને એના બીજા મિત્રોએ ખૂબ સમજાવ્યા છતાં એણે માન્યું નહિ અને સુલતાને આપેલો ઈશ્કાબ પણ લીધો નહિ મલિક એક મુસ્લા કબીરની મારફતે પ્રસિદ્ધ રોબ હમીદુદ્દીનનો કિબ્લો થયો અને એણે મોજશીખનો ને ધરનો ત્યાગ કર્યો રીતે કર્યો તેનું રસમય વર્ણન મિરાતે સિદ્ધરીમાં આપેલું છે ૭

મહમૂદના બાળમિત્રો દરિયાખાન અને અલકબ્બાન

સુલતાન મહમૂદના બાળપણના ત્રણ મિત્રો હતા એમાં એક મસીદ અખ્ત્યારનું વર્ણન ઉપર કહ્યું ગીલે મિત્ર અને અમીર દરિયાખાન હતા. એણે અમદાવાદની હિતર તરફનું દરિયાપુર વસાવેલું અને આજે એના નામથી દરિયાપુર દરવાજો તથા સાહીનાગમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં જુદી જ બાત માલો ઈટાનો મોટો ઘૂમટ નધાવ્યો તે પ્રસિદ્ધ વાત છે એની કબર દરિયાખાનના ઘૂમટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ અમીરના મારિય માટે ખાસ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ આજે પણ એની કબર આગળ જૂત હિતરાવવા લોકો જાય છે અને અર્ધ સદીમાં ત્યાં વસ્તી

૬ પ્રો કોમિસોરિયેટ વક્ફનેા ઉતિહાસ પોતાના ગ્રન્થમાં પૃ ૨૧૨ મા

આપ્યા છે

૭ મિરાતે ૮

રસમય છે.

નહોતી ત્યારે એની પાસે યજ્ઞને જતાં લોકો કરતાં દત્તા. સુલતાનનો ત્રીજો મિત્ર અલ્પખાન મોઠાઈ હતો. એ ઉદાર દિલનો હતો એમ કહેવાય છે. એની ખીજી દાકીમત મળતી નથી, પણ એની બંધાવેલી મસ્જિદ આજે ધોળકામાં જોવી છે. મસ્જિદ ભવ્ય છે અને ખૂબ પ્રચંડ છે. એ મસ્જિદ પણ દરિયાખાનના ધૂમટની પેઠે ઈટાની બાંધેલી છે અને ઈટાની બાંધેલી મસ્જિદ તરીકે ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટી છે. આમ સુલતાન મહમૂદના આ બે મિત્રોએ પોતાની કબરના મકાનમાં અને મસ્જિદમાં બાંધણીની એક રીતે સમાનતા ભળવી છે તે નોંધપાત્ર છે. એ જ સમયમાં આબજખાન અને મુઆજમખાન નામે બે ખુરાસાની બાઈએ સારા તીરંદાજ હતા. અહીં એમનો ઉદ્દેશ્ય એટલા માટે કરવાનો છે કે ઉપર દરિયાખાન અને અલ્પખાન મોઠાઈનાં ઈટાથી બાંધેલા મકાનો આજ સુધી જેમ ગૂજરાતના સ્થાપત્યમાં જુદો રંગ પૂરે છે તેની જ બાંધણીનો આ બે બાઈએનો શૈલે સરખેજના રસ્તા ઉપર આજે જોવો છે. એની બાંધેલ તથા બાંધણી પણ જુદી પડી ગય છે અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલા ઈટાનાં આ ત્રણ મકાનો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ છે. એવા બીજાં મકાનો એ સમયનાં આજે મળતાં નથી.^{૧૦}

મસ્જીદ દાવર ઉદ્દમુસ્ક-મરાહુર દાવલશાહ

આ સમયના ખીજા મોટા રાજદારી યુરુપોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સંત અને ધર્મવીર લક્ષ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અમીર અબદુલ લતીફ ખાન મસ્જીદ મુદ્દમુસ્કનું વર્ણન કરતું જરૂરી છે એ ઇતિહાસમાં મસ્જીદ દાવર ઉદ્દમુસ્ક નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઢાલારમાં દાવલશાહના

૮. દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ખૂબ છે. એની ચર્ચા આમજ કરીશું. આ અમીરની વધુ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ અમદાવાદના દરિયાપુર ઉપરથી એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હોઈ જોઈએ.

૯. દરિયાખાનની પેઠે આ અમીરની વિગત પણ મળતી નથી. પરંતુ મહમૂદના આ મિત્રોએ બંધાયેલાં મકાનો જોતાં અને સ્થાપત્યનો રસ માણસનું ચારિત્ર્ય વ્યક્ત કરે છે એમ માનીએ તો એ ત્રણે મિત્રો સ્વભાવમાં બહા, કેમળતા અને સૌંદર્યના નિરોધી, કૂર, અને શરણાઈ કરતા ટોલના અવાજને ધસ દ કરનારા હોવા જોઈએ.

૧૦. આ અને ઉપરના મકાનો મહમૂદ બેગડાના સમયની વિચિત્રતા છે. આ શૈલે એના નડપણ માટે જોવા જેવા છે. કહે છે કે સરખેજના મકાનો બંધાતાં ત્યારે આ લોકો ઈટા પૂરી પાડતા હતા અને એમાંથી પોતાનો રાજો બાંધેલાં એની પાસે હોજ છે એના અસવથી પાણી રહેઈ નથી એમ કહેવાય છે.

નામથી આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે આ મલીક હજરત મુહમ્મદ પેગબર સાહેબના કુરેશી ઓનાદના છે એમને સુવતાને ન્યારે અમીરનું પદ આપ્યું ત્યારે અમદાવાદમાં પોતાના મકાન આગળ હાથી ઘોડા વગેરેથી સામાન્ય પાડોશીઓને હેરાનગમી ન થાય માટે સહેર બહાર પોતાનું મકાન કર્યું હતું અને મહોલ્લાનું ઘર પાડોશીઓને વેચી દેવાની ઇચ્છા જણાવી હતી મલોક પોતાની જગીરના ખેડૂતો સાથે ન્યાયથી વર્તતા, અને ખેડૂતો એમની જગીરને બાવથી શ્રમ લઈને આગાદ કરતા બીજા અમીરોની જગીરોના ખેડૂતો પણ મનીકની નોકરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ મલીક હજરત શાહઆલમ સાહેબના સેવક હતા અને નિમાઝ પઢતાં અગાઉ વજુ માટે પાણી લાવી હજરતના હાથ ઉપર રેડવાનું એમનું કાર્ય હતું એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ મલીકની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ખુદા મલીકને પણ પોતાના જેવી પદવીએ આપવગે એવો આશીર્વાદ દીધો હતો મિરાતે સિક્કરી અને મિરાતે અહમદીના લેખકોએ આ મલીકનાં લાંબાં વર્ણન કર્યાં છે ૧૧

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ મનીક દાવર ઉ મુશ્કને સારાબદ્દમાં હાલારમાં જોડિયા પાસ આમરજુના ૧૨ ફેબ્રુઆરી નીચ્યા અને ત્યાંના રજપૂતો ઉપર લડાઈઓ કરી વશ કરવાનું કામ સોંપ્યું એમ કહેવાય છે કે મલીક કચ્છમાં લશ્કર લઈ ગયેલા ત્યારે લશ્કરીઓના ઘોડાને જીવારના ખેતરોમાં ચરતા જોયા મનીકે આ લશ્કરીઓને મોલાવી ઠપકો આપ્યો અને પારકો મામ મફત લઈ લેવા માટે ખુદાની બીક નથી' એમ પૂછ્યું સેનિકોએ ઘોડા ત્રણ દિવસથી જૂખ્યા છે એવો ઉત્તર દીધો ત્યારે મનીકે પોતાનો ઘોડો એક લીલા ખેતરમાં છોડ્યો અને એ ઘોડો હાલ્યાચાલ્યા વિના જીમો જ રહ્યો મલિકના ચારિત્ર્યના આવા દાખલાઓ ઉપરથી મલીકની સાધુતામાં સોફાઈન શ્રદ્ધા વધતી ગઈ આ મલીકને એક રજપૂતે મળલિસમાં દગાથી મારી નાખ્યા ૧૩ હાલારમાં આમરજુ ગામમાં આજે એમની

૧૧ મિરાતે સિક્કરી, ચુ બા પૃ ૧૩૭ મિરાતે અહમદી, ચુ લા અને નવાબખાની અમેજી આરુત્તિ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ એનું વર્ણન નોંધ્યું છે ૩૧ ગેઝેટમાં આમરજુના વર્ણનમાં અહેવાલ મળે છે

૧૨. આ આમરજુને તવારીખો આમરન લખે છે

૧૩ સિક્કરીમાં લખે છે કે એક ખટપટીએ મલિકને એક રજપૂતની તરવાર લેવા કહેલું અને રજપૂતને એનું લાગેલું કે મલીક તરવાર લેઈ એને મારી નાખવાનો છે એ ઉપરથી મળલિસમાં રજપૂતે પહેલો મલીકને મારી નાખ્યો. મલીકને

દરગાહ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તવારીખો એમની દરગાહના ચમત્કારોનું લાંબું વર્ણન કરે છે અને એમની કબરની જિયારત કરનારની મનઃકામના પૂર્ણ થાય છે એમ લખે છે. કહે છે કે તુલાઓ પગે ચાલીને જાય છે અને આંધળા દેખતા થાય છે; અપુત્રને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિર્ધનને ધન મળે છે; પગે ખેડી પહેરી તેને તાળાં વાસીને બાધા રાખે છે તેમનાં તાળાં ત્યાં ખૂલી જાય છે. મિરાતે સિકંદરીના લેખક કહે છે કે એના સમય (ઈ. સ. ૧૬૧૧) માં એટલે મલીકના મરણ પછી ૧૩૫ વર્ષ પછી પણ ભોકાની શ્રદ્ધા મલીકની દરગાહ માટે એવી ને એવી જ છે. ૧૪ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એના સમયમાં દેશમાં અબ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં એણે મલિકની કબરની જિયારત કરવા જનારા જોયેલા હતા, અને આમણુરમાં એમના ઉરસ વખતે મોટો મેલો બરાતો એમાં એક લાખ રૂપિયાનો માલ વેચાતો. અમદાવાદથી ધણો માલ જતો અને સૌરાષ્ટ્રથી ઘોડા ઊંટ અને બળદ આવતા. અમદાવાદથી માલ લઈને જનારા સરખેજ ધઈને સોરઠ તરફ જતા અને સરખેજમાં મોટી મેદની બરાતો. ધણા ભોકા સરખેજ સુધી મેળામાં જનારાઓને વળાવી પાછા આવતા. મલીકનો ઉરસ જિલકાદ માસની ૧૩ મી તારીખે થાય છે; અને તા. ૧૨ મીએ મલીકની પત્ની ખીખી ફત્તેહશાદની દરગાહે અમદાવાદમાં શાહપુર દરવાજા બહાર મેલો બરાતો હતો. ૧૫ આમ આ અગ્રીર મલીક દાવર ઉત્કલુક, દાવલશાહના નામથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતનો નીકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ

મહમૂદ ખેમકાના રાજ્યકાલના રાજદારી પુસ્તકોમાં પહેલું નામ મલીક અયાઝ સુલતાનીનું મળ્યું જોઈએ, કારણ કે એ સમયમાં એના જેટલો સત્તા તથા સંપત્તિરાજો ખીખે કોઈ અગ્રીર નહોતો. જન્મથી એ રશિયન હતો અને તુર્ક લોકોને હાથે કેદ પકડાયો હતો તેથી તેને ઇસ્તંબુલ

સુલતાને હાવારના મૂર્તિપૂજકોને ટેકણે લાવવા નીચે હતો એમ તવારીખમાં લખે છે એટલે ખટખટ કરતાં એને મારી નાંખવાહ રાજદારી કારણ હોવું જોઈએ.

૧૪. સિકંદરી, ગુ. બા. પૃ. ૧૪૧.

૧૫. મિરાતે અહમદી. ગુ. બા. એમાં લાંબું વર્ણન આપેલું છે. અહમદીની નવાબઅલી અને સીદની અંગેષ્ટ આશ્ચર્યમાં આ મેળાને ગુજરાતીઓ મેદની કહે છે એમ લખ્યું છે તે ઉતારો મે. કોમિસેરિયેટ પલ્ ક્યો છે. પણ નિઝામુદ્દીન સાહેબના ગુજરાતી તરજુમામાં એ વાક્ય નથી, અને મેદની એ જન્મસમૂહનો સામાન્ય શબ્દ છે, એટલે નવાબઅલીની આશ્ચર્યનું નિધાન ખરું નથી.

લઈ ગયા હતા, અને દમારકસ બસરા તથા મૂવના દેગો સાથે વેપાર કરનાર મોદામરને વેચી દેવામાં આવ્યો હતો એ વેપારી મૂજરાતમાં વેપાર અર્થે આવ્યો હતો ત્યારે અયાજની હોશિયારી જોઈ એક મહામૂદપવાન રાત તરીકે એને સુલતાન મહમૂદને આપી દીધો એણે સુલતાનની સાથે કેટલીક લડાઈઓમાં ભાગ લીધો હતો એક વખત એવું બન્યું કે સુલતાન મહમૂદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલી ત્યારે ખેતરમાં તબુની બદાર સુલતાન જોતો હતો તે વખતે એક બાજુ પછી સિંહાર પકડીને ઊડતું હતું એમાંથી કાંઈક પડ્યું તે સુલતાન ઉપર પડ્યું અને મહમૂદને એ અપશુકન જેવું લાગ્યું, તે જ ક્ષણે અવાઝ પાસે જોતો હતો એણે તીરથી એ બાજુને નીચે પાડ્યું આ બનાવથી સુલતાન એના ઉપર એવો તો ખુશ થયો કે એને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યો, અને મનીક બનાવ્યો એ પછી અયાજની ચડતી ઝડપથી થઈ અને રાજ્યના મુખ્ય અમીરોમાં એની ગણતરી થવા મૂકી ૧૬

મનીક અયાજની બહાદુરી જોઈ છેવટે એને સૌરાષ્ટ્રના દીવ મદરને સૂમો બનાવવામાં આવ્યો ત્યાં એણે કિલ્લો બાંધ્યો અને વહીવટ એવી કુશળતાથી ચલાવ્યો કે ત્યાંનો વેપાર ધણે વધ્યો અરબી સમુદ્રમાં એ સમયે ફિરગીઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો એના ઉત્સેખ પાછળ આવી ગયા છે દીવ બદરનું વહુન પણ આજા બદરેની સાથે કરીશું અને મનીક મૂજરાતના નૌકસૈન્યનો મીરબહર નૌકામેનાપતિ હતો એની નોક પણ આજગ કરીશું એના સમયમાં ફિરગીઓ પરવાના વગર મૂજરાતને મદરે આવી શકતા નહિ સિકદરીનો લેખક લખે છે કે એના પોતાના સમય (ઈ સ ૧૬૧૨)માં એટલે કે મોઝલાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં સમય એવો તો પનટાઈ ગયો હતો કે ફિરગીઓની પરવાનગી વિના કોઈ વહાણ મૂજરાતના મદરેથી જીપડી શકતું નહિ અને માત્ર સુરત મદરમાં એવું નહોતું છતાં પણ ત્યાંથી જીપડેલું વહાણ એના પારવાઓની જ હોશિયારીથી સમુદ્રમાં જઈ શકતું ૧૭

૧૬ આ વાત તવારીખમાં નથી પોતું-૧૧૪ અહેવાલ ઉપરથી પ્રો. મેમિસેરિયટે આપી છે

૧૭ સિકદરી શ્રુ. બા. પૃ ૧૦૨ સિકદર એટલી જાત વાત લખવા છતાં સુરત બદરથી ખારવાની દિશતથી વહાણ જઈ શકે એને * મોઝલાઈની બહાદુરી અને મદાઈ કહે છે તે વિચિત્ર વાત છે મોઝલાઈ સમુદ્ર ઉપર પ્રભુત્વ બળવી શક્યા નથી

મલોક અવાજ રાજવી ઠાકથી રહેતો અને એનો અર્થ મોટો હતો. એના નોકરોને એ જરીની કિનારવાળા મખમલનો પોશાક પહેરાવતો, અને જમવાનો સમય ચર્તા જૂંજળ વગડાવતો કે જેથી કોઈ પણ ભૂખ્યો માણસ આવીને જમી શકે જેટલા જમવા એમ એમને એક સરખું ખાણું પીરસવામાં આવતું અને મલોક જતો બેસીને એમાં ખાણાઈતર ન ચાવ એવી કાળજી રાખતો. મહેમાનો અને મહેમાનેના નોકરોને પણ ખૂબ કાળજી રાખીને જમાડતો. મલોક ખાણાનો એવો તો ગોખીન હતો કે દુનિયાના બધા દેશોની વખણાતી ચીજો તૈયાર કરાવતો. ખોરાક પણ ઉત્તમ પ્રકારનો ચતો હતો.^{૧૮} એમ કહેવાય છે કે મેવાડનો રાજા સંમ એક વાર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજએ દીવ મંદેશો મોકલી મલોક અવાજને મોઢું ભરકર લઈ બોલાવ્યો હતો. આ લડાઈની ઊવણીમાં મલોક અવાજ બીજા અમીરોને ખાણું સેવા બોલાવતો અને જે ન આવી શકે તેમને ત્યાં ચીનાઈ રકાખીઓમાં બરી તે ખાણું મોકલી આપતો કેટલાક અમીરોને આથી અવાજની મોટાઈની અદેખાઈ આવવા લાગી અને ખાણાની ના ન પાડી શકવાથી એમણે એવી યુક્તિ કરી કે ચીની રકાખીઓ મલોકને ત્યાં પાછી ન મોકલવી એટલે રકાખીઓ ખૂટશે ત્યારે ખાણું બધ કરશે. મલોકના નોકરોએ આ વાત પોતાના માલિકને કહી ત્યારે એણે ખાણું ચાપુ રાખવા હુકમ કર્યો અને એમ એક મહિના સુધી ચાલ્યું. ઉવટે અમીરોએ શરમાઈને રકાખીઓ પાછી મોકલી. મલોક અવાજને નોકરો પણ મધ્યા જ ક્રતા અને એમાં માત્ર પાણી ભરનારા જ એક દગ્ગર હતા. અવાજે માચડાનો એક મોટો હોળ કરાવ્યો હતો અને ભરકરી દિલચાલ વખતે માણસો તમા હાથી ઘોડા માટે એમાં પાણી ભરાવવામાં આવતું. પોતાના સિપાઈઓને તરવાર ખંજરો સોના ચાંદીની મૂકવાળા આપવામાં આવ્યા હતા, અને મલોકના હલાલ-ખોરોને પણ સારા શોખીતો પોશાક પહેરવા આપતો હતો એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં એવો ઉદાર અમીર કોઈ ચલો નથી. મલોક અવાજને ત્રણ પુત્રો હતા એમાં એક ચંગીસખાન ઈસલાક નામનો હોકરો એટલો બધો જાડો હતો કે એનું વજન કોઈ ઘોડો ઉડાવી શકતો નહિ ; એ તીરં-દાજ હતો અને કુસ્તી પણ સારી કરતો હતો. એ સમયે એની સાથે કુસ્તીમાં ઊતરી શકે એવો કોઈ મસ્લ હતો નહિ ૧૯ ઇ સ ૧૫૧૫ માં

૧૮. મલોક એક દેશના મહેમાનેને બીજા દેશની બાનીએ અપાડતો અને પ્રથમ હતો એમ કહેવાય છે.

આવેલા ફિરંગી આરમોસાએ ગૂજરાતનું વલ્લુન ક્યું છે. તેમાં લખે છે કે ખંભાતના રાજાનો મલોક અવાઝ નામે દીવમાં મુગો હતો તે બહુ ન્યાયી, વિદ્યાવાળો, મહેનતુ અને ઉત્તમ સવાર હતો, દદ નિઘયી રાજદારી પુરુષ હતો. એણે બવરિષત તોપખાનું ગોઠવ્યું હતું, મહેમાનગીરીમાં ઉત્તમ હતો. પોત્યુંગણના રાજાના બળથી એ હારતો હતો.

મુહાફિઝખાન

મુલતાન મહમૂદનો ખીજો રાજદારો અમીર અમદાવાદનો સુપ્રસિદ્ધ જમાલુદ્દીન મુહમ્મદ મુહાફિઝખાન હતો. એના પિતાનું નામ શેખ મુઈ-નુદ્દીન કુરેશી હતું. આ મુહાફિઝખાન ઉપર મુલતાનને ખૂબ વિશ્વાસ હતો અને ખાસ કરીને એની બવરયાશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની લેખાતી હતી. એણે અમદાવાદના કોટવાલ અને ફાજદાર તરીકે ફેશમાં ચોર લુંટાગએનો ઉપદ્રવ નાબૂદ કર્યો હતો અને ગૂજરાતના રસ્તા સહીસલામત કરી ખુલ્લી ખારણે સુઈ શકે એવી શાંતિ સ્થાપી હતી એ ઉલ્લેખ પાછળ કરી મયા. જ્યાં શરૂઆતમાં બવરયા કરવાની હોય ત્યાં મુલતાન એને મોકલતો અને પાવાગઢની લકાઈ વખતે પણ એને ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એની દહતા અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ એને ઇલકાબો આપવામાં આવ્યા હતા અને મુલતાનની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદ એને સોંપી એક વારે વજીર જેટલી જીંચી પહોંચે પણ ચલાવ્યો હતો. એણે પાવાગઢ ઉપરનો કિલ્લો પણ મુઘરાવી મજબૂત કર્યો હતો. આ મુહાફિઝખાનનું નામ આજે તો એની સુંદર મસ્જિદથી ચિરંજીવ છે આ નાની પણ ખૂબ સુંદર મસ્જિદ અમદાવાદમાં ધીકાંટામાં રસ્તા ઉપર આવેલી છે એનું વલ્લુન આગળ કરીશું. આ મસ્જિદ પોતાની ખાનગી ઉપયોગની છે એટલે ખાનનું ઘર પણ ધીકાંટાના લતામાં હશે એમ માની શકાય. એનો રોજનો મસ્જિદની ખાનુમાં જ છે ૨૦

કુસમખાન, તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક

આ મુહાફિઝખાન એ તારીખે બહાદુરશાહી નામના ઇતિહાસના રેખકનો દાદો યાવ. એનું નામ કુસમખાન હતું એટલે એના ઇતિહાસ-મંથને તારીખે કુસમખાની પણ કહેવામાં આવે છે. એણે એના સમયનો નગર એમેસો ઇતિહાસ લખ્યો ■ અને મિગતે સિકંદરી તથા હાજઅબ્દખીરના

૧૦. નિરાતે સિકંદરી અને તબક્કતે અબ્જરીમા મુહાફિઝખાનના લલેખો પાછળ આપ્યા છે.

અરબી ઇતિહાસમાં એના મંચમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં રાજકારણમાં એણે ભાગ લીધેલો અને સુલતાન બહાદુર-શાહના સમયમાં દુમાયૂં પાદશાહ સાથેની લડાઈઓમાં પણ ભાગ લીધો હતો. મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના પિતા જે દુમાયૂંની સાથે હતા, એણે આ દુસમખાનને પોતાના વંશમાં સંતાડીને મરતો બચાવ્યો હતો. ૨૧

મલીક સારંગ

આ સમયનો ખીજે એક રાજદારી પુરુષ કિવામ ઉફ્ફુલ મલીક સારંગ છે. એનો ખીજે ઇસ્કાળ મુખલિસ ઉફ્ફુલ છે અને અમદાવાદ શહેરના સારંગપુર લતા તથા દરવાજાથી આજે એનું નામ ચિરંજીવ છે. આ મલીક અને એનો ભાઈ મૂળ રજપૂત હતા અને લડાઈમાં ટેદી તરીકે પકડાયેલા અને ઈસ્લામનો અંગીકાર કરવાની એમને ફરજ પડેલી, સુલતાન મહમૂદ બેગઝાના સમયમાં ધણી લડાઈઓમાં એણે ભાગ લીધો છે. પાવામદનો કિલ્લો એકાએક છાપો મારીને લીધો ત્યાર એમાં એણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. મહમૂદે દક્ષિણમાં બહાદુર ગિલાનીની સામે થતા ડાહોલ બંદર ઉપર પગરતે કાકર લઈ એને મોકલ્યો હતો. મલીક સારંગની સત્તા મહમૂદના પુત્ર મુઝફ્ફર ખીજના રાજ્યમાં ખૂબ વધી હતી. એ વખતે માળવામાં માહુનો કિલ્લો લેવામાં એણે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી, અને ચિત્તોડ ઉપર પણ એને મોકલવામાં આવ્યો હતો. એને મલીક અવાઝ સાથે સારો બનાવ નહોતો. એને થોડો વખત દીવનો સૂબો બનાવેલો ત્યારે એણે ફિરંગીઓને પકડેલા એમ તવારીખકાર કહે છે, પણ ફિરંગી લેખકો એ વાત કબૂલ કરતા નથી. મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં અમદાવાદમાં એ કુલ સત્તાધીશ હતો અને વૃદ્ધ તથા જૂનો અનુભવી હોવાથી એ સુલતાનની સામું બોલતો વોપણ સુલતાન એને કંઈ કહી શકતો નહિ. એક વખતે મુઝફ્ફરશાહના આનહાર-પાણીખાતાના ઉપરીનું કામ પણ એણે કરેલું. સુપ્રસિદ્ધ નાગર અમીર મલીક જોષી એનો ખાસ મિત્ર હતો

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ-રાજદારી પુરુષોના પ્રકરણમાં મુહા-ફિઝખાનનું વર્ણન. તારીખે બહાદુરશાહીના ઉતારા સિકંદરે લીધા છે તે ઇતિહાસને શોધે એવા છ પરંતુ એણે સાથે સાથે યાકોકિ પણ નોંધી છે અને બંને વાતો લખી પણ “ખરુ ખેટું પરવરદીગાર બલ્લે” એમ લખેલું છે એ રીત નોંધવાય છે. સર ડેનિસન શેરો આ દુસમખાનની વિગત એમના અરબી ઇતિહાસના ત્રય ખીજની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી છે.

એનું વર્ણન મુઝફ્ફરના સમયમાં કરીશું. મલીક બહુ અકલ્લવાળો, હાજર-જવાબો, અને વાકપટુ ગણાતો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એક મલીક અમીર કમાલ નામે કવિ અને બોલવામાં સર્વને હસાવી બહુનાર હોશિયાર લેખક મલીક સારંગના કુટુંબનો હતો, અને સુલતાન બહાદુર-શાહનો એ મિત્ર હતો. મલીક સારંગે સારંગપુરમાં પોતાનો રાજ્ય અને મસ્જિદ બંધાવ્યા છે. આ મસ્જિદને માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાક સારંગપુર ચકલામાં આવેલી રાણી ખીખીના નામથી ઝાળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની કહે છે, પરંતુ એની બાંધણી જોતાં એ સારંગના સમયમાં બંધાઈ હોય એમ લાગતું નથી. મસ્જિદમાં લેખ નથી એ દિલ્લહીરીની વાત છે. તવારીખકાર કહે છે કે મલીકની મસ્જિદ સારંગપુર દરવાજા બહાર હતી. એટલે આજે સોદી બસીરના નામથી ઝાળખાતી મસ્જિદ સારંગની હોય એવો સંભવ છે, અને સારંગપુર ચકલાની મસ્જિદની બાંધણી કરતાં આ મસ્જિદની બાંધણી જરા પાછળની અને સારંગના સમયની લાગે છે, એનું વર્ણન આગળ કરીશું. ૨૨

મુઝાવંદખાન મલીક અલીમ

એ સમયનો ખીજો અમીર મુઝાવંદખાન મલીક અલીમ છે. 'અલીમ' શબ્દનો અર્થ ઠાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ ખીજનો જમાઈ થાય, એટલે મહમૂદ બેગડનો બનેલી થાય. એ બોલવામાં ખૂબ ચતુર હતો અને સભારંગન પથુ કરી ચકતો હતો તેથી સુલતાન મહમૂદનો એના ઉપર ખાસ રનેહ હતો. મલીક મહમૂદ જૂનાગઢ હતો ત્યારે શાહનશા અહમદને માઠીએ ખેસાડી દેવાનું કાવતરું કહ્યું હતું એ વર્ણન પાછળ કરી મયા બીએ. કાવતરું જ્યારે ખુલ્લું પડી ગયું ત્યારે સુલતાને મલીકને કાંઈ સગ ન કરી અને કહ્યું કે "મલીક અલીમ વગર તે શી રીતે રહી શકાય?" એણે એ રીતે મલીકના ધણા ગુના મદ્દ કર્યા હતા એમ તવારીખકાર લખે છે. મલીકને ધણી બાબાએ આવડતી હતી. એમ કહેવાય છે કે મૂજરાતમાં તડખૂચ, અંજીર અને વાંસ પહેલવહેલા દક્ષિણથી લાવીને આ અમીરે રાખાવ્યા તીર મારવામાં તથા દડાની રમતમાં એ હોશિયાર હતો અને કેટલાક દડા એકી સાથે દવામાં અદ્ધર રહે એવી રીતે ઊંજળી ચકતો. પાછલી જિંદગી મલીક

૨૨. સિક દરી, શ્ર. શા. પૃ. ૧૪૭-૪૮. આ અમીરની વધારે વિગત અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એના વર્ણનમાં આપી છે, અને એની મસ્જિદની તસ્વીરો હોય, બર્જસ, અને પ્રો. કામિસેરિયેકના મતથી જુદા પડીને કરી છે.

જાતિ અને એકાંતવાસમાં ગાળી હતી. અમદાવાદની દક્ષિણે યાહઆલમના રસ્તાબાદની પાસે મલીક અલીએ અલીમપુર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં પરચરની મસ્જિદ બંધાવી હતી તે મલીક અલીમની મસ્જિદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અલીમપુર મરાઠાઓના સમય સુધી આબાદ હતું અને સોદા અને દલિમપુર કહેતા હતા. મસ્જિદની પાછળ રોખ કમાલ ગાળનીની કબર છે. જૈન કાવ્યોમાં આ અલીમપુરના ઉલ્લેખ આસાવલની સાથે ઇલમપુર નામથી આવે છે એવી મસ્જિદ આજે સારી હાલતમાં છે અને અમદાવાદના રમાપત્તમાં ત્રીજા કે ચોથી ગણાય છે. ૨૩

મલીક બહાઉદ્દીન વજીર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં વજીર જેવી જાતી પદવીએ અડેલા મલીક બહાઉદ્દીનનો ઉલ્લેખ અહીં પાસ કરવો જોઈએ. ઈ. સ. ૧૪૬૬માં એ વજીર હતો, અને એને ઈમાદુદ્દીન અને ઈખ્તિયાર ઉદ્દીનના ઈફ્કાઓ હતાં. ઈ. સ. ૧૪૮૧ માં એના અવસાન પછી મુહામ્મદખાન વજીર થયો હતો. યાહીગાળમાં મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ બાંધનાર મલીક મકસૂદ વજીર આ બહાઉદ્દીનનો ભાઈ થતો હતો. ખુદાવંદખાને સુલતાન મહમૂદની સામે કાવતરું કરેલું ત્યારે આ મલીક બહાઉદ્દીન સુલતાનને વફાદાર રહ્યો હતો. આ અમીરે અમદાવાદમાં નદીના કિનારા પાસે, યાહપુર અને દિલ્લી ફરવાળ બહાર હાજીપુર નામનું પકું વસાવેલું એમ કહેવાય છે અને હિંચરને રસ્તે જતાં બીબી અયુતકુટીની મસ્જિદના નામથી આજે જાહેલી સુંદર અને પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ એણે બંધાવેલી બીબી અયુતકુટી મલીકની જી હતી એમ અહમદીના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની એક સર્વામુંદર મસ્જિદમાં ગણાય એવી છે મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે એના સમયમાં મસ્જિદ ખૂબ વખણાતી (ઈ. સ. ૧૪૬૬) અને એના ખન્તે મિનારા હલાવતાં એકમાંથી બીજામાં ગતિ પસાર થતી. ૨૪

હિંદ અમીર શાયરાયાં

મહમૂદ બેગડાના એક દિલ્હી અમીરનો ઉલ્લેખ તખ્તએ અહમદીનો

૨૩, એલ, પુ. ૧૪૫-૪૬. સિક્ક દરી બોલ ઉજાવવાનો અર્થ આધાન-પોલોની રમત એવો કરે છે, આ મલીકનું વિસ્તૃત વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં કરેલું છે.

૨૪. સિક્ક દરી અને તખ્તએ એના ઉલ્લેખો જોઈ ગયા. મિરાતે અહમદીમાં બીબી અયુતકુટીની મસ્જિદના વર્ણનમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને અ એજ આદતિમાં બીબી અયુતકુટીને મલીકની સ્ત્રી કહી છે.

લેખક કરે છે. એનું નામ તવારીખકારે લખ્યું નથી, પરંતુ એને રામરાયના ઇલાખ હતો એ ઉપરથી બીજા અમીરોના જેટલી જિંદગી પદવીએ એમું સ્થાન કહી શકાય. રામરાય મલીક અલીમ ખુદાવંદખાન અને મલીક બહાઉદ્દીન વજીરનો ખાસ અંગત મિત્ર યતો હતો. ખુદાવંદખાનના મહામૂક બેગડા સામેના કાવતરામાં એણે કુશળતાથી ભાગ લીધો હતો અને મલીક બહાઉદ્દીનને કાવતરાની ખબર આપી હતી. સિકંદરી કે અહમદીમાં આ અમીરનું નામ નથી, પરંતુ મહામૂકના સમયમાં આ નામ ખૂબ સચક છે અને હિંદુઓને મોટી અમીરી મળતી હતી એમ આ રામરાય અને મલીક ગોપીનાં નામોથી સિદ્ધ થાય છે.^{૨૫}

મલીક હાલુ

સુલતાન મહામૂક બેગડાનો એક શુલામ અમીરની પદવીએ પહોંચ્યો હતો તે મલીક હાલુ અહલિસ્મુક હતો. એની ખાસ કારકિર્દી મળતી નથી, પરંતુ એણે અમદાવાદમાં કાલુપુર નામથી પ્રસિદ્ધ પરુ વસાવ્યું હતું અને આજે એ નામ તથા કાલુપુર દરવાજાના નામથી એનું નામ ચિરંજીવ છે. પાછળ મહામૂકની ન્યાયવૃત્તિની વાતમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે બહાઉલ્મુકે ખૂબ કરાવેલા જે નિર્દોષ માલુસોના ખૂતીઓને આશ્રય આપવા માટે મોટા અમીરો છતાં પણ આ મલીક હાલુ અને મલીક હાલુ ઇમાદુલ્મુલકને દેહાંતની સજા કરી હતી.^{૨૬}

ઈસનપુર : મલીક અસસ

અમદાવાદની ખાસે શાહઆલખના રસલાખાદ અને વટવાની વચ્ચે ઈસનપુર નામે જરું છે એમાં મલીક અસસ, અથવા અસન કે ઈસન નામના અમીર એક સુંદર મસ્જિદ બંધાવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની બાંધણીથી ભિન્ન છે અને રચના ખૂબ સુંદર છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ ઈસનપુર એક વખત મનોહર વાડીઓવાળું આકર્ષક પરુ હતું અને એની આસપાસ કોટ પણ હતો મિરાતે સિકંદરીમાં આ મપરની સુંદરતાનું અને એની જોગવાઈની વાડીઓનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ઈસનપુર એક બાજુએ વટવાવાળા ત્રુણે આલખ શાહેજ અને બીજી બાજુ

^{૨૫} આ નામ માત્ર તબક્કાતે અહમદીમાં મળે છે એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી રહ્યા છોએ. અમદાવાદના ફરવીલ મહામૂકના અમીરોના નામ ઉપરથી યંબા છે, તેો મસ્જિદપુર એને શયખડ દરવાજાનાં નામ આ સમસયા સાથે સજાધવામાં હશે ?

રસલાખાદના સાહઆલમ સાહેબના પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી 'કરીમ ઉલ તરકીન-ખાન્ને તરકીથી પવિત્ર' એમ એ સમયમાં કહેતા હતા. મલિક અસલ અથવા ઈસનને ઈમાદઉલમુલકનો ખિતાબ હતો. ૨૭

તાજખાન સાહાર

અમદાવાદમાં તાજપુર વસાવનાર મલીક તાજખાન સાહાર પણ આ સમયનો મોટો અમીર હતો અને એ ખદાદુર તથા ખૂબ ઉદાર તથા સખાવતો કરનાર હતો. આ કારણથી એની પછી એનો ખિતાબ લેવાની કોઈ અમીરની કિંમત નહોતી યઈ. પાછળથી મુઝફ્ફરના સમયમાં તાજખાન નરપાલીએ એનાથી વધારે સખાવતો કરી એ ખિતાબ લીધો હતો. ૨૮ એનું વધુનં વ્યાખ્યા કરીશું.

મેહલવી પંથની સ્થાપના

આ તાજખાનના નામ સાથે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક મહત્વની એક ખાસ ણિનાની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, અને ગુજરાતના મુસલમાન સમયના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ ખાખત ખાસ અગત્યની છે. આ મહત્વની ખિના તે મીર સૈયદ મુહમ્મદ નૂરગણ જ્ઞેનપુરીએ અમદાવાદમાં મેહલવી પંથની કંરેલી સ્થાપના. આ પંથની કિંદુસ્તાનની જમી ઉપર પહેલી જાહેરાત અમદાવાદમાં તાજખાન સાહારની મસ્જિદમાં ઈ. સ ૧૪૬૭ માં યઈ.

ઈસ્લામમાં એક પરંપરા ચાલે છે કે કયામતના દિવસ પહેલાં, એટલે કે સૃષ્ટિના અંત વખતે ન્યાયના દિવસ પહેલાં ઈમામ મેહદીનો અવતાર યશે અને સાત વર્ષ સુધી કુનિયા ઉપર અમલ કરી અસ્ત પામતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરશે, અને વિશ્વમાં ન્યાય તથા સમાનતાની પુનઃ સ્થાપના કરશે. આ માન્યતા ઉપર ઢિજરી નવમી સદીથી ઈમામ મેહદી આવી ગયા કે નહિ એ ખાખત મુસલમાનોમાં ચર્ચાવા લાગી. કેટલાક માનવા લાખ્યા કે ઈમામ મેહદી આવી ગયા છે અને ખીજા માને છે કે હજી હવે આવવાના છે. એ બે જિલ માન્યતાઓને લીધે કિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં કેટલાક અલગ યયા છે. ઈસ્લામમાં એવું મનાય છે કે મેહદીના પ્રકટ થયા પછી, નિમાઝ વખતે "તોખા" (પચાતાય) યોકારાય તે કબૂલ યતી નથી. આ કારણથી મેહદીપંથના લોકો જો 'મેહલવી' કહેવાય છે, એ નિમાઝ પઢયા

૨૭. એજ. પૃ. ૧૪૬-૪૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પણ એવું વર્ણન મેહદી છે.

૨૮. એજ. પૃ. ૧૪૭.

પછી દુવા માંગતા નથી. જે લોકો આ વાત માનતી નથી એ મેહલવીઓને ધર્મ વિરુદ્ધના અને ગૈરમેહલવી કહે છે. ૨૯

દિંદમા મેહલવી પંથના સ્થાપક સૈયદ મુહમ્મદ નૂરબક્ષ ઈ. સ. ૧૪૪૩ માં જ્ઞાનપુરમાં જન્મ્યા હતા અને પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરે એમણે શાખામાં પોતાના જ્ઞાનથી વિદ્વાન શિક્ષકોને આશ્ચર્યમાં નાખ્યા હતા. સુવાનીમાં એમણે લશ્કરમાં નોકરી લીધેલી. આખીસ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૮૨ માં એમણે જ્ઞાનપુરમાં સાધુતાનો પંથ શરૂ કર્યો, અને મક્કા હજ કરવા ગયા ત્યાં પહેલવહેલી પોતાની જાતને ઈમામ મેહલવી તરીકે જાહેર કરી. દિંદમા આઠવા પછી સૌથી પહેલા અમદાવાદ આવીને તાજખાન સાલારની મસ્જિદમાં મુકામ નાખ્યો અને પોતાને ઈમામ મેહલવી તરીકે જાહેર કર્યા. જે મસ્જિદમાં સૈયદ શેખ છટાદાર જાપણે આપતા અને એથી એની કીર્તિ સાંભળી ધણા લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા. સાહઆલમ સાહેબના સમા સૈયદ શાહશીખજી એમને મળ્યા અને એમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સૈયદ મુહમ્મદ આધ્યાત્મિક ઉન્માદની દશામાં છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાને પણ સૈયદ તરફ આકર્ષણ થયું હતું, પણ એના અમીરોને લાગ્યું કે સુલતાનમાં છુદ્ધિભેદ પેદા થશે તો રાજ્યમાં અન્યવસ્થા થશે. હવેટ અમદાવાદના ઉલેમાઓએ સૈયદની વિરુદ્ધ ફતવો બહાર પાડ્યો અને સૈયદ પાટણ તરફ માથા ગયા. એમની સાથે એમના જે સાથીઓ, મીર ખુન્દમીરવ૦ અને સૈયદ મહમૂદ પણ ગયા. પાટણમાં પણ એમણે મેહલવી હોવાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને એ જિલ્લાના તથા આસપાસના ધણા લોકો એમના પંથમાં મળ્યા. આ ઉપરથી પાટણના ઉલેમાઓએ સૈયદને મારી નાંખવાનું જાહેર કર્યું એટલે સૈયદ ત્યાંથી ઉત્તર દિશા તરફ ગયા, અને ત્યાંથી પુરાસાન તરફ ગયા. પુરાસાનમાં ફરાહ (Farrah) શહેરમાં તાવથી એમનું ૧૯ જીલકાદ ડિ. ૬૧૦

૨૯. મિશતે મહમદીની પુસ્તકોમાં જોવાયેલા વર્ણનમાં નૂરબક્ષી સૈયદના વર્ણનમાં આ મેહલવી પંથનું વર્ણન કરેલું છે. નવાબખલી અને સીડનની અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં પણ એજ વર્ણન છે. ડૉ. એમિસેરિયિટ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૨૭-૨૮ માં બ્લોકમનની આધને અજબરી; વ. નો અરગી ઇતિહાસ, અને કેપ્ટન માર્કિસન લેખ ઉપરથી મેહલવી લોકોની હકીકત લખેલી છે.

૩૦. આ મીર અમર સૈયદ ખુન્દમીર ક્યા તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. આ સૈયદ ખુન્દમીર પાટણ પાસે માર્યા ગયાનું કહે છે જ્યારે રાજપુરવાળા અમદાવાદમાં મરણ પામ્યા છે.

માં અધ્યાસન થયું (ઈ. સ. ૧૫૦૫ એપ્રિલ ૨૩).૩૧

એમના સાથીઓમાંથી સૈયદ ખુન્દમીર ગૂજરાતમાં પાછા આવ્યા અને સૈયદ મુંદમુદ નરમણને ઈમામ મેદદી તરીકે કબૂલ રાખી પંચનો પ્રથાર કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૩ માં એ પંચની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો હતો અને ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાના કારણે સુલતાન મુઝફ્ફર ખીલ્જી દુકમ્મથી અમદાવાદમાં કેટલાકને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. પાટણ તરફ પણ એ પંચના લોકોની સામે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું અને ર્ષા પાટણ પાસેના માગમાં પોતાના સૌ સાથીઓ સાથે સૈયદ ખુન્દમીર માર્યા ગયા. આ મેદદવી પંચમાં અમદાવાદના સુલતાનોમાં સુલતાન મહમૂદ ખીલ્જી અને ઉલ્લેમો ગૂજરાતી સુલતાન મુઝફ્ફર ખીલ્જી, વજીર એતમાદખાન, ગેરખાન, મુસાખાન ફાલુદી વગેરે અમીરો પણ હતા. પાલણપુરના સત્તાધીશો પણ આ પંચના હતા અને આજ સુધી છે બાદશાહ શાહજહાંના સમયમાં શાહજહાં ઔરંગઝેબ અમદાવાદનો સબો હતો ત્યારે પાલણપુરના સૈયદ રાજુ અમદાવાદમાં રહેતા હતા એમને યહરના ધાર્મિક પુરુષો સાથે મતભેદ થતા ઔરંગઝેબના દુકમ્મથી મારી નાંખવામાં આવેલા, એમની કબર આજે શાહીનાગમાં છે. તેની દેખરેખ પાલણપુર દરવાર તરફથી રખાય છે, એની નોંધ આગળ લઈશું. આ મેદદી પંચમાં અમદાવાદમાં ખીલ્જી, ખરાદીઓ, દંધ વેચનારાઓ, અને કેટલાક કાંરીગરો છે. પાલણપુર એમણે મોટું મંથક છે એ ઉપરાંત લોજા, દંધાડા, માંડવિ અને વિરમગામમાં પણ એ પંચના ખાલુશો છે. ઘર આ પ્રમાણે સુલતાન મહમૂદ મેગડાના સમયમાં અમદાવાદમાંથી આ મેદદી પંચ શરૂ થયો અને મેદદવીઓ આજ સુધી ગૂજરાતમાં છે.

સુલતાન મેદમુદ એમણીની અર્ધી સદીના 'શબ્દમલેમાં ગૂજરાતમાં નામોક્તિ મંદાપુરુષો' થઈ ગયા અને તેમની નામ આજ સુધી ચિરંજીવે છે એવી સુંદર યાદગીરીઓ, એમણે ગૂજરાતના પાટનચરમાં મૂકી છે. આ બધા સુસલમાન છે, પણ કોઈ કોઈ હિંદુ પણ જીવી પહાળીએ પહેલેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે.

તારો, કીર્ત

૩૧. 'મિરાતે અહમદી પુસ્તકો, પૃ. ૧૭૧-૭૮.

પ્રકરણ ઝાગણીસહુ

મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બંધકામ

અરધી સહીનાં સ્થાપત્યની પ્રવૃત્તિ

“ શાહઆલમ સરખેજની શોભા યી રીતે વર્ણવે રે;

અસહી ઈમારત હુબર આગળ ઈમનેરી લજવામ.

રમિયે ગૂજરાતે ”

—નવલસ્યમ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય જ્યેમ ગૂજરાતની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ ગણાય છે, ગૂજરાતમાં થયેલા નામાકિત પુરુષો માટે ઉત્તમ ગણાય છે તેમ બંધકામની પ્રવૃત્તિ માટે પણ ઉત્તમ ગણાય છે. નામાકિત પુરુષોનાં નામની પેઠે બંધકામ પણ બાજુ સુધી મૂર્તિમાન થીલા છે. આ અરધી સહીના લાંબા સમયમાં સ્થાપત્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો છે, અને હિંદ તેમજ હિંદની બહારના સ્થાપત્ય અને કલામાં રસ ધરાવતા માણસોને આકર્ષણ થાય એવું સ્થાપત્ય ગૂજરાતના પાટનગરમાં અને આંધ્રપ્રદેશમાં બાંધે પણ શોભી રહ્યું છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડા પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં પણ કેટલાક ઉત્તમ મકાનો થયા છે. ગૂજરાત સંસ્તનતનો અંત પણ બહાદુરશાહ પછી થોડાં વર્ષોમાં જ આવ્યો છે, એટલે પાછલા ભાગનાં મકાનોને પણ આ પ્રકરણમાં વર્ણવી શકાય. પરંતુ એથી લાંબાથી પૂજ્ય યજ્ઞ નવ એટલે એ બંધકામ વર્ણવે સંસ્તનતનો અંતભાગમાં કરીશું.

મકાનોના સમૂહો

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મકાનોના કેટલાક સમૂહો છે. આ સમૂહોનાં મકાનો એક જ સમયમાં બંધાયાં નથી કેટલીક વાર સોથી દોઢસો વર્ષનાં ગાળામાં બધાં મકાનો બંધાયાં કે સમરાવાયાં હોય છે. સમારકામ પાછળથી થયું હોય તો એમાં તત્કાલીન સમયના સ્થાપત્યની ભાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ રીતે અમદાવાદમાં સરખેજનાં, વડવાનાં અને શાહઆલમ સાહેબનાં મકાનોના મમૂદ ખાસ નોંધને પાત્ર છે.

સરખેજમાં શેખ અહમદ ખુદ અન્જલકાને શરિયે

આ તથા સમૂહોમાં સર્વથી વધારે જગત્વનો અને આકર્ષક સમૂહ સરખેજનો છે. અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને હિંદના

મુસલમાન સંતોમાં અત્ર પક્તિમાં રચાન લેનાર સુપ્રસિદ્ધ સંતશિરોમાંથી શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષ સાહેબની દરગાહ અહીં છે અને એથી સરખેજ મુસલમાનોમાં વાતના રચાન જેવું ગણાતું હતું. શેખ અહમદ ખટુના ચારિત્ર્યનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના પ્રકરણમાં કરી ગયા. શેખ ૧૧૨ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૪૬ માં ગિન્નતનશીન થયા એમનો રોજો સુલતાન મુહમ્મદશાહે એ જ સાલમાં બધાવવા માંડ્યો તે ૧૪૫૧ માં સુલતાન કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો મદમદ બેગડો આ સંતનો ભક્ત હતો અને શેખના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં પોતાની હમેશની આરામગાહ કરવાનું સુલતાનને ઠીક લાગવાથી પોતાના છવતા જ શેખસાહેબના રોજની સામે પોતાનો રોજો બધાવ્યો, અને એની પાછળ મોટું ૮૩૦x૭૦૦ ફુટનું વિસ્તારનું તળાવ બોધાવી એ તળાવને કિનારે પોતાને શાંતિ અને ભક્તિ સમય પસાર કરવાનું મન થાય ત્યારે આવીને રહેવા માટે એક મંદિર બધાવ્યો, આ તળાવની ચારે બાજુ એક સમયે મકાનો હતા.

સરખેજનાં મકાનોમાં મોટા ચોકમાં સત અહમદ ખટુનો મુખ્ય છે. એ ગુજરાતના રોજોમાં સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફૂટ જે ઉપર એ બાંધેલો છે વચલા ઘૂમટનું જે ચોરસ પડે છે તેની ઠાં ચારે બાજુએ એક બીજી સુધી ચાંબલાની બેવડી ઢાર કરેલી છે. રોજ બહારની અને અંદરની બીજોમાં સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ દોરેલી એમાં પૂર્વ તરફની બે બળીઓ લાલ દરવાજાની સુપ્રસિદ્ધ સીદી સૈદ બળી જેવી જ છે કલાવિવેચક કમ્બુસને આ બળીઓની ખૂબ ત કરેલી છે રોજની સામે સોળ ચાંબલાનો હિંદુ મંદિરમાં હોય છે જે જુદો, સાદો મંડપ કરેલો છે.^૨

સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કબર

મુખ્ય રોજની સામે ચોક ને એક ખૂણે સુલતાન મહમૂદ બેગડ દરગાહ છે એનો રોજો પણ સામાન્ય રીતે મોટો છે અને આસ

૧. હિંદમાં સર્વથી મોટો જ મુસલમાન સંતોમાં અહમદ ખટુ ગંજબક્ષનું કહેવાય છે.

૨. આ વર્ણન, મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલું વિસ્તૃત વર્ણન, અમ ગેઝેટિયર, મિરાતે અહમદીની પુસ્તક, તથા અમદાવાદના આર્કિયોલોજી સર્વેન્સ ડો. બર્નેસનો ત્રય એ બધા ઉપરથી સાર રૂપે લીધું છે. લાલ દરવાજા માં ભૌમિતિક ભવ્ય સાથે જ આ સરખામણું છે.

ભૌમિતિક જાળીઓ કરેલી છે. એનું માપ ૭૫x૭૧ ફૂટનું છે. મહમૂદની આરસની કબર ખૂબ સુંદર નક્શીથી શણગારેલી છે અને એની બાજુમાં એના પુત્ર સુલતાન મુજફ્ફરની અને મહમૂદ ત્રીજાની કબરો છે. એની બાજુમાં જ બીજા રાજામાં સુલતાનની બેગમોની કબરો છે, એમાં મુખ્ય રાણી રાજબાઈની છે. રાણીઓના રાજાની જાળીઓમાં પક્ષીઓની અને શિરાઈની આકૃતિ નોંધપાત્ર છે. રાજાની પશ્ચિમની બાજુમાં સુંદર નક્શીવાળા નાના મહેરાબ કરી મસ્જિદનો દેખાવ કરેલો છે. મહમૂદે આ કબર પોતાની હયાતીમાં કરાવેલી અને પોતે સરખેજ આવે ત્યારે એની પાસે બેસી કહેતો કે “આ મહમૂદની છેલ્લી ઝાવણી છે.”

સરખેજની મસ્જિદ

મોટા ચોકની પશ્ચિમે સરખેજના સમૂહની મોટી મસ્જિદ છે, અને એનું કદ જુમામસ્જિદથી જ માત્ર ઊંચરતું કંઈ શક્ય એવું મોટું છે. ચોક સાથે મસ્જિદનો વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચોરસ વાર છે અને આસપાસ પહાળીઓ છે. મસ્જિદ છેક સાદી છે. એનો મહોરો એકસરખો છે અને પાંધણી ધાંજલા તથા પાટકાની સાદી છે. આ મસ્જિદમાં કમાન કે મિનારા નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦x૬૬ ફૂટ છે, અને બાદશાહી મસ્જિદોની જેમ એમાં કોબાને માટે મુલુકખાનું પથ્થુ છે. ડો. બર્નેસ આ મસ્જિદને સુંદર માને છે અને એને માત્ર આમાંની મોટી મસ્જિદથી જ ઊંચરતી મણે છે. ડો. બર્નેસ સ્થાપત્યના મોટા વિવેચક છે. બાકી પ્રાકૃત માણસને આ મસ્જિદમાં કાંઈ આકર્ષણ દેખાઈ નથી.

આમ છતાં મુખ્ય રાજા અને એનો ચોક, એક બાજુ મસ્જિદ અને બીજી બાજુ મહમૂદશાહનો રાજા, અને એ બન્નેની વચ્ચેથી તળાવમાં ખૂણો પાડીને કરેલાં સુંદર ધાટનાં પગથિયાં, અને ત્યાંથી દેખાતો તળાવનો તથા એને કિનારે આવેલા મહેલના ખૂંડેર તથા દરવાજાનો લગ્ન દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. પાર્શ્વિક મહાનો સિવાયનો બાદશાહી સમયનો

૩. રાજા અને કબર હોય ત્યાં મસ્જિદ દોષી જ એઈએ એ માન્યતાની વિચિત્રતા અહીં દેખાય છે. બાજુમાં મોટી મસ્જિદ છે છતાં એ મુખ્ય રાજાની છે, એટલે બાદશાહની કબરોના રાજાની અદર મસ્જિદનો દેખાવ કર્યો છે.

૪. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અને સાદાઈની દૃષ્ટિએ મસ્જિદ સારી છે. બધું રાજાઓ સાથે સમગ્રતાથી એતાં પથ્થુ સાડુ છે. પરંતુ ડો. બર્નેસ વગેરે મસ્જિદની પાંધણીના જે વખણ કરે છે એવું કાંઈ લાગતું નથી. વાસ્તવની રચના પણ તમા મસ્જિદના વાસ્તવની જેમ વૈવિધ્યવાળી નથી.

આ એક નાનો ખેડેર થયેલો દુકાંડો પણ રમ્ય લાગે છે, અને તળાવ
બંધારે પાણીથી ઘરિલુ હોય ત્યારે અમદાવાદની નજીકના એક સંવર્ગ
સુંદર સ્થાન તરીકે આ સમૂહને કહી શકાય એવું એ આડર્ષક છે તળાવની
ગરનીયુ અને ગરણી કાંકરિયાની પેઠે સુંદર નકશીથી ઘરેલાં ■

બીજા રાજ્યો

આ રાજ્યની બહાર એક મોટા રાજ્ય છે તે કાનો છે તે જણાવ
નથી કોનો પશ્ચિમે એક નાની સુંદર મહેરાણની ડાંતરણીવાળી મસ્જિદ
છે એ જાતની એ નાનામાં નાની મસ્જિદ મળ્યાય ■ અને એને કસદરની
મસ્જિદ કહે છે એ માટે આધાર મળતો નથી ગૂજરાત સંસ્કૃતના
અત જામમાં હબારી અમીરા અને મોગલાઈમાં મીરજાં અમીર કાક
સરખેજમાં દટાયા છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે બીજા પણ ઘણા અમીરાએ
સરખેજમાં દટાવું પસંદ કરેલું છે રાજ્યની આસપાસ ખેડેરા નજરે
પડે છે અહમદ ખટુના રાજ્યથી થોડે દૂર અમદાવાદની સ્થાપનામાં
લાગ લેનાર બાર બાબાઓમાંના એક બાબા અલીશીરનો રાજ્ય છે મુસલ
માનોમાં એરી માન્યતા ■ કે સરખેજની ત્રિપારત કરવા જતાં પહેલાં જ
બાબા અલીશીરના રાજ્યમાં જવું આ રાજ્યમાં રાવિના લાગમાં કોઈ જવું
નથી પહેલાં સાગરમળીનો પ્રવાહ સરખેજની નજીક વહેતો હતો તે હવે
થોડો દૂર ગયો છે સરખેજ પ્રાચીન સ્થળ છે અને સાંબરમતી પુરાણમાં
એવું નામ શ્રીક્ષેત્ર છે પં સરખેજ અને કોનાં મકાનોનો સમૂહ એ એક
એવું સુંદર સ્થળ છે કે અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી લોકોએ અહીં સર્વેલ
ગાદનું સ્થળ બનાવવું જોઈએ અને તળાવને એક ઇંદિ આવનારને સમવક
પડે એવું મકાન બાંધી સમાજની રસપ્રતિને પોષવી જોઈએ આટલું
સૂચન કરવાનું અહીં મોગ્ય લાગે છે

રસુલામાદના મકાનોનો સમૂહ

હવે મકાનોના બીજા ઉત્તમ સમૂહ તરીકે સાદઆલમ સાહેબના
રાજ્યના મકાનોનું વર્ણન કરીએ ઐતિહાસિક-કમ તરીકે એવું વખ્યાન
હજી આગળ થાય પરંતુ હજરત સાહેબનું જીવન આ સમયમાં જ્વલંત
પ્રકૃતિ અને મકાનોનો સમૂહ એ પછી ધીમેધીમે વધતાં ઘણાં વર્ષો

પે જુના માસ અમદાવાદના ઇતિહાસના સરખેજનું વર્ણન મુસલમાનોમાં
એવો માન્યતા હતી કે આ સતપુસ્ક ૨ જે વાહ મંદિરને રહેવા એ ઉપરથી એમનું
નામ પ યુ છે અને રાજે રાજ્યમાં કોઈ રહેવું નથી

ચૂકાં હતાં. હજારત કુટુંબે આલમ સાહેબ સિંધથી પાટણુ થઈ અમદાવાદ આગ્યા ત્યારે પ્રથમ આશાવલમાં રહ્યા હતા અને પાછળથી શુખારી સૈયદોને વટવાનું રયાન મળ્યું ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબને મુખખામ ધોલ માગ (દાનીલીખડા) પાસે જગ્યા મળી અને એમણે ત્યાં વાસ કરી રસલાખાદ લસાવ્યું. આજે કંકરિયા તળાવની પાછળ અરધો ખાઈલ છેટે રસલાખાદનાં વિરતૂત ખંડેરા નજરે પડે છે. અમદાવાદથી વટવા જતી મોટર ગાડીઓ રસલાખાદના કોટને અડીને જાય છે. અને શાહઆલમનાં મકાનોની જગ્યા આજે થયું જોઈ શકાય છે. કોટનો કોટલોક જામ વૃદ્ધી હાલતમાં છે. કોટમાં રાજગઢ હોય એમ અંદર ચોક છે એમાં શાહઆલમ સાહેબનો રાજો છે. ચોક સામે બધાં મકાનોનું ક્ષેત્ર-ફળ આશરે ૨૪૪૦૦ ચોરસવાર કહેવાય છે. આ મકાનોના સમૂહને બે દરવાજા છે એમાં પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો રાજની સામે છે, જ્યારે ઉત્તર તરફનો દરવાજો રાજગઢ હોય એવો જાય છે અને તે હમેશા ખુલ્લો રહે છે.

શાહઆલમનો રાજો

મુસલમાનોમાં ઘણે જાગે રાજઓ ચેતાના રાજ ચેતાના છવતાં બાંધવાનું પસાંદ કરે છે. જ્યારે સંત મોડીના રાજ પાછળથી એમના સિંધો બારે છે. એમ શાહઆલમ સાહેબનું અવમાન ઈ. સ. ૧૪૭૫ માં થયું અને એમનો રાજો પાછળથી ઈ. સ. ૧૫૩૧ માં તાજખાન નરપાલીએ બંધાવ્યો. એટલે સંતના મરણ પછી અરધી સદી સુધી એમની કબર ઉપર કેવું મહાન દરો તે જાણવાનું સાધન નથી તાજખાને બંધાવેલો રાજો અમદાવાદના રાજઓમાં સુંદર ગણાય એવો છે. એની આસપાસની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાણીએ ખૂબ સુંદર છે અને દરવાજાનાં બારણાંની નકશી પણ ઉત્તમ છે. ૨૮, ૨૦, અને ૧૨ યાંબલાનાં સમાતર ચતુષ્કોણ એક બીજાની અંદર આવેલાં છે. અંદરના ૧૨ યાંબલાના ચોરસ ઉપર વ્યવસ્થા ધૂમંટ છે. અને એની બહાર પડાણ છે એમાં સુંદર જાણીએ કરેલી છે. શાહ આલમના રાજની આ જાણીએ એટલી જાણીતી હતી કે શહેરની અત્તમના કાપડ ઉપર જો શાહઆલમની જાણીએની જાત જાણેલી હોય તો એક સમયે એના પૈસા વધારે જીવંજતા હતા. કબરની ઉપર સેરખેજ જેવી છીપના સુંદર જડિત કામવાળી લાકડાની જતી છે.

૧. અમદાવાદના પ્રતિદાસમાં શાહઆલમના જોખનું વર્ણન.

ઘૂમટમાં પણ ધીપતું સુંદર જડિત કામ ગ્યામુદીન અલી અસફખાને કરાવેલું છે. પિત્તળના નકશીવાળાં કમાડ પાછળથી મૂકેલાં છે અને અમદાવાદમાં પિત્તળનું સિતમ કામ ચતુ દત્તુ એ સિદ્ધ કરે છે. પડાગીને પૂર્વ છેડે સાત કબરો છે તે શાદના પુનૃપાત્રોની છે અને એક નાની કબર એમના પોપટની છે.^૭ તાજખાન નરપાલીએ આ રાજો બાંધ્યો તેનો લેખ દરવાજા ઉપર આરસની તખ્તીમાં છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—

રાજાનો તાજખાનનો લેખ

“રસુલાબાદ સ્વર્ગ જેવી આઠાદગનક જગ્યા છે. જેને સ્વર્ગની બામ જોવાની છત્તો હોય તે દુનિયાના ચક્ર જેવા શાહઆલમ સાહેબના તેજસ્વી રાજાનું દર્શન કરો. આ સ્થળ ‘દારઉલ અમન’ (મક્કા) જેવું સ્વચ્છ અને સુરખિવાળું છે. આસપાસ ભુદી ભુદી જાતનાં શુભાળ વાવેલાં છે તેથી પવન દરેક સ્થળે સુવાસ ફેલાવે છે. વૃક્ષોની ધડા આસપાસ એવી છે કે તેના જોનારથી “આ કેવું મનોહર છે” એમ બોલાઈ જવાય છે. ઘૂમટ જોનારને વી ધેલાં મોતી પરોવીને કરોલો હોય એવો લાગે છે. બાજુમાં મુસ્તફાસર છે તે સ્વર્ગના હોજ “કૌસર” જેવું છે. આ વૃમટનો બાંધનાર સંતના ઉમરાનો સેવક છુરદાનનો પુત્ર અબદુલ લતીફ છે અને એનો પિતાબ મજલિસે સમી ખાને આજમ તાજખાન છે. બાંધ્યાની તારીખ “હમ સુ” જમત ઉવ ફિરદોસ”-સ્વર્ગના બામ જેવો-એ સખ્તો ઉપરથી નીકળે છે, એટલે હિ સ. ૯૩૮, ઈ. સ. ૧૫૩૧-૩૨ થાય છે.”

શાહઆલમના મુખ્ય મંજાની સામે એવી જ બાંધણીના બીજો રાજો છે અને એમાં મુખ્ય કબર એમનાથી છઠ્ઠા પીર સૈયદ મકબૂલે આલમ સાહેબની છે. આ રાજો અંદરથી શાહઆલમ જેટલો સુંદર નથી.^૮ અંદર ખીજી કબરો છે તે એમના વ સજો, સૈયદ મકસૂદ આલમ, બદરે આલમ, જલાલુદ્દીન, અને મહેબૂબે આલમની છે. રાજાની દક્ષિણે ધણી કબરો છે

૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ. ધીપતું કામ કરાવનાર અસફખાન તે પૂરજાનાં શાઈ અસફખાનનો સસરો ગ્યામુદીનઅલી અસફખાન, એમ ડો. બર્નેસ લખે છે.

૮. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો અલ્લેટ ઇતિહાસ. એમાં લેખનો તરજુમો આપેલો છે. ‘દારઉલ અમન’નો અર્થ શાંતિનું સ્થળ એવો થાય છે.

૯. આર્કિયોલોજિકલ સર્વેન્સ અથવા વિગત આપેલી છે. અમદાવાદનો ઇતિહાસમાં એમના પ યોનેનાં નામ આપ્યા છે. મિરાતે અહમદીના સ તેના પ્રકરણમાં એ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે.

એમાં એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાનની છે. એ સૈફખાન મોઘલ સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ગુજરાતનો મુખ્ય હતો, અને આઝમખાન મુખ્ય થયા પછી એ અમદાવાદમાં ૧૬૪૦ માં મરણ પામ્યો હતો.^{૧૦} મુખ્ય શેખરોની વચ્ચે જાળીવાળી નાની છત્રીમાં વડોદરાના નવાબ નાસીરુદ્દીનની કબર છે.

મસ્જિદ અને ખીલ્ત મકાનો

ખીલ્ત શેખની બાજુમાં મેદાનની વાયબમાં મોટી મસ્જિદ છે એ પાછળથી મુહમ્મદ સાલેહ બદશીએ બંધાવી છે અને એના મિનારા નળખતખાને બનાવ્યા તે જહાંગીરના સુબા સૈફખાને ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં પૂરા કર્યાં મસ્જિદને બંને છેડે મોટા ૬૦ ફૂટ ઊંચા મિનારા છે. એ ૧૮૧૯ના જૂઠાંપમાં ઢાલી ગયેલા તે પાછળથી સમરાવેલા છે. મસ્જિદનું ધાણું કમાનો ઉપર કવેલું છે, એથી એની બાંધણી ખીલ્ત મસ્જિદોથી જુદી પડે છે એક યાંજા ઉપર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે અને આ બાંધણી હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે. મસ્જિદની સામે મોટું ટાંકું છે એનો વિસ્તાર ૭૨ ફૂટ ચોરસ છે મેદાનની ઈશાને મોટું જમાતખાતું અથવા દીવાનખાતું છે. જુના દીવાનખાનાની જગ્યાએ સુલતાન મુઝફ્ફરે એ બંધાવેલું તે ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં જનરલ ગોડાર્ડના ઘેરા વખતે એના ડાપરાનો ઉપયોગ થયો હતો. દાહ એના ઉપર ધાણું છે. પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર મુરતકાસર તળાવ છે તે તાજખાનની સ્ત્રીએ બંધાવ્યું હતું.^{૧૧}

આમ શાહઆલમનાં મકાનોનો સમૂહ અમદાવાદનું આકર્ષણ છે. અહીં એનું દેવું વર્ષુન માત્ર કર્યું છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં શાહઆલમ સાહેબની માઠી આગળ મહારાજ્યની સફથી જીભરાતી હતી. સૌરાષ્ટ્રને સમય આવતા સુધીમાં શેખના ખર્ચ માટેનાં માનેમાં થોડાં રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ અમલમાં ઈસાનપુર, વાસણા, ફતેહપુર અને સારસા માત્ર રહ્યાં.

ઈસાનપુરની મસ્જિદ

શાહઆલમથી આવળ વટવામાં મકાનોના ત્રીજા સમૂહનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, રસુલાવાદ અને વટવાનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલા

૧૦. આ સૈફખાનને મુઝફ્ફરે ખીલ્તના સરદાર તરીકે ડો. બર્નેસ લખે છે તે ભૂલ છે. મિરાતે અહમદીથી આ બાબત સ્પષ્ટ વાચ છે. પ્રો. કોચિ નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૧૨-૨૧૫-૨.

૧૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૨-૬૧૫.

ઈસનપુરની મસ્જિદનું 'ટુંકું' વર્ણન કરવા જેવું છે. એ મલીક અસલ અથવા ઈસનનું વર્ણન પાછળ કયું એણે બંધાયેલી છે. એની બાધણી અમદાવાદની બીજી બધી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે એનો મહોરો તદ્દન જુદો જાતનો છે અને એનો વચ્ચેની તથા કમાનો જવપુરી કમાનોના ઘાટની છે. મોઠ અને પડાળીઓની વચ્ચેના ભાગમાં રાજો છે એ પ્રથમ જુદી બાત પાડે છે અને એમાં મલીક ઈસનની કબર છે. મસ્જિદને મિનારા ત્રણે અને નકશી પણ કરેલી નથી, પણ બાધણી એકંદરે ખૂબ મનોહર છે. ૧૨ સાદઆલમથી ચડાળા તળાવનો કિનારો સુલ્તીસી દર્શકી ભરેલો છે અને એને કિનારે ઘણી આખાની સુંદર વાડીઓની વચ્ચે ઈસનપુર આવેલું છે. એની આગળ ઘટાદાર જગીયા જેવી વાડીઓ વટાવી વટવાનો રાજો દરમો દેખાય છે. વટવા પાસે આવતાં વિસ્તૃત મુઠેરા નજરે પડે છે.

વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ

વટવાના રાજમાં જુઆરી સૈયદોની ગૂજરાતમાં સ્થાપના કરતા મંતસિરોમધિ સૈયદ છુરદાનુદીન કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ છે એ અમદાવાદ વચ્ચે ત્યારે આશાવવમાં આવીને રહેલા અને પાછળથી વટવામાં સ્થાયી મુકામ કરેલો. એમનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના સમયમ કયું છે. એઓ ઈ. સ ૧૪૫૭ ના ડિસેમ્બરની ૧૦ મીએ અવસાન પામ્યા હતા. એમનો રાજો એમના મરણ પછી બંધાયેલો છે આઆતમે એક નીનો રાજો બંધાયો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ પાછળથી કમાનોની ધુલું બાધણીવાળો મોટો રાજો બંધાયો અને એ પડતી દાલતમાં આજે પણ ઊભો છે. આ રાજો ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં બંધાયેલા સુલતાન સિકંદર અને સૈયદ મુનારકાંયા રાજો જેવી બાધણીનો છે, એટલે આ રાજો અબવરથાના સમયમાં બંધાયો હોય અને તેથી અપુરે રહ્યો હોય એમ સમજાય છે. એને ફૂટલાક અહમદ મેગાના સમયમાં બંધાયો છે એમ માને છે તે જરાજર લાગતું નથી. જો રાજો પૂરે બાધી શકાયો હોત તો વટવાના મોટીવતિ સૈયદો એની પડતી દસા આજે દેખાય છે એવી થવા દેત નહિ. ૧૩ વટવાનો રાજો ૧૦૩ ફૂટના ઝોરસ ઉપર

૧૨. એજ, પૃ. ૬૧૬.

૧૩. જુએ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૫-૨૬. એમ સેબની બાધણીની થયાં કરી છે. ડૉ. જર્જેસ આ રાજોને અહમદ મેગાના સમયનો માને છે જે બલ

બધિલો છે અને અંદરના ચાંચલાઓ વચ્ચે નળાઓ ફરેલી છે. આ રોસ્તોને લગતી મરિજદ છે, એની બાંધણી છેક સાદી છે, અને રાજની બાંધણીની ખાસ જુદી પડે છે. એટલે હાલ જે છુલ્લું રોજો દેખાય છે એની પહેલાં જે સાદો રોજો હતો તે સમયમાં મરિજદ પણ બંધાઈ હતો. એને મિનારા નથી. મરિજદમાં દિ. સ. ૮૭૪. (ઈ. સ. ૧૪૬૯) નો લેખ છે એમાં ખાસઉલ્લુમુદક ખરાર સુલતાનીએ મરિજદ બંધાવી એમ લખેલું છે. ખીલ્દ એક લેખમાં દિ. સ. ૧૦૬૩ (ઈ. સ. ૧૬૫૨) માં મોગલ સૂબા શૈયરતખાનના સમયમાં મરિજદ સમરાવી એમ લખેલું છે. મુખ્ય રોજામાં કુવુમે આલમ સાહેબની તારીફનો એક લેખ છે. રાજની આસપાસ ખીલ્લુ કબૂરો પણ દેખાય છે અને રાજથી કેટલેક દૂર પણ ઘૂમટો દેખાય છે, એટલે ખાદશાફી સમયમાં વટવાનો વિસ્તાર સારો હતો એમ સમજાય છે. રોજાની આગળ દરખારગઢને શોકો એવો બાબ દરવાજો છે.^{૧૪}

સૂકા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો

રાજની પાસે જ વટવા ગામ છે અને ગામની બહાર-ગામ અને રાજની વચ્ચે-એક સુંદર નાતું અષ્ટકોણ તળાવ છે. તળાવમાં ગરમીની મોસમમાં પાણી રહેતું નથી. પરંતુ એનો કિનારો સુંદર વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો છે. આ તળાવમાં પાણી રહે તો આસપાસના સૌંદર્યમાં ખૂબ વધારો થાય એવું છે. તળાવ ચંચરથી બધિલું છે, અને વટવાની જહોજલાલીના સમયમાં એ જગ્યા મનોહર હતી એમ લાગે છે.^{૧૫} અમદાવાદના ઇતિહાસ-ગ્રંથો સૂફીનાએ આ તળાવ અને આસપાસની જગ્યાને સહેલમાલ માટે યોગ્ય રીતે સુધારીને લોકોને ઇતિહાસ અને સૃષ્ટિસૌંદર્યનો પ્રેમ ખીલવવો

છે. શૈયર મુબારકના રાજની બાંધણી સાથે સરખાવે છે, પણ જે રોજો સલ્તનતના અંતમાં મહમૂદ ત્રીજા પણ બંધાયેલો. મહમૂદના નામથી જૂલ થઈ લાગે છે. બેગડાના સમયનો માનવાથી જે રોજો પકી બયો ॥ એમ માને છે, પરંતુ એ બરોબર નથી. રોજો સલ્તનતના આ લલાજનો હોઈ અપૂરો રહેલો છે. વટવામાં એક દત્તકયા છે જે મોટો રોજો કરવો નહિ એવી કુવુમેઆલમ સાહેબની ઇચ્છા હતી. એ ત્રિબુલ્લ એમના કાકાને બધાવવા માટેથી એટલે અપૂરો રહ્યો. આ દત્તકયા સિદ્ધ કરે છે કે રોજો અપૂરો છે અને તે સમયના સબજાનો લીધે. ડૉ. કોમિસેરિયેટ પણ બર્નેસને આધારે આ જૂલ કરેલી જણાવે છે (બુજો. એમનો ઇતિ. ૫. ૧૫૬) પરંતુ આલને પણ (૫. ૫૪) આ જૂલ કરેલી છે.

૧૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, ૫ ૧૨૯.

૧૫. બુજો ૧૧૧

જોઈએ. ચારે બાજુએ સુંદર અને વિશાળ બગીચાઓથી ઘેરાયેલું અમદાવાદ-આજના ગૂજરાતનું પણ પાટનગર--આજે વસતી વધવા છતાં સૂકું છે અને લોકને આરામ મળે એવું એકાદ અપવાદ સિવાય એકે રચણ નથી. એટલે અમદાવાદની આસપાસનાં આ ત્રણ વિસ્તારોમાં આવેલાં મકાનોના સમૂહને સૌંદર્યધામ જનાવી શકાય. શહેરની દક્ષિણે સાત માઈલ ઉપર જોતલપુર ગામ પાસે પણ ઐતિહાસિક મહત્વનું સુંદર સ્થાન ૭૧૬ એ સાથે આ શહેરને ચાર સૌંદર્યધામ મળી શકે. આજે સૂકા અને ધનના ધનેડા થયેલા અમદાવાદીઓને આ પ્રેરણા થવી જોઈએ. મુંબઈ સરકારમાં ઉદ્યાનોની ખિલવણીની યોજનાનું અધિકારન અમદાવાદના સૌંદર્યપૂજક અને ઇતિહાસ-પ્રેમી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ શરૂ કર્યું હતું. અમદાવાદના લોકોમ રસ-વૃત્તિ ભગે તેા આ ચાર રચણા, ચ ડોળા તળાવ, અને મલીક શાખાનના રચણને મનોહર આરામ સ્થાનો બનાવી શકાય. આટલું સુચન ગૂજરાતના પાટનગરને માટે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અસ્થાને નહિ મળ્યાય.

૧. અમદાવાદની પાસેના મકાનોના આ સમૂહોનું આટલું વર્ધન કરી હવે મહમૂદ બેગડાની અરધી સદીમાં અંધારેલાં પીત્તં છુટાં પણ સુંદર સ્થાનોનું વર્ધન કરીએ.

૧ મલીક અલીમના મસ્જિદ

પાછળ ખુદાવંદખાન મલીક અલીમનું વર્ધન કરી ગયા. આ અમીરને ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે નજીકનું સંબંધ હતું અને મહમૂદ બેગડાનો એ માનીતો અમીર હતો એ પણ જોશુ. એણે અમદાવાદની દક્ષિણે શાહ-આબમ જવાને રસ્તે અલીમપુર વસાવેલું એ પણ પાછળ જોશુ એ પરામાં પોતાને માટે એક ખાસ મસ્જિદ અંધારી તે આજે પણ ઊભી છે અને એમાં માળ પણ કરેલો છે, પણ એકંદરે બાંધણી સાદી છે. મિરાતે અહમદીમાં એક ખુદાવંદખાનની મસ્જિદનાં ખૂબ વખાણ કરેલાં છે તે આ મસ્જિદ હોય એમ લાગતું નથી આ મસ્જિદને માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકો-એ અને મનનલાભ વખતચદે ફેટલુંક ગૂંચવણ ઉત્પન્ન થાય એવું વર્ધન કર્યું છે, અને એ કાગળથી મસ્જિદ બંધાવાના વર્ષમાં ગોટાળો થયો છે લેખ ન દોવાથી વર્ષ નક્કી થતું નથી, પરંતુ ખુદાવંદખાનનો ઇતિહાસ જોતાં ઈ સ ૧૪૬૦ ની લગભગમાં મસ્જિદ બંધાઈ હોય એમ લાગે છે

સ્વધીમપુરમાં જોતોત્રી સારી તસ્તી હોય એમ લાગે છે. ૧૭

રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ

અમદાવાદની મસ્જિદોમાં પ્રથમ પકિતની સુંદર ગણાતી મસ્જિદોમાં મૂકી શકાય એવી રાણી રૂપવતી રૂપવતી અગર રૂપમજરીની મસ્જિદ આજે મિસ્ત્રીશ્રેણી લતામાં આવેલી છે. આ રાણી રૂપમજરી ધ્યમ સુલતાન કુલ-શુદીનની અને પછી મહમૂઢ એગ્રહની એમમ હતી એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ મસ્જિદની બાબતમાં પશુ અંગ્રેજી કલાવિવેચકોએ કેટલાક આધાર વગરના તર્ક કહેલા છે. મસ્જિદ નામ પ્રમાણે અરેબર સુંદર છે. એમાં બાંધણીની સમતોલતા અને શ્રેણ એવી રીતે સંધાયા છે કે કુશળ પ્રરીક્ષક પણ જૂલ કાઢી શકે તેમ નથી. હિંદુ ચાંબલાની ગોરસ બાંધણી અને મુસલમાન કમાનોનો આવો સંપૂર્ણ શ્રેણ બીજી એકે મસ્જિદમાં આટલો સુંદર દેખાતો નથી. મિનારા પડી ગયેલા છે, પણ જે લામ ઉભો છે તે મનોહર છે. મિનારાની કાતરણી, અને મહોરામાં મૂકેલા ગરખાતું મિથણ મસ્જિદના આખા દેખાવને ખૂબ સુંદર બનાવે છે બાજુમાં બધાવનારની કબરનો રાજો છે, પરંતુ લેખ ન હોવાથી કાંઈ નિશ્ચિત પણે કહી શકાયું નથી. ઈ. સ ૧૮૪૨ માં કલેક્ટર મિ વાઈનરે આ મસ્જિદમાં વાલ માયો હતો. એ સમયે આસપાસ વેરાન હતું. કલેક્ટર મિ. જોક્સને એક પૂઢના અરધા ઇંચના માપથી આ મસ્જિદનો લાકડાનો નમૂનો શ. ૮૦૦ અર્ચાને કરાવ્યો હતો તે આજે કેપ ઓફ ગુડ હોપના મ્યુઝિયમમાં છે. ૧૮

શ્રેયદ ઉલમાનની મસ્જિદ

અમદાવાદમાં નદીની સામે પાર વાકળ જવાને રસ્તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની બાજુમાં સેવદ ઉલમાન શમે શુરહાનીની મોટી મસ્જિદ આવેલી છે. આ સંતપુરુષનું વર્થન પાછળ કરી ગયા છીએ મસ્જિદ સેવદના અવસાન પછી સુલતાન મહમૂઢ એગ્રહએ બધાવો છે. મસ્જિદની બાજુમાં સેવદનો રાજો મસ્જિદના પ્રમાણમાં ખૂબ મોટો છે અને એની બાંધણી ખાસ ખ્યાલ જેવાવ તેવી છે. એમાં ચાંબલાને બંને અને આરચારની દારમાં ગોઠવેલા છે, એટલે એના ઘૂમટને આઠ ને જદલે બાર ચાંબલા થયા છે એ નવીનતા છે. રાજની પાછળ એક નાના ઘૂમટમાં મસ્જિદ બાંધનાર સ્વપતિની કબર

૧૭. માત્રો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૯-૬૦૦; એમાં અર્ચિ. સર્વે અને ખીલ જેન ઉલ્લેખ આથી વિસ્તૃત કર્યો છે.
૧૮. એજ, પૃ. ૬૦૩-૪. દોષ અને કૃષ્ણમન પણ એમના "અમદાવાદ"ના મંથમાં આ મસ્જિદની વખાલ્ય કરે છે.

છે. મસ્જિદની બાંધણી પણ જરા જુદી પડે એવી છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં મિનારા છેડા ઉપર બાંધવાની યજ્ઞાત આ મસ્જિદથી થઈ એમ મનાય છે. એના ગોખમાં કાતરણી સારી છે અને હિંદુ ધાટનો દેખાવ આપેલો છે. મસ્જિદની અચાસી સુધી મિનારામાં સીડી છે. એ પછી મિનારાના ઉપરના ભાગ નક્કર છે એ વિશેષતા છે. મસ્જિદનો મહોરો ચાંબલાનો બનાવેલો અને પુસ્તો છે, એમાં કમાન વાપરેલી નથી.^{૧૯}

બીબી અય્યુત કુખીની મસ્જિદ

એવી જ સુંદર મસ્જિદ દિલ્હી દરવાજાથી દૂધચરને રસ્તે બીબી અય્યુત કુખીની છે. બીબી અય્યુત મલિક બહાઉદ્દીન વજીરની બેગમ થાય એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આ મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ઉત્તમ ગણાયેલી છે, પણ એના તરફ કલા વિવેચકોનું બરાબર ધ્યાન દોરાયું હોય એમ લાગતું નથી. આ મસ્જિદને બે મોટાં આંગણાં છે, અને અંદરના આંગણાને પરચરનો સુંદર નકશીદાર કેટ છે અને તેને હિંદુ ધાટનો સુંદર દરવાજો પણ છે. આ મસ્જિદને પહેલાં સાત મિનારા હતા, તથા આગલા કેટના, બે પાછળ અને બે મસ્જિદના મિનારા. મિરાતે અહમદીમાં પણ સર્વથી સુંદર મસ્જિદોમાં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે અને એના બંને મિનારા હાલતા હતા અને એકમાંથી મતિ બીજામાં જતી એવું વર્ણન કરેલું છે. મસ્જિદમાં ભેખ છે, પણ તે જરાબર વંચાતો નથી. એમાં બહાઉદ્દીનના ખિતાબોમાં એક દસ્તુરુસ્સુફનો ખિતાબ પણ આપેલો છે જે તવારીખમાં નથી. મસ્જિદની બાજુના શેખામાં કેટલીક કબરો છે, પરંતુ બીબી અય્યુત કુખીની કબર મસ્જિદની દક્ષિણ પાંખની સામે છતાં મેદાનમાં છે એમ આકિંબોલોજિકલ સર્વેના ભેખકર્તા માનવું છે. બીબીજીનું માન આસપાસની મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ધણું હોય એમ લાગે છે, અને સુવાવડ પછી ચાળીસમા દિવસે છોકરાને લઈ એ લોકો અહીં બાધા મૂકવા આવે છે.^{૨૦}

આ સમયનો બીજો કેટલીક મસ્જિદો

આ સમયમાં બંધાયેલી કેટલીક મસ્જિદોમાં ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણો ન. મુસ્તાફી, એન. વર્ણનની. જગૂ નથી, 'માત્ર-માત્ર. વખાણું. ચારિત્રાગમાં.

૧૯. એન, પૃ. ૧૦૬-૭. ઉસમાનપુસ્તનું વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં આપેલું છે. એ મોટું પડુ હઈ ત્યાં હિંદુઓ અને જૈનોની મોટી વસ્તી હતી.

૨૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૫-૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

નદીકિનારે મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ, કાલુપુરમાં સકરખાનની મસ્જિદ, આસ્તોડિયા ચકલામાં દરવરખાનની મસ્જિદ, ગાયકવાડની હવેલીમાં શાહ ફઝલની મસ્જિદ, દાદાહરિની વાવ પાસે બાઈ હરિરની મસ્જિદ, અને સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બસીરના નામથી જોળખાતી મસ્જિદ એ આ સમયમાં બંધાયેલી છે. શાહ ફઝલની મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં ઈ. સ. ૧૪૮૭ નું વર્ષ જણાય છે, પણ નામ આપેલું નથી. મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ અચુત કુટીની મસ્જિદવાળા મલીક બહાલુદ્દીનના બાઈ મલીક મકસૂદ વજીરે મકસૂદપુરામાં મિયાંખાન ચિસ્તીને આટ ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં બંધાવી. એ મસ્જિદમાં રેશ્વેના ઈજનેરનું રહેઠાણ થયેલું એના બારણાં કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. સકરખાનની મસ્જિદ કાલુપુર સ્થાપનાર હાજી કાલુની હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે, મસ્જિદ સાદી પણ મોટા કદની છે આસ્તોડિયા દરવરખાનની મસ્જિદ જરા સુદી બાંધણીની છે અને ૧૦૦x૬૦ ફૂટ લંબચોરસમાં ચારે બાજુ પહાળાઓ કરી પશ્ચિમની પહાળીને માવ બેવડી કરેલી છે, એને જીએ. આટલો કરી નીચે મોટું ટાંકું કરેલું છે. મસ્જિદને મુંદર બળીઓ કરેલી છે અને દક્ષિણે એક કબરતાનમાં દરવરખાનની કબર છે, અને લેખ છે. એમાં મહમૂદ બેગઠાના સમયમાં ઈ. સ. ૮૬૭ (ઈ. સ. ૧૪૬૩, ૩૦ એપ્રિલ) ગણિક ગણી ખાસઝાદ દરવરખાનને બાંધી એમ લખેલું છે. સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બસીરના નામથી જોળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની હોય એમ સંભવ છે એની ચર્ચા મલીક સારંગના વર્ણનમાં કરી છે, આજે એના દરવાજા અને મિનારા માત્ર જીભા છે અને મિનારા હાલે છે, બાઈ હરિરની મસ્જિદ પણ અસારવામાં છે તે મુંદર છે. પાનકારને નાકેથી ઉતારમાં જતા પીર મુદમ્મદયાદના રોળની સામે એક નાની સુંદર કારીગરીવાળી મસ્જિદ છે એને દરવેશ અલીની મસ્જિદ કહે છે. એમાં ઈ. સ. ૧૫૦૪ નો લેખ છે. એની પૂર્વમાં બેકવાણું મોટું ટાંકું છે, ૨૧

મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં સારી અને નાની છતાં મુંદર કહો ચકાય એવી પ્રસિદ્ધ મુહાફિઝખાનની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. મુહાફિઝખાનનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદમાં દિલ્લી દરવાજા તરફ જતાં ખીકાટાને

૨૧. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આ બધી મસ્જિદોનું વિકાસવાર વર્ણન આપેલું છે; આર્કિ. સર્વેમાં

રસ્તે આ મસ્જિદ આવેલી અને જે થોડી મસ્જિદો આખી આજ સુધી જાંબી છે એમાં આ એક મસ્જિદ પણ ગણાવી શકાય, અને અમદાવાદની સૌથી સુંદર જે થોડી મસ્જિદો ગણાય છે તેમાં પણ આ મસ્જિદને શ્રેષ્ઠી શકાય મસ્જિદમાં લેખ છે એમાં લખે છે કે “આ મસ્જિદ સુલતાનના સુલતાન, શમ્સઉલ્મુદ્દક વલ હક નસીર ઉદ્દુનિયા વ ઉદીન, અય્યુલ ફત્હ મંદમૂદશાહ બિન મુહમ્મદશાહના સમયમાં જમાલુદ્દીન બિન શેખમુઈદુદ્દીન અલ કુરેશી, જેને મુદાફિજખાનનો ઈફ્કાજ હતો, તેને માટે સ્વયં માસની ૧૪ મી તારીખે, હિ. સ. ૮૬૭ (૧૨ એ ૧૪૯૨) માં બંધાઈ.” આ મસ્જિદનો સાગના લાકડાનો નમૂનો કિલોક ફાઈસ સાહેબ માટે રૂા ૫૦૦ ના ખર્ચે કરાવેલો તે આગેહળ હતો એમ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એચ. જી. ધીગ્જ લખે છે. ૨૨

આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, પરંતુ એમાં નકશી ખૂબ છૂટું હાથે કરી છે. મહોરો પાંચો વખરનો છે અને એને ત્રણ સર્કિડો કમાનોમાં વહેંચેલો છે. એ ત્રણે કમાનો ઉપર માત્ર દેખાવ માટે ત્રણ નાના સુંદર ઝરૂખા કરેલા છે ગોખ, ઝરૂખા, જાળીઓ બધુયે ઉત્તમ અલંકારોવાળું છે. રસ્તા ઉપર મસ્જિદની પછોત પડે છે તેના ટેકા તથા કદોરાં પણ સુંદર છે. મિનારા મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં જડા કહેવાય એવા છે. અને શાહી સિપ્રીના મિનારા સાથે સરખાવતાં કલાપ્રિય આખને કદાચ ન ગમે, પરંતુ એને છેડા ઉપર રાખ્યા છે એટલે કાંઈક ઠીક લાગે છે અને મસ્જિદની જાયાઈના પ્રમાણમાં ઠીક લાગે તેવા છે. મિનારા બન્ને દાસે છે અને ગતિ એકમાંથી બીજામાં જાય છે. દાસતા મિનારા સંપૂર્ણ રીતે જાંબા હોય એવી આજે અમદાવાદમાં આ એક જ મસ્જિદ છે. ફગ્યુસને આ મસ્જિદની બાધણી ગમતી નથી બજોસને લાગે છે કે એમાં મસ્જિદ અન્યાય થાય છેં પર્સી બાહિન આટલી નાની જગ્યામાં બાધણીની કુશળતા અને અલંકારોની વિપુલતાની ખાસ પ્રશ્ન સા કરે છે. ૨૩

દરિયાખાનનેર ધૂમંદ

હવે ગૂજરાતનાં મુસલમાન રચાપત્રમાં સુદી જ્ જાત પાડતા

૨૨. એન, પૃ. ૬૦૯-૧૦. આ મસ્જિદના મિનારાનો ખતિ એકમાર્થી બીજામાં આવે છે એવો અનુભવ શે બંને પાસે કરેલો છે.

૨૩. Percy Brown : Indian Architecture - Islamic Period, P. 54.

દરિયાખાનના ઘૂમટ માટે જોઈએ, ધોળકાની અલક્ષ્યાનની મસ્જિદની સમકાલીન આ ઘૂમટની બાંધણી છે અને એ ઇટાથી બાંધેલો છે. મૂળ-રાતમાં આવડો મોટો બીજો ઘૂમટ નથી. ૧૨૧ફૂ x ૧૩૯ફૂ ફૂટના વિસ્તારમાં આ રોજી બાંધેલો છે, અને ઘૂમટ ઊંચો હોવાથી દરથી દેખાય છે. બીજાપુરના પ્રખ્યાત ઘૂમટની પ્રેરણા આ ઘૂમટમાંથી મળી છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદના બીજા રોજીઓમાં જે સુંદર કામગીરી દેખાય છે તે આ રોજીમાં નથી. આની બાંધણી સુલ્લંદ અને જોનારને ભવ ઉપજાવે એવી છે. એનો જૂનો સાથે મંજમ શા કારણથી જોડાયેલ તે સમજાય એવું નથી, પરંતુ દરેક રોજી સાથે મસ્જિદ હોય એવો સામાન્ય વિવાજ છે બધારે આ રોજીને મસ્જિદ નથી, આ કારણથી આ રોજી જોઈ એમાં જૂનોતો વાસ ધરી એમ શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી એક દાંતકથા છે. રોજીઓ મોટા માણસો પોતાના માનસિક વલણ પ્રમાણે છવતાં જ બંધાવતા. એ ઉપરથી સુંદર રોજીની બાંધણી જોઈ એના બંધાવનારને મૃત્યુની કલ્પના બચકારક નહિ હોય એમ સમજી શકાય. દરિયાખાનના ઘૂમટનું સ્થાપત્ય જોઈને મરણની બધાતકતાની કલ્પના સહજ આવે છે. એ કારણથી પણ એને મોટે ભવ ઉપજાવે એવી વાતો પોળઈ દરી. અમદાવાદના સુંદર રોજીઓમાં આ એક જાડો તે સુલ્લંદ રોજી મોર અને હંસના ટોળામાં ધૂવડ હોય એવો વિચિત્ર દેખાય છે. જતાં બાંધણીની દૃષ્ટિએ એનું મહત્વ ખાસ છે. ૨૪

ફટેશનના મિનારા

બધાં અમદાવાદ રહેલે રોજીને ઊભેલા બે ઊંચા મિનારાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ધોળકાની મસ્જિદ અને દરિયાખાનના ઘૂમટનો પેઠે આ

૨૪. અમદાવાદનો ઈતિહાસ, પૃ. ૧૦૩-૪. Marshall, Cambridge, His-
 of India III, P. 612. Fergusson: એમના Ahmedabad નામના પ્રથમ
 પૃ. ૬૩-૬૪ માં આ પ્રમાણે લખે છે: "If gloom is to be associated
 with life grave, this is the more appropriate style of the two;
 but this was not the manner in which death presented itself
 to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the
 cheerful elegance with which they surrounded their burying
 -places shadowed forth a happier philosophy." દિલ્હરમાં આવા
 મૃત્યુની બધાતકતા બતાવતા સેક્રો રોજીઓ છે એમ લખી અમદાવાદના રોજીઓ
 ૭૫૧ આ પ્રમાણે લખે છે.

મિનારા પણ ઈંટોના બનાવેલા છે અને એમાં પથ્થરના મિનારાનો ધાટ આપવામાં કારીગરોને સફળતા મળેલી છે મિનારા શહેરમાં સર્વથી ઊંચા છે અને એનું કદ તથા બાંધણી બેતાં જે મસ્જિદના એ મિનારા દશે એ કોઈ મોટા કદની મસ્જિદ દશે અને મહમૂદ બેગડાના સમયના શરૂઆતના ભાગમાં એ બધાઈ દશે એમ લાગે છે. એને વહોરાની મસ્જિદ પણ કહે છે આ મિનારાની વચ્ચે ઉપના વર્મના ઉતારુઓનો મુખ્ય દરવાજો કરી મસ્જિદના ધાટનું આખું ચે રેશન બાંધવું એવો વિચાર અમદાવાદના એક કલારસિક યુરોપિયન અમલદારને આવેલો અને એણે રેલ્વે કંપનીને એ માટે લખેલું, પણ એવું કોઈ થયું નહિ એ દિલ્હીની વાત છે ૨૫ આજે તેો અમદાવાદનું રેશન શહેર અને વસ્તીના પ્રમાણમાં છેક મોટા તબેલા જેવું દેખાય છે

અમદાવાદનો વાવો

સુલતાન મહમૂદની અરથી સદીની સત્તાના સમયમાં જેમ ગુજરાત અને અમદાવાદમાં ઉત્તમ રચાપત્તનાં મકાનો ઊભાં થતાં તેમ ગુજરાતના શૂણ્યરૂપ સુદર વાવો પણ એ સમયમાં બધાઈ છે અમદાવાદમાં અસારવા માં આજે બે મોટી વાવો છે એમાં માતા ભવાનીની વાવને નામે ઓળખાતી વાવ ખૂબ પ્રાચીન છે એમ ધણા લેખકોનું માનવું છે વાવમાં માતાનું રચાપત્ત તેો પાછળથી થયેલું છે વાવની બાંધણી સાદી છે અને એમાં નકરી નથી આ વાવ કબારે અને કોણે બધાની એ નક્કી થઈ ચકતું નથી, પરંતુ અમદાવાદની રચાપના પહેલાં કદાચ આઠાવધી પાટણના રસ્તા ઉપરનો એ વાવ હોઈ શકે ૨૬

ગુજરાતની વાવનું સામાન્ય વર્ણન પાછળ કર્યું છે, એટલે અહીં માત્ર જે ઉત્તમ નમૂના આજે ઊભા છે તેનું સ્થૂલ વર્ણન ટૂંકામાં કરવાનું છે આજે ગુજરાતમાં જે વાવો ઊભી રહેલી છે એમાં સર્વથી ઉત્તમ નમૂના અમદાવાદ પાસે છે એક દાદાદરિની વાવ અસારવામાં ઉપર કહી તે માતા ભવાનીની વાવનો નજીક આવેલી છે અને બીજી અમદાવાદથી બાર માઈલ દૂર આવેલા અડાલજ ખામમાં આવેલી છે

૨૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૧.

૨૬. એજ., પૃ. ૧૧૭-૧૮. મિસતે અહમદીની પુસ્તકીમા પણ વાવનો

દાદા દરિની વાવ

દાદા દરિની વાવ સુલતાન મહમૂદ મેગડાના અંતરપુરની કોઈ દરિર નામની ધાવે બધાવી છે એમાં લેખ છે એ ઉપરથી દરબારમાં, અંતરપુરમાં અને અમીરોમાં એવી લાગવગ ધણી હતી એમ સમજાય છે એને માટે લેખમાં, 'અત પુરે સર્વાધિકારિણી બાઈ શ્રીદરિર' એવા શબ્દો લખેલા છે આ બાઈએ અમદાવાદની ઈશાને વિ સં ૧૫૫૬ તા પૌષ સુદિ ૧૩ ને સોમવારે (૧૫ ડિસેમ્બર ૧૪૯૯) માં વાવ બધાવી ત્યાં દરિરપુર નામે ૧૨૫ પચ્ચ વસાવ્યું અને પોતાને માટે વાવની પાછળ એક સુદર મસ્જિદ પણ બધાવી એનું વર્ણન ઉપર ક્યું. વાવની જોડે એક ફળનો બગીચો પણ બધાવ્યો હતો વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ રથપતિએ બાંધી છે, અને એમાં ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદીનું ખર્ચ થયેલું છે એટલે આશરે ૧૫૪૦૦૦ આપણા રૂપિયા થાય મુસલમાન અમલદાર અને હિંદુ બાંધનારાનાં નામ લેખમાં આપેલાં છે તે મલીક બિહામિદ અને મજધર (મજબર) વૈશ્ય સુ. વીરા, દેવા શ્રીગિરણા મહ સાવાઆ તથા મહ-વીરા-એટલાં વચ્ચા છે સરકૂત લેખની સામે અરબીમાં લેખ છે એમાં દિ. સ ૬૦૬ તા ૮ જમાદી ઉલ અવલ એટલે તા ૭૦ નવેમ્બર ૧૫૦૦ નું વર્ષ છે આમ એ લેખ વર્યે એક વર્ષનું અંતર પડે છે તે કદાચ બાંધકામ પૂરું થયાનું અને વાસ્તવનું વર્ષ હોય

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૮૧૩ ફૂટ છે અદરના મંડપ ૧૬ ફૂટના છે ઉવટના અષ્ટકોણ કૂવાનો ચોરસ બામ ૨૪ ફૂટનો છે ચાંબલા સાદા છે, અને મંડપોમાં મસ્જિદના મિનારાની પેઠે ગોખ મૂકી તેમાં આકૃતિઓ મોતરેલી છે એક ગોખમાં મોરની આકૃતિ છે તે મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે થાય એ જરા નવાઈ જેવું છે અષ્ટકોણ કૂવાને હિંદુ કોતરણીનો સુદર કોરો છે પણ તે અડાલજ જેટલો સુદર નથી બાઈ દરિરે બનાવેલો બગીચો નવારે હતો ત્યારે વાવ અને મસ્જિદની સાથે વાવની આસપાસનો બાગ આકર્ષક લાગતો હતો અને એ સમૂહ પણ અમદાવાદનું રમ્ય સ્થળ હતો ૨૭

અડાલજની વાવ

અડાલજની વાવ દાદા દરિની વાવ કરતાં કદમાં કોઈ ખાસ મોની

૨૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૧૮ ૧૯ આડિં સુવેના
મ વ મા ઠે બાઈએ પણ વિચરો આપેલાં છે

નથી, પણ બાધણી અને અલંકારોમાં એનાથી બહુ ચડિયાતી છે. ૨૮ ગુજરાતની આજે રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી સુંદર છે અને આ જાતના સ્થાપત્યના પ્રકારને માટે, વાવના આ એક જ નમૂનાથી દુનિયામાં ગૌરવ લઈ શકાય એવું છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે દાદા હરિની વાવ બ્રહ્મ બલની, માતા ભવાનીની નંદા જાતની જ્યારે અડાલજની વાવ જ્યા જાતની વાવ કહેવાય. વાવમાં પેસતાં ૨૨૩ કૂટનો ચોરસ મંડપ છે, એના ઉપર ઘૂમટ કર્યો હશે, પણ તે હાલ નથી. વાવમાં જેતરતાં જે થાંભલા આવે છે તે ધણી જ, ઉત્તમ કારીગરીના છે મંડપની ચારે બાજુ પશ્ચિમીઓ માટે ચોરડીઓ કરેલી છે એના ઝરખા મંડપની શોભામાં સારો વધારો કરે છે જરખાની નીચે કંઠારા છે એમાં હાથી વગેરેની આકૃતિઓ કાતરેલી છે ગોખ પણ નકશીવાળા ■ અને એમાં મુસલમાની શિરાશ પ્રથુ ટેખાવ છે. મુસલમાન યુગમાં થયેલી આ વાવમાં કેટલીક નવીન વસ્તુઓ પણ છે. એક ગોખમાં એક દિંદુ દેવની મૂર્તિ છે. બીજામાં સાધારણ ગુજરાતી આકારની નવ ગાગરો તથા ત્રણની હરોળમાં કાતરી છે બીજા માળના અઈકાણ કૂવાની બોતમાં નવમહોની મૂર્તિઓ છે. ૨૯ પાણી ઉપરના માળના એક પાટડામાં લુદી લુદી ધરગથુ વસ્તુઓ કાતરેલી છે, એમાં એક પલમ, પાણીની સિરાઈ વગેરે શવનખંડની સામગ્રી કાતરેલી ■ તે ગુજરાતના તે સમયના રાચરચીલાનો સારો ખ્યાલ આપે છે. વાવ અધૂરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં બીજા ખંડ હતા તે પૂરી નાંખવામાં આભ્યા છે એમ દતકયા ■ તે માનવા જેવી નથી વાવની કુલ લંબાઈ ૨૫૧ ફૂટની છે, અને દાદા હરિની વાવની પેઠે કૂવામાં બિતરવાની બે બાજુ ગોળ સીડીઓ પણ છે.

એનો લેખ

વાવમાં સરકૃત લેખ છે એમાં લખેલું છે કે વિ. સ. ૧૫૫૫ ના ઉત્તરાયણના સુર્જમાં ત્રાઘ શુકલ પચમી (વસતપચમી)ને દિવસે ઉત્તરા નક્ષત્રમાં ૧૫ કરણ તથા સિદ્ધિચોગમાં વાવ બધાવી (૧૬ જન-પુઆરી ૧૪૬૬) એ સમયે સિદ્ધિત કરાઈ હતી અને ચંદ્ર મીનમાં હતો. બાદશાહ

૨૮. એજ, પૃ. ૧૧૯-૨૦. આર્કિ. સર્વેમાં વિવેચા આપેલી છે

૨૯. આ નવ મહોની મૂર્તિઓમાં પુષ્પવદને ભગવાન પુષ્પની પેઠે પલાડી વાળી બેસાડેલા છે. આપણામાં અજ્ઞાન લોકો પુષ્પ અને પુષ્પની બૃત્ત બોલવામાં કરતાં એવા છે, પણ સ્થપતિએ બધા બૃત્ત કરી દેવા તે જરા ત્રિવિત કહેવાય.

મદમૂડનું વિજય રાજ્ય હતું. ડાંઢાલી જિલ્લાના શાળાચાલેલા મોહલસિંદનો પુત્ર, કણના પુત્ર, મૂળરાજના પુત્ર મદીપને વીરસિંહ અને નેત્ર માથે બે પુત્રો હતા. એમાં વીરસિંદને વેલેચની પુત્રી રૂઢિલી નામે ધર્મપત્ની હતી. એ રૂઢિ દેવીએ પોતાના પતિના પુત્રવાર્યે મંજાજલ સરખી આવાવ કરાવી. વાવ બંધાવાનું ખર્ચ લેખમાં ૧૦૦૧૧૧ ટકા લખ્યું છે. એની કમમત સમજાવી મુરદેવ છે. ૫૫૫ ડો બર્નેસ આશરે રૂ. ૧૬૬૭૮૦ની રકમ થઈ છે. લેખના અંતમાં જૂની જૂલરાતીમાં બે લીટી છે તેમાં લખ્યું છે કે રૂઢિપાઈએ બધારના પરસોઠાર્યે અઢાલજમાં વાવ કરાવી ત્રીમાળી ઢાલિના મહં જીમાં સુત મરાણનું નામ બાધનાર તરીકે આપ્યું છે અને વાવ "આચંદાઈ રિચરસ્યાવરમરુડ" એમ નાગરી લિપિમાં લખ્યું છે. ૩૦

રૂઢિં અને વીરસિંહ વાધેલા

વીરસિંહ વાધેલાની પત્ની રૂઢિએ વાવ બંધાવી એ માટે એક ખીજાં દાંતકયા ગાસે છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ કે એનો કાંઈ અધીર રૂઢિના રૂપ ઉપર મોહિત થયો અને એની માંગણી કરી. રૂઢિએ પોતાનું નામ રહે એવું બંધાવવા કહ્યું અને વાવ પૂરી થવા પછી એમાં જડીને આત્મભોજ આપ્યો. વાવનો લેખ એતાં આ દાંતકયા ખરી સાગતી ખથી. વીરસિંહ વાધેલાના વંશ માટે મતભેદ વાધે છે, ૫૫૫ લેખથી એ જુલાસો થઈ જાય છે. આ વાધેલાઓ કસોલના રાજ્યોઢતો અને કસોલ બહેસાણા જિલ્લાને ડાંઢાલી કહેતા હતા. રાસમળામાં વીરસિંહ અને એનો બાઈ નેત્ર અથવા અજિતસિંહ આવે છે અને એમને અદમદશાહના સમજના સાસા વાણીના આઠઝો તરીકે વધુવેલા છે. મદમૂડ બેગલાના સમજના આ એ આઠઝોને બાદલોઢોએ વરઢો અને એતો બનાવો અદમદશાહના સાળા બનાવી દીધા હોય એમ સમજાય છે. આ વાતો ઉપરથી આ વાધેલા રાજ્યોને અથડાવાદના સુલતાનો સાથે સખંધ હશે અને અથડા મણ થતા હશે એથી વધારે કાંઈ સમજવાનું નથી. એ વંશના બગતસિંહે ઈ. સ ૧૭૨૮ માં કસોલનું રાજ્ય એતું. અને લિબોદરાના અજિણા કણખીઓ પાસેથી લિબોદરા છીનવી લઈ ત્યાં રાજ્ય કયું. લિબોદરાના કાઢેર આજે પણ વાધેલાની મોટી સાખાનો કહેવાય છે. નાની સાખાએ સાણદમાં રાજ્ય કયું. ૩૧ આમ અઢાલજની વાવ ૫૫૫

૩૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પ. ૬૨૦-૨૧.

૩૧. એજ, પ. ૬૨૧.

ગુજરાતનું એક સૌંદર્યધામ છે અને અમદાવાદના લોકોને સહેવગાઠ માટે ત્યાં કાંઈ સારી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે

બીજા વાવો

અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં બીજા કેટલીક વાવો છે એમાં દાનીલીબડા ગામમાં જેઠાભાઈ જીવણલાલે વાવ બંધાવી છે, અને એ માટે મશોક અલીમનો મસ્જિદની પાસેના રોગના અને નેનપુરવાડાની મસ્જિદના પથ્થર વેચાતા લીધેલા જૂની સામગ્રીથી આજે વાવ કેવી બંધાય તેનો એ નમૂનો છે. ૩૨ મનીક શાનન પાસે, ઈસનપુર પાસે અને મીઠાખળીની પાસે પણ ઈટાની વાવ છે. પાલણપુરમાં મીઠી વાવ નામે એક જૂની વાવ છે તે કોણે ને ક્યારે બંધાવી તે નક્કી થતું નથી. બાધણી ઉપરથી વાવ આ સમયની લાગે છે. ૩૩ એમાં હિંદુ દેવોની સુદર મૂર્તિઓ દરેક ખડની માજૂઓમાં કરેલી છે. ગુજરાતમાં પાટણ જિલ્લામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ વાવો મળી આવે છે.

ધોળકાની મસ્જિદો

અહીં અમદાવાદ પાસે આવેલા પ્રસિદ્ધ ધોળકા ગામમાં આવેલી એ મસ્જિદોની નોંધ લેવી જોઈ એ એ બંને સુલતાન મહમૂદના સમયમાં બંધાયેલી છે. ધોળકાની જુમાં મસ્જિદની બાધણી ત્યાંની હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદને કાંઈક મળતી છે. છતાં એ મસ્જિદ ઈ સ ૧૪૮૫ માં બંધ થઈ હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મિનારા અમદાવાદની એ સમયની મસ્જિદોની પેઠે મુખ્ય દ્વારની આસપાસ કરેલા છે અને ઉપરથી પડી ગયેલા છે. મસ્જિદનું અદરનું માપ ૧૦૧×૪૩ ફૂટ છે. ૩૪ ધોળકામાં એક નાનો વિચિત્ર મસ્જિદ કોઈ મદિરને ફેરવીને બાધેલી હોય એવી પણ છે.

અલકખાનની મસ્જિદ

૫૨૬ ધોળકામાં સૌથી આકર્ષક મકાન ગણાય એવી તે અલકખાન લોકોમાં અથવા લકાઈની પ્રયત્ન મસ્જિદ છે એ અમીર મહમૂદ

૩૨ એજ, પૃ ૬૨૨

૩૩ પ્રો કેમિસેરિયેટ એમના આજેથી ઇતિહાસમાં અડાલજની વાવ પછી આ વાવની નોંધ લીધી છે. પૃ ૨૪૩

૩૪ આર્કિ સર્વે વેસ્ક ઈસ મુસલમાન આર્કિ બર્નેસ એ ગયામાં ધોળકાનું વર્ણન કર્યું છે.

બેગડાનો મિત્ર અને પાંચ હજારી મનસખનો અમીર હતો એ પાછળ જોઈ ગયા. દરિયાખાતના ધૂમટની પેઠે જાડી ને જીલ્દ બાંધણીની ઇંટોની ખનાવેલી આ મસ્જિદ છે. મસ્જિદનો મૂળ મહોરો પડી ગયેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ ફૂટ છે, અને અંદરથી ૧૫૦ ફૂટ x ૪૨ ફૂટ છે. આ મસ્જિદની દિવાલો ૧૨ ફૂટ ૩ ઇંચ જાડી છે, અને આગળ પાછળ ૬ ફૂટ જાડી છે. આસપાસ બે મોટા ચોરસ મિનારા છે જેની ઊંચાઈ ૭૯ ફૂટ છે. એના ઉપર બાર ચોરસ ફૂટના ધૂમટવાળા આકાર ચણેલા છે. ૩૦૩ ફૂટ છેટે મસ્જિદનો પ્રવેશની છત્રી છે. અમદાવાદના દરિયાખાતના ધૂમટનો અને આ મસ્જિદની બાંધણી એક જ સમયની છે અને બંનેના બાંધનારાઓ મિત્રો હતા. એ મૈત્રી એમનાં મકાનોની બાંધણીમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સર જોન માર્શલ રાજ્યોનાં બીજાં મકાનો કરતાં આ ધૂમટ અને ધોળકાની મસ્જિદની બાંધણીનાં ખાસ વખાણુ કરે છે. પાટકા અને ચાંબલા કરતાં કમાનોથી મજબૂતાઈ સાથે ઘાટમાં પ્રચંડતા લાગી શકાય અને વચ્ચર કરતાં પણ ઇંટોનાં મકાનોમાં કમાન બહુ ઉપયોગી સાબિત થઈ છે એમ એમનું માનનું છે. આ બંને બાંધણીને સર જોન ઇરાની બાંધણી કહે છે. ૭૫

ચાંપાનેરનાં મકાનો

હવે સુલતાન મહમુદ બેગડાના સમયનાં બીજાં સુંદર મકાનો માટે આપણે ચાંપાનેર જવું પડશે ચાંપાનેર મહમુદે નવેસરથી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદાબાદ પાડ્યું અને ત્યાં મહેલો તથા મસ્જિદો બાંધી અને એક સુંદર શહેર થયું એને પાછળ જોઈ ગયા. અમીરોએ પણ ત્યાં સુંદર મસ્જિદો અને મહેલો બાંધ્યા હતાં.

ચાંપાનેરની જુમામસ્જિદ

ચાંપાનેરની મસ્જિદોમાં સર્વથી સુંદર એની જગ્યા જુમામસ્જિદ કહી શકાય, અને એ મસ્જિદ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં સર્વોચ્ચ સુંદર ગણાતા કેટલાક મકાનોમાં ગણાય એવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં નાની, પોણા કદની છે અને એનો ચોક્કસ પણ અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં નાનો છે. મસ્જિદનું ૨૭૦ x ૧૮૦ ફૂટનું છે, અને એમાં ૧૭૬ ચાંબલા છે, મહોરોને પાંચ કમાનો અને એમાં વચ્ચે

૩૫. આર્કિ, સર્વે. નેશ. ઈ. બર્નેસ, અને ક્રિસ્ટિયન લિકટ્ટી III માં સર જોન માર્શલ, પૃ. ૬૧૨.

ક્રમાંત મોટી છે. મસ્જિદના મહેરાનો વચ્ચે બાગ લેવો લીધેલો છે, અને એ વચ્ચે બાગમાં ત્રણ માળ કરેલા છે ૩૬ મિનારાની અંદરની સીડીમાં ચઢને એ માળ ઉપર ચડી શકાય છે. દરેક માળમાંથી નીચે લિવાનના લોયતળિયા ઉપર નજર થઈ શકે છે, અને ત્યાં કહેરાવાળા બેડેકા બનાવેલી છે. ત્રીજે માળ ચડીને આગલા દરવાજાની ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ અંદર નજર નાખતાં એક વાવ જોતા હોઈએ એવો દેખાવ લાગે છે. આથી આખી મસ્જિદનો દેખાવ બંધ લાગે છે. પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે તે પ્રમાણે આ રીત અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદમાં દાખલ થઈ, એને યુરોપીય વિવેચકો પ્રહાસ લાવવાની રીત કહે છે. અમદાવાદમાં એ મેવાડના સાદડીના મંદિરમાંથી આવી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ એ પછી બંધાઈ છે એટલે એમાં ગુજરાતી સ્થપતિઓએ આ કલા સંપૂર્ણ પણે બતાવી. આ સમયે મેવાડનું રાજકુપુરનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર પણ બંધાઈ ગયું હતું. એટલે આ પ્રહાસ લાવવાની કહેવાતી રીત એ આપણા સ્થાપત્યમાં પરંપરાથી પ્રચારમાં આવેલી મેધનાદ મંડપની બાંધણી જ છે. રાજકુપુરમાં એવા મંડપો છે. મસ્જિદમાં હિંદુ મેધનાદ મંડપને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને આખીયે મસ્જિદનો દેખાવ બંધ અને રમ્ય બતાવવો એ ગુજરાતી સ્થપતિ-કારીગરની શુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. અને વિરુદ્ધ સ્થાપત્યને મિશ્ર કરવાની અનન્ય સિદ્ધિ વ્યક્ત કરે છે. ૩૭

ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારા ૧૦૦ ફૂટ જિંચા છે, અને બરાબર ક્રમાંતની બંને બાજુએ બનાવેલા છે. નીચેના બાગમાં અમદાવાદની ખીજી મસ્જિદોની જેમ દેખાવ અને નકશી કરેલાં છે. વચ્ચે ક્રમાંતની આસપાસ તથા તેની ઉપર સુંદર કાંપા કાઢેલા છે. ક્રમાંતની ક્ષિરનો કાંપો વચલા બાગની બાંધેલી જાંબી લેવાથી એની સુંદરતામાં ઉમેરો કરે છે અને નીરસતા ઓછી કરે છે. મસ્જિદના ચોકની બાજુઓમાં પ્રકાશીઓ છે. આ મસ્જિદની ખાસ મનોહરતા એનો બહારનો સુંદર કેસતરણીવાળો ફેલ વધારે છે, એમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સુંદર છત્રીઓવાળા પ્રવેશદ્વાર છે એમાં પૂર્વ તરફનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તો એટલું સુંદર છે કે એને સ્થાપત્યના એક ખાસ સજ્જાર તરીકે જુદું પણું

૩૬. વર્નેસ, ઉપરથી મંચ,

૩૭. રાજકુપુરના મેધનાદ મંડપ સાથે આ મસ્જિદના ત્રીજા માળથી એક વિચાર કરતાં મને આ સરખાપણું લાગ્યું છે.

ગુમાવી સકાય. મસ્જિદમાં આગળે લેખ નથી, પણ કિરિરતાએ એની નોંધ લીધી છે. એમાં લખે છે "ખુલ્લા વ મિંગર" એ સબ્બો ઉપરથી બંધાવાનું વર્ષ દિ. ૯૧૪ એટલે ઈ. સ. ૧૫૦૮-૯ આવે છે. આ ઉપરથી મધ્યમૂલ્ય બેંગલોના અમલનાં ઉલ્લાં વર્ષોમાં આ મસ્જિદ બંધાઈ રહી હતી એમ સમજાય છે. એક મિનારાનો ઉપરની ટોચનો જામ પૂરેલો છે. એ ઈ. સ. ૧૮૧૨ સિધિયા સરકારના જુલમી કહેવાતા સખા પાટલુકરે રસતમાં એના તરફ તોપનો ગોળો છોડેલો તેથી વૂટી ગયેલો છે. મસ્જિદની પાછળી દીવાલમાં ૧૬ જાળોએ છે અને ઉત્તરદક્ષિણમાં બન્નેએ ઝરખા છે. જ્યાં ઝરખા મુલુકખાનું પણ છે. સિવાનને ચારે ખૂણે નાના મિનારા છે.^{૩૮}

એને માટે પુરાણીય વિવેચકોની ટીકા

આ મસ્જિદને માટે પુરાણીય કલાવિવેચકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. સર જોન માર્સલ આ મસ્જિદના મિનારાની ગોઠવણીની ખાસ ટીકા કરે છે અને મિનારા ગોઠવવામાં સ્થપતિ સફળ થઈ શક્યો જ નથી એવી સામાન્ય ટીકા પણ કરે છે મિનારાને લીધે મસ્જિદનો દેખાવ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ ભોંટા બગડી ગયો છે એમ કહે છે; જો કે ખીજી વિગતો ભોંટા આ મસ્જિદની પૂર્વ તરફનાં મુસ્લિમ મકાનોમાં એક બધી સકાય એવી છે એટલું કહી શકે છે.^{૩૯} પર્સી બાહન આ મસ્જિદની તારીફ કરે છે અને આગધ્યાનો કોટ તથા એનાં પ્રવેશદારો ભોંટા જ અંદરની બંધતા અને સુંદરતાનો સમગ્ર ખ્યાલ એનારને આવી ભય એમ કહે છે. હિંદુ મંદિરની અસર અમલવાદની મસ્જિદ કરતાં પણ માળની રચનામાં વધારે દેખાય છે એમ લખે છે, અને ઉમેરે છે કે આ બાંધનાર કલાકારો માત્ર મકાનો બાંધનારા ઉસ્તાદો હતા, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યસ્વર્ભાવના પણ જોડા અબાસક હોવા ભોંટા પર્સી બાહન માળના મકાનોના ચાંચલાનો ખાસ ટીકા કરે છે અને એમાં બિન્ત સ્થાપત્યની મેળવણી ખોટા દેખાવ પૂરતી અને વધારા પડતી છે એમ મત દર્શાવે છે.^{૪૦}

૩૮. આર્કિટ સર્વેના ઉપર્યાંત મ મ, ૫ અમલકાલ મેસેટિવરમાં ચાંપાનેરનું વર્ણન; પૂર્વે ઉપરથી સાર લીધા છે.

૩૯. માર્સલ કેરિમ્લ દિક્ટરી એન્ડ ઇટિયા III, પ. ૧૧૩.

૪૦. Percy Brown: Indian Architecture & Islamic Period, P. 55-56. એ લેખક અમલવાદ અને ચાંપાનેરની જુભા મસ્જિદોની સરખામણી એમાં Classic parallel તરીકે એકને Doric style કહે છે અને ખીજી

યુરોપીય કલાકારોનો આ મત વિચાગ્રેરક છે, છતાં એમ કહેવું પડે કે આપણા સ્થાપત્યની કેટલીક ભાવના એ લોકો સમજ્યા નથી. એની ચર્ચા પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં કરી છે. ચાંપાનેરની મરજિદ સર જોનને આગળથી જોતાં, સમગ્રદર્શનમાં ખામીવાળી લામતી દર્શો પરંતુ એને જરા દૂરથી આંખણાના કોટ અને પ્રવેશદ્વારોની સાથે સમગ્રતામાં જોવાની જરૂર છે માત્ર મહોશ જોઈને અભિપ્રાય બ્યક્ત કરવો એથી આવા સુંદર મકાનને અન્યાય થાય છે મિનારા જરા ઊંચા અને પ્રમાણમાં પાતળા છે ખૂરા, પરંતુ ઉપર જોયું તેમ ત્રણ માળના મેઘનાદ મંડપની સાથે જોડવાથી એનો દેખાવ ખરાબ લાગતો નથી. ચાંબલામાં પણ દિંદુ મેઘનાદ મંડપના ધાંબલાનું અનુકરણ છે. ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ પોતાને બાંધકામની જેટલી કલાઓ આવડી એટલી (મૂર્તિઓ સિવાય) આ મરજિદમાં બતાવી છે એમ કલા વખર સાથે તેમ નથી

ખીજ મરજિદો

ચાંપાનેરના કિલ્લામાં ખીજ મરજિદો પણ છે. દરવાજાની બાજુમાં શહરડી મરજિદ કહે છે તે આખી ઊભી છે. એની કમાનો કદમાં નાની છે તેથી દેખાવ સારો લાગતો નથી આ મરજિદ અમદાવાદમાં ભદ્રની મરજિદની પેઠે રાજગઢની મરજિદ દર્શો એની બાજુમાં રાજમહેલના પાયા જણાય છે

૧૧) કિલ્લાની ઉત્તરે અઢી ફુલાંજ છેટે નગીના મરજિદ નામની એક નાની પણ ધાળા પર્યટનો બાંધેથી સુંદર મરજિદ છે એની પશ્ચિમે બાવામાનની મરજિદના મિનારા ઝાડની વચ્ચેથી દેખાય છે. એ બાવામાન એ પાવાગઢ ઉપર જેમની કબર છે એ સદનસાહના શિષ્ય છે અને વડોદરામાં એમના અનુવાચીઓ છે ચાંપાનેરમાં કેવડા અને ખજૂરી નામની મરજિદો અને લીલો ગુબજ નાગે મરજિદો પણ છે, પરંતુ આ બધાના બાંધનાર અને એનો સમય નક્કી કરવાનું સાધન નથી બહાદુરસાહ પેઠી ચાંપાનેરમાં મુસલમાન સત્તાનો પડતી આવી એટલે આ બધા બાંધકામ મહમૂદ બેગડાની અને બહાદુરસાહની વચ્ચેના સમયનાં ગણી

Corinthian style કહે છે, અને યાલલા માટે અસ તેમ બ્યક્ત કરતા લખે છે કે "those in the Champaner sanctuary being more sophisticated." એવા સબ્દો વાપરે છે. પસીં બાહન ગૂજરાતી રચના અને ગોઠવણીને ખાસ વખાણે છે; દિંદુ મંડપના યાલલાને વિજ્ઞ સ્થાપત્ય વરીકે વર્ણવે છે

શકાય. કિલ્લાથી દોઢ માઈલ દૂર બહા તળાવને કાંઠે એક મહેલનાં ખડેરા નજરે પડે છે, એ કદાચ દિલખુશ મહેલમાં હોય. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં કેટલાક સ્થળો આજે દેખાય છે. હાલોલ ત્રામ ચાંપાનેરના બાગે હાલુલ ઉપરથી ગયેલું છે એ પાછળ જોયું. મુસલમાન તાઈ વધુકરોના પીર ખુનપીગની દરગાહ પણ નજીકમાં છે. એની ઈશાને થોડે છેટે એક મિનારની મસ્જિદના નામથી ઝાળખાતી મસ્જિદ ઊભી છે, અને ત્યાં પાવાગઢ તરફ આવતાં ત્રાય મહુડાની મસ્જિદ નામે એક મસ્જિદ આવે છે. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં આશરે દોઢેક માઈલ છેટે એક મોટા દરવાજાની એકઠી ઊભેલી કમાન આવે છે. ચાંપાનેરના બહારના કોઠનો પશ્ચિમ તરફનો આ દરવાજો છે ત્યાંથી ખડું ચાંપાનેર શહેર સર થાય છે. આજે તો એમાંથી પસાર થતાં જ ગલ જ છે, પરંતુ એક બગીચામાં ચાલતા હોઈએ એવું લાગે છે કમાનની જમણી બાજુ પગથિયાંવાળું એક તળાવ છે એને કસમથુ તળાવ કહે છે, પરંતુ એ શકરખાન નામના એક ચાંપાનેરના પડાણે બધિલું છે, અને એની દરગાહ પણ ત્યાં જ છે. ચાંપાનેરનો બહારકોઠ પાવાગઢના કિલ્લાની દીવાલને મળે છે. ચાંપાનેરનાં ખડેરામાં એક પડી ગયેલા ધૂમટનો સુદર શેજો બધ્યાબ્યા વિના આ વર્ણન અધુરું કહેવાય. આ શેજો મૂજરાતના રાજાઓમાં ઉત્તમ કહી શકાય એવી સુદર કારીગરીનો છે એના થાંભલા ઉપર ખાસ કરીને અદ્ભુત અને મનોહર કારીગરી કરેલી છે અને અમદાવાદની સીંદી સંવદની અને શાહપુરની મસ્જિદોની કોતરણીનો ખ્યાલ આપે એવા આ શેજના થાંભલા છે. આવો સુદર શેજો કોનો છે તે જણી શકાય નથી.૪૧

ચાંપાનેરનો કિલ્લો-જહાંપનાદ

ચાંપાનેરનો 'જહાંપનાદ' અથવા રાજગઢ આજે પણ એની ભગ્નતાનો ખ્યાલ આપી રહ્યો છે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સવ્ય અપસમ્ય રીતે બાંધેલા છે, અને ચોડાદારોને માટે ઝોરડા પણ બાંધેલા છે. દરવાજાઓનો આખોય દેખાવ ૧૬૦ ■ ૧૨૦ ફૂટના ચોડાદારોનાં મકાન સાથે ઘણો સારો લાગે છે આ રાજગઢ અથવા જહાંપનાદ કિલ્લો પોણા માઈલ લાંબો છે અને ૨૮૦ વાર પહોળો છે એની વચ્ચે એક મંડપ છે એને આંકવી કહે છે કિલ્લાના દરવાજાઓને બોધરા

૪૧. ૫૪મહાલ ગ્રેડેટિયર, શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈજી પાવાગઢની પુસ્તિકા, ઉપરથી સાત લીનો છે. ખુનપીગ ખડું ત્રાય ખુદમીઝ છે એમ કહે છે.

દરવાજા અને દાલોલ દરવાજા કહે છે અને દરવાજાની ઉપર પ્રાદી અરબી અક્ષરોથી લેખ છે, 'મહમૂદ મેગડાનુ નામ છે. બંધાવાની તારીખ રવિવાર ૨ જુનિલકાદ ૮૮૯ (૨૧ નવેમ્બર ૧૪૮૪) છે. ૪૨ આબુલુ' થોડાં ઝૂંપડા અને ધોડી ધર્મશાળાઓ આંધાનેર આ કિલ્લાની અંદર વસેલું છે. મરાઠા અને બ્રિટિશ સમયમાં અને વસ્તી વધારી બાબત કંઈ પ્રયત્ન થયેલો, પણ એમાં સફળતા મળી નહિ. આંધાનેરનો નામ પ્રાતાલનાં શાપથી નથી થયો એ ઐતિહાસિક રીતે પાછળ ચમ્બુ છે, અને લોકમાં પ્રમાણે એ દંતકથા પણ આધુનિક કંઠી સકાય એવી જ છે, પરંતુ આજે આંધાનેરની કરુણ દશા જોઈ, એના જન્મક અને ખરેખર ઉપર નજર નાખતાં મુખમોઢી નિ.સાસ મીઠળી જાપ છે અને એક વારની આ કુંદઈ અને ભવ્ય નગરી ધર્મ શાપિત શ્રમિ હોય એવું લાગી આવે છે.

પાવાગઢના કિલ્લાનાં મુસલમાન મકાનો:

રાજગઢના પશ્ચિમ ભાગનાં ખુલ્લામાં આવેલા દરવાજામાંથી જણાય નીકળી પાવાગઢ ઉપર જવાનું મહાલુ ઘર થાય છે. પાવાગઢની ઊંચાઈ આશરે ૨૭૦૦ ફૂટ છે અને એના ઉપર એક પછી એક મજબૂત રક્ષણ-કેશની દીવાલો આવે છે. એ બધી વટાવીને પર્વતનાં મધ્ય ભાગમાં પહોંચાય છે. ઈ. સ ૧૮૦૩ કેપ્ટન માર્શલસ લખે છે કે પર્વતની તળેટીને અડીને વિસ્તૃત ખરેખર, વેરા, તળાવો, મંદિરો, મસ્જિદો અને જમણી ઠંકાયેલાં છે. આજે એ વાતને પણ દાઢસો વર્ષ થઈ ગયાં છે અને એમાંથી ધર્મખરું નામ પામ્યું છે. પાવાગઢ ઉપર ચડતાં અડધો માર્ગ ઉપર એવાં દેખાતાં દરવાજામાંથી પસાર થતાં અટકવા દરવાજાથી એક પછી એક રક્ષણશ્રેણીની દીવાલો અને દરવાજા શરૂ થાય છે. રજપૂત સમયની આ દીવાલો અને દરવાજાની બધિલ્લાને મુસલમાનોએ વધારી સુધારીને મજબૂત બનાવી છે, અને જૂંદ્યા દરવાજાની રચનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે ત્રીજી રક્ષણશ્રેણી મૂક્યા પછી સદનરાહના દરવાજા પછી જમણે દાઢે સાત મહાલ કહેવાતા મકાનોનાં પગથિયાં

૪૨. આજે અહેવત્તા આ દરવાજાઓના નામ આંધાનેર ખરેખર થયા પછી પડ્યા હોય એમ સમજાય છે. સમજી આંધાનેરનો હાલોલ તે માત્ર જામ હતો એટલે દરવાજા નામ એ ઉપરથી પડે નહિ કિલ્લા અધિકારી ધારીજ પાવાગઢનો કિલ્લો જિતાવેની તારીખ વર્ણવેલાં આવેલાં છે તેમ જણી રહે છે.

આવે છે. આખા પાવાગઢ ઉપરનાં મકાનો મજબૂતાઈની દૃષ્ટિએ અધિકા, હોવાથી એમાં ખુલ્લું જાળવતા સિવાય ખીણું આકર્ષણ નથી. પરંતુ આ સાત મંઝીલ કે મહાલમાં કાંઈક આકર્ષણ છે. એને અંપારાણીનો મહેલ અથવા ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ કહે છે, અને એમાંથી નીચે જીતરવાનું હતું એમ કહેવાય છે, પરંતુ આ વાતને આધાર મળતો નથી. આ મહેલ વિશ્વામિત્રીના મૂળની ખીણની ઉપર ટેકરીને છેડે મૂકીને જીએલો છે, એટલે નીચે જોલાતા સિકારને ઉપરથી રાણીઓ જોઈ શકે એ માટે બાંધેલો હતો એમ પણ મનાય છે. પરંતુ આ મકાન મુસલમાન સમયનું બંધાયેલું છે. પગથિયાં જીતરી રહેતાં છેડા ઉપર સુંદર મંડપ છે. ત્યાંથી અંધારીને જોઈ ખીણનો દેખાવ બચકારક છતાં પણ સુંદર લાગે છે એ એની વિચિત્રતા છે. આ ખીણમાં મૂળ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો આશ્રમ અને નદીનું મૂળ મનાય છે; એક મહાદેવનું નાનું દેવાલય પણ નજરે પડે છે. આ સાત મંઝીલની ટેકરીની સામે ખીણ મોટી ટેકરીની સાખા દેખાય છે એના ઉપરથી કેટલી એક દીવાલ નીચે જીતરતી જાય છે જે કસમણ તળાવને જઈ મળે છે. આ ટેકરી ઉપર હુલન બંધન દરવાજાના અને નાગર હવેલી કહેવાતાં મકાનનાં ખંડેરા દેખાય છે.

મૌલિયા અને પાવાગઢના ઉપરનો જાળ

માઝી હવેલીથી ઉપર ચડતાં મકાઈ કાઠારના દરવાજા પાસે આવેલું 'વૃષ્ટ ધૂમટવાણું' મકાઈ કાઠારનું મકાન પણ મુસલમાન સમયનું છે અને ધેરા વખતે અનાજ ભરવાના કામમાં આવતું હતું. એમાં ટાંકાં પણ છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં કાખી બાજુ બદકાલીના મંદિરે જતી પાવાગઢની ટેકરીની સાખા છે. આ ટેકરી અને પર્વતની મુખ્ય ટેકરીની વચ્ચે હાથીકૂપા નામની ખીણ છે. એ ખીણ વિશ્વામિત્રીની ખીણ કરતાં વધારે જોડી છતાં એટલી અંધારી કે બચકાર દેખાતી નથી. આ ખીણ ઉપર મૂકીને જીએલા એક મહેલનું વૃદ્ધું ખંડેર છે એને પતાઈનો મહેલ કહે છે, પરંતુ મકાન મુસલમાન સમયનું જણાય છે. બદકાલી જતાં રસ્તામાં ભોવરા આવે છે ત્યાં પણ મહેલો હતો. બદકાલીના મંદિરનું મુખ્ય મહાકાલીના મંદિરથી જલદી દિશામાં છે તેથી એમ કહેવાય છે કે પતાઈના નવરાત્ર મહોત્સવમાં કાલિકા ત્યાં તેથી એમનાં બહેન બદકાલી રિસાયા તેથી અવળા ફરિને ભેઠાં. આ પણ દંતકથા છે. દંતકથા જોડવાની આપણા લોકોની રીત અદ્ભુત છે! પર્વત ઉપર ચડતા પાટિયાપુવ અને તે પછીના

દરવાજાઓ વટાવ્યા પછી એક માઈલ લાંબું અને ૫૦ માઈલ પહોળું
 ગોબુ મેદાન આવે છે અને એમાં 'મુદાફિએખાને મધિલા' મીથિયા નામનો
 છેક ઉપરનો કિસ્નો દત્તો એના દિક્કુ અવશેષોનું વર્ણન પાછળ કંપુ છે
 અને સળાવો તથા ટાચ ઉપરના મહાકાંથીના મંદિરનું વર્ણન પણ પાછળ
 કરી મલો આ મોલિયામાં મુક્ત-મોન મકાનો અને મહેલો હોવાનો પ્રબંધ
 છે, પણ હાલ કાંઈ રહ્યું લાગતું નથી; માત્ર મેદાનને છેડે મકાઈ કાંઈરિને
 મળતું પણ એનાથી ગોટું નવવખા કાઠાર નામનું મોટા ધૂમટોવાળું
 મકાન છે પાવાગઢની ઉપર જેમ જેમ ચડતા જઈએ તેમ તેમ નીચેના
 દેખાવ રમણીય દેખાવ છે ઉપર દુધિયા તળાવ આજળથી તથા મહા-
 કાલીનાં મંદિર ઉપરથી પણ માઈનો સુધીના દેખાવ નજરે પડે છે.
 આપાનેરનો કિસ્નો અને મકાનો નાનાં રમકડાં જેવા દેખાવ છે મહાકાલીના
 મંદિરમાંથી ચારે બાજુ જેતાં શાક્ષિક રોતે પણ અનેક સ્વરૂપમાં રહેલા
 મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આઘશક્તિ કે પ્રકૃતિનાં
 વિગુણાત્મક સ્વરૂપો-જણે આ સ્થળમાં હોય એવું મનમાં ભાસે છે અને
 મન અનેક લાગણીઓથી ઝંભરાઈ ઉન્નત બને છે આ સ્થળના ઇતિહાસ-
 માં અને એની ચારે બાજુએ શૂંગર, વીર, કરુણ, અદ્ભુત આદિ રસો
 ભરેલા છે મહાગૂજરાતનું આ ખડેરાનું મહાન સ્થળ મહાકાલીની
 રમણીય ભર કરતા દર્શાવતું આજે બીજુ છે ગૂજરાતીઓની રસજ્ઞિ એને
 સૌ સ્વધામ આજના જમાના પ્રમાણે બતાવશે ૨૪૩

૪૩ પાવાગઢની ઉપરના ભાગનું આ બધું વર્ણન 'કુમાર ના જ્ઞતાકમાં
 આવેગે મારો જેમ સુલગત સરોવરનું મહાનું ત્રિમાસિકમાં ડો અરુદનો લેખ,
 શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું પાવાગઢ કુમારની સારુ લેખો છે

પરિશિષ્ટ-અ

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુસલમાન તવારીખોનું
સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

ભારતના ઐતિહાસિક સાધનોની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ માટે, જે સાધનો ઉપલબ્ધ તથા ઉપલબ્ધ છે, તેમાં ગુજરાતને લગતાં સાધનો પ્રમાણમાં વધારે વિપુલ અને વિરતૃત છે એ વાત હવે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. મુસલમાનોના આગમન પહેલાંના સમય માટે જે સામગ્રી મળે છે તેને પશ્ચિમનું ઇતિહાસવિદ્યાનનું સામ-જેને આપણા પશ્ચા વિદ્વાનોએ પણ માન્ય રાખ્યું છે—પરંતુ ઐતિહાસિક સાધનો તરીકે સ્વીકારતું નથી એ પણ સાચી વાત છે પરંતુ આપણી પ્રાચીન સાધનસામગ્રીને માત્ર પશ્ચિમની પારાશીશીયી માપી જોવાની રીત પણ ખરેખર નથી એમ, હવે, વિદ્વાનોને લાગવા મંડ્યું છે. આપણી સામગ્રી આપણા દેશના ઐતિહાસિક વાતાવરણને અનુસરીને જ જોવાથી એનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. એ દષ્ટિએ જોતાં માધ્યસભ્યતાની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ભારતનો ફાળો કોઈ રીતે ઊતરતો નથી, પણી બલે એમાં કોઈ બનાવની તારીખ ન મળતી હોય.

પ્રો. ડૉ. ક. કાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મંતવ્ય

મુસલમાનોના આગમન પછી દરેક બનાવોની તારીખોવાળો ઇતિહાસ વધારે પ્રમાણમાં લખાવા મડ્યો એ ખરું છે. પરંતુ આજનાં ઇતિહાસવિદ્યાનની દષ્ટિએ એમાં પણ ખામીઓ છે તે જાણવા એનું નથી. આ માટે આપણા ઇતિહાસના એક સમય વિચારક સ્વ. પ્રો. બળવંતરાવ ક. કાકોરના વિચારો જોવા જોવા છે. જરા વિસ્તારનો ક્ષય છતાં એમનું પ્રેરક દર્શિનિંદુ વિચારી એમાં જે કોઈ મતભેદ એવું જણાય તેની અર્થા

૧. તારીખો વગરનું વર્ણન ઇતિહાસ નથી એવી માન્યતા છે, પરંતુ ઇતિહાસમાં વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસતા સમય નથી એવો પણ મત છે. કાવલુ જૂતામાથમાં ખનેડો કોઈ પણ વાત માટે સહા તે સ્થા જ કરે એટલે નૈતિક ચોક્કસતા વધારે મહત્વવાળી મનાય છે. આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય એ નક્કુ છે. આપણા ઇતિહાસનું વાતાવરણ નૈતિક ચોક્કસતાને ટેકો આપતુ છે. પ્રો. બકુનાથ સવધર માને કે મુસ્લિમો પહેલાં ખરો ઇતિહાસ હતો નહિ.

૨. શ્રી કાકોરે, ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની સંબંધિત સાહિત્ય પરિષદના નાસ નિવાસના પ્રમુખપદથી આપેલા કાષ્ઠપત્રોથી.

મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે. ગ્રો. ઠાકોર આ પ્રમાણે લખે છે.—

“ મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઈમાં ધણી વિગતો ખોટી લખી છે. દરેક લડાઈમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુશ્મનોને બાંધ્યા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધે છે, અને કાફરો ઉપરના દેશની લાજે તરબોળ કર્યો છે.” અહીં ગ્રો. ઠાકોર પોતે જ કબૂલ કરે છે કે “ એ સર્વ માનવપ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતનાં પરિણામ છે.”^૩ નીચે નોંધમાં એ લખે છે કે : “ આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ધણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અહમ્મદના સમયના અહેવાલો મુકામલે બહુ સારા છે.” મુસલામાન તવારીખોનું સ્વરૂપ વર્ણવતા એઓ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાંકદેવચરિત, કહાનકહેમુખંધ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બહુકે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ વધારે મોટી અને વધારે પ્રમાણમાં બહુવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. એથી બહુ મુસલમાની સાધનોની ખામીઓ પ્ધાનમાં લેવી જોઈએ એટલી લેતાં હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવા સાધનો ફક્ત આ મુસલમાની છે, એ ઇતિહાસ-શાષ્ટ્રોની પહેલી પેઢીનું મત હતું. પણ એમાં સુધારો થતો આવ્યો. ખરો, તથાપિ હજી મુસલમાની સાધનોને આપણે હૃદયથી વધારે વળનદાર ગણીએ છીએ. હિંદુ સાધનો મળતાં ગવાં તેમ તેમ પહેલું મત ફરુ” ખરું, પરંતુ જે મળ્યાં તે હિંદુ સાધનોને, મુકામલે મુસલમાની સાધનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પ્રથમદર્શને વધારે માની શકાય એવાં જણાયાં, એ વાકમયમાં તારીખો, બનાવો, વંશાવલિઓ, અમલદારો અને રેશનોનાં નામ વગેરે વિગત ધણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક કમબહુ ઇતિહાસરૂપે અને ગવનાં ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉપાડું છે. પરંતુ ખીજી બાજુ પણ જરા વિચારો. જે લેખકોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનારા માટે એ લખાયા છે તે પ્રગળા લોકમતનાં રૂઢ વલણોથી, અને જે ફારસી અરબી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કતાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર અંચ રચતાં જાણે અનુભવે કર્યું છે, એ સાહિત્યમાંની

૩. મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનમાં આ વાત ખાસ પ્ધાનમાં રાખવાની છે. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું. ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી આ બાબતોમાં વધારે અભ્યાસ થયો છે અને સંશોધન પણ થયું છે, બધી પ્રબળા એવું જ છે.

ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો રંગાવા હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને આથી કરીને હું જે અહીં બાર દર્શને કહેવા માયું છું તે એ ■ કે આ સર્વ એક સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે સ્વીકારે ■ તે અબ્યાસકો પથ્ય એ ચેતવણીમાંથી ક્ષિંત થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (scientific incredulity or independence) ખરી રીતે કેટલી તો વિશાળ અને જાંડી હોવી જોઈએ, તે સામાન્ય રીતે જુષી જાય છે. હવે ફારસી અરબી સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ વિશે અહીં થોડો વિચાર કરિયે, દરેક સંસ્કૃતિ-સંપન્ન પ્રજાના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ યોગ્યતા હોય છે જ. ઇતિહાસમાં પથ્ય એ ભાવનાઓની છાપ જાંડી અને આરપાર પડે છે. મુસલમાની સાહિત્યની એક ભાવના બક્તજનની-દીનપરસ્તીની. આપણા મુસલમાનોમાંથી જેના જેનામાં આ વલણ કંઈયે આગળ પડતું ધરે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર બક્તજન જેવો ચિતરી દીધા છે. એ સાહિત્યની બીજી ભાવના અજિત વિજેતાની; એ પીરનર લોહીની નદીઓ વહેવડાવે, રૂબરૂતાં માર્યાના પિરામિડો રચે, અડાઈઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રાસે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધારે જ જાય. ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્યકર્તાની. આપણા મુસલમાનોમાં કેટકેટલામાં આ નમુનાઓ અને એમનાં વિવિધ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે ? એ સાહિત્યની બીજી એક ભાવના મદોન-મત ઇજ્જત પૌરુષની. જેની સામે આંખ ફાટે તે ચપડીમાં ઓળાઈ જાય-એવા મુસલમાનો-પથ્ય આપણા ઇતિહાસમાં ક્યાં ઓછા છે ? આ વિચારતાં એ ઇતિહાસોને સ્પષ્ટ જોતાં ન કરાવી શકાય ત્યાં તેને ખરા માનવાનું વલણ પ્રવર્તે છે તે કેવું અશાસ્ત્રીય છે.

“મુસલમાની ઇતિહાસોમાં જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણની ખામીઓ છે, જે મહત્વની છે, ત્યારે એમાં જે આપેલું નથી, જે હોય જ નહિ, તે એની સાથે તુલના પથ્ય ન થઈ શકે એટલા વધારે મહત્વનું છે. કુટુમ્બીને દેહલીની શાહી સ્થાપી ત્યાંથી ઈ સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામાં દેહલી અને લાહોરથી તે દારસમુદ અને વરજળ સુધી જે નાની મેટી સસ્તનતો લાગેા દૂરેા સમય માલી તે સર્વને એક સામટી લેતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે ■ વારુ ? જણે, અમુક, સ્થળે એક

૪. “આપણી ધોડમાન્યતા” ચડતું નજર છટી ત્યાં કંઈકે હજ ફરવાનું”

વિદેશીઓની ઊવણી પડે એમાં એ ઊવણીના માણુમેને રુમે એવા જ દેશી માણુસો ઊવણીના દાસાનુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોટું વર્ણવ જાણીતે જ ખેદાનખેદાન કરવામાં આવે, તે ઊવણીના પોતાના અભેદ રક્ષણ તરીકે. આ ખેદાનખેદાન વર્ણવમાંથી લક્ષ્ય મુરજ પડે ત્યારે, બહાર ધસે, કાવે એટલી લાંબી મજલ કરે, અને લૂંટથી તમા ગુલામ કરેલાં "જાનો 'ના ટોળાંઓથી લારણું પાણુ ઊવણીમાં પેસે. ખેતી ધરોરોજમાર, આગાદી, સમૃદ્ધિ, જહોજલાલી આ ઊવણીનાં ક્ષેત્રકુળની અંદર જ, "મહેનત મજૂરી, કસખ, અક્રન, મુખ્યત્વે ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની x x x" "મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જે છે તે આ સુવર્ ડેરના લાંબાટૂંકા અહેવાલો જ દિલનો સાકાતણુ સંકાનો ઇતિહાસ તે આ 'મુસ્લિમો કદાચ કહેશે કે 'હા, એ જ દિલનો એ સમયનો ઇતિહાસ' "

મુસલમાન તવાગીઓના મૂર્ખાકનનું આ અવતરણુ લાણુ અને કડક ભાગશે પ્રેા જ ક ઠાકોર આમજ એમ પણ લખે છે કે, કેટલીક મુસલમાન સંસ્તનતોને જેમાં એ ગૂજરાત, માળવા અને ગુજનર્મને ગણાવે છે—સમભરે કે અણુસમભરે જે પ્રજા ઉપર અમત કરવાનો હતો તેમનું કેટલુંક સ્ત્રી કાણુ, અપનાવ્યું અને કૃતિમાં મૂક્યું એવી સંસ્તનતો ઊવણીશાહીને બદલે કાંઈક મિથ રૂપની ઘઈ એઓ એમ માને છે કે એવી મિથ સંસ્તનતો-એ મિથ મધ્યકાલીન સસ્કૃતિ પણ જીવી કરી અને એની અસર કલાઓ, સંગીત, ઉર્દૂ આદિ બાષાઓ, રિવાજો, પહેરવેચ, નાતોળંતો ઉપર પણ ઘઈ. તવારીખો આવી સંસ્તનતોને ટૂંકમાં પતાવે છે અને એમના ઇતિહાસ સુદિત આપે છે એમ પણ માને છે એઓ એક ખીજે અભિપ્રાય એવો વ્યક્ત કરે ■ કે જેઓ પોતાને પહેલા ઇસ્લામી અને પછી દિલ્લી માને છે એવા લોકો ઊવણીશાહીના ઇતિહાસને શુદ્ધ ગણે છે, જ્યારે પહેલા દિલ્લી અને પછી ધર્મને સ્થાન આપનાર ખરોખર વૃલના કરે છે એમ કહી એવા દાખલા પણ ટાંકે છે. દિલ્હીઓની સસ્કૃતિમાંથી 'ધણુ' જાણુવાવું ■ એમ માનનારા સસ્કારી મુસલમાનો પણ છે.

પ્રેા ઠાકોરના મતની સ્વર્થા

૧) પ્રેા ઠાકોરની આ બધી માન્યતા અવસ્થા ખૂબ જ વિચારપ્રેરક ■

૫. ગૂજરાતમાં તેા આ ચિત્રતી બીજા બાજુ છે તે યથાસ્થાને જોઈશું

૬ હજીં સખ્દ પ્રાચીને નથી, વ્યાદશાહી સમયમાં જેને 'હમાને દિલ્લી' "

અને તવારીખોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે ખામમાં સિવા જેવી છે તે સાથે ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખો માટે આ વિચારો કર્યા કર્યા માન્ય કરવા જેવા લાગે છે અને કર્યા બેઠ પડે છે તે પણ જીવાની જરૂર છે પ્રો ઠાકોરે જે કેટકે ટીકા કરી તેમાંની ઘણી ખરી સમસ્ત દિવને લગતી મુસ્લિમ તવારીખોને ઘાયું પડે છે અકર્નર પછી જાવહરીશાહી મનોદશામાં ફેર પડ્યો તેથી તવારીખોના સ્વરૂપમાં પણ ફેર પડ્યો એમ એ માને છે તે ખરું છે જ પરંતુ અન્ને જાતની તવારીખો એ પહેલાં અને પછી પણ મળી આવે છે પ્રો ઠાકોરે આ ટીકા કર્યા પછી તવારીખો માટે પણ વધારે સરોધન થયું છે અને કેટલીક તવારીખો તથા ખીલુ સાહિત્ય પણ મળ્યું છે તે પણ વિચાર કરવા જેવું છે પ્રો ઠાકોરેને એક મત ખાસ વિચારપ્રેરક છે તે રાજધર્મની હિદુ અને મુસલમાન માન્યતા એ વાત ખરી જ છે કે હિદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં રાજના ધર્મોત્તુ નિરૂપણ કરી એમની હક્કની મર્યાદા વ્યાખ્યા છે એવી સ્પષ્ટ મર્યાદા મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ માટે દેખાતી નથી એ એક તાર્કિક બેદ છે તેમ જના ઇતિહાસને પ્રશાન્નર તપાસતાં જાને કારના રાજ્યકર્તાઓમાં સારા અને મરસા દાખલા મળે આવશે પ્રજાને સુખી કરવી અને ખ્યાય કરવો એ વાત સારી સલાહ માનનારા સાંત ગણાતા રાજ્યકર્તામાં જયે જ દેખાય છે, તેવું જ એથી કોમટું પણ જયે જ દેખાય છે. દુસ્મનના મુલકમાં જઈ એની પ્રજાને હેરાન કરી લૂટ કરવી એવું લજબગ બધા જ રાજગોમાં દેખાય છે તેમજ એમાં સારા તરનો હોય છે ત્યારે સુતુની સામાન્ય પ્રજા તરફ દિલસોજી બતાવ્યાના દાખલા પણ જાને તરફના મળે છે એટલે જ બેદ પડે છે તે જ્યાં ધર્મોત્તુ તસ્વ દાખલ થાય છે ત્યાં જ પડે છે અને તેના વિચાર આગળ કરીશું

હવે તવારીખો તરફ નજર કરીએ ઉપર કહ્યું તેમ ગૂજરાતમાં તેા મિશ્ર સંસ્કૃતિ ખીજ લાગે કરતાં વધારે જળવાન જતી છે પૂજુ વેપારી અને ધનવાન હતી એવી ઘણાં મોટાં લાગ હિદુઓનાં હતો. એટલે એમની આપાદી ને યાય તેા રાજ્યને આવકની મુશ્કેલી પડે એમ હતું હમેશ કાઈ ધનવાનોને લૂંટીને કાઈ પણ રાજ્ય નબી શકે જ નહિ એટલે ગૂજરાતમાં મુસલમાન સત્તાને હિદુઓના સારા મદદકાર સિવાય છૂટકે જ નહોતો

૭ રાજ્ય કાઈ બાહુ કરતો જ નથી એવો લ વખતે અન્ને અનાં અન કાર્યકા મુશામન મુખવાદના ઇતિહાસોમાં ૫૫૧ વાસેલા જ ન્યાય છે.

સંસ્કૃતિની, ખાખતમાં કોઈ વાર લક્ષ્મણની અવરજવર સિવાય ગામડાં વિદેશી, કે વિદેશી અસરથી અલિપ્ત હતી. એટલે કોઈ અવિચારી સત્તાધીશના સમય સિવાય ગુજરાતમાં પ્રેા ઠાકોર કહે છે તેવી ખરાબ અસર ઝાઢી થઈ છે. ગુજરાતની મુસલમાન, તવારીખો ઉપર પણ પ્રભાવ બળની, આ અસર થઈ છે, અને એ વાત તવારીખોને, ધ્યાનથી વાંચતાં જણાઈ આવે છે.

૫૬૨મી અને સોળમી સદીમાં ખીબ દેશોત વાતાવરણ

અહીં એક ખીબ વાત એ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે આ બધાં વર્ષોનો ક્યા જમાનામાં છે અને એ જમાનામાં ખીબ દેશોમાં અને ખીબ પ્રભાવોમાં લોકોની શી સ્થિતિ હતી? ચૌદમીથી સોળમી સદીના અંત સુધી દુનિયાના ખીબ દેશોમાં કેવું વાતાવરણ હતું અને એની સરખામણીમાં આપણા દેશમાં શું હતું? આ બધાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના વિષયની અર્થનો સવાલ છે અને એનું જવાબ અહીં કરવાની જરૂર નથી. દુઠામાં ૫૬૨મી અને સોળમી સદીમાં યુરોપથી આવેલા ફિરંગીઓ-પોર્ચુગીઝો-નો જ દાખલો લઈએ તો ધણું સામ્ય મળશે. ધાર્મિક સહિષ્ણુતા એ જમાનામાં યુરોપમાં પણ કેવી અને કેટલી હતી? એ લોકોએ હિંદમાં થાણું નાખ્યા પછી હિંદની પ્રભાવો સાથે કેવો વર્તાવ રાખ્યો અને કેવા જુલમો ગુજાર્યો હતો એ તરફ પ્રેા ઠાકોરનું ધ્યાન મધું હોય એમ લાગતું નથી. યથાર્થને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ અર્થનો સ્થાન મળશે. તેમજ અહીં કોઈ પક્ષની વકીલાત કરવાનો પણ આશય નથી. પરંતુ કોઈ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરતાં એ જમાનાના વાતાવરણને પહેલું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. હિંદુ દષ્ટિએ આમાં એક જ વાત મહત્વની છે કે સેંકડો વર્ષથી એ સંસ્કૃતિમાં જે કામળતા અને સુકુમારતા સંસ્કારના અનેક જ્યોતિર્ધારણા આણી હતી તે પ્રમાણમાં અન્ય પ્રભાવો અને ધર્મોમાં ઝાઢી હતી. એ જમાનાની તવારીખો એ વાતાવરણ અને રંગથી રંગાયેલી હોય એમાં નવાઈ નથી. અપવાદ બધે હોય છે તેમ એમાં પણ છે.

c. યુરોપ આદિ દેશોમાં કહેવાતા એક જ ધર્મના ચિત્ત ચિત્ત પરોખા સપ અને સદાનુમતિ કેટલા હતા તે ક્યાં અલવ્યુ છે? આખલા દેશમાં મુસલમાનોના આવતાં પહેલાં સપ તથા ધર્મની ખાતર સદાનુમતિ કેટલા હતા, એકબીબ ઉપર ચડાઈઓ શા કાણે થતી અને એમાં શું બનવું તે પણ કાંઈ અલવ્યુ નથી.

e. હિંદના પશ્ચિમ કિનારે ૫૬૨મી અને સોળમી સદીમાં પોર્ચુગીઝોએ કરેલા જુલમો યથાર્થને નોખીશું. કોણને કિનારે સૌથી વધારે જુલમો થયા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસની, દ્રષ્ટિએ મુસલમાન તવારીખોના બે ભાગ છે :
 એકભાગ આખા હિંદની મુસ્લિમ સત્તાઓને લગતા અને બીજો-પ્રતિની
 સત્તાને લગતો. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ લેખકોના એવા ઘણા પ્રયોગ છે કે
 જેમાં હિંદને લગતા અને એના પ્રતિને લગતા ઉલ્લેખો આવે. ગુજરાત
 મૂળથી જ દરિયાઈ વેપાર અને વાલિખન્યમાં આગળ પડતો હોવાથી ગુજરાતને
 લગતા ઉલ્લેખો એવા પ્રયોગમાં સર્વથી વધારે મળે છે. અહીં આપણે
 ગુજરાતની મુસલમાન સત્તાનો સળંગ ઇતિહાસ જે પ્રયોગમાં મળે છે તેનું
 મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. પહેલા ગુજરાતના ખાસ ઇતિહાસ પ્રયોગોને ઈર્ષ્ય.

અહીં એક ખાસ અમલની વાત એ 'નોંધવાની છે કે ગુજરાત
 પ્રાંતના આ સમયના જેટલા ઇતિહાસ આજે મળ્યા આવે છે તેટલા હિંદના
 ઈર્ષ્યપણુ પ્રાંતના મળતા નથી. ઈ. સ. ૧૩૯૧, ન્યારથી ઝંડરખાન-મુઝ-
 ફરશાહે ગુજરાતની સ્વતંત્ર જાદશાહીની સ્થાપના કરી ત્યારથી ઈ. સ.
 ૧૫૭૪ માં અકબરે ગુજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી દીધું ત્યાં-
 સુધીમાં જે મુખ્ય નોંધપાત્ર સુસતનો થયા છે તે બધાના ઇતિહાસ
 લખાયેલા, અને મહમૂદજહાના સર્વથી લાંબા રાજકાલના એક કરતાં
 વધારે ઇતિહાસના ઉલ્લેખો મળે છે. આ ઉપરાંત સલ્તનતના અંત પછી
 અકબરના રાજ્યમાં ગુજરાત સલ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ પણ મળે છે,
 અને એના લેખકોએ ઉપર કહેલા પ્રયોગના આધાર લીધાની નોંધ પણ
 મળે છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) તારીખે મુઝફ્ફરશાહી-પહેલા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનો ઈ. સ.
 ૧૩૯૧ થી ૧૪૧૧ સુધીનો ઇતિહાસ (૨) કવિ હુસૈની શિરાઝીની તારીખે
 અહમદશાહી-આ ઇતિહાસ કાબોમાં લખાયેલો છે. આ બન્ને ઇતિહાસોનો
 આજે પત્તો નથી. પણ અહમદશાહીની આશરે એક સો બેતો
 સિકંદરીના કતાબે નોંધી છે અને અહમદીના લેખકે પણ અમદાવાદના
 વર્ણન માટે નોંધી છે. આ પ્રયોગમાં અહમદશાહ પહેલા સુધીનો ઇતિહાસ
 હોય એમ સમજાવે છે. એ પછી (૩) (૪) અને (૫) તારીખે મહમૂદશાહી,
 તખ્તકાતે મહમૂદશાહી અને આથીરે મહમૂદશાહી નામે ત્રણ પ્રયોગનાં
 નામ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના ઇતિહાસ માટે મળે છે. એમાં તારીખે
 મહમૂદશાહી સિકંદરીના લેખકે નોંધ દતી એવું લાગે છે. મહમૂદ બેગડાના
 આ ત્રણ ઇતિહાસપ્રયોગના લેખકો માટે પણ ફારસી વિદ્વાનોમાં મતભેદ
 છે. (૬) તારીખે મુઝફ્ફરશાહી (ખીજ) એ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ

ખીજાએ મળવામાં સુધતામને ઠાકાવના એટલાંશય સાથે લડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. (૭) તારીએ બહાદુરશાહી-આ અંચ સર્વતાન બહાદુરશાહના સંમયના ઇતિહાસે સુધી બહુ ઉપયોગી હશે એમ લાગે છે. મિશ્કે સિકંદરીએ એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એના લેખકનું નામ આપ્યું નથી એ મદત્તના અંચની વધારે ચોક્કસ વિગત હાજર અદ્દખીરના અરખી ઇતિહાસમાંથી સર ડેનિસન રોસે સંશોધન કરીને બહાર પાડી છે, એથી સંમળ્ય છે કે એના લેખકનું નામ હુસમુદીનખાન હતું અને બહારદુશાહી અંચનું બીહનું નામ પણ એ ઉપરથી તબકતિ હુસમખાની હતું. આ લેખક ગુજરાતી મુસ્લિમ-ખાસ કરીને અમદાવાદી હતો અને અમદાવાદમાં ઘીકટિ આવેથી મુહાફિઝખાનનો સુદ્દ મસ્જિદનો બાંધનાર મુહાફિઝખાન એનો દાદો થતો હતો. એણે સુવતાન મુકશ્શરયાહ ખીજા અને એના પુત્ર સિકંદર તથા બહાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતના રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો એટલે એણે નજરે જોયેથી ઘણી ખીના લખી છે એમ એ પોતે જ લખે છે. આ ઉપયોગી ઇતિહાસ અંચનો પણ આજે પતો નથી, એટલે એનું વધારું મૂલ્યાંકન કરવું અશક્ય છે. છતાં એના જ ઉલ્લેખો સિકંદરી અને અરખી ઇતિહાસમાં મળે છે તે જોતાં એનામાં ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા શુભો દતા એટલું સંમળ્ય છે. બહાદુરશાહના સમય સુધીની વિગતો એણે લખેથી હોવાથી મતાધીશીની શરમ એને નડી હોય અને કાંઈ વાતો ખુશી રીતે ન લખી શક્યો હોય એમ પણ બન્યું હશે. પણ મૂળ અંચ ન મળવાથી એ માટે કાંઈ કહી શકાય નહિ હાજર અરખી ઇતિહાસમાં એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તે લખે છે કે હુસમખાને અરખી ગુજરાતનો ઇતિહાસ અધૂરો મૂક્યો ત્યાંથી હું વિગતવાર આપું છું. ૧૦ (૮) તુલુમત ઉસ્માદાત-એનો લેખક આરામ કાશ્મીરી છે. એનો ઉલ્લેખ પણ સિકંદરીએ કર્યો છે એ મદમૂદ જેમખાના અમલથી છે.

આમ ગુજરાતને લગતા ત્રણ મદત્તના ઇતિહાસમાંથી

આટલા ગુજરાતને લગતા ખાસ ઇતિહાસો જે બાદશાહોના નામના

૧૦. સિકંદરીએ બહાદુરશાહીના ઉલ્લેખો નામ સાથે કર્યા છતાં એના કતાનું નામ લખ્યું નથી. એ લેખકની નામ સાથે વધારે ચોક્કસ હકીમત બહાર પાડવાનું માન સર ડેનિસન રોસેને છે. સિકંદરીનો લેખક તો એક જગ્યાએ એવા ઉલ્લેખ કરે છે કે બહાદુરશાહીને લેખક જેવી રીતનું લખાણ કરે તે કે એ સમજાડે સારે થઈ પડે છે. પણ સર ડેનિસને એવી કાંઈ નોંધ કરી નથી. હાજર અરખી એના સીધા વધારે નોંધ લખેને એને ચોટાની ખાવામાં લખ્યું છે

છે તેમના સમયમાં લખાયા હોય એમ લાગે છે. એ પછી શરૂ થી સસ્ત-
નતના અંત સુધીના ઇતિહાસો છે તે મુવવાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં
લખાયેલા છે, એટલે સસ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ તરીકે વધારે કામના
છે, આ ઇતિહાસો લેખકોને ગૂજરાતના મુલતાનોની શરૂઆત અને એવું હતું
નહી, છતાં પોતાના આશ્રયદાતાઓને માટે મુસલમાન ઇતિહાસ એ
સ્વાભાવિક છે. એમાં અકબરના સમયના અગ્રીર અણુ પુરાણ વહીને (૬)
તારીખે ગૂજરાત નામનો નાનો અંક છે એ સસ્તનતના અંત સમયની
કેટલીક હકીકત આપે છે અને એ બહુ મહત્ત્વનો નથી. જહાંગીરના સમય
માં લખાયેલા બે ઇતિહાસ (૧૦) મિરાતે સિકંદરી અને (૧૧) ફાઇ
ફખીરનો અફઝલખાલીફ બ મુજફફર વ આલીફ નામનો અરબીમાં લખાયેલો
ઇતિહાસ ખાસ મહત્ત્વના છે અને ઇતિહાસ તરીકે એ ઇતિહાસ મુસલમાન
નોંધપાત્ર છે, એટલે એમનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર છે. એ પછી
મુસલમાનના અંત પછી મિરાતે અહમદી એ હિંદના બધા મુસલમાન
સમયના ઇતિહાસોમાં અનોખી ભાત પાડતો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે એનું
પણ આ પ્રસંગે ભેગાભેગી વર્ણન કરીશું, અને સમસ્ત હિંદના ઇતિહાસોમાં
પ્રીત્ત પ્રતિભા સાથે એમાં ગૂજરાત સસ્તનતનું વર્ણન કરું હોય એવા
ઇતિહાસો પણ સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસની પેઠે જહાંગીરના સમયમાં
જ લખાયેલા છે તે દૂકામાં જોઈશું. જહાંગીરનો સમય ઇતિહાસોઅન
માટે ઠીક વધારે વેગવાગો હતો એમ સમજવ્ય છે.

મિરાતે, સિકંદરી અને મિરાતે અહમદી એ બન્નેની ખાસ વિશેષતા
એ છે કે એમના લેખકો ગૂજરાતી મુસલમાન છે અને દેશની ખાસિયતો
તથા અરિસ્તિતિથી જાણીતા છે. ધર્મે ગૂજરાતની સામાન્ય પ્રજાના મોટા
ભાગથી વિન્ન હોવા છતાં એ બન્નેમાં ગૂજરાતી તરીકેનું અભિમાન વ્યક્ત
થઈ આવે છે અને એમના જમાનાતા સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા છતાં
પ્રે. કાકોર કહે છે એવા મુસ્લિમ તવારીખોના સામાન્ય દોષો એમનામાં
પ્રમાણમાં પ્રજા જોવા છે. એમાં મુખ્ય કારણ રાજ્યકર્તાની શેઠમાં
તથાઈને લખવાનું એમને માટે શક્ય નહોતું એ પણ હોય.

મિરાતે સિકંદરી

મિરાતે સિકંદરીને કાતા તો મોતેજ ૨૧૫૫ લખે છે ૧૧૧૬ એના

૧૧. સિકંદરીની લખણ છ કે તેમની વધારે નહીં મળેલી છે. દરિયામાં કાંઈ
કાંઈ દેખી જવું આવે છે. લેખકે જે અભવાવવામાં ઇતિહાસકારની આજેખમણીને

સમયમાં જે જે બાદશાહોના નામની તવારીખો મળે છે, " તે દરેક લખ-
નારને ઇનામની આશાએ પોતાના વખતના સુલતાનની ખાતર કરવી પડી
છે. આ કારણને કીધે ઉપર લખેલા ઇતિહાસોમાં તમામ દષ્ટીકતોનો સમાવેશ
થયેલો નથી. એટલે કે તેમાં તેઓનાં વખાણના કાર્ષિ સિવાય ખીજું કાર્ષિ
દર્શાવેલું નથી. દુનિયામાં આદમીમાં નેહી અને બદી સમાયેલી છે. વિદ્વાનોં
કહે છે તેમ ગુલાબની ડાળીમાં કાંટા ને ફૂલ બન્ને રહેલાં છે. તેમ મનુષ્યમાં
પણ થોડા સારા અને થોડા ખરાબ ગુણ હોય છેજ. આ રીતે જ્યારે
પદમંબર અને એલિયા યુરુયો કે જે નિર્દોષ હોય છે તે સિવાય કાર્ષિ દ્રવ્ય
વિનાનું હોતું નથી, ત્યારે ગુજરાતના સુલતાનોના ઇતિહાસમાં તેનાં સારાં
કૃત્યોનું જ વર્ણન કરવું અને તેમને દ્રવ્ય લાગે તેવાં કૃત્યો ગુપ્ત રાખવાં
એ ઠીક નથી." આમ કહી લેખક એ સુલતાનોનો થોડો બચાવ કરતાં
કહે છે કે એમનાં કૃત્યોની ખારીક તપાસ કરતાં સારાં કૃત્યો વધારે અને
ખરાબ કૃત્યો ઓછાં માલમ પડ્યાં છે. આમાં ઇતિહાસ (જૂના)માંથી જે
મળી આવ્યું તે ઉપરાંત વિશ્વાસલાયક માણસો પાસેથી પણ એમનાં સારાં
નરસાં કાગો માટે જે સંબંધ્યું તે બધું એમું કરીને પોતાનો આ ઇતિહાસ
લખ્યો છે એમ લેખક કહે છે. ડેવટે 'મિરાત' એટલે 'દર્શન' નામ રાખવાં
માટે લેખક કહે છે કે "જેમ આરસીની અંદર બરોબર પ્રતિમા જેવામાં
આવે છે તેમ આશા રાખવામાં આવે છે કે સિકંદરના બનાવેલા આ
આરસામાં સુલતાનોના કૃત્યોની પ્રતિમા જેઈએ તેવી માલમ પડશે. સાહ
દિલનો જિંબા કુળનો માણસ સામાના મોં પર સાચું કહે છે. આપનો
દ્રવ્ય દેખાડવામાં એમ નથી જોતો કે સામો સિકંદર (એલેક્ઝાંદર) છે."
આટલું લખી પોતાને આ ઇતિહાસલેખનમાં પડેલી ગુસ્કેલીઓ ગણાવતાં
પોતાના અંધને નાનામોઢાં, દલકા વારે, મોતી તેમજ છીપના મણકાવાળી
માળા ગણીને જૂઠાં દરગુજર કરવા વિદ્વાનોને સંબોધે છે.

સિકંદરીનો લેખક ઇતિહાસકારની જોખમહારી સમજે

આ અવતરણ ઉપરથી સમજશે કે મિરાતે સિકંદરીનો લેખક

ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ફક્ત લતકુલવાના વસ્તુમાત્રા નોંધ્યો નથી. સર કલાઈ જેલી એને
ઉલ્લેખ કરે છે, પણ વિગત આપી નથી. આ વિગત ગુ. વ. સો. એ પ્રસિદ્ધ કરેલા
ગુજરાતી ભાષાંતરમાં આપેલી છે, એટલે આત્માસાર દીવાનજીએ જોયેલી પદ્યમાં
એ મળે છે. સર કલાઈ જેલી પોતે છે નહોતોને ઉલ્લેખ કરે છે. નક્કલનવસોએ
પણ ફેરફાર કર્યાનું દેખાય છે. સિકંદરીના લેખકનું આ કથન સારા ઇતિહાસલેખકને
શોભે એવું છે.

પોતાના કાર્યોની જોખમદારી સમજે છે અને ઇતિહાસલેખનના કાર્ય માટે જાગ્રતો છે. સિકંદરીમાં સુલતાનો અને એના જાગીરાના અને લકાઈ જોનાં વર્ણનો અવશ્ય છે, છતાં પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે એમાંથી સામગ્રી મળી રહે છે રાજાઓનું વર્ણન કરવું એ તો એ જમાનાની દૃઢ રીતે રૂઢ થઈ ગયેલી ટેવ હતી. એ ટેવ એકલા મુસલમાન લેખકોની હતી એમ માની લેવું તે યોગ્ય નથી; બીજા કેમોનાં એ જાતનાં લખાણો પણ મળી આવે છે. મિરાતનો લેખક કુરાનેશરીફનું વાક્ય ટાંકીને કહે છે કે "ખુદાની, પયગંબરની, અને તમારા માથાની જુદાકમ કરનાર એટલે રાજા હોય તેની તાબેદારી કરો." એટલે રાજાનું મહત્ત્વ કેટલું હોય તે સમજાય એવું છે. એવું ખીજા ધર્મ પાળનારાઓમાં પણ એ જમાનામાં હતું જ. હિંદુ પ્રચરિતો એ અને કાબોમાં રાજાઓનાં વખાણથી એ સમજશે મુરોપમાં મધ્યયુગમાં "રાજાના ઇશ્વરી હક" "Divine rights of King"ની રૂઢ બાવના. ક્યાં અજાણી હતી કે રાજા ઇશ્વરનો અંશ છે એ આપણી બાવના પણ ક્યાં અજાણી છે. એટલે જાજના ઇતિહાસલેખનના સિદ્ધાંતો પ્રચારમાં આબ્યા પહેલાં રાજાઓનાં વર્ણનોને ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવતાં હતાં; લોકસ્થિતિનું વર્ણન એ જ ખરો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એ બાવના ખાસ હતી નહિ. એ બાવના આધુનિક છે. એટલે જૂના ઇતિહાસોને એ પારા-શીશીથી તપાસવા એ ખરું છે, પણ એમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એ જમાનો પણ જોવો જોઈએ.

સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સિકંદરીનું મહત્ત્વ

આ દષ્ટિએ મિરાતે સિકંદરી અને અલમદી તથા અફસવાલીઈનાં ઇતિહાસમ્મ થોમાં ખીજના પ્રમાણમાં વધારે શુદ્ધ ઇતિહાસ મળી આવશે. એ મ્મ થોમાં લોકસ્થિતિ અને ખાસ કરીને હિંદુઓની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટોમાં વર્ણન નથી મળતું એ ખરું છે, છતાં પણ એકંદરે ખ્યાલ આવે એવું મળી રહે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ લોકસ્થિતિ અને રિવાજોની સારી વિગતો પણ મળી રહે છે. લેખકે ગૂજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે એમ કહી કેટલીક વિગતો લખી છે. કેટલાક જનાવોની જૂના ઇતિહાસોની નોંધ ઉપરાંત એ પ્રમાણે લખી "ખરું જોડું પરવરદિગર જાણે" એમ કહી પ્રલના વાચનારા ઉપર છાડી દીધી છે. સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગૂજરાતની એ સમયની પરિસ્થિતિને નિરંક પથારથાને લખાણ તેમજ નોંધમાં કરેલો હોવાથી મિરાતના ગુણોપની

વિમતર્થ અરી નદિ કીતરીએ. લેખક શુષારી સૈયદોનો શ્રદાળુ ભક્ત
 હોવાથી એમનાં મૂળ વખાણ કરે છે એ ખરું છે. મધ્ય સુલતાનના દુર્ગમો,
 એમની ટેવો અને નશાનાં વર્ણન એવી રૂપેટ બાવામાં કર્યાં છે કે લેખક
 ઉપર ખુશામતનો આશ્રેષ્ઠ યર્ષ થકે તેમ નથી; અને ત્રેા. ઠાકોરે મુસલમાન
 સવારીથી લેખનનું જો વર્ણન કર્યું છે તેમાં મિરાતે સિકંદરીનો મોટા
 ભાગ નથી બાજતો એમ અહીં નોંધવાની જરૂર છે. લેખકે જો વિચારે
 ઇતિહાસલેખન માટે જાણ્યા છે તે ઉપર ત્રોષા છે. એકી જાણનાવાળો
 લેખક ખુશામત કરે એમ કહેતાં પહેલાં વિચાર કરવો મહે. લેખક સુસ્ત
 મુસલમાન છે એવું કોઈ કોઈ જગ્યાએ દેખાય છે. ૧૨ જરૂં મી. ઠાકોર કહે
 છે એવો આશય આ લેખક ઉપર કરતાં મહેલાં નીચેની વાત જ્યાંમાં
 લેવા જોવી છે.

મિરાતે સિકંદરીના લેખકે મુસલમાન ઓલિયાઓનાં વધુને તયા
 સારાં બોધવાકયો વગેરેનો "નિકલ્લ આરીફીન" નામી એક ગ્રંથ લખ્યો
 છે એમાં હિંદની બાવાઓમાં પણ એમને બંધ બેસે અને ઉત્તમ જણાય
 એવાં વર્ણનના તરજૂમા પણ કર્યાં છે. હિંદુઓનો બાવનાનો એક નોંધપાત્ર
 ઉદ્દેશ્ય પણ એમાં જોવામાં આવ્યો છે. હિંદુઓના ઇતિહાસમાં રામ માટે
 લખ્યું છે એમ કહી જગવાન રામચંદ્ર માટે રાવણ અને કુંબકર્ણુનો સંવાદ
 લેખકે નોંધ્યો છે. સીતાજી અરોહવાડીમાં નજરેદેખાં છે કુંબકર્ણુ રાવણને
 કહે છે કે તમે આવા જળવાન હો તો સીતાને જળથી ઉત્તર વસ કરતા
 નથી એના જવાબમાં રાવણ કહે છે કે "સીતાજીના પ્રતિવ્રતની જવાળાનો
 મને હર લાગે છે. એટલે એ કહી હા પ્રાડે નહિ." આના જવાબમાં
 કુંબકર્ણુ કહે છે કે "તમે તો મોટાં સાધાવી છો. તમે રામનું સ્વરૂપ લઈને
 સીતાની સ મતિ મેળવી શકો છો." આના ઉત્તરમાં રાવણ કહે છે કે "એમ
 કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જ્યારે હું રામનું સ્વરૂપ ધારણ કરું, છું
 ત્યારે ત્યારાસાથી પાપશુદ્ધિ જતી રહે છે." આજથી સાડા ત્રણસો વર્ષ
 મહેલાના મુસલમાન લેખકમાં જાગવાન રામચંદ્ર માટેની હિંદુઓની બાવના-
 ની જેવી અસર છે। મુસ્લિમ ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી પવિત્ર વાતો લખવા-
 માં લેખકે હિંદુઓની પ્રવિત્ર વાતની નોંધ જોતાં શુદ્ધો નથી જ ત્રેા. ઠાકોર
 કહે છે કે આજના એક સસજુ વિદ્વાન અતે રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાન બાઈએ

૧૨. પાલકેટની ડોલેબના ધ્વજસીના પ્રાક્ષિત ૧૭૧. ૭૮ એ. કેસાઈએ મિરાતે
 સિકંદરી સમય મેકે જાણવું સૌજ જાણ્યો છે તે નોંધવાય છે.

અસીમદ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને આરિચ્ય જીવિ માટે દિંદુઓનાં રામાયણ મહાભારત જેવા ચવિન પ્રથો વચવાની જલામજુ કરી હતી. કોંવું ધણા મુસલમાન લેખકોનું દર્શિનિદુ નથી, પરંતુ મધ્યયુગના આ મુસ્લિમ લેખકની જાવનાને પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેવો દોષ લગાડી યકારો ? ગૂજરાતને સમતા મુસલમાન ઇતિહાસોના મૂલ્યાંકનમાં આ દર્શિથી જેવાની આસ જરૂર છે. ૧૩

હાજી હખીરનો અરબી ઇતિહાસ

હાજી હખીરનો ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ ઝરૂવવાસીદ બ મુમહરૂર વ આસીદ સમકામ સિકંદરીનો સમકાલીન ઇતિહાસ છે અને જેમાં ધણુ ગૂજરાતના સાર્ક્રુતિક ઇતિહાસમાં કામ આવે જેવી ધણી હકીકતો મળી આવે છે. જેનો લેખક ધણુ પ્રો. ઠાકોર મધ્યાવે છે જેવા દોષોથી ધણુ અરો મુક્ત છે. જેમાં મુસલમાન બહાદુરશાહના અવસાન સુધીનું વધુન ખીન પ્રથો ઉપરાંત હુસમખાનની તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લખવાનું લેખક કખૂલ કરે છે. એ પોતાનો ઇતિહાસ એ પછીનું વધુન પૂરું કરે છે જેમ સપાને ગૂજરાત સસ્તનંત ઉપરાંત દિદનો ઇતિહાસ ખીન જામમાં આપવાનો પ્રવાન કરે છે. આ લેખક ગૂજરાતના સુલતાનોની પકતીના સમયમાં અખીરાનું જોર વધતું જાય છે ત્યારે હખસી ઉમરાવોની નોકરીમાં રહીને ચરૂલો હોવાથી સસ્તનંતના પાઠવા જામનું વધુન બહુ જીજુવટથી આવે છે, અને ગૂજરાતના મુસલમાન અખીરાની વિમતો જેના જેવી ખીન કાઈએ આપી નથી. ગૂજરાતના રથજોનાં જે સમયનાં નામ અને ખીજુ ધણી ઉપયોગી વિગતો ધણુ એ મંથમાં આપેલી છે, પરંતુ કમનસીમે આવા ઉપયોગી મંથનું જાપાંતર હજુ ધણુ નથી. એટલે જેને માટે લખવાનો કાંબ અહીં લઈ ચકાવો નથી ૧૪

૧૩. પ્રો. ઠાકોરના ઉપર્યુક્ત જામજુ ઉપરની નોંધ ન. ૧૧. લખે છે કે સુરતના સિવિલિયન અબ્દુલ્લાખાઈ મુમહરૂરનીએ અખીગદ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને જોધરૂપે કહેતું કે ' ઇસ્માયલ વિસે તો તમે બધું જાણો જ, ધણુ રામાયણ મહાભારત એટની જ નિજાણી જાણવાની મારી જલામજુ છે. જેમાં નામમદ, સોતા, મુધિશિર અને દ્રીપદી, લીમ્મ અને કુતીના જે હમદા ચાલિચ્ય નિરૂપેલા છે તેનો જોરો આખી કુનિયાના સહિત્સમાં ધણુ જાખેજ મળી આવે. "

૧૪. યા ઉનિસાન જેસે ધણુ વિલામમાં મૂજ અથ સપાદન કરી જેમ્ અજ્જાસપૂર્ફ બુખિક, ઉપોહાવ, અને ખૂમ વિચવવાર અચકમનિમ્ આવેલા છે.

અહીં મુહમ્મદખાનની મિશતે અણમી

મિરાતે અહમદી મુઘલાઈના અંત, પછી મરાઠા સમયમાં લખાયેલી છે, પછી ઉપર જણાવ્યા એ અંતમાંથી દુકામાં ગૂજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ એના લેખકે આપ્યો છે. આ અંતુ મૂલ્યાંકન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણની જરૂર પડે, એટલે અહીં માત્ર એની અમલતની દુકા નોંધ જ લઈશું. હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના, મુસલમાન તથા હિંદુઓને હાથે લખાયેલા ઇતિહાસોમાં અહમદી એક અમલતનો અને અનેખો અંધ છે. કોઈ પણ પ્રાંત માટે તે એવો અંધ નેવમાં આબોદ નથી લેખક પોતે બાદશાહી, દીવાન હતો. રાજ્યનાં દફતરો અને ચોપડા એના હાથમાં દર્તા બાહોશ કાપરશ લેખક-કારખારીનો, એને સાથ હતો. મરાઠા સમયમાં લખાયેલો હોવાથી એને કોઈ સત્તાની શરમ અડે તેમ નહોતું, એટલે મુઘલાઈના સુબાઓનાં વર્ણન તે એણે ઝીણવટથી આપ્યાં છે, પણ એ સમયની કેસની આવકમવક અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એવી બધી વિગત દફતરોમાંથી ભેગી કરીને આપી છે પોતે મોટા હોદ્દા ઉપર, હોવાથી બાદશાહી કરમાનો એના હાથમાં આવેલાં કોઈ એમાંથી પણ ઉપયોગી હોય તેનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધર્મચુસ્ત મુસલમાન લેખકોમાં જે રાગદ્વેષ ધણીવાર જણાઈ આવે છે તેનાથી એ મુક્ત હોય એમ જણાય છે. એણે હિંદુ રીતરિવાજો, ધર્મસ્થળો, વગેરેનું પણ યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે એના અંતે કોઈ અણુલક્ષ્યના આઈને અંકખરી અથ સાથે સરખાવે છે. આંકડા સાથેના વર્ણન માટે આ સરખામણી બરોબર છે, પરંતુ અણુલક્ષ્ય અંકખર, બાદશાહ માટે જે પ્રુથામત ગણાય એવા વર્ણનો આપે છે એણે અહમદીના લેખકમાં જણાવ્યું નથી. ગૂજરાત માટે તે એનો અથ અપૂર્વ કહી શકાય તેવો છે, કારણ કે રાજા ટોડરમલે ગૂજરાત સલ્તનતના, નિસ્લાઓની પુનઃવસ્થા કરી કેટલાક નિસ્લાને પાડોશના પ્રાંતમાં ભેળવી દીધા ત્યારે એની વિગત અને આવક જેમ આઈનેમાં નોંધી છે એવી અહમદીના લેખકે પણ નોંધી છે એમાં ફેર દેખાય છે અને અથ લખાયા તેની વચ્ચે આશરે છઠસો વર્ષનો ગાળો છે, એટલે જે આંકડા આઈનેમાં આપ્યા છે તે ટોડરમલની પહેલી નોંધ વખતે નોંધાયેલા અને ચોપડા શોભાવવા પૂરતા જ ગણી શકાય, જ્યારે અહમદીકારના આંકડા એ પછીના એટલે કે વાસ્તવિક ગણી શકાય આ કહેવામાં હેતુ એ છે કે શિરાહી કુગરપુર, વાસવાડા વગેરે ગૂજરાતના સરહદી નિસ્લાઓ ટોડરમલે નોંધ્યા પછી પણ ગૂજરાતના ચોપડે હોય એમ માની શકાય, એથી જ અણુલક્ષ્ય અને

अदमदीकारना आंकडागां हेर छे जेम मान्या चगर छटके नथी. १५

आ भूमिपतिनगां आटकां अवतरणे। लोधां त्पारे मिराते अंदमदी
जेक अद्वितीय ग्रंथ छे जेणे मुसलमान इतिहासना आधारभूत गणुता
आपणु। महाविद्वान सर जदुनाथ सरकारने। अलिप्राय मंदस्वने। होवापी
जेमनुं अवतरणु पणु गोधीजे, अने आर्धने अकगरी तथा इस्तुइस
अमलनी साये जेभजे अदमदीनी करेवी सरप्रामणी पणु जेईजे.

मिराते अदमदी माटे सर जदुनाथ सरकारने। मत

अधुमईमलनी आर्धने अकगरी माटे उपर जेथुं तेम सर जदुनाथ
पणु लपे ॥ ३ जेभां वहीवट माटेनुं आर्ध' आपेखुं छे, वहीवटनुं
वास्तविक रूप नथी आपेथुं. जेनी सैवी अलंकारमां जेटकी लधी द्यार्ध
गर्भ छे ३ जेभां जे इकीकत कहेवा मजि छे जे जेणगेण रीते ज सभलय,
जेथी जेनुं लभाणु भास काममां आवे जेवुं नथी. सर जदुनाथ जेभां
आपेक्षा आंकडानो वधि। कटता नथी, परंतु गूजरतनी दृष्टिजे भने तो
जेना आंकडा पणु जेवा ज लागे छे. इदम दिल्लीनी आसपासना मुलकना
आंकडा भरा हरो, पणु सर जदुनाथ जदुं कहे छे ३ "We oppre-
ssed by a sense of the vagueness and unreality of the
picture as we go through the descriptive parts of the
Ain." सर जदुनाथ जे पणु W. Crooke ने आर्धन माटेना अलि-
प्रायने उतारो टीके छे. जेभां वधुंन माटे जेमना मतने टेका भजे छे,
परंतु आंकडा माटे गे' उपर कखो जे मतने टेका भजे छे, अने मि. कूकनुं
जे लभाणु सर जदुनाथना मतनी विरुद्ध लागे छे. जे कहे छे ३ "What
trust is to be placed in figures of the Ain-i-Akbari
it is difficult to say. In respect to the revenue record-
d in the Ain-i-Akbari it may be questioned whether it
was not an ideal assessment, and whether it was ever
collected for the state." जे पणु इस्तुइस अमलनी पोथीजेनुं
जधुंन करी मिराते अदमदी माटे सर जदुनाथ आ प्रमाजे लपे छे :—

१५ टाडरमजे मपणुणी करी जे आंकडा कगल्या ते अधुमईमलने नेणिया लागे
। पणु वजत जतां कुं जभा वधुं ते लुहुं ज गतावी आपे छे. अदमदी शिपण-
। लधी भरा आंकडा आपे ॥ गूजरत माटे अदमदीना आंकडा वधारे भरा अने
। धारे मंदस्वने छे.

“ Happily, in some respects we can correct and supplement the Dastur from a later work, which is unique of its kind in Indo-Persian literature I mean the Mirat-i-Ahmadi, the History of Gujarat written in 1748 by Ali Muhammad Khan, the Diwan of the Province ” એ પછી ફરમાનોની નકલો વગેરે ઉપરથી સત્ય હકીકત એમાં આપી છે તે આધારરૂત છે એમ કહીને છેવટે લખે છે કે A comparison with the versions of a few of these farmans given in other works proves the honesty and industry of Ali Muhammad Khan ^{૧૬}

આ પ્રમાણે ગુજરાતના ઇતિહાસ-સાધનો માત્ર રાજાઓની ખુશામત નથી પણ ઉપરના ત્રણ મથો સંસ્કૃતિત ઇતિહાસ પણ આપે છે મિરાતે અહમદી તો, સર જહુનાય કહે છે તેમ, દિલ્લા ફારસી ઇતિહાસમાંથી અને સાહિત્યમાં જીયુ અને બનોખુ સ્થાન લઈ ચકે તેમ છે પ્રો ઠાકોરની કેડક ટીકા સિકદરી, અફઝવાનીક, અને અહમદીને તો ધણે અશે લગાડી શકાય એમ નથી એ ત્રણમાં જે મથ વધારે જૂનો છે તેમાં એ જમાનાની શૈલીની અને વાતાવરણની અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે પોસ્ટુંગીજ લેખકોએ એ સમયમાં જે ઇતિહાસ સામગ્રી આપી છે તેની સાથે સરખામણી કરવાથી સત્ય સમગ્ર્ય તેવું છે

ગુજરાતને લખતા સામાન્ય હિલ્લેખો તો ધણા ફારસી-અરબી મથોમાં છે એની વિગતની અહી જરૂર નથી ઈર્ષવટ અને ડાઉસને જે જે ફારસી મથોના સાર, આપ્યા છે એમાંથી એવા ઉત્તેજો મળે તેમ છે સરોધન ધાય તો ખીજુ પણ ધણું જડે તેમ છે દીવાન રજુહોડાજીની તારીખે સોરઠ આધુનિક ગણાય, એના વર્ણનમાં અહીં જીતરવાની જરૂર નથી,

હિલ્લા સળગ ઇતિહાસો અને તમકાતે અહમદી

હવે દિલ્લા જ્યાં પ્રતિના જે ઇતિહાસો ફારસી ભાષામાં લખાયા છે તેમાં કેટલાકમાં ગુજરાત સલ્તનતના સળગ ઇતિહાસ મળે છે એમાં મુખ્ય

૧૬ સર જહુનાય સરકારે Moghal Administration મથમાં પ્રકરણ ૧૪ માં આનું વર્ણન કરેલું છે એમાં પૃ ૨૬૧ માં અહમદી માટે લખ્યું છે ૨૫૭ ૫૮ માં ઉલ્લેખ કરીને આડગ બબલનો મત સર જહુનાય કરતા આપણા અહીં લખેલા મતનું સમર્થન હો છે

(૧) તખ્તકાતે અકબરી, (૨) તારીખે ફિરિસ્તા (૩) અને તારીખે અલ્હી છે. એમાં ફિરિસ્તામાં વિગત લખાણથી આપેલો છે, અને આપણા આ સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણા લેખકો એનો ઇસ્તિસ્ના ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એ અંધ પણ સિફંદરો અને હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસનો સમકાલીન છે. સામગ્રી ભેગી કરી વિવેકથી મૂકવામાં પહેલા એ અંધ જોટલી સિદ્ધિ એનો લેખક મેળવી શક્યો નથી અને માત્ર વિગત જારીને લખાણ ધુઈ છે. લેખક ગૂજરાતનો અજાણ્ય છે એ બીજી મુસ્લિમો એને નહીં છે, એટલે માત્ર એના સમયના મુસલમાન આધારમાં ઉપર જ એને આધાર રાખવો પડ્યો છે. સિફંદરોનો લેખક પોતે ગૂજરાતી છે અને હાજી દબીર મક્કામાં જન્મેલો છતાં એનો આપ પાટણનો હતો તથા એણે જિંદગીના ઘણા વર્ષ ગૂજરાતમાં કાઢ્યાં હતાં એટલે એ જે અંગ્રેજી મદદતા સીધી વધારે છે. હિંદના સર્ગજ ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્વનું સ્થાન તખ્તકાતે અકબરીનું છે. એનો કર્તા ખવાબ નિઝામુદ્દીન અદમદ અકબરના સમયમાં ગૂજરાત પ્રાંતના સુબાનો બક્ષી હતો. મુખલ અમલમાં બક્ષીની જગ્યાનું મહત્વ ધણું હતું. બક્ષીગીરી કરવાને લીધે એનામાં બનાવેલી નોંધ કરવાની પદ્ધતિ ઇતિહાસકારને શોભે એવી આવી હતી. ઘણા બનાવેલી નોંધ એણે રામદેવ વગર લીધેલી છે. એણે પોતે છેલ્લા મુસલમાન સુલતાન સુલતાન અકબરની સામેની લાંબી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો છે. ગૂજરાતમાં એ ખૂબ ફરેલો છે અને સૌરાષ્ટ્રથી પણ અજાણ્યો નથી; એટલે હિંદના બધા પ્રાંતના ઇતિહાસ સાથે મુબલાઈનો ઇતિહાસ આપતા અંધોમાં મને તખ્તકાતે અકબરીનું મહત્વ વધારે લાગે છે. એ વિદ્વાન પણ હતો. અકબરના સમયના બંદોની જેવા ઇતિહાસલેખક તખ્તકાતના લેખકનું મહત્વ પિછાનેલું છે. આમ છતાં પણ બંદોનીને હિંદુઓ તરફનો તિરસ્કાર એની મનગ્રાહ્ય તવારીખમાં જેમ પાને પાને દેખાય છે એવું કાઈ તખ્તકાતમાં દેખાતું નથી. તખ્તકાતના અકબર બાદશાહને લગતા ભાગનો તરજૂમો ઇલિયતના અંધમાં થયેલો છે પરંતુ એ આખાએ અંધનો ઉત્તમ તરજૂમો થી. સિલ્કેન્દનાથ દેએ વિસ્તૃત નોંધ સાથે કર્યો છે અને પ્રો બેનીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાને એમાં સદાય કરી છે એટલે એ ઉત્તમ ગણી શકાય. નોંધમાં થી. દેએ ગૂજરાતના સ્વયં વગેરેને લગતી કેટલીક જૂલો કરી છે તે તો પરબ્રાંતીને માટે સ્વાભાવિક ગણાય એવી છે.

ઉપર એમ તેમ ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો ઘણા ફારસી અરબી અંધમાં છે. અહીં જે મુખ્ય અંધો છે તેની જ નોંધ લીધી છે અને

ગુજરાત સંસ્તનતે તથા મુઘલાઈનાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે મહત્વના મણી શકાય એવા ગ્રંથોની જ ચર્ચા કરી છે. એ ઉપરથી એટલું સમજાશે કે અમે તે સત્તા કે સમયનો ઇતિહાસ એ સમયના વાતાવરણથી રંગાયેલો તો હોવાનો જ; પરંતુ મુસલમાન સમયના ગુજરાતને લગતા ઇતિહાસ પ્રમાણમાં ઇતિહાસ નામને લાયક કહી શકાય એવા છે, અને હિંદુઓના એ જાતના સાહિત્યમાં વધારે મહત્વના અને અગ્રેય કહેવાય એવા છે. એનાં કારણોની ખીણ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણોમાં થશે. પ્રો. હાફેર કહે છે તેમ મુસલમાન સત્તા એક મોટી લશ્કરી જાવણી જેવી હતી. થોડે ધણે અંશે શરૂઆતથી મુઘલાઈના અંત સુધી એમાં મોટો ફેર પડ્યો નથી, છતાં પ્રતિ પ્રતિ કાર્ષિક ફેર દેખાય છે ગુજરાતમાં રાજસત્તાની સાથે ખીળ એવાં બંધો હતો કે જેની સામે રાજસત્તાને નરમ થવું જ પડે એ ચર્ચા મજબૂત મથારથાને કરીશું.

પરિશિષ્ટ આ

અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

અમદાવાદની સ્થાપના સમયે આકાશના મહેાની સ્થિતિ કેવી હતી અને ક્ષત્રયોતિષ પ્રમાણે એનો ક્ષણિક દેવો હોય એ માટે કેટલાક ભેશી-એણે લખેલું છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મેં પણ એ બાબત એક પરિશિષ્ટમાં સ્થા કરી છે. એ પછી એમાં વધારે સંશોધન થયું છે અને ચાલુ કુંડળીઓમાં પણ ફેર દેખાયો છે. એની વિગતવાર સ્થા કરી ક્ષત્રયોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જનેલા જનાવો સરખાવીને લખતાં ઘણું જ લંબાણ થાય તેમ છે, અને આ ઇતિહાસને લગતા પ્રંથમાં એવી વિસ્તૃત સ્થાને સ્થાન ન જ હોય. તવારીખમાં ખાસ કરીને મિરાતે અહમદીમાં આ વિષયને સ્થાન આપ્યું છે, એટલે આજથી બસો વર્ષ પહેલાં આ શહેરની કુંડળી પ્રચારમાં હતી એટલું માનવું પડે. આ કારણથી અહીં એની ટૂંકામાં સ્થા કરવાની જરૂર છે.

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ

અમદાવાદની સ્થાપનાના વર્ષ માટે જ તવારીખમાં મતભેદ છે. સર્વથી પ્રાચીન મહી શકાય એવી નોંધ તારીખે અહમદશાહીના ઇતિહાસ-કાર-કુલવી સીરાજીએ લીધી છે-એ ઉપરથી ખીજ તવારીખકારોએ લીધી છે. આને જે તવારીખો ઉપલબ્ધ છે એ બધી મૂજરાત સંસ્તનતના અંત-ભાગમાં અને મુઘલશાહીની શરૂઆતમાં લખાયેલી છે, એટલે અમદાવાદની સ્થાપના પછી આશરે બસો વર્ષે લખાયેલી છે. એમાં અહજ પદ્ધતિ પ્રમાણે, જુદા જુદા શબ્દો ઉપરથી સ્થાપનાનું વર્ષ ઉપજાવતાં ખૂબ ગોઠાણો થયો છે અને તવારીખો એકમત થઈ શકી નથી. તારીખે અહમદશાહીએ તે દિવસે ૮૧૩ નો જિલકાદ મહિનો સ્થાપિત રીતે આપેલો છે. એટલે ખીજ તવારીખોએ આ ઉપરાંત જે વર્ષો લખ્યાં છે તે ઉપરથી એમના સમયમાં પણ વર્ષ માટે મતભેદ હશે, અગર તે ખાતમુહર્ત, વાસ્તુમુહર્ત વગેરેના અંતરને લીધે વર્ષ જુદા આવતાં હશે તે કહેવું આને મુશ્કેલ છે અહમદ-શાહે પાંચમી આવી અમદાવાદ વસાવ્યું એ સમયનું વર્ષનું આને અહમદશાહીએ આપેલી દિ. સ. ૮૧૩ નું વર્ષ વગેરે વિગતોનો વિચાર કરતાં દિવસે ૮૧૩ નો જિલકાદ માસની ત્રીજી તારીખે અમદાવાદની સ્થાપના થઈ એમાં હવે શંકા કરવા જેવું નથી. કિંહુ આધાર તરીકે શરૂઆત

કુડંગીએ ઉપરથી ભ્રમ બેસાડેલા જૂતકાલના જનાવો અને ભવિષ્યકથનોની પછુ એજ દશા ચર્ચ ■ ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ મળે છે તે જોતાં એની મૂળ રચના અબ્યાપિત અનુભવ *incontradicted experience* ઉપરથી ચર્ચ હોય એમ જણાય છે, એટલે એ અનુભવ નવા અને નવારે અબ્યાપિત થાય ત્યાં કથન ખોટું પડવાનો સંભવ છે. આપણા પ્રાચીન મતના મહાન જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિર^૫ એ માટે જન્મ સમયના ગ્રહોની સ્થિતિ (કુડંગી)ને પૂર્વજન્મના કર્મોનો નક્કી કરી એ કુડંગી ઉપરથી જોવાતા ભવિષ્યને બંધના-*Indication* કહે છે તે તદ્દન ખટું લાગે છે. અને જોતે એ શે ફલજ્યોતિષ ખેરુ^૬ દેખાતું હોય તેટલે અથે એ બંધના-*Indication* માત્ર જ છે એમ માનવાને વધી નથી. આ વિષય ખૂબ ચર્ચાવાળા હોવાથી અહીં વધારે વિસ્તારને સ્થાન નથી. પરંતુ માણસના જન્મને માટે જો આ મત હોય તો સ્વજન કે સહેરના જન્મને માટે શું માનવું? એમાં સ્વજનોના જન્મ કુદરતને બદલે માણસના પોતાના હાથની વાત છે એ મહત્વની ચિંતા છે.

ફલજ્યોતિષમાં ભવિષ્યકથન

ભવિષ્યકથન માટે ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં દશાએની બિન્ન બિન્ન રીતો ■ તેમજ ગોચરની રીત પછુ છે. પશ્ચિમના જ્યોતિષમાં નવા જડેલા હર્ષલ આદિ ગ્રહોને મેળવીને દષ્ટિના યોગથી ગોચર પ્રભાણે જોવાય છે. એમાં કેટલાક સાધન ગણતરી ગ્રહણ કરે છે. આપણા પ્રાચીન મતમાં ધણાં નવા ગ્રહોને લેતા નથી. ધણાં બિન્ન મતોમાં પારાશરનો મત ધણે ધાંગે ભારતના મોટા ભાગમાં માન્ય છે. માત્ર ગુજરાતમાં એનો પ્રચાર નહિ જોવો છે. એથી દશાએ પછુ બધે વિશોત્તરી દશા લેવાય છે જ્યારે ગુર્જરાતી જોશીએ અષ્ટોત્તરીને અનુસરે છે. અનુભવથી જણાયું છે કે અષ્ટોત્તરી દશા નકામો છે વિશોત્તરી ધણીવાર ઠીક પડે છે.^૬ ક્રાવિડ

૪. ઉપર્યુક્ત શ્રી, કણ્ઠસેના લેખ વાચતાં એ સત્ય સમઠ સકારો.

૫. વરાહમિહિર જન્મસમયના ગ્રહોને વ્યજયતિ પૂર્વકર્માણિ એમ કહે છે. જનાવાચાર્યે ફલજ્યોતિષને ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ જોતાં એ અબ્યાપિત અનુભવ-*incontradicted experience* હોય એમ સમભવ છે.

૬. ગુજરાતી જોશીએ પારાશર મત અને વિશોત્તરી દશાને કેમ નથી ગણતા એ નવાઈ જડે છે અષ્ટોત્તરીના સમર્થનમાં એ એ દર્શાવે કરે છે તે અર્થહીન છે. આ માટે ઘણુ પારાશરોના ગ્રંથ વિવેચન સાથે ઘણનાર સ્વ ઉત્તમરામ શાહ-એડવોકેટ -... જાન એ સ્વ છે , આપણા જોશીએનો મોટો ધાગ એ તરફ ધ્યાન

દેશમાં એક કાલચક્ર નામની દશા છે તે સારી ■ છતાં આપણી ખાનૂ
 વાગ્યેજ ઠાઈ એને જાણે છે વળી કાવિડ દેશમાં નક્ષત્રજ્યોતિષ-જેને નાડી-
 જ્યોતિષ પણ કહે છે—તેનો પ્રચાર સૂક્ષ્મ બળાબળ જાણવામાં સારો થાય
 છે, ૭ ખીજ બળાબળ રચુજ છે આ નક્ષત્રજ્યોતિષની પદ્ધતિ ખીજ
 પદ્ધતિએ કરતાં ઠીક વધારે ચોક્કસાઈવાળી છે એવો અનુભવ ■ એના
 વિસ્તારની પણ અહીં જરૂર નથી આટલું લખવાનો અર્થ એ છે કે
 અમદાવાદની આ નવી કુડળીને નિરચનમાં ફેરવીને નક્ષત્ર જ્યોતિષથી જોતાં
 ભૂતકાળના બનાવો સૌથી વધારે બંધબેસતા આવે છે પરંતુ ૫૪૦ વર્ષના
 બનાવો જ્યોતિષના યોગે સમજાવી ઘટાવતાં ખૂનજ લખાણુ થાય તેમ
 હોવાથી આ ઇતિહાસના ગ્રંથમાં એને સ્થાન આપવું ઉચિત નથી અહીં
 કુડળી અને નક્ષત્રો આખાં છે તે ઉપરથી જોને રસ હોય તે જોઈ શકે,
 એક જુદા લેખમાં થોડા મુખ્ય બનાવો, નક્ષત્રયોગો સમજાવીને બતાવવા
 એ પ્રયત્ન કર્યો છે

નવી કુડળી અને નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ

આ નવી નિરચન કુડળીમાં મિથુન લગ્ન આવે છે ૮ મિથુન લગ્ન
 જે વર્ગોત્તમી ન હોય તો એ ઉત્તમ ગણાતું નથી એવો મારો અંગત અનુ-
 ભવ ■ નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે લગ્ન સામાન્ય બળવાળુ છે, પણ લગ્ના-
 ધિપતિ બળવાળો નથી કુડળીમાં શનિ રાહુ અને શુક્ર ખાસ મહત્વના
 મહો છે દેહજુવન (લગ્ન)ના નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે જીવ અને શરીર
 ઉપભવતાં એ બંને વચ્ચે સારો મેળ નથી દેહ ઠીક છે, પણ જીવ બળ
 વિનાનો ■ આસુબ્યજુવનનાં જીવ શરીરનો યોગ વધારે સારો છે,
 એટલે મડતીપડતી જોયા છતાં ૫૪૦ વર્ષથી શહેર આખાદ રહ્યું છે અને
 વિજયનગર, આંખાનેર, કોલકુવર સિદ્ધી જેવાં શહેરો આખાદ ઘઈ પછી વેરાન
 ઘઈ ગયાં એવું અમદાવાદનું ચવાતું નથી, દરેક જાતની મુશ્કેલીમાંથી પાણુ
 લીધુ ઘઈ પગબર ચવાનો યોગ છે આઠ લાખની વસ્તીની એક વાર
 એથી હજાર જેટલી ઘટી પાછી આઠ લાખથી પણ વધુ ઘઈ છે દશાની

૭ નક્ષત્રજ્યોતિષમાં મહો ને શશિએ ઉપરાવ નક્ષત્રોનું આધિપત્ય પણ આપેછ
 ■ લાવના જીવ અને શરીર મહીને બળ વપાસાય છે મહોને ત્રણ શુભોમાં વહેચ્યા
 છે ખીજ ઘણી સૂક્ષ્મ જાણતો પણ એમાં છે

૮ કુડળી અને તેને લગતી ખીજ વિષયો છેડે આપી ■

તીર્થોદ્ધારપ્રબંધ એ સ્થાપના પછી ૧૨૦ વર્ષે લખાયો છે. એનો કર્તા અમદાવાદી હતો, એટલે એનો ઉલ્લેખ સિકંદરી વગેરે બસો વર્ષ પછી લખાયેલા ઇતિહાસો કરતાં વધારે નજીક ગણી શકાય. એમાં વિ. સં. ૧૪૬૮ નું વર્ષ આપેલું છે. એ રીતે પણ દુલ્હી ચીરાગીના વર્ષને ટોકા મળે છે. ૧

શ્રી. હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી કુંડળી

આમ છતાં સ્થાપનાના મુહૂર્તની કુંડળી માટે તો ખૂબ જ મતભેદ પ્રવેતે છે. મિરાતે અહમદીએ જે કુંડળી આપી છે તેનો સ્વીકાર આજ સુધી બધાએ કરેલો છે. એ કુંડળી ખરી છે કે ખોટી તે જોવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. હમણાં ભારતીય જ્યોતિષના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. હરિહરભાઈ ભટ્ટે સ્થાપનાનાં વર્ષ અને તારીખ, જે ઉપર નક્કી થયાં તે મુજબ અમદાવાદની સાખન કુંડળી ઉપજાવી છે, ૨ અને એ પ્રમાણુ ગણવી જ પડે. એ સાખન કુંડળી ઉપરથી નિરવન મહો મૂકતાં આજ સુધી મનાતી કુંડળીઓમાં મોટો ફેર આવે છે. ફલજ્યોતિષની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો મીનના સૂર્યમાં થયેલી સ્થાપના કોઈ કબૂલ ન કરે મીનાઈ છે માટે નહિ પરંતુ રાજધાનીની સ્થાપનામાં સૂર્ય રાજમહ હોવાથી મુખ્ય છે અને બળવાન હોય એવો જ સમય સામાન્ય રીતે પસંદ થાય. માણસનો જન્મ એ માણસના હાથની વાત નથી, પરંતુ નવી સ્થાપના કરવી એ તો માણસના હાથની વાત છે, એટલે ફલજ્યોતિષના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ઉત્તમ મહોની સ્થિતિ શોધી કાઢીને જ મુહૂર્ત કાઢવામાં આવે. એ રીતે

૧. અમદાવાદના ઇતિહાસના મૂલ્યના પરિશિષ્ટમાં તથા સ્થાપનાના ખાસ પ્રકરણમાં આ ચર્ચા કરી છે. મિરાતે અહમદીએ વિ. સં. ૮૧૩ આપવા છતાં વિ. સં. ૧૪૪૯ આપે છે તે નવાઈ ભરેલું છે. સિકંદરીની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વર્ષમાં ફેર છે. એના નવાબખલી અને સીદાનના અગ્રેષ્ઠ ભાષાંતરમાં વડોદરાના મી. આપ્ટેએ પણ આ સંવત કોઈ પણ વિચાર કર્યા વિના લીધે લાગે છે. અહમદીની ખોટી કુંડળીને સુધારવા આજ સુધી પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગત નથી.

૨. શ્રી હરિહરભાઈએ ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૨૧, હિ. સન ૮૧૩ જિલ્લાકાંડ ૨ યુતુવાર, સં. ૧૪૧૭-૨૩ ૧૩૭૨, ઇષ્ટ ધરી ૧૫-૩૫ ના સમયની સાખન કુંડળી; કર્કભ-૨૦, સૂર્ય મીન ૧૭°-૧૩'; ચંદ્ર મેષ ૨૪'; મંજળ મીન ૯°; ભુજ મીન ૭°; ગુરુ કન્યા ૭°; શુક્ર વૃષભ ૧°; શનિ વૃષભ ૭°; સહુ મીન ૨૩°; હર્ષલ કુંભ ૭°; નેપચ્યુન મિથુન-૨૬°; પ્લુટો મિથુન ૧૬°; સાખન દશમભાવ મીન ૨૧°-એ સમયે અમદાવાદ ૧૫°-૪૦'-(જ્યોતિષદર્શન-૧૯૫૦ દિવાળીના અઠવા મી. દિનકર વિ. કૃષ્ણે, બી. કોમ. નો અમદાવાદ માટેનો લેખ)

જોતા અમદાવાદની સ્થાપનાની આ નવી કુડળી ભારતના પ્રાચીન ફલ-
જ્યોતિષની મા-પતાઓ પ્રમાણે ઉત્તમ સમયની હોય એમ જણાવું નથી
આમ છતાં તારીખે અદમદયાદોનો કર્તા દુર્લભી શીરાળી સ્પષ્ટ લખે ॥ કે
આકાશનું સ્થિત જાણનારા અને અગમનિગમ જાણનારાઓને બોલાવી શહેર-
સ્થાપનાનો સમય બાદચાહે કદાચ્ચે દતો આમ હોય તો, અને હિ સ ૮૧૩
ના જિલકાદની ૩૭-૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧-ગુરુવાર ફાગણ સુદ ૩ની પર્વદગી
કયા સિકાત પ્રમાણે ચર્ષ ? એમાં હિ કુ મતના જ્યોતિષીઓએ, કે મુસલ-
માન નજુમીઓએ કે પછી અગમનિગમ જાણનાર મંત્રપુસ્તકોએ ભાગ
જગવેનો એ નક્કો કરવું ગુરુકેવ છે કે શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેની કુડળી
ઉપરથી આ મુજબવળ વધે છે પરંતુ શુદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ કુડળી
ખરી હોવાથી, આજ સુધીની કુડળીઓને બાજુએ રાખીને એ પ્રમાણે ફલાદિસ
કેટલો બધુ બેસે છે, અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા અવત્વના બનાવો
સાથે જ્યોતિષના સિકાતોનો મેળ બેસે છે કે નહિ એ જોવાનું રહે છે
પરંતુ એની અર્થા ખૂન ઘાંબી ચર્ષ જવાના કાપથી અહીં માત્ર બહુ જ
દૂઠામાં ખાસ મુદ્દા જોઈશું

ફલાજ્યોતિષ શુ છે ?

આ વિષય ઉપર લખતા પહેલાં ફલજ્યોતિષ માટે ચોકકા કહેવાની
જરૂર છે ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં પણ અનેક પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે અને
એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે બધું ખરું બલિષ્ઠ કદી જોવામાં આવતું નથી
પશ્ચિમની પદ્ધતિથી જોવાનો પ્રચાર પણ હાલમાં વધતો ગયો ॥ એમાં
પણ એ જ મિથિ છે દરેક પદ્ધતિના પસકારો પોતાની રીતે શૂતકાળમાં
બનેલા પ્રસંગો બધુ બેસાડી પછી બલિષ્ઠ કહેવા પ્રવત્ત કરે છે એમાં
બલિષ્ઠકથન કોઈવાર ખરું ને કોઈવાર ખોટું પણ પડે છે મનુષ્યસ્વભાવ
એવો છે કે બધુ બેસાડીને કહેલા શૂતકાલથી અગમનને બલિષ્ઠમાં શ્રદ્ધા
સેવે છે, અને બલિષ્ઠકથનમાં કાઈ ખરું પડવું હોય તે ખ્યાનમાં લઈ
જાહેરાત કરે છે જ્યારે ખોટું પડેલું જાગ્યે જ ખ્યાનમાં લે છે અમદાવાદની

કે શ્રી ફલજ્યોતિષમાં લખ્યા સ્થિતની અર્થા ક્રતા લખે છે કે અદમદી
વર્ષેમાં આવેલા કુડળીઓમાં જે કહેવાની સ્થિતિ છે તે આસપાસના એકસો વર્ષનું
શક્તિ વપાસતા મળતી નથી એકરે એ કુડળીઓ ખોટી છે એ તો સિદ્ધ થાય છે
અદમદીના લખાણ ઉપરથી મુસલમાન નજુમીઓ અને અગમનિગમ જાણનાર સ્વત
પુસ્તકોએ મુદ્દત કાલથી હોય એમ મને તો જણાય છે

પદ્ધતિ સ્થળને લગાડતાં ૧૨૦ વર્ષનાં અનેક દશાયકો ભોગવવાતાં આવે છે. ૯ પશ્ચિમની ગોચરપદ્ધતિ પ્રમાણે એથી દૂકા સમયમાં એક જ મ્હલ અનેક સાર જમણુ કરી જાય છે. ફરેક વખતે મ્હોના સર્વસામાન્ય ગુણુ પ્રમાણે ફળ મળ્યુ હોય એવુ ભેવામાં આવતું નથી, એટલે સ્થળો માટે એક બધુ પદ્ધતિ સારી કહી શકાય એવુ નથી એ રીતે સ્થળોના બલિબ્યમાં ફલ જ્યોતિષશાસ્ત્રની ન્યૂનતા જ કહેવી પડે. અમદાવાદના જીવનમાં એની સ્થાપના (૧૪૧૧) પછી સુતતાન બદાદુરશાહના અમલ સુધી (૧૫૩૭) જોણે સારી જાહેજલાધી જોઈ છે, એના દરવાજા સુધી કહી શકુ શ્યાઓ તથી. બદાદુરશાહના અમલના અત સમયે હુમાયુએ અમદાવાદ જીત્યુ મજુ જાહેરને તુકલાન ન થાય એની કામજ એ સહદથી બાદશાહે રાખી હતી એ પછી સુતતાનો રજા, પણ જમીરોની સત્તા વધતાં અબ્યવસ્થા વધતી જઈ અને ૧૫૭૩ માં અકબરે અમદાવાદ જીતી સ્વતંત્ર ગુજરાતના પાટ નગરને બદલે મુખત પ્રાંતનું વહીવટી પાટનગર બનાવ્યુ આ બનાવની પહેલાં અમદાવાદે અરથી સદી સુધી પાટનગરનું નામ ગુમાવ્યું હતું, પણ બાદશાહી કચેરીના ફેરફાર સિવાય એને ખોજ કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી એ સમય તે સુતતાન મહમૂદ બેગડાએ (૧૪૮૬) ચાંપાનેર જીત્યા પછી રાજ ધાની ત્યાં ખસેડી હતી એ એ સ્થિતિ બદાદુરશાહના અત (૧૫૩૬) સુધી રહી વચ્ચે થોડાં વર્ષ મહમૂદ ત્રીજાએ (૧૫૩૭-૫૪) મહમૂદનાદ-આજણ મહેમંદવાદ પોતાનુ મુખ્ય રહેઠાણુ ફેરવ્યુ હતું, પરંતુ અમદાવાદને એથી કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી આ બનાવો દશાયક પ્રમાણે બધમેસતા આવેજો આમ છતાં પણ આજસુધીનાં પાંચ દશાયકોમાં ત્રીજા ચક્રનો પાછનો અર્ધ ભાગ (૧૭૦૭ થી ૧૭૬૬) અને ત્રીજા ચક્રનો પહેલો અર્ધ ભાગ (૧૭૬૭ થી ૧૮૨૬) — એટલે કે ઔરંગઝેબના મરણ પછીનો બાદશાહી સમયનો છેલ્લો અબ્યવસ્થાનો ભાગ અને મરાઠાઓના અમલનો ભાગ — એટલે સમય ખોજ દશાયકોમાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે ખરાબ ફેમ ગયો અને અમદાવાદનાં શરીર અને જીવનને સૌથી વધારે ધસારો થાથી લહોશ્યો તેનો ખુલાસો થતો નથી ૧૦ ઈ સ ૧૮૮૬ માં જોણુ દશાયક પૂરુ થઈ

૬ વિરોલ્લખી દશા પ્રમાણે અમદાવાદ હાલ પાચમી દશાયકમાંથી પસાર થાય છે ગોચરથી ભેવાની રીતનો સજથ મ્હોના અજ ઉપર આધાર રાખે ॥

૧૦ દશાબિમ્બ મળ્યાખરા બનાવે બધમેસતા છતાં સ્થળના બલિબ્યમાં ભયુક દશા અતરદશા અચુક અગાજ એ જોરતાર ફળ આવે છે તેકુ ખોજ ચક્રમાં નથી આપતી એ ખામીનુ કારણ બડક નથી એટલે અસે એ પદ્ધતિ અપૂર્વ કહેવાય

પાંચમું સેક્ટર થયું. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રીતસરની રચાપના ૧૮૮૫ માં થઈ. મિલકિતોએ ૧૮૫૬ માં રચાયેલો તે વધતો ગયો. અમદાવાદનો વસંતી આજે આઠ લાખ ઉપરની થઈ અને સમૃદ્ધિ વધી ગુજરાતી લાંબા ઘોલનોરાંઓના પ્રાંતના મોટામાં મોટા શહેર તરીકે આજે આપણે એને 'ગૂજરાતનું' પાટનગર માનીએ છીએ, પરંતુ મુખ્યતઃ પછી પાટનગરની ટંકશાળ અને એના ગૌરવની છાપ જતી ગઈ. મુખ્યતઃ પછી ગૂજરાત ભારતનો અણુમાનીતો પ્રાંત રહ્યો. બ્રિટિશ અમલમાં રાઈ જાતના સિદ્ધાંત વિનાની વહીવટી પ્રાંતરચના થવાયો ગૂજરાત અને એના મુખ્ય શહેર તરીકે અમદાવાદ અણુમાનીતો જ રહ્યાં, તે આજ સુધી એમ જ છે. જે સમૃદ્ધિ વધી છે તે માત્ર લોકોનાં શુદ્ધિ અને પરિશ્રમથી વધી છે. પાંચમું દશાંતક દહા અરથી સદી સુધી ચાલવાનું છે એમાં શું ચાલ છે તે જોવાનું છે.

નવી સાંચન કુંડળી પ્રમાણે શ્રી. કૃષ્ણસેના મતની ચર્ચા

ફલજ્યોતિપતી એકે રીત રચણાને લાગુ પાડવા માટે સપૂણું નથી કે બરોબર બેસતી નથી તેનો એક વિચિત્ર દાખલો નોંધવા જેવો છે. ૧૯૫૦ ના "જ્યોતિષદર્શન" માસિકના દિવાળીના અંકમાં શ્રી. કૃષ્ણમેઝે શ્રી. હરિહરભાઈની સાચન કુંડળી લઈ પોતાને સાચનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી તે મુજબ કેટલુંક ફળ લખ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણસેને પચ્ચુનને અમદાવાદ માટે મુખ્ય મંદ ગણીને જે લખે છે તે સુસંગત લાગતું નથી. તેની વિરત્ત ચર્ચા અંદો અરથાને છે. એ ને પચ્ચુનને દયાવાન અને પરાપકારી કહી વળી મુસલમાન વર્ગનો કારક ગણે છે. એ એમની માન્યતા હોય, પરંતુ એમણે એના જે ગુણધર્મ અમદાવાદને લાગુ પાડવા છે તે અસંગત છે. કન્યાનો શનિ પશુ આ શહેર માટે મહત્વનો ગણે છે અને તેના બે ત્રણ દાખલા આપ્યા છે. શનિ કન્યામાંથી વૃલામાં આપ્યો છે, એટલે આ શહેરમાં ગયા બે ત્રણ વર્ષમાં શું મહત્વનું બન્યું છે તે બણીવું હોવાથી ચર્ચવાની જરૂર નથી ૧૯૫૦ માં એમણે ૧૯૫૩ તું વર્ષ કપડું જશે એમ લખ્યું છે, તે હમણાં જ પૂરું થયું છે અને કાંઈ કપરો બનાવ બન્યો નથી. મંરકારની દષ્ટિએ કાંકરિયા પંચશતાબ્દી મહોત્સવ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદનો આ વર્ષના બનાવો જાણતા અમદાવાદની ખ્યાતિ વધારનારા બન્યા છે; મિત્રોએ પણ કબાણી કરી છે.

કાંઈપણ પદ્ધતિ પૂરપૂરી લાંચું પડી રાકતી નથી

આ ઉપરાંત શ્રી. કૃષ્ણસેને લખે છે કે શહેરની કુંડળીમાં રાશિઓનો

આધારે મીન મેષ અને વૃષભ આવે છે તેથી શહેરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ મિતોને લીધે ધુમાડાવાળો છે અને રોગચાળો એ તરફ ચાલે. વળી આગળ લખે છે કે કન્યારાશિ એલિસધ્વિજ તરફ હોઈ તેમાં ગુરુ છે તેથી એ વિભાગ એથઆરામવાળો અને કોલેજો તથા યુનિવર્સિટીવાળો થયો છે. એક ૧૪૦ વર્ષની જિંદગીવાળા શહેરને માટે ન્યોતિપના આવા ગુણુ લાગુ પાડવા એ અર્થ વિનાનું છે. મિતો તો છેક ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં થઈ અને આ સદીની શરૂઆતમાં વધી તે પહેલાં અમદાવાદના જીવનમાં એ રાશિઓએ પૂર્વ ભાગમાં અસર ન કરી? તેથી જિહ્વું ખાદ્યાહી સમયમાં છેક ૧૭૫૦ પછી મરાઠાઓના આક્રમણે શરૂ થયા ત્યાંસુધી અમદાવાદનો આ પૂર્વ તરફનો ભાગ જ સમૃદ્ધ પરંચોવાળો અને બગીચાઓવાળો હતો. તેમાં બાગે શાખાન અને એનું તળાવ તો પરદેશી મુસાફરોએ વખાણેલું છે. ખીલું એલિસધ્વિજ તરફનો ભાગ એ સમયે ઉજ્જક અને ખેતરોવાળો જ હતો. નદીકાંઠાને અડીને કેટલાક પરાં દર્તાં એમાં સૌથી સમૃદ્ધ ઉસમાનપુર હતું. મીડાખળી અને માદલપુરને સમાતર લીંટી દોરિયે તો એની પાછળ-આજે ન્યાં ગુજરાત કોલેજ, અને એ પછી ખીજ કોલેજો છે આં કેવળ ખેતરો જ દર્તાં. તો કન્યા રાશિ અને ગુરુની અસર આ ઉલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં જ થઈ અને શહેરના જીવનનાં પાંચસો વર્ષમાં એ કયાં ગઈ હતી? આ ઉપરથી જણાવી કે રથજોને માટે ક્ષેત્રન્યોતિપના નિયમે ખરાબર લાગુ પડતા નથી અને એકે પદ્ધતિ એ માટે તદ્દન ખરી મનાય તેવી નથી.

અમદાવાદનો નિરપન કુંડળી*

અમદાવાદ શહેરના શરૂના કિલ્લાનું મુહૂર્ત* દિ. સન ૮૧૩ ના જિલ્લાકાંઠ

* મિરાતે અહમદીએ આપેલી કુંડળી એનો ફરક નેવા માટે અહીં આપી છે.

તે આ પ્રમાણે છે. કુંડળી મૂખી લેવી.

લગ્ન કર્ક; સૂર્ય મેષમાં, ચંદ્ર, લગ્નમાં કર્કમાં; મંગળ, સાતમે મકરમાં; બુધ, નવમે-મીનમાં; ગુરુ, પાંચમે વૃશ્ચિકમાં; શુક્ર, લાભે, વૃષભમાં; શનિ, છઠે, ધનમાં; રાહુ, નવમે, મીનમાં; કેટ ત્રીજે; કન્યામાં, આમાં કુંડળીની વિચિત્રતા જણાઈ આવશે. શીઘ્ર ગ્રહોમાં કોઈ વાર ફેર આવે, પરંતુ શનિ અને ગુરુ નેવા મંદ ગ્રહોમાં પણ ફેર આવે એ વિચિત્ર મહાત્મ. આ કુંડળીમાં ગુરુ વૃશ્ચિકમાં અને શનિ ધનુષમાં છે, ન્યેરે ઉપરની કુંડળીમાં સિદ્ધમાં અને મેષમાં છે. એક વર્ષે અને અડી વર્ષે રાશિ બદલતા મદ ગ્રહોમાં આટલો બધો ફેર આવે તે કેવું? આ કુંડળી આજ સુધી મનાઈ અને નેવા વિના બધાએ નોંધી એ પણ આશ્ચર્ય જ છે.

मासनी ३ ७ (२ ७ ?) तारीखने शुक्रवार, वि.सं.-१४९७-(६८ ?) ना श्रावण सुदि ३ शके १३३२, सूर्योदय पछी छष्ट मरी १५-पण ३५ समये थयुं.

नक्षत्र कुंडली

नवमांश कुंडली

नक्षत्र स्वरणो

मह	नक्षत्र	स्वरण
सूर्य	पूर्वाभाद्रपद	४
चंद्र	अश्विनी	३
मंगल	पूर्वाभाद्रपद	१
शुभ	पूर्वाभाद्रपद	१
गुरु	पूर्वा-श्रावणनी	३
शुक्र	भरणी	१
शनि	भरणी	३
राहु	उ. भाद्रपद	२
केतु	उ. श्रावणनी	४

विंशोत्तरी महादशा

केतु महादशा-वर्ष-मास
 भागी २ - ६
 (दशा पाडीमा दिवस वगैरे
 सक्षम गणितयो नथी कादयुं, कारण्य
 जेमा इण पछी वार सडेण पडेकुं
 भोक्क भवे छ जेको आमायोना
 मत छे)
 ता. २६-२-१४९९ यो केतुनी
 महादशा गेडी.
 जेटसे थरण्यातर्भा पडेना दशा-
 यकना ११५ वर्ष ६ मास भोजववानी.

दशाचक्रो

ता. २६-२-१४९९	थी	२६-११-१५२६	सुधी पडेकुं दशाचक्र
ता. २६-११-१५२६	थी	२६-११-१६४६	सुधी नीजुं दशाचक्र
ता. २६-११-१६४६	थी	२६-११-१७६६	सुधी नीजुं दशाचक्र
ता. २६-११-१७६६	थी	२६-११-१८८६	सुधी ज्येष्ठुं दशाचक्र
ता. २६-११-१८८६	थी	२६-११-२००६	सुधी पांचमुं दशाचक्र

